

Панас Мирний

Повія

Панас Мирний

Повія

Роман

[ПОРТФЕЛЬ](#)

Частина перша. У селі

I

Ще такої зими лютої та скаженої люди не зазнають! Осінь була дощова: від другої пречистої як почалися дощі, та день у день лили — до самого Пилипа. Земля так набралася води, що вже і в себе не приймала. Великими річками-озерами стояла та вода по полях та балках; на проїжджих шляхах такі багна — ні пройти, ні проїхати. Не тільки село з селом — сусіди не бачилися одно з другим цілими тижнями; жили, як у неволі. Осіння надвірня робота стала. Коли хто мав клуню — молотив собі потроху, прибирав, що дала за літо кривава праця. Та чи багато тих клунь у Мар'янівці? У зборщика Грицька Супруна — одна; у попа — друга; у пана — третя; а в останніх — хліб гнив у стогах. І врожай того літа негустий удався; тепер осінь мала й те зогноїти... Боліло хліборобське серце, дивлячись на свої залиті водою токи, на почорнілі, припавші до землі стіжки. У Демиденка у стозі жито росло; у Кнура два стоги миші поточили; зовсім скирти розсунулись, розпались — у гній повернулись. В Остапенка оселя подірчавіла — вода у хату лилася: мав був сеї осені вкрити, та захопила негода. На людей пішла пошесть: трясці, пропасниці... Заробітку ніякого; грошей немає. У других і хліба не стало, та ніде й позичити. Біда, кара господня! Наймали акафисти, служили молебні — ніщо не помагало!

Так було аж до Пилипа. Уночі перед заговінами потягло холодом; к світу випав невеличкий сніжок. Продержало з тиждень морозом — земля залякла, як кістка. Люди й тому раді: зразу кинулися до хліба. Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах — шпарко народ узявсь до роботи! Через тиждень — замість чорних стогів жовтіли високі ожереди соломи. З хлібом управились, а одвезти у місто на базар або на ярмарок куди — колоть же така — ні з двору! Дехто з гарячих поїхав та й закаявся: той — вола розчахнув, а той — разом пару. Хто мав конячку — ще сяк-так, возив потроху. Та чи багато ж тих коней у селі? Мар'янівщани споконвіку хлібороби: віл, а не кінь — сила у польовій роботі. Мар'янівщани кохалися у волах, а не в конях: конем так — поїхати куди, прогулятися, а волом — робити. Шкода скотини, а тут за подушне надавили: овечата, свині, корови — все за безцінь пішло; у волость побрали та там і продали... Народ плакався, бідкався, бо то ж тільки першу половину заплачено; з чого ж взяти на другу? Усі носи повісили. Одна надія зосталася — Миколаївський ярмарок у місті; там як не продати, то хоч пропадай. Люди надіялись та молились, щоб хоч трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу: все ж саннями не те, що возом,— і для скотини легше, і набрати більше...

На Наума потепліло. Сонце сховалося за зелені хмари; з полудня вітер повіяв; зробилась одлига. Продержало так три дні. Проти Варвари почало мотрошити сніжком;

до світу і геть-то його впало. Народ мерщій шарахнув на ярмарок: хто мав скотину — своєю, а хто не мав — упрохувався в сусіди. Всі виїздили та виходили; всякому треба те продати, друге купити.

Упросився й Пилип Притика до Карпа Здора, свого сусіда й кума. Скинув до його на сани мішечків п'ять жита, один — пшениці та півклубка пшона — увесь лишок, який можна було збути; упросився до кума, та на Варвари раненько й поїхали в город. Виряджала їх сім'я Здорова; виряджала й Пріська, жінка Пилипова, не так стара, як застарена, молодиця; прощалася з ними й дочка Пилипова, Христя — дівка сімнадцяти літ. Пріська наказувала чоловікові солі купити, хоч з півпуда; Христя прохала батька привезти з міста гостинця — хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку яку-небудь...

— Гаразд, добре! Усього навезу! — сміється гірко Пилип, думаючи більше про подушне, за котре вже не раз натякав Грицько Супруненко, ніж про доньчине бажання.

Місто від Мар'янівки верстов зо двадцять. Коли удосвіта виїхати, то на обід саме поспінеш. Так вони розлічували; так і в дорогу рушили. Зранку сніжок потроху почав падати, все прибільшуючи та приспоряючи. Було тихо, а то й вітрець рушив — почало колесом сніг крутити. Ік обіду таке схопилось, що світу білого не видно! Не вітер, а буря завіяла, метучи цілі гори снігу по землі, вихорючи немов густу кашу у повітрі. Не стало видно ні неба, ні землі — все то одно непроглядне віхало... аж страшно,

аж сумно стало! Так було з півдня на Варвари і цілий день на Сави. По дворах понавертало такі кучугури, що страшно дивитись; деякі хати зовсім позаносило, позамуровувало. Мар'янівка розкинулась на двох сугробах, посеред котрих у долині, між густими вербами, лежав ставок. Тепер теї долини й не видно; невеличкі гіллячки височезних верб, мов тирчаки бур'яну, визирають з-під снігу; вулиці забиті-заметені; по дворах врівень з хатами стоять страшенні снігові баби, і тільки вітер куйовдить їх гострі голови. У Притики в дворищі, крайньому від царини,— повні хлівці й повіточки снігу; кругом хати, мов сторожів, постановило п'ять баб; з верхів їх вітер рве й перекидає сніг через оселю; а на димарі повикручувало такі кудлаті барани — і не пізнати, чи то людське житво, чи навернуло таку кучугуру снігу?.. На Миколи перестало бити, зате ушкварив мороз — аж кипить, та вітер так і рве, так і несе з землі... Ще такого страшенно холодного дня ніхто не зазнає! Галки на деревах замерзали і, як шматки льоду, падали додолу; горобці по повітках коліли... У церкві, не дивлячись на таке свято,— не дзвонено, не служено: до неї добитися не можна! Народ з самого ранку узявся був за лопати, щоб прогорнути хоч стежку, та, нічого не зробивши, розійшовся по хатах... Скотина третій день не напована: глибоко водопій занесено, та й сама скотина у тяжкій неволі; з великою силою до неї можна було добратися, щоб укинути оберемок соломи... Вівці, телята почали гинути... Ще таких два дні — і ні щетини не зостанеться

у селі! Справдилася поговорка: «Варвара похвалиться, Сава постелиться, а Микола скує!»

Кинулась ранком Пріська вийти з хати — ніяким побитом дверей відчинити! Замість сіней Пилип зробив сяку-таку примостку, обкидавши зокола гноєм. Тепер у той захист навернуло повно снігу! А тут ще, як на те — все топливо вийшло, приварку не стало: нічим витопити, ні з чого борщу зварити. На велику силу Пріська з Христею одхилили двері, прогортаючи руками сніг: що не можна було викидати надвір, вигортали у хату. Сніг розтавав; калюжі текли під піл, під піч, під лави; у хаті, як у льоху, стало холодно, вогко... Сяк-так двері відчинились. Почали знову вигортати сніг з хати у сіни, з сіней — надвір. Обидві ухоркались, аж піт пройняв. Захист очистили від снігу й закрили плетеним засіком, що порожній стояв у кутку. Тепер же треба до соломи якось добитись: не сидіти ж у нетопленій хаті!! Христя, молодша, кинулась було — та й пірнула з головою в снігу. Пріська стала рятувати; піднявся крик-гук... З сусідніх дворів те ж саме чулося: і там було не краще. Посеред улиці хтось кричав, лаявся... хтось десь реготався... І сміх, і лихо!.. Насилу Христя вилізла з кучугури, та знову кинулась — і знову зав'язла...

— Ні, не так,— каже Пріська.— Возьмімо ночви та ночвами виносимо!

Узяли ночви. Кругом хати був вільний проход; поміж бабами ще виднілись просвіти; у ті просвіти носили сніг, закидали їх. Не забарилася снігова стіна вирости кругом

хати... Насилу добилися до соломи. Ряден з п'ять її утягла Христя у хату. Пріська зовсім вибилась з сили, лежала на полу та стогнала... Топлива добули; треба б у погріб добитись. Попробувала знову Христя — ні, не сікайся!

— Та хай йому, тому погребові! Ще трохи там зосталося буряків — зваримо борщ; пшоно теж є — буде на кашу,— рішила Пріська.— Що картоплі нема, то сількісь уже!

Христя затопила в печі; солома зразу запалала, та дим погнало на хату.

— І димар занесло... Оце лихо! — тільки що сказала Христя, як з грюком ціла копиця снігу посунулася на припічок. Христя мерщій винесла його у сіни. Дим почав клуботатись над припічком, шукав проходу; снігу ще кинуло з димаря; це зразу сіпнуло його угору... Слава богу! Солома запалала жарко-ясно.

Поки Пріська лежала та спочивала, Христя поралась коло страви... Швидка ця Христя, золоті в неї руки! Не забарилася вона витопити, страви наварити. Коли заткнула верх, тепло пішло по хаті... А надворі знову розходилося таке, що лихо!

Сонце, показавшись зранку, посунуло знову за хмари; зелені вони та непривітні обложили все небо. Вітер з години на годину дужчав, рвав сніг з землі, крутив його на всі боки, вихорив на всі сторони. Кругом хати неначе у сто коней гасало, торохтіло оселею, жалібно співало у димарі. Добре тому, хто тепер дома, в теплій господі! А ті, що в полі, в дорозі?..

Серце Прісьчине нило. Вона сьогодні ждала Пилипа. Певно, він зранку рушив. Не дай, господи, не доб'ється до пристановища? Занесе-закида зовсім снігом, душу заморозить навіки.

Пріська ледве ходила по хаті, бліда, хмура, і все стогнала. Довго не обідали, все дожидали — ось-ось надїде... І пообідали — Пилипа не було. Уже стало й вечоріти — немає. Невеселі думки турбували Прісьчину голову.

— Що це батька немає? Не дай, господи, в полі застука таке...— вимовила Христя.

Пріська трохи не скрикнула. Доччине слово як ножем ударило її в серце... Буря рвонула, аж затріщала оселя у хаті, загуркотіло у вікна, заголосило в димарі, тонко та жалібно, аж в серці у Пріськи похолонуло.

Ніч спустилася на землю, сіра, непривітна ніч. У вікна, крізь намерзлі шибки, ледве-ледве пробивався світ; по кутках у хаті зступилися тіні; густий морок окрив її всю.

— Світи хоч світлої — сумно промовила Пріська.

Христя засвітила невеличкий каганець і постановила його на комині. Підсліпо, чадіючи на всю хату, горів його гніт; вітер ходив по хаті; сизий світ коливавсь на всі боки, мов перед смертю чоловік водив померклими очима. Христя глянула на матір і злякалася: жовта, аж чорна, сиділа вона на полу, підобгавши ноги й згорнувши руки; голова її не держалася прямо — важко опустилась на груди; очіпок, підбившись угору, посунувся набік; сірі

пасма волосся висіли з-під його, мов посохле бадилля; довга тінь від неї гойдалася на помокрілій стіні.

— Мамо! — скрикнула Христя.

Пріська підвела голову, глянула на дочку, болісно, прикро подивилася... Христю аж обняло холодом від того погляду.

— Оце який вітер по хаті ходить! Чи не протопити б? — спитала Христя.

— Як хочеш,— одказала Пріська й знову спустила голову на груди.

Христя затопила... Весело забігали ясні вогники по тонких стеблах соломи, залітали невеличкі іскорки по чорних челюстях печі; віхтем піднялося полум'я вгору, палахнуло на всю хату, заблищало по намерзлій шибці і не забарилося згаснути. Христя підкинула соломи... ще... та ще... Знову полум'я піднялося, світ осіяв усю хату. Чорною марою вирізувалась Христина постать серед того світу; кругле молоде обличчя, мов квітка, червоніло, очі блищали... Світ, палаючи, поза комином блима і пада на піл, добираючись до сволока... У кутку над полом на жердці висить одежа — свитки, юпки, спідниці, спускаючи від себе чорну тінь; під покрівлею тієї тіні сидить Пріська, як і сиділа; світ бігає по її виду, одежі — їй байдуже: згорбившись, похнюпившись, вона, здається, слухає бурі, що так страшенно гуде та виє кругом хати... І здається їй, щось шамотить там... крекче, преться, добивається. Почувся і голос людський.

— А буря яка, господи! — промовила Христя.

— Цить! — крикнула Пріська, піднімаючи голову. Лице її ожило, ув очах грає одрадість.

— Гей!.. Чи чуєте?..— доноситься голос знадвору.

Пріська стрибнула з полу та — в сіни.

— Ти, Пилипе? — питає, позираючи через засік на чоловічу постать, закидану снігом.

— Що це у вас стоїть на дорозі? — допитується голос.

— Хто там такий? — обізвалася й Христя.

— Се я.

— Хто — я?

— Грицько Супруненко, зборщик. Пустіть хоч у хату... Оце б'є яке! Оце закуйовдило!

За Грицьковою поміччю засік посунули в сіни і в хату увійшли разом. Грицько, височезного зросту та ще в кобеняці, досягав головою аж до самої стелі.

— Здоровії — привітався він, скидаючи разом з кобою й шапку та показуючи ціле руно посивілого волосся на голові, своє довге суворе лице, насуплені брови, здоровезні намерзлі вуса.

— Здорові! — одказала Пріська.

— З сим днем, що сьогодні!

— Спасибі.

— Пилип дома?

— Немає.

— Отак же! На чорта й краще!.. А мені його треба. Де ж він?

— Та як поїхав на ярмарок ще на Варвари, та й досі немає,— зітхнувши, одказує Пріська.

— На чорта й краще! — одно своє Грицько.

— Що ж там таке?

— Що? подушне! — грізно гуконув Грицько, пройшовшись по хаті та вдаривши ногу об ногу.

— Не знаю,— каже, помовчавши, Пріська.— Коли вернеться — скажу... Узяв трохи хліба продати, якщо продав...

— Та я цю пісню не від одного чую! — перебив Грицько.
— Лиха їх година розносила по ярмарках! А тут в одну шкуру посилають: іди!.. Отака путь... х-хеї

— Чого ж се так припало? — пита Пріська.

— Гаспид їх знає! От нещастя! — чухаючи потилицю, промовив Грицько.— Вони там по ярмарках гуляють, горілку п'ють, а ти по їх ходи та збирай...

Пріська мовчала. Вона знала добре цього Грицька: не було гарячішого чоловіка на селі, як він. Розсердити його — як раз плюнути; а коли розсердився — як реп'ях той учепиться. Краще мовчати. І Грицько мовчав, ходив по хаті, хукав та тер руки, бив чобіт об чобіт.

— А тепер ще плентайся до Гудзя!.. Благий, бач, світ! — сердився Грицько.— Душею наложиш через їх, проклятих!.. Та хоч би гроші давали.

— Що ж, як немає грошей,— йому тихо Пріська.— Хіба б не радніші віддати?.. Коли й заробити нігде.

— Брехня! — обірвав Грицько.— То така вдача ледача, така звичка бісова! Сповадилися так: ходи по їх разів по десять та проси, у ноги кланяйся!.. А нема того,— слідує

з тебе — і віддай, коли слідує. Так же ні: краще в шинку проп'ю, ніж в казну віддам.

— Було б що віддавати,— усміхаючись, каже Пріська,— а не то що в шинок ще носити... Уже, здається, що у кого й було, то все поздирали. Доки вже вони будуть і драти?

— Не нашого то ума діло... Сказано — дай, то й віддай.

— Воно ж і даванню кінець є... Уже ж усе, що було, забрали... овечат продали, свиней продали, одержу лишию... Зосталися одні з душами. Доки ж таки його брати і з чого його взяти? [Он, небійсь, у панів скільки землі — не міряно! З їх би і брали.

— Хіба не беруть і з їх? Думаєш милують — беруть!

— Та не стільки, як з нас. З їх за землю беруть. А з нас? І подушне, і викупне, і земське, й мирське!.. Господи! от настало життя,— ворогові такого не пожадаєш.]

— Толкуйся! Що поможеться?.. А ке лиш, дівко, вогню люльку запалити,— підходячи до печі, промовив Грицько. Христя витягла жару.

— Як же ти його візьмеш? — скрикнув Грицько, показуючи рукою на купу попелу, в котрому тліли іскри.

— А до хлопців, небійсь, проворна,— зло увернув він.— Давай віхоть!

Христя скрутила верчик соломи, запалила і подала Грицькові.

— То ти ж скажи Пилипові, щоб безпремінно достачив гроші,— каже Грицько, положивши віхоть на люльку. Огонь пробіг вповдовж його виду, освітив насуплені брови, сірі сердиті очі, котрими він блимнув на Христю...

Здається, тріскачий мороз таким холодом не дихнув би, як глянув він на неї.

— Скажу, скажу.

— Ска-а-жу-у! — промовив Грицько, сплюнув, накинув кобку на голову й пішов з хати.

— Звичайний дядько, нічого сказати. Пішов — і не попрощався! — сказала Христя.

— Жди ти від Грицька звичайності — діждешся! Він уже і звичаї людські через свою пиху погубив,— промовила, зітхнувши, Пріська і знову побралася в куточок на піл, на своє місце.

Тяжка, пекуча туга облягла її серце, важкі думки обсіли голову. Її довге життя розстиалося перед нею... Де її радощі, де ті веселощі? День у день робота, день у день праця — ні згуляти, ні спочити. А нужда яка була, така й є; з самого малку як причепилася — та й досі... Що було доброго в серці, що було живого в душі — як той шашіль, вона проточила: і краса була — не знать коли зносилася; і сила була — не знать де ділася; які надії були — і тих немає; зосталася одна — дочку пристроїти, та тоді хоч і вмерти... Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона сей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний... Там — хоч вічний одпочинок; а тут — ні спочинку немає, ні єдиної одрадісної хвилини... Ще й так вона довго протягла: другого б роздавило такою вагою нужди та горя або заставило руки на себе наложити; вона ж усе перетерпіла, все перемогла... Не диво, коли в сорок літ прийшлося посивіти; глибокі зморшки порізали

високе чоло, покарбували колись повне рум'яне обличчя, спершу висушивши та вив'яливши його; воно стало жовте, як вощина; високий стан осів, пряма спина зігнулася у дугу, а колись блискучі очі погасли-поблідли, як блідне квітка на морозі... Великі зашпори заганяло життя у серце Прісьці, страшним морозом кувало їй душу! Як мучена, сиділа тепер вона на полу, і не хотілося їй дивитись ні на що, не хотілося дихати; спустивши очі, вона важко зітхала... Буря вила й одкликалася болістю на її душі, на кістках, на серці.

— Ви б лягли, мамо, спочили,— упоравшись коло печі, каже Христя.

— Його вже не буде сьогодні,— промовила глухо Пріська.— І то — спочити...— і, протягаючи свої сині коряві руки, полізла на піч. Кістки їй лущали; сама вона стогнала.

Христя глянула на матір, провела її поглядом аж на піч — і на серці у неї похолонуло. Така мати стара, зісохла, немощна... Невже й вона доживе до такого? Не доведи господи!

Цілу ніч прокидало Христю материне важке зітхання; їй не раз чувся і її задавлений плач.

— Мамо, ви плачете? — допитувалась дочка.

І плач, і зітхання на який час замирали... Вітер покривав їх своїми жалісливими заводами.

Недарма журилася Пріська; не дарма цілі ночі не спала, то гірко плачучи, то важко зітхаючи: уже третій день минув після Миколи, а Пилипа все не було. Щодня вона бігала до Здорихи довідатися, чи не приїхав її чоловік? Поки ж Здра не було, ще таки надія жила у її серці, ворушилася на самому дні, гріла; а як Карпо приїхав та сказав, що Пилип, спродавшись, пішов від нього і більше йому не доводилося бачити,— ні жива ні мертва вернулася Пріська додому... У голові в неї гуде, у вухах дзвоне, в очах жовто... Вона не змогла слова сказати; як злягла, то пролежала, наче дерев'яна, до другого дня.

На другий день пішла розвідувати по селу — хто приїхав? розпитувати — чи не бачили де-небудь її Пилипа? [Іван] Кнур хвалився, що бачив його в шинку; Грицько Хоменко розказував, що вони водилися з Уласом Загнибідою; Дмитро Шкарубкий казав, що бачив на самого Миколи, як Пилип виходив з міста. «Куди се?» — питався Дмитро. «Додому». — «Хіба спродався?» — «Спродався», — одказав Пилип і вдарив по кишені рукою. «А то що мете?» — спитався Дмитро. «То не про нас мете!» — сміючись, одказав Пилип. «А про кого ж?» — «Про тих, що в ридванах їздять та бояться холоду» — і, зареготавшись, пішов собі геть.

Другі, кого не питала Пріська, казали, що не бачили і в вічі її Пилипа, гудили годину, гудили дорогу, забиту та занесену снігом; нахвалялися, що зроду-віку вдруге не поїдуть на сю ярмарку; розказували, що багато народу померзло; того вже й не лічити — хто ногу або руку, або

ніс одморозив... І поліція, і станові їздять усюди, розривають бурти снігу та вибирають задубілих...— Як дров тих наскладано у поліції! — додав Петро Усенко.

Вернулася Пріська додому заплакана та зажурена. Христя собі плаче; одна одній слова не скаже. А тут ще й Грицько надолужує; щодня іде подушне правити — і сьогодні іде, і завтра іде.

— Де ж мені його взяти? Бач же — Пилип не вертається,— плачучи, одказує Пріська.

— Винокурню закурив, мабуть! — доїдає Грицько.— Усі уже вернулися, а його немає.

— Може вже й не вернеться ніколи...— каже Пріська.

— Не візьме його лиха година! Такого ніщо не бере! — кричить Грицько, та повернеться ще до Христі і почне їй голки заганяти... все про хлопців їй плеще. Христя знає, куди се Грицько стриже, та мовчить, щоб ще більше не роздратувати.

Грицько — багатир, дука: у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець; два двори — один у найми дає, у другому сам з жінкою та нежонатим сином живе. Тихий його син Федір і з себе гарний, робочий, слухняний; горілки не п'є, по шинках не волочиться. Усе б гаразд, та... сватав восени Грицько Федора на Рябченковій Хіврі, хоч поганій, зате багатій дівці, а Федір візьми та й одкинься: «Ні за що не візьму Хіврі». — «А кого ж тобі? Попівну яку?» — «От,— каже Федір,— гарна дівка у Притики — Христя». Грицько глянув так на сина, мов його хотів наскрізь пронизати. «У Притики?.. Гарна, та

що має?» — грізно спитався. І вже більше Федора не силував.

З того часу ніколи не минав случаю тим або другим Притиці насолити. А Федір, як на те, дедальше все більше припадає, до Христі; не так вона до нього, як він до неї липне. Люди по селу почали гомоніти: причарувала Христя Федора та й глузує з його. Почув Грицько та ще Дужче сказився: вилаяв Федора, трохи не бив і нахвалявся, що він сього Притику з усією сім'єю з світу зжене; так ото Христю де стріне, зараз і почне їй очі хлопцями вибивати. От і тепер: не одну, не дві голки загнав він і без того в уражене серце... Христя мовчала. Та й що їй казати? Чи їй тепер до тих хлопців, коли у своїй хаті таке лихо? Уже Пріська вступилася за неї.

— Що це ти верзеш таке, Грицьку? — спитала.— Коли не побачиш Христю, то все хлопці та хлопці...

— А ти глядиш за своєю дочкою? — грізно запитав Грицько.

Защеміло, заболіло материне серце. І без того важка туга надала йому, а така образа пройняла, неначе шилом, до самого краю.

— Гляди вже ти краще за своїми дітьми, а не прийшов чужих учити...— образливо одказала вона.

— І навчу!.. навчу! — гукає Грицько.

— Чому ж ти навчиш? Ти б ще дужче залив очі, то більше б побачив,— не витерпіла Пріська, натякаючи на те, що Грицько прийшов випивши.

— А ти мені не кажи сього... І ти чарівниця, і твоя дочка така! Ви тільки й знаєте хлопців заманювати та чарувати.

— Яких хлопців? — здивувалася Пріська.

— Не знаєш? Удаєш себе святою? А хто мого Федора з ума звів? Хто його напував, підкурював?.. Не знаю, думаєш? Мовчи ж!

І, свінувши, мов гострими ножами, очима, він стукнув дверима та й потяг з хати.

До лиха — та ще лихо; до печеного — та ще вогню прикладають...

— Що се, Христе, кажуть? За кого се кажуть? — з докором і сльозами повернулася вона до дочки.

Та стояла, як стіна, німа, як крейда, біла. Вона злякалася її бучі, що збив Грицько; вона злякалася його погляду страшного, його голосу крикливого. Вона слова не сказала матері, так і вдарилася в сльози.

— Так це правда?.. правда?.. — кричала з таким болем мати, мов у неї серце розривалося.

— Мамо, мамо!.. Ні єдиного слова правди немає! — ридаючи, одказала Христя.

Пріська не знала, чому вірити, кого слухати. Думки у її голові плуталися, роздвоювалися: то учувалася їй страшна буря, увижалася завірюха, крик людський, замирання; вона чує голос Пилипів, вона баче його безпомощного, як він ховає одубілу голову в сніг... серце її рветься надвоє; то — перед очима недавня спірка з Грицьком, його натякання про Христю... Бог знає! Хіба

признається винувата дочка матері?.. І її серце не рветься, а замирає, перестає битися; щось важке давить душу, чорною запоною застилає очі. Господи, яка їй мука! яка люта та тяжка мука!

Короткий день минає, настає ніч зимня, довга пилипівська ніч. Чого за ту ніч не передумаєш? Які думки не перейдуть через голову, через серце? А Пріська ж то за всю ніч і на волосину не заснула: як лягла звечора, та цілу ніч тільки й чутно було її глибоке зітхання, її гірке схлипування. Христя теж довго не спала: вона боялася, як то було прошлу і позапрошлу ніч, матір розважати... Знав Грицько, коли їй віддячити... А жалості в його — ні капельки!.. Як їй тепер завірити матір, що вона не винувата? Відкрити їй усі таємні розмови з Федором? Яка ж дочка-дівка відкриє усе те перед матір'ю? Було, може, і таке, за що мати, дознавшись, і косу нам'яла б; а як не знає, то воно й байдуже... Як же його сказати їй, та ще тепер, коли серце материне і без того обливається кров'ю, коли, може, вона тільки й бачила, тільки й чула голос батьків, як виряджала у ярмарок? Журба та досада гніздилася в душі, ножем поверталась у серці; Христя мовчала, слухаючи безодрадісне материне зітхання; чула, коли сльози падали з її очей, коли вона їх утирала. Молода душа довго не здерже такої ваги, такого лиха: вона знемагає під тим важким гнітом. Не видержала й Христя; сон — не сон, а якась утома почала її розхитувати, закривала заплакані очі.

Світом прокинулась Христя і здивувалася, що мати досі не вставала. То було, коли заспить Христя, Пріська завжди буде її; а то вже і світ заглядає у вікна своїми сірими очима, а вона й досі лежить на печі тихо, не поворухнеться. «Хай же мати спить,— дума Христя.— Хай хоч трохи спочине, поки я впораюсь». Навспинячки Христя ходила, щоб не замутити тії тиші, що панувала у хаті; як на те ж — солома шелестіла, аж лущала. Христя почала ще бережніше ступати. Їй треба умитися, а води у хаті немає. Христя, як кішка, покралась у сіни; коли вернулася знову у хату, то перше, що їй кинулось у вічі, — мати вже встала: у чорному закапелці, між комином і білою стіною, тремтіла її постать сіра... То не мати, то не жива людина, то — виходець з того світу. На кістлявих її плечах сіріє сорочка, широка-широка, мов не на неї шита; шия жовта, як у мертвяка, якимось витяглася, посвічуючи своїми кістками; щоки усередину увалилися, жовтим воском узялися; очі, неначе олив'яні шаги, світили; під ними мов сині мішки висіли; кругом червоні кружала... Сама журба, само лихо не дивилися б так страшно, як Пріська у той час дивилася! Вона вся трусилася; вуста її тремтіли, наче що шепотали... Трохи не випустила глечика з рук Христя, як угляділа свою матір.

— Не вернувся?.. Немає? — мов трава суха прошелестіла, спитала Пріська, скривившись. Вона, видно, хотіла плакати, та не змогла; очі її горіли,

блищали, і, як вона не лупала набряклими віями, ні одна сльозина не показалася.

У обід знову Грицько суне.

— Оце, господи, з тим дядьком, як розходився! — сказала Христя, угляdivши Грицька.

— Де мати? — спитався той, увійшовши у хату.

— На печі,— одказала Христя. Пріська так і не вставала з печі.

— Чого лежиш? Уставай та збирайся в город за чоловіком! — почав він.

— Чого я за ним піду? Хіба сам не прийде? — простогнала, підводячись, Пріська.

— Прийде... Дожидай... Діждешся... Змерз! — рвучи слова, додав накінці Грицько.

Пріську наче хто у бік шпортував ножем при тому слові; вона кинулась, тріпнулася... та так і закаменіла на місці — хоч би слово яке сказала, хоч би зітхнула! Тільки збожеволілими очима прикро дивилася на Грицька.

Христя собі глянула на його, подивилася на матір, схопилася за лице руками, притулилася до комина головою...

— О, мій батечку, мій таточку! — нестямно скрикнула вона, і вся її постать затремтіла.

У Грицька морозом сипнуло від того Христиного крику; та Грицько не такий, щоб ударяти на сльози: він пройшовся по хаті і знову почав докладати:

— Оце у волості був... носив подушне... При мені бумага получена, об'явити жінці чи дітям, чи родичам

яким, щоб прийшли у місто признавати... Знайшли у снігу замерзлого... Загнибіда, либонь, признав... Так щоб узяли поховати, коли хотять... Там біля його і чоботи нові знайшли і ще щось... З волості хотіли назнарошне за тобою посилати, та я сказав: все рівно буду на тім краї — зайду й скажу.

Грицько, скінчивши, подивився на Пріську, поглянув на Христю... Пріська мовчала; Христя тужила. Він знову пройшовся по хаті, раз і вдруге; знову глянув на дочку і матір... Ніхто не вгадав би, що його очима світило: чи радість, чи гірка ураза? Лице його якось перекошилося... По хаті носилося Христине лементування.

— Ви ж чули? — глухо спитався він і, повернувшись, пішов з хати. Слідом за ним, наче докір, вирвався нестямний крик Христі і розпався надворі. Грицько, струснувшись, повернув улицею.

— Ой, лелечко!.. Ой, мамочко!..— кричала Христя, підходячи до матері.— Що нам тепер, бідним, робити?..

Вона дивилася на матір своїми заплаканими очима, а мати на неї — сухими, як огонь, палючими.

— О, горенько наше! о, лишенько тяжке! — тужила, припадаючи до матері, Христя.

Пріська все божевільно дивилась на неї та тремтіла. А се — наче що з-під землі — тріснуло, писнуло... Страшний охриплий крик вирвався з Прісьчиних грудей і розлився божевільним плачем... Пріська припала до Христі, обхопила її голову руками і страшно-страшно завилала.

— Моя донечко, моя голубочко, пропали ж ми навіки!

Надворі насупилося; у хаті потемніло. І серед її темноти, неначе сови, перегукувалися дочка й мати... Тонкий виразний крик дочки зливався з охриплим лементом матері, розходився по хаті, бився об стіни, слався по долівці... Сум та туга виглядали з темних кутків.

До самого смерку голосили дочка й мати. Забули і про обід, забули про все на світі. Одарка Здориха, почувши з свого двору їх страшенний лемент, прийшла провідати, що там таке? — і насилу від Христі добилася, що то по батькові тужать. Вона кинулася була розважати Пріську, що то, може, ще й брехня... чого люди не накажуть? — та ще гірше розразила її серце, ще більше виточила сліз із старих очей. Пріська за ними і слова не скаже; що почне, то так і заллється плачем. Сумна та невесела пішла Одарка додому.

Смеркалося. Надворі, неначе туман, сірий світ коливався над землею. У хаті — чорніше сажі: тільки намерзлі вікна, мов полудою заслані очі, сіріють; і тихо-тихо, як у могилі. Замовкли дочка й мати. Пора й перестати, бо є кінець сльозам, є край і лементові: голос хрипне, сльози сохнуть, опускаються в серце, на дно душі. Замість їх устають думки, здіймаються гадки — одна другої неодрадніша, одна другої нерозважніша. В темряві вони ширяться, яснішають; давнє устає перед очима, мов воно тільки що діялося; люди проходять —

живі люди; чути їх мову — живий голос... Їх бідкання, регіт, радощі, сльози.

Не минули ті думки-муки Христиної і Прісьчиної голови. Дочка, забившись у куток на полу, божевільно устромила очі у сірі шибки, і на їх білуватому полі малює думка батька... Її батька, низенького, натоптуваного, з круглим лицем, рудими вусами, карими добрими очима. Який сам був — такі в його й очі; недарма кажуть: видно чоловіка по очах. Він справді був добрий, не то що ніколи не зобижав її, а було і матір придерже, коли та розходиться лаяти... І з людьми він такий — швидше своїм поступиться, ніж у другого посяде. Мати, розсердившись, було каже: «Що ти за чоловік? ти — макуха! свого не одстоїш!» А він їй: «Од скаженого поли вріж та тікай!» І такий він завжди був; і п'яний — мерщій уляжеться спати, не так, як другі: на копійку вип'є, а прийде додому — усе догори дном переверне... І от тепер його немає... «Де він? Чи чує він наше бідкання за ним, чи баче наші сльози?.. Душа, кажуть, з дев'ятого дня літає по світу — може, і його душа тепер між нами?» Як би вона бажала побачити його душу, побалакати з нею!.. Розпитати, чи і на тому світі однаково, як і на сьому?.. Кажуть — смерть усіх рівняє; кажуть — на тім світі усе навпаки: тут було голодно й холодно, там — ситно й тепло; тут ти скнів душею, там — радітимеш серцем; тут мужикував, там — пануватимеш... То оце батько панує?.. Бажала б вона побачити батька паном... Вона попрохала б у його й собі панування. Або — цур йому! воно таке

нещире та горде — тільки душу загубиш; краще, хай на тому світі... А на сьому? Трошки б більше достатків, ніж є, та одешинку б празникову: а то і на будень, і на свято — та все одна! Чоботи нові б, сережки срібні — такі, як вона бачила у Марини, що в місті служе, коли та навідувалася додому. Добре б було і перстень до серег мати, теж срібний, і по руці, а не такий, як у Горпини,— і срібний, та здоровий, як каблучка: щоб надіти — прийшлося прядивом підмотати...

І пішла молода Христина думка перелічувати одні за другими недостачі, пішла викладати свої таємні бажання: невеличкі вони, страх невеличкі, та й їх немає,— і серце нудьгує, що тепер за батьковою смертю ніколи їй того не прийдеться добути.

Що ж думає Пріська, забившись на піч і обхопивши свою голову обома руками? Їй привиджується тепер її давнє — її доля, її гірка доля, що гонила по білому світу, поти не прибила до Мар'янівки... Вона — козака дочка, малою зосталася від батька та матері: під холеру вони полягли... і родичі, які були, померли, і вона зосталася... зосталася у чужих людей, пасла громадські гуси, пасла свині, телята, поти побільшала. А там — знову служба, служба на чужих людей, тільки не на себе. Служила вона по своїх, служила по жидах, служила й по купцях... Удова-купчиха прийняла її наостанку за хліб та одешу, ради того об'їзду, який щороку робила. Багатій і ще не старій, їй не сиділося у рідному місці, і вона вешталася по Харкову, Києву, Адесу. Пріська, як вірна слуга-

наймичка, їздила всюди за нею розчісувати та прибирати свою господиню. Раз зібралися в Київ. Перед виїздом Прісьці щось усе нездужалося; боліли руки, боліли ноги, боліла голова — так що й на світ важко було дивитися. Отже прийшлося їхати. Добралися до Мар'янівки — і Пріська зовсім злягла... Що далі було — вона нічого не знає; опам'ятувалась уже у хаті Грицька Супруна. Він тоді був за прикажчика у пана, і її кинула там господиня, бо так наказав управитель-німець. Вичунявши, вона все дожидала господині, що ось же надїде і візьме її з собою. Та, видно, господиня не дуже побивалася за нею, бо щось довго не верталася. Пріська хотіла найнятись у кого з козаків, та Грицько не пустив — одслужи перше той хліб, що, лежачи, переїла! Пріська зосталася. Там вона і з Пилипом стрілася: він був за робітника у прикажчика. Одна доля, одно лихо людей докупі зводить... Грицько такий сердитий, крикливий; жінка його Хівря — така уїдлива: тільки й чуєш, як Хівря лає Пріську або Грицько кричить на Пилипа... Наймичка і кріпак зійшлися якось, скаржачись одно другому на свою долю. Пріська при тому запримітила, що у Пилипа і очі карі, і вуса шовкові. Пилипові теж кинулась у вічі Прісьчина постать струнка, її норов тихий, її голос любий... Частіше та частіше вони почали сходитись. Оце, дивись, Пилип товар погнав до водопою, а Пріська — хвіть відра! — і собі побігла по воду... Або кинеться Пріська за топливом в огород, а Пилип уже тут і вродився!.. Уже Прісьці і одбуток вийшов, а Пріська все не йде від Грицька з двору і все

більше та більше жаліється Пилипові, яка Хівря сердита. Одного разу збіглися вони уночі в садку під яблунею. Пилип яблука стеріг, а Пріська... чого Пріська тут опинилася? — і досі не знає, а може й забулося... Не забулося тільки Прісьці, як тії ночі цілував Пилип і без того її гаряче лице, як клявся, що він її кохає і довіку буде кохати; як обіцявся, що, тільки вони поберуться, він вибудує нову хату, і як вони заживуть своїм господарством. Пріська не згоджувалася, бо Пилип кріпак. «Хіба кріпаки не люди? — спитав він.— І кріпаки живуть на землі, а не під землею...» Подумала Пріська, погадала: за нею її сирітська доля — гола, боса й простоволоса, а попереду... нужда та недостачі, довічна робота на чужих, довічна праця... Добре ж, поки здоров'я, поки сила слуге; а як занедужа, от як недавно трапилося? Без роду, без пристановища — хоч під тинем складай руки. Правду Пилип каже: і кріпаки живуть на землі, а не під землею... І вона згодилася. Пішли до управителя, а управитель не тільки не заборонив, а ще й похвалив за те, що вона не злякалася кріпацтва. Казав, що то, може, у других панів кріпацтво страшне, а в їх... він і хату нову обіцяє, і город, і поля на нове господарство. У першу неділю вони й побралися. Хоч управитель і збрехав, надававши таких обіцянок, та хіба не все рівно Прісьці робити? Що робила купцям, жидам, то тепер — на пана: уїжджена коняка везе, не зупиняючись. Та й управитель таки не зовсім збрехав: хоч не дав він городу й нової хати, зате велів жити

сусідами з Грицьком; все ж у їх своє господарство. Грицько, правда, лається: де не візьметься яке ледащо, та все на його шию! Хівря славить Пріську на всю Мар'янівку: і сяка, і така, і нетіпанка, і нечепуруха!.. Та сількісь: ні Пилипові, ні Прісьці не привикати до лайки. Живуть вони собі удвох тихо та мирно... Через рік уродився їм син Івась, на другий — дочка Христя. Івась не видержав — поліг, а Христя очуняла — росла собі. І то матері утіха: виросте — поміч буде. Так пройшло тринадцять літ; на чотирнадцятому їх звеселила чутка про волю. То не була глуха чутка, яка завжди ходила поміж кріпаками, а справжня звістка — про неї і піп читав у церкві. Зітхнули вільніше Пилип і Пріська: тепер же то вони поживуть на волії. Через два роки і сама воля вийшла. Пилипові дали ґрунт, дві десятини поля. Збився Пилип і на хату — свою-таки хату І.. Господи, яка то була радість Прісьці! Як вона рук не жаліла, обмазуючи та обліплюючи хату, щоб і холод не заходив зимою, і дощ, бува, не пробив літом... Хоч приходилося і платити за все те [хоч Пріська і досі ніяк не пойме, за що таки їм платити за те, що вони своєю довічною працею заробили], та все ж легше, що своя хата, що не чутно ні лайки Грицькової, ні догани Хівриної. Сама собі працює коло свого невеличкого городу; Христя помагає їй. Її серце радіє, дивлячись, як дочка розвивається на волі. «Тяжко та гірко жилося нам,— думала тая Пріська,— може, дітям краще буде?» І вона гонобила надію у серці: дасть же бог — знайдеться добрий чоловік її дитині —

приймемо зятя у хату. Пилип уже старий став, і вона нікчемна — хай пристає у прийми, хай молоді на очах у старих учаться хазяйнувати: оддамо їм усе.

Так думалося Прісьці, а вийшло?.. Що їй тепер у світі робити, що їй казати? Хто того поля догляне, хто коло його буде ходити? Хто заплатить викупне, подушне? Добре далось їй і те, і друге... Торік вони зібралися на корову — душі не чула Пріська у невеличкій телушці. Рік удався недорідний, собі хліба ледве ставало, а продати — і не кажи. Заробити ж де? Коло других сіл і пивниці, і винниці, і сахарні, а в їх — хоч би зламана... А тут пристають — давай подушне! З весни не платили за першу половину, то восени — за цілий рік віддай. Лаявся Пилип із зборщиками, лаялася й Пріська. Приїхав становий, узяли її теличку, оцінювали й продали різникові жидові. Вона трохи не занедужала від горя та сліз. То ж тоді було; як не гірко, а все то на Пилипові лежало; його одного знали, його тягли... А тепер? Тепер прийдуть і хату рознесуть по кутках... Що вона скаже, що вона зробить, вона — недужа, не знаюча нічого? Тепер один Грицько цілком ковтне її!.. Серце її замирало, обливалося крів'ю. Та ще хоч би умер, як люди, — дома, у своїй господі; а то хотів зробити як краще, а пішов — за смертю. Тепер тільки зосталося їй піти за його мертвим трупом. Як же по такому холодові іти в город? У неї ні одежі теплої, ні взуття як слід. Та хай вона й добереться до міста: що ж вона — на руки його візьме і додому принесе? А треба ще ховати, попові заплатити...

Господи! у неї ж ні шеляга; посліднього карбованця узяв він на сіль, як виходив з дому... Чи так кинути? Хай візьмуть — пошматують і заGREBуть, як ту собаку, без попа, без обряду церковного?.. Що ж він? Хіба він по своїй волі умер, хіба він хотів її смерті?.. Так бог дав, така вже, видно, його воля!

І почне Пріська молитися богові, почне перед ним своє лихо викладати... Та марно вона у хаті ламає руки, здіймає очі до неба: там на холодному чистому шатрові тільки зорі грають своїм невеличким світом. Байдуже їм, що робиться на землі: тихо, мов потухаючі іскорки, лягає той світ на мерзлу груду, відбиває сизим сяйвом на невеличких пилиночках снігу; здається, вони граються своїм світом... А небо — глухе, як пустиня, німе та холодне, як камінь,— шатром розіслалося понад землею, морозом окувало її, давить, наче хоче задавити... Хто ж її там почує?.. Хіба люди у селі? Та й село упокоїлось: не світиться ніде, собака не гавкне — все заснуло мертвим сном. Людські оселі, наче могили, чорніють серед снігу... Німі та мовчазні, вони не кажуть, що у їх заводиться. Чи щасна доля доглядає сон їх житців, чи гірке лихо перевертає їх з місця на місце... Вони припали до землі від страшного холоду — і тільки з димарів виходе пара, даючи ознаку, що там, усередині їх, ще не прочахло тепло, ще тліє людське життя.

Тільки з Притичиноного верху не йде пара. Як почула Христя, варячи обід, про батька, то забула про все на світі. Огонь у печі тлів, тлів — та й згас; тепло вибігло у

незакритий димар; застиг обід серед черені. Хатні двері забула Здориха причинити; у їх роззявлену дірку ішов з сіней холод: у хаті — хоч вовків гони! А Прісьці і Христі — байдуже. Їх гріє горе своїм пекучим огнем, їх діймають сльози своїм гірким теплом... Голова наче у вогні палає, очі горять, зітхання гаряче, аж губи репаються від нього, аж у роті сохне.

Ніч минає. Заблимало край неба крізь зелені-зелені хмари; світ лупнув над землею своїми мутними очима... Наріщо? Яку він утіху принесе, яку пораду приверне?

III

«З щастя та з горя скувалася доля»,— каже людська поговорка. Одна Прісьчина доля не складалася по-людській. Горя того — за нею і поперед нею — неозорно, неоглядно... А щастя? Якись думки про щастя; якись даремні надії, котрі її завжди дурили, розбивались об гострі пороги остогидлого життя та утрат, нужди та недостатчі...

Досі і то було гаразд. Досі хоч даремні надії були; хоч дурили, та все красили злиденну долю. А тепер? Хоч би надію пригадати яку — і того немає. Тихо, мов жарина у попелі, тліє її душа, ледве даючи ознаку, що ще жива, чимсь-то б'ється, чогось-то хоче... Так гниє деревина на корені: уже й віти її посохли, і середина випала, а вона все стоїть; вітер-негода обносе сухе гілля, а зсередини шашіль виточує гниле суччя; кругом дірки, кругом дупла, один стовбур — і той порожній... а все стоїть! Треба не

вітру, а бурі повалити його — і він, поскрипуючи, дожидає тієї бурі.

Дожидає і Пріська своєї. От же немає!.. А думки, як черва, ворухаються в голові, точать її хворе серце, підрізують немощну силу.

От уже третій день вона думає, як його зібратися у місто? Легаючи спати, рішає: завтра... завтра безперемінно піду; що б там не було, а завтра зберуся... А на завтра життя знову станове свої перепони: з чим його туди сунутися, та і в чому?.. І знову думки-муки пиляють її до вечора; цілий день, як одну годину, держать її у своїх міцних обценьках, щоб увечері знову вимучити надію на завтра...

Так, збираючись, і не пішла. На третій день з волості, запихавшись, прибіг староста і напав лаяти.

— Все на нас вернете! — кричав він.— А кому се ближче діло — чи жінці, чи старості? Стидалися б! У мене, може, свого діла не обкидаєшся: щодня за вас, чортів, у волость тягають, а тут ще і в місто іди, признавай усякого п'яницю, що замерзне на смітнику!..

Через три дні він знову прийшов; приніс нові чоботи, клунок солі і платок.

— І грошей,— каже,— п'ять рублів було, та гроші за подушне у волості залишили.

— Там же щось три рублі тільки слідувало,— промовила Пріська.

— То не моє діло. У волості залишили. Піди сама та й довідаєшся.

Староста пішов. Пріська глядить на приноси — он що тепер від її Пилипа зосталося!.. А Христя ненарошне прикладає вогню до печеного,— роздивляючись, вона докладає матері:

— І платок новий купили батько, і чоботи... та які ж маленькі та гарні! Кому ж то се? А це — сіль. Ще і в клункові щось є.

Вона вийняла щось заверчене в папір і почала розгортати. Очі її розгорілися, коли вона нагледіла аж три довгих шовкових стьожки, сережки невеличкі, з хрестиками на привісках. Це вже для неї куплено, їй!..

— Дивіться, мамо, що батько мені купили,— показує вона матері.

Пріська тільки струснулась і одвернулася... Їй гірко було слухати доччину радісну мову, їй боляче було дивитися на ту куплю... У віщо вона їй обійшлася? Чого їй тепер стоє? Вона каменіла, дивлячись на все те, пригадуючи, де воно і як воно взялося!..

Пройшов ще тиждень. День за днем і ніч за ніччю полізли, мов безногі черви поплазували, все далі та далі односячи минувше страховище. Воно ще, правда, стояло над нею, заглядало їй у вічі своїми мертвими очима; та, з другого боку, і життя не давало покою: і воно голосно гомоніло, свою безконечну пісню заводило.

Он свято на носі: багата кутя, Різдво... Щороку, як не гірко було, а до куті і шматок риби мався, і пироги; про Різдво, уже що, а ковбаси, хоч куповані, та були. А тепер? Де того всього взяти?.. Як не мати його —

краще нічого не мати! Не так Прісьці гірко було, коли б вона полиню об'їлася, як від тих думок важких та тяжких... Вона згадала про ті два карбованці, що у волості залишили. Навіщо вони їх задержали? Хіба не все з нас узяли, що треба було?.. Піду, піду... своє візьму. За гривеника ковбасу куплю: Здір кабана коле, за гривеника віддасть він ковбасу... Може, він або й другий хто їхатиме у місто — попросю просолу купити... теж за гривеника або за копу з шагом... А то ще і про чорний день зостанеться.

На другий день, зібравшись, подибала до волості.

— Тобі чого? — пита старшина.

— За грошима,— кланяючись, одказує Пріська.

— Які тобі гроші?

Пріська розказала.

— Гроші узяв Грицько. Він казав, що так і слідує. Іди до його.

Прісьці іти до Грицька — після тії образи гіркої? Ні, вона нізащо не піде. З якої речі їй іти до його, коли гроші до волості прислані?

— А може, Грицько сам буде у волості; бо до його йти — чи й дійду я? — криючись із своїми думками, одказує Пріська.

— Може, й прийде. Дождай.

Пріська присіла на рундуці. У волості шарпанина-біганина: одно туди йде, друге звідти виходе, третього ведуть... Прищенко гордо виступає і, граючи очима, допитується: «А що — узяв?» За ним Комар, низько

похилившись, глухо бубонить: «Засипав карбованцями та ще й допитуєшся, чи взяв? Та ще підожди хвалитися... що ще посередник скаже». — «Суньсь, сунься до посередника, — кричить Прищенко. — І посередник її заспіває!..» — І пішли з двору. За ними виходе Луценчиха, червона-запала, і сердито вичитує: «Що це за суд? який це суд? Три дні держали, ще три дні сиди! Дома усе врозор пішло, а він — сиди!.. Де се воно видано — тиждень чоловіка у чорній держати?..» — «Бач, яка голінна до чоловіка; сама прийшла визволяти... скучила!» — донеслося з гурту. Луценчиха пригрозила покинула гурт очима і, плюнувши, зійшла з рундука; регіт провів її...

«Всюди своє лихо, — думалося Прісьці, — та чужим людям воно за смішки».

— А он Грицько малу вервечку за собою веде! — хтось обізвався.

Пріська глянула. Дорогою, розхитуючи палицею, йшов попереду Грицько, а за ним — душ на десять чоловіків, похнюпившись.

— І то все на прохолоду, — угадував другий.

— Авжеж! — додав третій...

Дехто зареготався.

Грицько наближався до рундука. Пріська між передніми, що за ним ішли, признала Очкура, Гарбуза, Сотника, Воливоду. Грицько, підійшовши до рундука, поздоровався.

— Тут старшина?

— Тута.

Він пішов у волость і не забарився вернутися з старшиною.

— Ви чому не платите подушного? — гукнув той.

— Помилуйте, Олексійовичу! Хіба не знаєте, яка ця осінь була? Заробітку аніякого!

— А на пропій є? — крикнув старшина.

— З шинку і не вилазять,— піддав тихо Грицько.

— У чорну їх! — рішив старшина.

Десятники повели всіх у чорну. У Пріські серце забилося, заболіло. «Ну, за що, про що? — стукало їй у голову.— Чим вони винуваті, що заробітку не було? Господи! доки ж уже його дерти?.. з чого його дерти?.. і що поможеться з того, що посидять у чорній?» їй ніколи не вірилось, коли було Пилип розказував, що трохи не посадили у чорну, та відпрохався. Тепер вона своїми очима все те бачила, сама чула. Отож і Луценко сидить за те. Вона чула, як на нього нахвалявся Грицько. Отож, видно, Луценчиха жалілася, та нічого не виходила, тільки люди насміялися... Вони і з цих сміються; до неї доноситься їх несамовитий регіт... Ні жалю, ні серця немає!.. Прямі собаки, прости господи!

За думками вона і не чула, як старшина допитувався Грицька.

— А ти нащо з теї два карбованці задержав?

— З кого? — мов не бачив, спитав у свою чергу Грицько.

— Молодице! як тебе? Он про тебе річ,— хтось із чоловіків наткнув її.

Пріська устала і підійшла до старшини.

— Це з неї? — спитався Грицько.

— З неї.

Грицько усміхнувся.

— Ви ж знаєте, що мені п'ятирубльову бумажку надано: здачі не було. Два рублі у мене zostалися; я їй віддам.

— Так он у його, молодице, твої гроші,— сказав старшина і пішов у волость.

Грицько посунувся за ним; Пріська сіпнула його за рукав.

— Коли ж ти, Грицьку, віддаси? — тихо спитала вона.

— Тьфу! Як собака та! — огризнувся Грицько.— Коли будуть у мене. Я про їх забув та в подушне і повернув.

— Як же се, Грицьку? З мене слідувало три рублі, а ти п'ять віддав?

— Знаю, що три слідувало. Я три й полічив, а п'ять віддав.

— А мені ж хто віддасть?

— Хто віддасть? Звісно, свої треба давати.

— Віддай же зараз, Грицьку, бо мені треба.

— Віддай зараз! Де ж я тобі зараз візьму? При мені грошей немає. Прийди додому, то й віддам.

— Коли ж приходити?

— Та там на празниках або після свят.

У Пріськи аж ув очах пожовкло.

— Як після свят? Мені до свят треба.

— Що з тобою балакати! Де ж я тобі тепер візьму? — скрикнув Грицько, махнув рукою і скрився у волость.

— В цього вижилиш, коли лишнє взяв! Цей віддасть! — чулося поміж народом.— Он, мого полтиника заїв...— А мого карбованця, та ще й у чорній за те я посидів...— О, він майстер! Ще за панщини навчився з людей драти!..

Пріська повернула додому сумна та нерадісна. Ще й нічого, а вже Грицько почина загравати. Сьогодні он... прилюдно... собакою назвав: «Як та собака!» Подумай!.. За віщо? За те, що своє стала правити? Сказано — кровопій людський! І та образа так глибоко запала їй у душу, так боляче щипає за серце, що Пріська ніяк її не забуде. Як той цвяшок, угородилася вона в голову і не сходить з думки, не забувається... Ні, я тобі так сього не покину. Чого мені тебе допитуватися, коли прийти за своїм? Знав, на що брав — і віддай! Каже: немає. У кого? У його немає?.. Ні, ні... сьогодні ж піду. Пообідаю і зараз піду. Я не одійду від твого двору, буду соромити перед цілим селом, поки не віддаси.

І Пріська, пообідавши, подибала до Грицька. Грицько саме обідав. Його очі якимось тривожно бігали з одного боку на другий; лице хмуре, чуб стовбуром — ознака, що Грицько уже хлебеснув.

— Швидко прийшла! — глухо промовив він, узрівши Пріську перед собою.

— Бо за своїм,— одрізала та.

— Підожди ж, поки пообідаю,— не то гірко сміючись, не то грізно сварячись, промовив Грицько.

Пріська присіла на кінець полу, дожидає... У хаті тихо; чути, як ложка скромаде об миску, як човгає Хівря від столу до печі, як сопе Грицько. Ніхто словом не обізветься, ніхто його не пророне, мов поніміли усі. І збоку дивлячись — видно, як та німота кожного гнітить, там, усередині, тліє... Здається, одно слово — і, як вітер, зразу вирве те полум'я наверх, запалає буря...

Пріська, похнюпившись, сидить, слухає тії гіркої німоти; гляне на Хіврю, як та грає зеленими очима, на Грицька, що спідлоба, мов лобуряка, світить своїми — і знову похилиться...

Ось і обід скінчився. Грицько устав, перехрестився, набиває люльку.

— Підожди, поки покурю,— уїдливо сміється Грицько, виходячи з хати.

У Пріськи аж у душі заколотилося... Сидить, мовчить, дожидає. Нешвидко вернувся Грицько, а все-таки вернувся.

— А ти й досі дожидаєш? Підожди ж ще, поки висплюся,— каже Грицько, усміхаючись.

Пріська не видержала... Мов її хто стебнув батогом з усії сили — вона тріпнулася: сльози градом полилися з очей.

— Грицьку! Бога ти побійся! — крізь сльози почала вона.— Ще трохи знущався ти з нас за життя покійного? Ще мало поповиварював води, як жили у тебе? І ще з удови нещасної, з сироти безталанної кепкуєш,

глузуєш!.. Бог усе бачить, Грицьку. Не тобі віддячить, то твоїм дітям!

Наче ясне небо покритися темними хмарами, потемніло Грицькове лице; очі загорілися-запалали.

— Ти ще клясти прийшла! — скрикнув він.

— Бог з тобою, Грицьку! Не клясти я тебе прийшла, я за своїм прийшла. Зглянься ти на бога... Празник святий іде... Ти ж будеш і їсти, і пити, а тут за душею шеляга немає.

— Грошей, кажеш, немає,— обізвалася Хівря, постукуючи горшками,— а святки справляти хочеш!

— Хіба як ми бідні, то нам і їсти не треба, Хівре? — одказала Пріська.

— А я, знаєш, що скажу тобі на це, Прісько?.. Як злидні, та ще й з перцем!.. Коли б ви не проїдали та не пропивали з своїм покійним, то й у вас би гроші були.

— Добре таке говорити, у кого вони є. А коли — і того треба, і другого недостає... і подушне заплати, і викупне дай... А наші заробітки які? Він же один тільки й робітник був.

— А дочка? Дочка — мала у тебе кобила? Нащо ти держиш її при собі? Не віддала б її людям послужити? Не заробила б вона, як другі? А то сидить дома та хліб переводить.

— Легко так, Хівре, казати, дивлячись на других. А коли б самій прийшлося так жити та бідувати — не тії б заспівала.

— За дурною головою та й ногам лихо! — одказала Хівря.

Пріська мовчала. Вона бачила, що що вона не кажи — ніхто її не вчує; а кожне Хіврине слово — спичка у серце: краще мовчати.

Досі ущиплива та докірлива розмова стихла. Усі знову насупились.

— Так як же, Грицьку? — почала, помовчавши, Пріська.

— Я тобі сказав у волості. Не чула? — гукнув Грицько.

— Чому не чула? Не глуха, небійсь!.. Дай же хоч карбованця тепер, а другого уже після свят.

— Та ще чи й після свят віддам? — позіхаючи, відказав Грицько.

— То вже дурниця, Грицьку! Як не віддаси — позивати буду!..— посварилася Пріська.

— Позивай... Чого ж ти прийшла? Іди — позивай! — блимаючи очима, каже Грицько.

Хівря скрутнула головою і важко зітхнула.

— Господи! Як то воно люди забуваються! — напустилася вона на Пріську.— Коли се ти така розумна стала? Чи не після того, як осталася удовою? Як у нас жила, хліб-сіль їла, то й за позви не знала... Стара, бач, хлібсіль забувається.

— Хіба я у вас дурно той хліб їла? Не робила я, не служила вам? І заміж вийшла — то вам панщину одробляла. Уже кому, Хівре, гріх таке казати, а тобі гріх!

— Добрий гріх!.. А як лежала у нас, як та колода, три тижні валялася... хто за тобою ходив? Чиї руки спочинку

не знали, вовтузячись біля тебе? Та знов — від кого ти і за кого заміж ішла, забула?

Пріська похилилася. То було справді так. Хівря пам'ятлива, не забула нічого з її давнього; забула тільки Хівря, що як Пріська одужала, то поповиварювала вона води з неї,— не було їй спочинку ні вдень, ні вночі... Мовчить Пріська, а Хівря одно вичитує:

— Або, як волю об'явили... хто, як не Грицько, поміг вам вибудуватись? Він і на сохи дерева дав, і на крокви. Хоч воно і не своє — панське, та все ж коли б на другого кого, то не дав. А як на верх, то хмизу свого вже дав... Забула?

— Що ж робити, Хівре? — тихо схлипуючи, почала Пріська.— Я пам'ятаю вашу заповому. Спасибі вам. Та згляньтеся ж і ви на мене: свято іде, рокове свято... У мене ж нічого немає. Оті два рублі — то ж останні, на які тільки й надія.

— Де ж ти їх візьмеш, як немає? Позич у кого,— рає Хівря.

— Хто ж мені позичить? — уже насправжки плаче Пріська.

— Ну, чого ви завелися? — грізно скрикнув Грицько.— І розпустили патяки обоє! Вона нахваляється позивати... ну — і йди, ну — і позивай... Страшні її позви, куди пак!.. І нічого тут сидіти та слинити. Іди — позивай!

Пріська побачила, що її женуть з хати. Ще поки злегка так, доки Грицько не розсердився, а розсердиться — і насправжки вижене. А хіба довго йому розсердитись?

— господь з вами! — утираючи сльози, промовила Пріська.— Не даєте — самі поживайте! Вам більше треба... Куди вже мені позивати вас?

І, похилившись, вийшла з хати.

— Я так і знав, що прийде бісова манія! — промовив услід їй Грицько.

— Походе-походе та й підоб'ється,— одказала Хівря.— Краще мені платок на празник буде.

Важкі думки, невдачі, глибока образа докорів гнали Пріську додому; серце її боліло, сльози заливали очі... Що їй тепер діяти? Іти жалітися старшині? Вона вже раз жалілася йому, а що вижаліла?.. Всі вони один одного, як чорт болота, держаться; всі одним миром мазані...

Сумна-невесела прийшла вона додому. Христя веселенько стріла її.

— Куди се ви, матусю, ходили, що так довго барилися? Жду, жду — не діждуся вас!

Стара, важко дишучи і не обзиваючись до дочки, опустила на піл.

— А ви й не примічаєте, що я в нових чоботях? — щебече та.— Дивіться — якраз прийшлися при нозі, мов на заказ шиті... Таких і по всьому селу других не знайдеш: і юхтові, і не шкапові. Дивіться-бо!

Пріська зирнула; досада ущипнула її за серце.

— Оце вже й натягла! Оце вже і шмарувати почнеш у них? Годі лишень; скинь та положи... Поки нові — то більше дадуть за їх.

— Як? Хіба ви продавати будете? — неспокійно спитала Христя.

Пріська мовчала.

— Це ж мені батько купили... Старі он уже розтопталися. розлізлися... скоро дірки будуть,— скидаючи, бурмотала Христя.

Як недавнечко ще раділо її серце, коли вона придівала їх; коли вони, мов вилиті, обхопили її ногу: і невеличкі — а хоч би де придавили!.. «Нехай тепер Горпина одступиться з своїми, хоч її і на заказ шиті»,— думала вона, гадаючи, як усі здивуються, коли вона на свято узує їх, як усі будуть заздрити їй!.. А от мати прийшла і, коли вона навела її очі на їх, веліла скинути — продавати думка... Жаль гострими пазурами угородився їй в серце, веселі думки помутнілися; досада і сльози потемрили їх.

— З якої речі їх продавати? Це мої... Ну, старі і продали б. Нащо й купувати було, на продаж хіба? — одно своє Христя.

— Мовчи! — скрикнула Пріська.— Хоч ти не заливай за шкуру сала: і без того його залили вже мені!

Христя, трохи не з плачем, скинула чоботи, постановила їх на припічку і з досади сіла за роботу. Пріська собі, спочивши, роздяглася і взялася за гребінь. Пріська сидить на днищі, висукує та виводить нитку за ниткою; Христя довбається над мережкою... Чутно, як у тії веретено сюрчить, а в другій шитво лопоче. Пріська колишеться над гребенем; Христя зігнулася над

сорочкою. Нерадісні думки колишуть першу; та нелегкі зігнули й другу... У хаті сумно, німо, глухо... І нікому тії німоти порушити, нікому того суму важкого розвіяти... Ось чутно, рипнули сінешні двері. Ні Пріська, ні Христя не підводять голови, не оглядаються. Хто до їх прийде і чого?

— Здоровенькі були! — роздався край порога молодий жіночий голос.

— Тітка Одарка!.. Здорові! — перша одказала Христя.

— Здорова, Одарко! — глухо привіталась і Пріська.

— А я увіходжу у сіни, слухаю — тихо; думаю — немає нікого, та так несміло і йду. А вони, бач, сидять собі та сумують.

— Отак, як бачиш: сидимо та сумуємо,— каже Пріська.

— Ми се недавнечко пообідали. Мале моє заснуло; Карпо пішов з дому... Сумно самій. Піду, думаю, провідаю тітку Пріську, як там вона?

— Спасибі тобі, Одарко,— зітхнувши, дякує Пріська.— Тільки ти ще і добра та прихильна до нас, а то увесь мир, здається, одвернувся. Сідай, будь ласка, та поговоримо. Сьогодні оце виходила уперше з двору.

— Де ж ви були?

— Де мене тільки не було? Була і в волості, була і в Лобурця.

І Пріська повідала Одарці, чого і куди ходила і що виходила.

Сумно лилася глуха її мова; мовчки слухали її Одарка і Христя: нерадісне все те розказувала Пріська,

нерадісним і закінчила...

— Та така мене досада узяла, Одарко, такий сум обняв!.. Христя плаче, а в мене так серце запеклося, що й плакати не можу... Коли б земля розступилася — так би крізь землю й пішла.

— Бог з вами, тітко! — умовляє Одарка.— У вас он дочка; треба її до ума довести, треба її пристроїти. Хто об їй потурбується без вас?

— Добрі люди, Одарко, коли вони ще є; а немає — гірше не буде... Я жила свій вік між чужими людьми — не пропала, бач; буде шануватися — і вона проживе, а не буде — то її діло... А мені — годі б уже швендяти по сьому світу: дивитися на його не хочеться.

Одарка, молода й весела молодиця, слухаючи ті нерадісні речі, засумувала, похилилася. Їй здавалося — то само лихо глухо бубонить свої жалощі, то вже не жилець сього світу скаржитися на гірке життя. Ще, може, трохи поскаржитися, ще трохи погомонить та й замре-закостеніє з гіркими докорами на вустах!.. «Отаке наше життя, отака наша доля!» — глибоко зітхаючи, думає вона... А Христя ще нижче схилилася, ще дужче пригнулася до своєї роботи. Одна Пріська не перестає, невгаває...

— Яке наше життя, Одарко, щоб його жалкувати? Одні гіркі сльози, людські докори, нужда та злидні... Он, свято йде: другі — раді тому празникові, гульні та спочинку; а нам чого радіти? чим його стрічати, як проводити?.. Ні узвару, ні риби, ради багатого вечора, немає; ковбаси —

розговорітися — ні за що купити. Думала, Грицько віддасть хоч карбованця; каже — немає; а знаю, що є... Що ж його робити?.. Нові чоботи Христі купив старий: радіє дитина обновці... а тепер приходиться ті чоботи продати або заставити... От тобі й радість!

І Пріська заплакала. Під плач матері Христя собі почала схлипувати.

— Ось не плачте, ось слухайте, що я вам скажу,— почала Одарка.— Якої вам риби треба? Солоної? Оце завтра або післязавтра поїде Карпо у місто; я йому дам своїх грошей, скажу — ви дали. Хай купить. А ви віддасте.

— Одарко, голубко моя! — замолила Пріська.— Сам господь тобі заплате тим добром, що ти для нас робиш!

— Та стійте, не перебивайте,— почала знову Одарка.— На скільки вам риби? На семигривеника чи на копу?

— Та й на копу буде.

— Ну, на копу. А узвар у мене є. Чи квасолі, чи гороху треба буде — беріть, скільки схочете: у нас все рівно ніхто його не їсть, а вам, може, для пирогів здасться. Нехай Христя іде за мною, бо мені пора,— досі дитина прокинулась,— та й візьме, скільки там треба.

Христя трохи не молилася на Одарку, ідучи слідом за нею.

— Спасибі вам, тітко, велике спасибі! Ви мене мов на світ народили: тепер мати не продадуть чобіт... А то, подумайте-таки, свято іде, старі чоботи зовсім розтопталися, а нові думають продати. Така мене досада

взяла, такі сльози обняли, як мати сказала: скинь та положи: поки нові — більше дадуть за них... Так моє серце й заколотилося... Другі ради свят усе нове справляють, а мені чоботи купили, та й ті одбирають! — щебетала Христя.

Одарка пізнала у тому веселому гомоні Христі свою дівочу пору, свої молоді літа. Так і вона колись раділа кожній новині. А тепер?.. Мана, думалося їй, все то мана... Все то минеться-забудеться, як життя гляне у вічі своїм суворим оком... Де та і радість дінеться, де і веселі думки подінуться?.. А подумаєш — щасливі літа: і лихо недокучливе, і сльози на який-небудь час... І Одарка раділа, слухаючи Христине щебетання.

Не менше раділа й Пріська, сидячи сама собі в хаті... З серця неначе хто камінь зняв, сльози вгамувалися... Думки легенькі такі плутаються в голові... «Сказано, як добра людина знайдеться... сказано-то...» — шепче сама собі Пріська.

IV

Заступало свято; настав багатий вечір. Поздоров, боже, Одарки Здориhi, Пріська стрічає його неабияк: і страви уволу, і пирогів, ще й осьмушку горілки купила. Всього потроху є, та нікому їсти, нікому пити, нікому привіт дати. Кусаючи пирога, Пріська згадує Пилипа — і плаче... Де вже та їжа піде на душу, як сльози заливають очі?.. За Пріською плаче і Христя. Більше сльозами, ніж стравою, повечеряли обидві — і невеселі полягали спати.

Настало Різдво. Поки до церкви збирались-наряджались, поки у церкві стояли-молились, воно і свято здавалося. День випав погожий, сонячний; світ ллється з неба, відбивається на прикритій снігом землі; аж очам боляче дивитися — такого його багато. І не холодно дуже: є морозець, та не цупкий... У дворах, по вулицях, коло церкви, як мурави, народу, та все прибрані у празникову одержу, все вибілені, вимиті... Свято чується і на людях, і в повітрі, зогрітому сонячним світом; дишеться якомсь легше, на серці затихають муки; на душі — радість, покій. Радіють за другими Пріська і Христя. Пріська більше у церкві стоїть, молиться; а Христя з дівчатами крутиться по цвинтарю, щебече. Вона так давно бачилася з ними: після Миколи не виходила ні на досвітки, ні до кого на попряхи; як крячка та, просиділа трохи не три тижні коло матері. Дівчата обдивляються її, хвалять стьожки, намисто, серги; любуються чобітьми; розказують, що без неї лучилось на досвітках: як чорна Ївга полаялася з Тимофієм та й до ворожки ходила, щоб помирила; як Федір щодня на досвітках допитувався, чи не бачив хто де її, Христі?

— Він таки тебе щиро любить, хоч батько його за це й лає,— сказала Горпина Педьківна, подруга Христі, висока, білява дівка, перша реготуха на селі.

— А мені про те й байдуже,— одказала Христя.

— От, згадай чорта, а він і роги виставить! — скрикнула Горпина, зареготавшись.

Христя озирнулася. Прямо до їх гурту ішов парубок, високий, білявий, у синьому сукняному каптані, підперезаному добрим каламайковим поясом, у сивій з решетилівських смушків шапці. То був Федір Супруненко.

— Здорові! З празником! — привітався він, підходячи до гурту.

— Здорові! — одказали другі дівчата, а Христя змовчала.

Поки йшло вітання, вона постояла трохи, далі одійшла, а потім і зовсім пішла в церкву. Федір, понуро послухавши дівочого реготливого шепотання і нікому слова не сказавши, тихо похилив поза церквою. Дівочий веселий регіт геть провів його; Федір не озирався, не дослухався...

— Отак обійди хлопця та й води його за собою! — сказала низенька таранкувата Педоря.

— Вільно ж йому, як навіженому, самому у вічі лізти! — одказала Горпина.— Христя від його поли ріже та тікає, а він, як реп'ях той, учепився.

— Що ви тут про мене мелете? — обізвалася Христя, вертаючись знову до гурту.

— Та то Педоря завидує тобі, що Федір, бач, не за нею ув'язався,— засміялася Горпина.

— Він, здається, незабаром буде за всіма, як той цуцик, — одказала понуро Христя.

— Дрік такий нападе!..— жартує Горпина.— От коли б та на всіх хлопців разом.

— То що б було? — хтось обізвався.

— Може б, наша чорна Ївга скоріш заміж вийшла,— пригадує Горпина.— А то прийшла до церкви богу молитися та побачила Тимофія... Він од неї тікає, по пояс снігом ріжеться, а вона за ним — навперейми. Застукала у суточках, між деревом та огорою, та й досі там стирчать.

— Богу моляться?..— хтось сказав. І нестямний регіт привітав угадчицю.

— Та цитьте, не регочіть... ще батюшка у церкві почує, — хтось придержує.

— Та батюшка — то нічого. А як старий дяк почує,— каже Горпина,— та заставе за собою співати — ото буде лихо!

Дівчата аж за боки беруться та регочуть від кумедних Горпининих вигадок, а та і не перестає — меле. Христя і собі за другими сміється. Як його не реготати, коли Горпина, здається, і каменного розсмішить.

Час весело і швидко йде. Незчулася Христя, коли і з церкви вийшли, як мати, сіпнувши її за рукав,— пора додому! — сказала.

— Гляди ж, Христе,— гукнула Горпина,— я за тобою забіжу: підемо колядувати.

Вернулися Пріська і Христя додому — краще б не верталися!.. Христі ще вчувається регіт дівочий, веселі їх вигадки, приповістки... а тут у хаті тихо, аж сумно; мати така понура. Сіли розговлятись, а Пріська — за сльози.

Весело проходить свято при щасті, при достатках, а коли горе налягло на душу, коли туга за серце кусає — тоді і свято не в свято! Час, як безногий чоловік, лізе, туга та горе гадюкою в'ється біля серця, безодрадні думки обіймають голову. У будень хоч буденні клопоти розіб'ють їх, а в свято ніщо не заборонене — простір їм, розкіш. І радісний випадок принесе важку споминку: колись то те було, колись воно радувало, а тепер?.. Ніколи вже воно не вернеться удруге... Плаче чоловік гіркими сльозами. Плакала і Пріська.

Після обід на хвилинку прибігла Одарка Здориха. Молода та здорова, вона, як та пташка, нащебетала повну хату і, як та пташка, умчалася.

«Щаслива, здорова,— думалося Прісьці.— А тут ні щастя, ні здоров'я...»

Вона лягла спочити, та їй не спалося.

Христя теж нудьгує, не знає, де дітися. Оце посидить у хаті, погляне на матір, сумну та мовчазну, і побіжить за двір, на вулицю, подивитися на людей, що то в парі, то самотньо снують: ті в гості, ті з гостей... Десь далеко чути дівочку пісню; доноситься крикливий парубочий гомін... Вона туди б побігла, незчулася там, як і час мине,— так мати не пускає. Ще гаразд, що колядувати обіцяла пустити, а то хіба давно вона казала: чого ти підеш? Чи слід туди тобі ходити? Ще он зашпори не одійшли, а тобі співи та жарти в голові... Тупим ножем різали ті недоговорені речі за серце Христю; крадькома, стиха вони нагадували їй про смерть батькову, про їх

сирітську долю... Їй учувався докір людський: ото, не
вспіла ще батька загребти, а вийшла горланити!..
Сумною та остогидлою їй здається і пісня дівочька. А тут,
як на те — хвиля дзвінких голосів доноситься до її вуха...
знайома і люба їй пісня ллється... голос бринить у її
серці, пориває викрикнути, підхопити... Вона
одвертається, щоб не чути, дослухається до гомону
людського, котрий уже, постановивши свято, плететься
додому і вголос вимовляє свої таємні думки... А пройдуть
люди — і їй знову сумно. «Господи! хоч би день минав
скоріше!» — скаржиться вона, ідучи у хату.

Надвечір Горпина забігла по Христю.

— Скоріше, Христе, одягайся; уже наша челядь у зборі!

— Куди се? — пита Пріська.

— Колядувати, мамо.

— Ти б краще не йшла, дочко.

Христя глянула на Горпину...

— Тіточко, голубочко,— заторохтіла та.— Пустіть її. Хай
вона хоч трохи провітриться. Ви ж бачите, на що вона
перевелася.

Пріська тільки махнула рукою.

— Та йди вже... Що з вами подієш? Не пустуй тільки
там.

Подруги, раді, забравшись за руки, не пішли — побігли
з двору.

Пріська залилася сама. Нудно їй та тяжко у своїй хаті, і
все думки нерадісні клопочуть голову. Вона вийшла
проходитися надвір.

Смеркалося. Голоси малих колядників уже розтиналися по селу; гостювальники вертались додому; чулася дрібна жіноча річ, груба чоловіча мова. Село перед вечором загомніло, загуло; воно мов знало, що наступаюча ніч незабаром усіх упокоє, і поспішало наговоритися: там скликали свиней годувати; там ревла скотина по загородах; по дворах жінки снували з дійницями. «Турбуються люди, а мені і того клопоту немає; ні над чим клопотатися»,— думала Пріська, виходячи за хвіртку. Коло Здорового двору стояла Одарка і дивилася на вулицю.

— Здрастуйте, тітко! — гукнула вона на Пріську.— Вийшли провітритися?

— Оце, як бачиш... Христя пішла колядувати, а мене нудьга вижила з хати. Піду, думаю, хоч подивлюся на людей.

— Ви б, тіточко, до нас ішли посидіти. Карпо після обіду як пішов кудись, та й досі немає. Дітвора у хаті клопочеться: де батько? Оце вийшла виглянути. Десь, видно, забарився... Ідіть до нас, тітко! Уже Миколка за вами так скучає. «Чому се, мамо, бабуса до нас не ходе?» — усе допитується.

— Спасибі тобі, Одарко. Я б і прийшла, так ні на кого хати кинути.

— А ви запріть хату. Хто там прийде? Ідіть, тітко: посидимо, поговоримо.

Пріська не забарилася. Заперти було нічим хату; гаразд, що хоч до скрині замок є, а то ще й хату

замикати. Та й від кого? У селі все свої люди, знайомі, відомі, наперечоті, на виду; а чуже? хто тепер чуже забреде на село? Закрутила Пріська двері ломакою — от і все.

Дітвора несказанно зраділа старій Прісьці.

— Бабуся, бабуся йде! бабуся прийшла! — викрикнув радий Миколка і побрався на руки до Пріськи.

— Ба-ба, ба-ба-ба...— своїм нетвердим ще язиком вимовляла невеличка дівчинка Оленка, простягаючи до Пріськи кулачата.

Дітвора страх любила Пріську. Вона завжди уміла з нею обійтись; то, дивись, шматочок хлібця принесе і дає: «Це від зайця відняла»,— скаже. А дітвора затинає так часом і сухий шматок, наче солодкий медяник. І на сей раз Пріська захопила з собою два пиріжки з квасолею — і дітвора, рада гостинцеві, прийнялася їх уминати. Одарка сама не менше зраділа: раз — що угамувався дитячий крик та докучливе допитування про батька, а друге — є з ким і самій словом перекинутись, погомоніти.

Розмова зав'язалася. Одарка пригадує своє життя, Пріська своє. Нерадісні то були речі для розмови; отже незчулися, коли і як стемніло. Дітвора, награвшись, захотіла спати. Пріська мала була додому йти, та Одарка намоглася.

— Посидьте, тітко. Погомонимо ще. Я ковбасу розігрію, підкусимо; а тим часом, може, і Карпо надійде.

Чогось у Пріськи серце заболіло, коли Одарка згадала про Карпа. Чого? Їй пригадався її Пилип, котрого

приходилось, от як і Одарці, дожидати... Тепер вона його вже довіку не діжде! Серце її наче хто обценьками здавив.

Одарка не забарилася розігріти ковбасу, спрягла ще яєшню і прохала Пріську підкусювати. Тільки що Пріська взяла шматок ковбаси і намірялася їсти, як коло дверей щось занишпорило.

— Це, мабуть, Карпо,— угадувала Одарка і не помилилася. То був справді Карпо.

Карпо, молодий ще чоловік, осадкуватий, широкоплечий, ширококостий; голова здорова, кругла, наче гарбуз; очі сірі і завжди ясні, покійні: їх, здається, ніколи зроду ніяке лихо не мутило. І голос у його рівний, і сам виглядає завжди добрим, завжди задоволеним.

— Здорові, тітко! — привітався він.— Скільки літ, скільки зим? Давно, давно ви в мою хату заглядали. Я вже на Одарку гримаю: може, кажу, розсердила чим?

— Бог з тобою, Карпе! Хіба твоя Одарка така, як другі? Тільки з нею і душу одведеш. А не ходила, то ти і сам гаразд знаєш, чому. Як таке щастя, то і між людей нема охотки іти: сиділа б усе дома, як кам'яна... Воно б, може, ще краще було, якби відразу скаменіла!

— Хай бог милує! Я оце вас усе одстоював, за вас розпинався,— сказав Карпо.

У Пріськи — наче очі побільшали, так вона подивилася на Карпа ними.

— Що там таке? — за неї спитала Одарка.

— Та нічого ще поки. Дурний Грицько. Чого це він на вас уївся?

— Супруненко? — угадала Пріська.— І сама не знаю. От як перед вами винна! Ні, їсть же та й їсть... Така вже, видно, його ненависть до мене. Як раз учепиться чого, то так — як реп'ях до кожуха... Одно точить, як шашіль дерево, як іржа залізо.

— Звик ще за панщини людей підкушувати та й досі не кида своєї вдачі,— увернула Одарка.

— А вже чоловік! Ні бога не боїться, ні людей не соромиться! Тепер куди верне — щоб землю від вас одібрати... Заходжу у шинок, а він сидить з нашими дукачами: Горобцем, Вербою та Маленьким. Сидять, п'ють. Грицько, зуздівши — зараз до мене: «Оце, Карпе, за твою сусідку трахтувалися». — «За яку сусідку?» — питаю. «Та вже ж не за яку, за Пріську». — «А що там?» — допитуюся. «Чи ти б, каже, не згодився узяти на себе її землю?» — «Навіщо?» — кажу. «Як навіщо?» — І почав викладати, що коли від неї землі не одібрати, то і земля за нею буде, і платити за неї другі будуть. «А чим же їй,— питаю,— жити, коли землю одібрати?» — «Переживе, гладка! Хіба сама не при здоров'ї ще? І дочка у неї — як кобила, хоч зараз у віз запрягай! До хлопців, небійсь, уміє іржати, а діла робити — не робить». — «Ніхто,— кажу,— не віда, як хто обід а! А я добре знаю, що оце не стало Пилипа, то Прісьці не медяно прийдеться прожити. Коли ж ще від неї землю одібрати, то тоді хоч у старці йди...» — Як стрибне ж мій Грицько,

як гуконе: «Так і ти з нею заодно? Гаразд же І Ми оце порішили ту землю тобі віддати, а не хоч — я й сам візьму. Все платитиму, та знатиму, за що хоч». — «То ще, — кажу, — як мир скаже». — «Мир?! Ти знаєш, що твій мир у нас у руках? Отут у жмені сидить! Схочемо — пустимо жити, схочемо — задавимо. Що твій мир? Та він ось Панасові, — указує на Горобця, — повинен у ногах лазити та дякувати, що подушне все до копійчки заплатив. П'ять сотень відразу вийняв. А коли ви, бісові ланці, віддасте? Свої гроші зараз положи, а з вас копійку по копійці збирай та віддавай... Уже коли на мир пішло, то ми твій мир і в чорну запремо, хай там поцокотить зубами!..» — Як наскіпався на мене — так куди тобі!.. Будь ти, думаю, неладний!.. Взяв шапку — та з шинку, та се прямісінько додому.

Пріська чим більше дослухалася, тим більше хилилася. Як, її землю від неї одібрати? Хто ж від неї одбере її? Та як же се можна? А вона при чому буде?! Їй з голоду хіба пропадати?

Тяжкі та нерадісні думки снували у її голові, одна поперед другої щипали за серце, чорними хмарами укривали душу. Вона сіла за стіл закушувати; половина пирога залякла в руках, а невеличка крихта гнітом лежала у роті, на язиці і не давала слова вимовити.

— Не журіться, тітко! — утішає Карпо. — Хай вони поткнуться до миру... Я перший почну гукати! Не їх, дукачів, мир послухає. Їм добре — грошей наздирали з нашого брата, багатіють; а ми знаємо, як то воно з

голими руками прожити... Не послухає їх мир. Ніколи! Як то вони думають п'яними головами так з миром правитись? Як то так з людьми жити? Ще побачимо, чий батько старший! їх три, а нас сотня. Хай не чіпають, коли хочать у миру жити... Не журіться!

Не слухає Пріська речей, утіхи не чує. Перед нею Грицько з його нахвалками. Грицько могутий чоловік; він, як захоче, так і поверне діло; схоче доїсти кого — то доїде.

Як смерть та жовта, як тінь темна, Пріська устала з-за столу, попрощалася й пішла додому.

Ще важчі, ще чорніші думки обступили її у своїй хаті; клопочуть її стару голову, журять і без того зомліле серце. Вона у хаті одна, Христі немає. Каганець на припічку горить, ледве тліє невеличкий гніт у рижієвій олії, легкі тіні снують по сірих вогких стінах, по закуреній оселі... Хилиться стара Прісьчина голова на груди, а перед очима її гірка вдовина доля: убожество, недостачі та напасті людські... Не криком нежданого горя виливається її люта туга, не гарячими слізьми розливається вона по змарнілому обличчю, а німа-мовчазна — вона пронизує її наскрізь, як холод, зеленить старе жовте лице, гірким полином напуває душу і серце... «От тобі й свято! У сей день, кажуть, колись Христос народився... нове життя зачалось... а для мене — нове горенько!» — думалося Прісьці.

Де ж Христя забарилася? Чому не приходить утішати матері старої, ділити з нею її тугу запеклу?

Христя рада, що вирвалася... Бігає з дівчатами по селу від двору до двору, від хати до хати. Холодна різдвяна ніч не припона молодечі, тільки заставляє швидше бігати. Рипотять швидкі ступні по усланій білим снігом землі; молода кров, розгоряючись, гріє, б'є у лице; говірклекіт роздається по опустілих улицах; з усіх країв села доноситься колядка... Радістю і веселощами б'ється серце у Христі, очі грають, як ті зорі на холодному небі. Те лихо, що їх туманило, що важким каменем лежало на душі, скотилося, коли вона переступила за свій двір.

— Уже ж і розпущу я свій голос сьогодні! — хвалилася вона Горпині.— Довго я держалася, та оце й вирвалася... А недобрі ви, дівчата: хоч би таки одна прийшла провідати, розказати, що робиться на селі, що чується між вами? — щебетала Христя, поспішаючи за подругою на збірку до досвітчаної матері.

Досвітчана мати, стара Вовчиха, радо стріла Христю.

— Здорова, дочко! Та й давно ж ти у нас була! І Пилипівна зійшла — не приходила... Стидно, дівко... Там у вас нещастя трапилось... У кого того нещастя не трапляється? День наш — вік наш: сьогодні живий-здоровий, а на завтра, дивись, уже й не стало. Усі під богом ходимо. Його святая воля!.. Ну ж, я на тебе хоч подивлюся. Іди ближче до світла.

І стара, курноса, мов сова, Вовчиха почала повертати Христю на всі боки, заглядати у її лице, у вічі:

— Змарніла, дівко, споганіла... Журилася? Нічого: молода — перетерпиш... А тут нема мені одбою від хлопців за тебе: чому та й чому, тітко, Христя до вас не приходить? А я почім знаю — чому? Підіть, кажу, довідайтесь. І сьогодні забігав один... Чи буде Христя хоч у колядці?

— Я знаю, хто забігав,— умішлася Горпина.

— Ні, не знаєш.

— Так скажи, хто? — спиталася Христя.

— Ага, хочеться знати... хочеться? Не скажу ж за те, що не приходила.

— Як же його ходити? — виправлялася Христя.— І гріх, і мати не пускають.

— Потурай гріхові... А матері скажи: хіба вона не була молодю?

Розмову перервали три-чотири дівки, що, запихавшись, убігли у хату.

— Бач! Вони уже тут; а ми, дурні, за ними бігали. Прибігаємо до Горпини, кажуть — пішла до Христі. Приходимо до Христі — аж у неї і хата закручена. Поцілувала Химка у ломаку та й назад вернулася.

— Брешеш! Сама цілувала, а на других звертає,— одрізала Химка.

— Та то Маруся цілувала,— додала третя дівчина, ще підліток, указуючи на свою старшу сестру.

Маруся тільки закопилила губу. Дівочий клекіт на хвилину затнувся.

— Чи ще багато наших немає? — спитала, обдивляючись гурт, Горпина.— Немає Ониськи та Ївги. Знаєте що? Поки вони прийдуть, заколядуймо матері!

— Давайте! давайте! — підхопили другі.

Горпина вискочила уперед.

— Благословіть колядувати! — гукнула.

— Колядуйте! — відказала Вовчиха.

Дівчата стали в коло; одні питали «якої?», другі відкашлювалися. Горпина почала...

Зично її голос роздався серед хати, мов бренькіт голосної струни або забій у дзвона... Здавалося, то черниця скликала на молитву своїх товаришок. Усі притихли, слухаючи того вигуку...

Це зразу усіма голосами підхопили:

Славен єси,
Ой, славен єси!
Наш милий боже,
На небеси!

І знову вигук, і знову «славен»... Колядка була довга-довга. На кінець наспіли і ждані: Ониська — мишаста і Ївга — товстуха.

— Оце насилу вирвалися! — виправлялася Ївга.— Забігаємо до однієї — пішла, кажуть, туди; до другої — у другий край. Як пішли шукати, як пішли бігати — насилу допиталися. А тут ідемо до вас — стрівають парубки. «Куди, дівчата, чешете?» Ми від їх, а вони — за нами... Насилу втекли!

— А Тимофія б то і не бачила? — спитала, усміхаючись, Горпина.

Широке, чорне лице Ївги ще дужче почорніло; очі заблищали.

— Хай він тобі на шиї повіситься! — сердито одказала Ївга.

— Тю-тю, дурна! Я жартую, а вона — насправжки,— виправляється Горпина.

— От ще погризуться... А — гріх! — умішалася Вовчиха. — Свої, та й не миритесь... йон, йон, йон! — І стара захитала сивою головою.

— Чого ж вона мені очі вибиває Тимофієм? — не вгамовується Ївга.

— Ївго! годі! — умішалося декілька дівчат.

— Годі вам змагатися; пора збиратись! — підказали другі.

— Пора, пора... Прощавайте, мамо.

— З богом, діти, щасливо. А колядку пропівати — до мене.

— До вас! до вас! — І цілим гуртом повалили з хати.

Ніч ясна, морозна. Півмісяць високо плаває у чистому небі, горить; кругом його стовпились зорі: як рій коло матки, як горішки коло доброго крайця хліба, так вони витанцьовують та виблискують кругом його; а він, зрадівши, так висвічує на все небо, так вистилає своїм світом укриту білим снігом землю, горить в однім місці сизим огнем, у другім зеленим, у третім червоним, аж жовтогарячим,— мов хто розкидав дороге намисто по землі. В повітрі тихо, холодно, і морозне стоїть воно й не поворухнеться, тільки давить своїм холодом, аж дихати

важко, аж встояти не дає. По селу скрип, луск, гвалт-лемент... Там рипить більше десятка ніг, перебігаючи вулицю; під хатою чується: «Благословіть колядувати!», а там, з далекого краю, доноситься і сама колядка... Черідка високих голосів мчить понад селом, будить застигле холодне повітря, веселить криві улиці, дратує собак по дворах... Живе, гуляє Мар'янівка! Світло горить у кожній хаті; у кожного свої гості, а не гості — то свято.

Дівчата, вискочивши з двору Вовчихи, розкинулись на невеличкі купи. Горпина і Христя — одна коло другої.

— Про кого то мати натякала? — спитала Христя.

— Про кого? Звісно, про Федора! — одказала та й одбігла до других.

Христя трохи од стала. «Та невже той Федір так убивається за мною?» — думала вона. «Питав, чи буду я? Підожди, стріну я тебе де-небудь, уже ж правди допитаюся; та вже ж і за ніс поповоджу!.. Коли каже твій батько, що з ума тебе звела,— хай недурно каже!» — нахвалялася Христя. Їй так гарно, так радісно на душі, легко на серці... Є той, що і за нею побивається, її любить... Вона не зробить так, як чорна Ївга зробила, та й ще сердиться, коли їй натякають на Тимофія. Ні, вона не сама оддасться до рук, а візьме його в свої руки. Христя усміхнулася, пригадуючи, що б його зробити таке Федорові, як стрінеться? На неї найшла та дівоцька жартливість, якої вона давно вже не звідувала.

— Чи підемо, дівчата, до Супруненка колядувати, чи минемо? — спитала вона, наганяючи гурт.

— Підемо. Чого минати? Цей край обійдемо, та тоді й на другий.

— Ви йдіть, а я не піду,— сказала Христя.

— Чому?

— Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? — цвіркнула Ївга.

— Ось піди, піди!.. Чи й сама від ціпка викрутишся?

— А мені за що?

— За те, що й мені.

— Ти ж, кажуть, його Федора причарувала,— плеще Ївга.

— Чого не накажуть. Он і про тебе кажуть.

— Що ж про мене кажуть?

— Казаному кінця нема,— одказала Христя, щоб не розводити сварки.

А тут і Супруненкова хата виглянула з-за комори.

Дівчата підійшли до воріт.

— Нумо, ходімо! — скрикнула Горпина.

— А як справді ціпка дасть, та ще й собакою нацькує? Від нього усього треба ждати. Та дивіться, уже, мабуть, і спати повкладались — світла не видно,— обізвався хтось з дівчат.

— Сліпа, не бач! — крикнула Горпина.— Он же світиться.

Дівчата поспиналися аж на тин.

— Світиться, справді світиться!

— Заходь! — скомандувала Горпина і вскочила у двір. Ряба здоровенна собака на прив'язі біля комори почала гавкати.

— От розгавкався! Хазяїн кращий від тебе, та не гавкає! — сказала Маруся, поспішаючи за Горпиною.

Другі зареготалися і собі — бігом. Передні вже були біля вікна, тоді як задні тупцювалися коло фіртки, ламали ламаку з тину.

— Благословіть колядувати! — крикнула Горпина, зазираючи у вікно. Воно намерзло і, окрім жовтої плями від світла, нічого не було видно.

— Благословіть колядувати! — гукнула удруге Горпина, довго доходячись одказу.

— Хто там? — донісся з хати голос.

— Колядники. Благословіть колядувати.

— Ось я вас поколядую! Гемонські діти! Де б спати, а вони ходять попід чужими вікнами, собак дражнять.

Декілька дівчат зареготалися, другі кинулись геть навітікача; зосталася Горпина з трьома дівками.

— Та цитьте! — скрикнула Горпина, дослухаючись до гомону в хаті.

— Ось я зараз! Підождіть трохи! — почувся голос Грицьків.

— О-о, бачте: «Підождіть». Він таки впусте,— підохочувала Горпина дівчат, що мали були утікати.

Чутно — двері рипнули, щось зашамотіло у сінях.

Собака на прив'язі — як не розірветься! То кинеться в один бік, то стрибоне уперед, аж вірьовка тріщить.

Сінешні двері розчинилися і — висунулася кочерга... Дівчата, забачивши — дай, боже, ноги! — не знали, коли за двором опинилися; другі, боязкіші, помчалися

вподовж улиці. Одна Христя стояла серед шляху і заливалася з реготу.

— А що, здобулись?

— Я вас! Я вас, бісові старці!..— гукав Грицько.— Бог свято дав, ні, де за цілий день нагулявшись, спочивати, а вони ходять, роти деруть та добрим людям не дають спокою. Рябко! куси їх!

— Куси, Рябко, лисого! — одгукувались дівчата.

— А що, заробили? — кричала одна.

— Заробили, аж торба продралась! — одказує друга.

— Заробили — насилу ноги домчали! — додає третя.

— Ще й у такого багатиря заробиш! — сердиться Горпина.

А чорна Ївга кривить Горпину:

— Благословіть колядувати! Благословіть колядувати! — носиться її гук вподовж улиці.

У той саме час Грицько спустив Рябка з цепу. Люта собака, як вітер, помчалася вподовж городу, стрибаючи на тин, та аж виє, гавкаючи.

— Тю! тю! — тюкали дівчата, удираючи вперед.

— Благословіть колядувати! — одно желіпає Ївга.

— Хай вам біс! Мені й Рябко заколядує,— перекривляючи Грицька, товсто гукнула Христя.

Нестямний крик реготу зірвався і, як буря, помчався по всій вулиці...

— Ха-ха-ха! ха-ха-ха!

Уже й далеко одбігли від двору, уже повернули й в другу вулицю, а регіт з смішної Христиної вигадки

невгавав. Веселим гуком та криком носився він у морозному повітрі, бунтуючи собак по дворах.

Від Супруненка повернули до багатого козака Очкура. Стара Очкуриха з почотом прийняла дорогих гостей, вареною частувала, пирогами годувала, ще й сороківку дала колядникам. Бадьорніші й веселіші вийшли дівчата з Очкурового двору й направилися до батюшки. Там прийшлося разів з шість колядувати: батюшці, матушці, батюшчиним дітям. Хоч батюшка за те грошей не дав, зате матушка добре нагодувала й напоїла; деякі вийшли уже й геть-то з гудючою головою. Ївга трохи не згубила книша, яким матушка обдарила; Ївга, як здоровіша, була за міхоношу. Прийшлося перемінити другій, а чорне Ївжине лице, жартуючи, натирали дівчата снігом, щоб прочунялася... Сміх, регіт, жартівливі вигадки... і знову сміх, регіт.

Весела пора — колядки. Недаром кожна дівчина, як бога, дожидає їх: і наспіваєшся, і нагуляєшся, і нарегочешся...

На Христю — як на сіло: не було того двору, з якого вона, вийшовши, не кривила хазяїв, не сміялася з подруг, не дратувала ломачкою об тин собак.

— Це тобі, Христе, не перед добром. Щось тобі буде таке,— казали дівчата.

— Гляди, сії ночі не налови раків, бо дуже щось регочеш,— зло увернула Ївга.

— Не твоєї звички,— реготала Христя.

— Або, як додому вернешся, мати вилає,— одгадувала невеличка Пріська.

— Хай лає, зате нагуляюся! — одказала Христя і знову почала реготати.

З противної вулиці доносився парубочий гомін.

— Дівчата! парубки...— хтось сказав.

— Хлопці-поганці! Бісова мати того, хто в шапці! — желіпнула Христя.

— Тю!..— одгукнулися парубки.

— Тю-ю-ю! — гукнула Христя.

— Христе! Не займай: може, чужі! — обізвалась Горпина.

— А як чужі, так що?..— І ще дужче гукнула: — Тю-ю!

— Трррр!..— роздалося голосне й високе тиркання вповодж улиці. Христя мала перекривити, та язик затнувся... За першим тирканням промчалось друге, там третє. Чимала валка парубків показалася з улиці — у здоровенних білих кожухах, у сивих шапках, лавою йшли вони через улицю, поскрипуючи по снігу ногами. Дівчата вдарилися врозтіч.

— Лови! лови! — гукнули парубки на всю вулицю. Піднявся гомін та біганина. Парубки ловили дівчат, здоровкалися, жартували. То були усе знайомі парубки — свої: Тимофій, Іван, Грицько, Онисько, Федір... Федір так і кинувся до Христі.

— Ти куди так розігнався, роззяво? — скрикнула та.

— За тобою. А ти куди втечеш?

— Чого я буду тікати? Хіба і ти такий, як твій батько? Прийшли до його заколядувати, а він собакою нацькував... Багатирі, дуки, кажете!

— Христе! Не споминай мені про дім, не кажи нічого за батька. Хіба його ніхто не знає? — почав жалібно Федір.

— А про мене що він каже? І не гріх таке плести!

— Хай каже... Казаному кінця немає.

— Немає! А совість є? Осоружні! — скрикнула Христя і побігла до гурту. Федір, насупившись, потяг за нею.

Там уже настав мир; хлопці, зійшовшись з дівчатами, вели жартівливу розмову.

— Так підемо купно колядувати? — питали хлопці.

— Не треба, не хочемо вас. Ви гукаєте дуже,— одмагалися дівчата.

— А ви не дуже?

— Все ж не так, як ви.

— Та ну! Глядіть, лиш, чи не перекричите.

— Хоч і кричимо, та не хочемо. Ми підемо самі.

— А ми — за вами. Куди ви — туди й ми.

— А ми втечемо.

— А ми доженемо.

— Зугарні! Заплутаєтесь у своїх полах та й попадаєте.

— Побачимо.

Змагалися, аж поти не посходилися всі до гурту. То було завждишнє змагання; дівчата були ще раді, що парубки з ними — і веселіше, і охвітніше: чи п'яне нападеться, чи собака кинеться — є кому одстояти й оборонити. Усі разом посунули далі, дехто гуртом, дехто

в парі. Ївга наче прилипла до Тимофія, хоч той більше балакав з другими дівчатами. Федір понуро тягся за Христею. Так і ходили по всьому селу, забігаючи трохи не у кожен двір.

Уже по других краях села стихла колядка, уже і світло де-не-де тільки горіло, а наші колядники все ще бігали та відшукували, кому б заколядувати.

— Чи були, дівчата, у матері?

— Були.

— Бач, а ми не були.

— Гарні!

— Певно, вона не спить. Ходімо.

— А ходімо, справді, ще раз до матері,— сказала Горпина.

— Пізно буде. Он уже місяць сідає,— одказала Христя.

— Хай сідає. Хіба і без його не видно шляху? Коли боїшся — проведемо,— кажуть парубки.

Христя противилася, одступає назад.

— Як Христя не піде, то й ми не хочемо! — упираються дівчата.

Два парубки підбігли до Христі і, взявши за руки, поволокли за гуртом.

Місяць зовсім спустився над гору, наче півхліба лежало над землею; з ясного та блискучого він став мутним-червоним; по небу тільки виблискували зорі та земля світила своїм білим снігом. Уже не тільки люди — й собаки утихли; тільки тими вулицями, де проходили колядники, чулися ще собачі заводи...

Поти дійшли до Вовчихи, місяць зовсім скрився, і хата Вовчихи стояла темна та сумна.

— Бач, я казала — не йдімо,— мати вже спить,— обізвалася Христя.

— Хіба не можна збудити? — сказав Тимофій і напрявився в двір.

— Тимофію! Тимофію! — загукали дівчата.— Не буди! Вернися!

Тимофій став. Парубки настоювали — збудити матір, дівчата казали — не треба.

— Хай стара хоч у свято виспитьсь. Ми їй і так не даємо спати,— доводили дівчата.

Парубки згодились, хоч ще пристоювали.

— Годі! Пора додому,— сказала Ївга.— Ти, Тимофію, ідеш?

Тимофій мовчав.

— Хіба Тимофієві по руці з тобою йти? — обізвалася Пріська, далека Тимофієва родичка.

— А твоє яке діло? — визвірилася Ївга.

— Я Христю одведу,— сказав Тимофій.

— Я не хочу з тобою. Он Ївга тобі,— одказала Христя.

— Тимофієві Ївга! — гукнули дівчата.

— Так, так! — згодилися хлопці.— Тимофій Ївгу веде, Грицько — Марусю, Онисько — Горпину, Федір — Христю,— ділили хлопці між собою дівчат.

— Становись, братця!

І кожен, підійшовши до своєї, повернули назад. Деяким треба було йти у ліву руку, другим — у праву, третім —

прямо. Горпині й Христі до церкви разом, а там ще чималий майдан заставався Христі додому. Гурт розсипався, розбився, і, на ходу прощаючись, розійшлася кожна купка своєю дорогою.

Горпина і Христя — одна біля другої; коло їх з обох боків хлопці. Онисько, невеличкий, у своєму довгому кожусі, котрий трохи не волочився по землі, смішив дівчат: то вигадку уверне яку, то колінце викине. Регіт і жарти не стихають. Зате Федір, понурившись, тягне коло Христі, німий-мовчазний. Йому мов і гарно коло неї йти, і разом боязко; йому хочеться і собі що-небудь сказати, чим-небудь дівчат посмішити, та поки надумається, дивись — Онисько уже й розсмішив. Аж плач його бере, який він несмілий та незугарний. Недаром батько каже — дурний. «Дурний і є»,— думає він, мовчки бейкаючись.

Аж ось і церква показалася, чорніє у сірому мороці ночі; кругом неї тихо-сумно.

— Дивись, як мені страшно,— струснувшись, каже Христя.— Оце тобі, Горпино, вже й дома, а мені ще майданом скільки йти. Може б, ти провела?

— Е, ні, сестрице: спати вже хочеться. Та тебе он Федір та Онисько аж додому доведуть.

— Чого там Онисько, я і сам! — обізвався Федір.

Дівчата попрощалися, розійшлися. Онисько, повернувши за церкву, став.

— То ти, Федоре, сам?

— Атож.

— Так прощайте. На добраніч!

— Прощай. Добраніч!

Христя і Федір zostалися удвох. Декілька часу йшли мовчки. Федір думав, що б його Христі сказати; Христя мовчки виступала і раз по раз струшувалась.

— Ти, Христе, замерзла? — надумався Федір.

— І сама не знаю, що це зо мною: наче трясця трясє.

— Коли хоч...— несміло почав Федір,— у мене кожух добрий і довгий.

— То що, скинеш? А сам у сорочці зостанешся?

— У мене свита... А хочеш — поли широкі — полою прикрию.

І в одну мить розстебнув кожух.

Христя усміхнулася. Федір побачив, як у Христі очі блиснули... Його серце тьохнуло... Не пригадає, як і коли Христя опинилася під його кожухом, коло його боку, йому гарно так і тепло, радісно. Простують обоє мовчки.

— Що, коли б се твій батько побачив, що ми так ідемо? — спитала Христя і зареготалася.

— Христе! — скрикнув Федір, придавивши її до боку.

— Ти ж не давися,— ласкаво обізвалася Христя.

Федір затремтів.

— Поки світу сонця,— почав він,— поки земля стоїть... поки сам пропаду — не забуду я сього, Христе.

Христя дзвінко зареготалася.

— Чого се так? — спитала.

У Федора дух сперло у грудях, огнем пекло коло серця.

— Ти смієшся, Христе... Тобі байдуже,— знову почав він,— а я? я... Батько мене лає: дурний — каже. Я сам

чую, що одурів. А тобі байдуже, ти смієшся... Голубко моя! — тихо прошептав Федір і міцно притис Христю до свого серця.

Вона чула, як воно у його несамовито колотилося, як його гаряче зітхання гріло лице їй.

— Не пустуй, Федоре,— суворо сказала вона.

— Без тебе мені світ — не світ і люди — не люди! — крізь плач скрикнув він.— Я не знаю, чого ти моєму батькові нелюба... Та хто йому любий? Усі — то дурні, то вороги... І задасться таке! — жалівся Федір.

Христя важко зітхнула... «Цей Федір справді кохає її і щиро кохає. Гріх і те сказати, щоб він був і непутящий який. І з себе красивий і добрий»,— думалося їй. То була хвилина, коли і Христі серце обізвалося. Щирий і жалосливий голос Федорів уразив його. Мовчки вони пройшли ще чимало. Вона чула, як Федорова рука все важче та важче обвивалася коло її стану, давила її до його... Вона не противилася. Її плече черкалося з його плечем, її бік приходився коло його серця.

— Хоч би і вік отак, Христе,— шептав він.— Хоч би і вмерти отак.

Вони стали. Христя мовчала.

— Ось уже і двір твій! — журливо промовив Федір.— Господи, як швидко!

Вона зітхнула і одкинула полу. Федір побачив її лице, бліде, задумане.

— Спасибі тобі, Федоре,— тихо подякувала вона.— Прощай! — І направила у хвіртку.

— Христе! — обізвався він.

Вона озирнулася. Федір кинувся.

— Хоч одно слово... Люба моя, мила моя!

Він обхопив її і хотів поцілувати. Христя мотнулася і в одну мить опинилася за хвірткою. Вона сама не знає, чого їй стало смішно-смішно... Роздався тихий регіт.

— Ти смієшся, Христе?.. Смієшся?..— питає, тремтячи увесь, Федір.

— Іди вже собі,— з-за хвіртки сказала Христя.

— господь з тобою! — промовив Федір і, наче п'яний, повернув назад майданом.

У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очах. Вона вже мала була гукнути на Федора, щоб вернувся, та не гукнула. Схилившись на ворота, вона дивилась, як нетвердою ступою потяг він від неї, криючись у сірих померках ночі. Його білий кожух то блисне, то зникне. Ось уже не стало й видно; чутно тільки, як ступні рипотять у тихому морозному повітрі. Далі і ступні затихли.

Христя ще постояла, озирнулась навкруги, глянула у небо на зорі... Тихо та ясно виграють вони. Христя важко і глибоко зітхнула і, похнюпившись, повернула до хати.

VI

Сумно минали празникові дні, важко тяглися довгі різдвяні ночі, приносячи і проносячи неохайні думки. Однії тільки не проносили вони з задуреної Прісьчиної голови: наче цвяшок забилася вона у душу, загородилася

у серце. Що, коли справді одберуть від неї її землю? Вона пригадати не зможе, що тоді буде з нею? На ту землю вся її надія, там — її добро, її життя; без землі — голодна смерть! А Грицько такий. Уже коли він намірився що зробити, то зробить. Карпо каже: не журіться — за нас мир. Та що той мир — сотня-друга бідноти? Що вони пороблять, коли багатирі затнуться? Не вступить громада за землю, багатирям що? Беріть, скажуть, землю, тільки не ждіть від нас ніякої помочі. Досі ми і тим, і другим громаді служили, а з сього часу — моя хата скраю, я нічого не знаю!.. Кожен будь сам собі. І піде між людьми розладдя, ворожнечі. Чи варт вона, безвісна Пріська з своєю безвісною нуждою, її спірки? І громада скаже: що нам Пріська таке, у якій вона помочі стане, що ми розпинаємось за неї? Багато нас гибіє і так... Господи! як же без землі бути? Добре тим панам: у їх її не орано, не міряно, а в нас той невеличкий шматочок, а скільки-то очей заздриться на його? Скільки рук тягнеться за нею? Кожному хочеться схопити, бо в землі — хліборобська сила!

[А в панів земля. І чому господь бог так не дав, як у панів,— друге діло. Пани тільки знають панувати. Вони самі коло землі не ходять, її не роблять, другі за них топчуться коло неї. Чого ж воно так у світі? Нащо господь бог так дав, що кому землі і не треба — в нього землі несходимо, а в кого її жменя, на ту жменю сотня ротів роззявилася. Чи не зробити б цареві чи кому там такого: одібрати землю від того, хто коло неї сам не ходить, та й

роздати б тому, хто у їй риється,— скільки б нужди з світу зникло, скільки б сліз обсушилося, достатку та щастя прибуло.]

Кругом голова йшла у Пріськи від тих думок, і всі вони сходилися з однією: що буде, коли в неї землю одберуть? Не знаючи, як її розгадати, вона ремствувала на людей, ремствувала і на Карпа: навіщо він повідав їй раніше про те? Ще, може, і не одберуть, а одберуть — то хоч би зразу одібрали: зразу б вона дізналася, що у неї немає землі. Уже б тоді і пригадувала, що їй робити, як їй бути. А от тепер — тільки мука тяжка, несподіване почуття нового горя... Ну, вже й життя! Краще темна могила, ніж таке життя! — казала вона, дожидаючи зо дня на день сільського сходу, виглядаючи, чи не йде хто кликати її.

Пройшов тиждень. Настав новий рік. Що то їй новий рік принесе? Серце її непокоїно билось. На третій день нового року зранку забігав Карпо сказати, що після водосвяття збірка. «Може, й про вас будуть балакати. Виходьте після обіду»,— додав.

«Чи йти, чи ні? — думала Пріська.— Піти, а коли не будуть за неї говорити,— чого, скажуть, прийшла? А не піти — рішать без неї. Коли б вона там була, все б яке слово за себе замовила».

Непокоїна і аж зелена, швендяла Пріська по хаті і не знала, що їй робити. Вона пригадувала всі сни, які тільки снилися їй за той час, коли вона почула ту прокляту звістку,— чи на добро вона, чи на лихо?.. Та й сни були, як і життя,— страшні та неохайні: все покійні снилися

їй, нове лихо верзлося... Що вони віщують, що пророкують? Не розгадає вона своєю головою, не прогляне зомлілою душею, наболілим серцем.

Прийшов день збору. Христя раніше і обід зварила, щоб не барити матері. Вона, дивлячись на неї, і сама журилася і не знала, чим би їй розвеселити матір. Пріська не обідала. Де вже та страва ітиме на душу, коли, може, з завтрашнього дня нічого буде кусати? Укинула Пріська ложку каші у рот; не пожувавши, ковтнула та й удавилася. З тим устала і з-за столу.

Крик і ґвалт застала Пріська на майдані коло волості, де зібралась громада. Старшина, засідателі, писар, староста стояли на рундуці і мовчки позирали на море шапок, що колихалося по майдану. Люди сходилися у купи, гомоніли і знову розходились. Одні кричали: «Не хочемо такі чого така правда у світі?» Другі розмахували руками і голосно гукали: «Не буде по-вашому!» Кожен казав своє, і на майдані стояв такий гомін, що не розбереш, хто чого хоче, хто за кого говорить. Пріська, побачивши купку жінок, що стояли в стороні, повернула до їх. Тут були: Феська Лазорчишина, Килина Чопівна, Горпина Ткалева, Мар'я Бубирка — все то свої, знайомі.

— Здоровії — привіталася Пріська.

— Здорова. І ти, Прісько, прийшла подивитися? — спитала Мар'я Бубирка, огрядна, червонопика молодиця.

— Знайшла диво,— сказала Пріська.— Уже мені, старій, на диво дивитися, коли б не було свого діла?

— Що ж у тебе за діло таке?

Пріська розказала. Молодиці ззирнулись одна з другою.

— А от ми вийшли подивитися,— жартівливо почала Мар'я.— Ткалиха — як її чоловіка у старшину будуть вибирати; Феська — з жалобою на свого — хай посадять на тиждень у чорну, щоб знав, як їй боки трощити; Чопівна — жалітися на хлопців, що її п'ятилітньої дочки ніхто досі не сватає.

Жінки реготали з Мар'їних вигадок. Пріська тільки подумала: «Молоді, здорові, при достатках... Чому їм не реготати?» І, зітхнувши важко, геть одійшла від них.

Вона зобачила Здора, що, зібравши біля себе чималу купу людей, щось гаряче розказував і доводив, зобачила Супруненко, що, закинувши шапку аж на потилицю, ганяв по майдану від однієї купи до другої; там стрівся з Перепелицею: «Гляди ж!» — гукав, потім — з Васютою. «А ви ж піддерште!», а далі — з Кібцем, там — з Миленьком... Він літав, як муха, і кожному говорив яке-небудь коротеньке слово. Ті мовчки одмахувалися головами,— добре мов! — і або йшли далі, або стояли на місці.

«Це, видно, про мене трахтують, видно, про мою землю Грицько замишляє. Господи! та й недобрий же який цей Грицько. Що йому з моєї землі? У самого — людям ще віддає, ні — ще й на мою заздриться. І зародиться таке лихе, і завдасться таке люте!» — Пріська трохи не заплакала.

— Ну, що, набалакалися? — гукнув старшина з рундука.— Кажіть скоріше: ще багато зосталося діла

кінчати, а вже нерано.

Ближчі до рундука ряди щось забелькотали; Пріська не вчула — що.

— Так як, за Омельком ставити? — спитався старшина.

— За Омельком! За Омельком!

— Хай тільки за те відро горілки поставе! — обізвалося декілька голосів.

— З якої речі? — гукнув Омелько Тхір, що держав станцію при волості.

— Як з якої речі? Хіба малі гроші колупаєш?

— А розгон малий? Це не то, що в Свинарській волості, куди становий хіба тричі на рік загляне; а в нас куди не їде — та все через Мар'янівку. От і готуй тройку коней. Торік пару загнали — от тобі і заробіток! — виправлявся Омелько.

Пріська тоді тільки розчовпала, що то балакали про станцію. Щоб було чутніше, вона трохи наблизилася до рундука.

— Так усі згодні? За Омельком? — гукає втретє старшина.

— Усі! усі... За ним!

— Ну, а тепер будемо балакати про наділи. Дехто з хазяїнів помер, другі — недоїмки по збору позаводили... Що його робить, як громада посуде?

— Та хто ж там? Про кого судити?

— А ось. Прочитайте, Денис Петрович,— повернувся старшина до писаря. Той почав, за ним старшина вигукував.

— Кобила Назар! Іван Швець! Данило Вернигора! Василь Воля! Пилип Притика...

Пріська вся затіпалася, почувши те слово. Холод її пройняв від голови аж до ніг, і вона сама не знає — кому і чого уклонилося. Народ, почувши вигуки старшини, почав підступати до рундука. Декілька чоловіків, товплячись, штовхнули Пріську.

— І чого ще тут ся баба устряла? — поспитався рудоусий молодий чоловік, поспішаючи за другим наперед.

Пріська одійшла геть і наставила вухо. Громада гомоніла, клетотіла, чулися жарти, регіт. «Куди вже його реготатися? — думала Пріська.— Чи хто гадає про те, що тут доля людська рішається? Ціле життя береться? Ні, мабуть. Не реготали б так, коли б гадали».

Далі чула Пріська викрики старшини, вигуки громади: «Одібрати!» — «Не треба! Дати йому рік одстрочки: не поправиться — тоді й одібрати». Або: «Діти у його малі, прийняти на громаду».

Аж ось старшина гукнув:

— Ну, а за Пилипа Притику?

— За Пилипа? — спитало декілька голосів.

Пріська прикипіла на місці.

— Одібрати! — крикнув перший Грицько; за ним хтось другий... третій.

У Пріськи в очах потемніло.

— Підожди кричати — одібрати! — чує Пріська Карпів голос.— Це діло треба розсудити.

Далі скоївся ґвалт... Слів не чуто, чує тільки Пріська — хтось десь бубонить, хтось кричить: «А дочка? а сама?» І знову другий голос: «Брешеш! багатирі! звикли тільки себе глядіти, а другі нехай з голоду пухнуть, хай здихають!»

Ґвалт, гомін і крик такий знявся, якого ще і не чуто було. Громада знову розсипалась на скільки куп. Кожна купа гомоніла, одна дужче, друга тихше. Од купи до купи, знай, бігав Карпо і гукав:

— Піддержете, братця! Що се таке? За бісовими дуками швидко не можна буде бідному чоловікові і дихнути. Як се можна? Де се видано? Коли б ви бачили тільки її... та ось і вона! — І Карпо, ухопивши Пріську за рукав, потяг за собою до Грицька.

— Оце та гладка! Оце та здорова! — гукав Карпо Грицькові.— Дивись! Дивіться, добрі люди: ось вона! Оце та Пріська! Здужає вона сама що робити?

— У неї дочка гладка! — гукає у свою чергу Грицько.— Хай найме дочку. Чого ж другі наймаються, а їй не можна?

— У неї одна дочка. Як найняти її, то і в хаті нікому поратись! — кричить Карпо.

— Та цитьте! цитьте! Підняли таке — розібрати нічого не можна! — гукнув старшина.

Громада потроху почала стихати.

— Ну, то як земля: за вдовою застається?

— За нею! за нею! — ревнула більша половина громади.

Грицько червоний, як рак, махнув рукою і геть одійшов. Це зразу — наче його опекло — знову посунувся вперед.

— Ну, добре. Земля, кажете, за нею застається. А податки хто буде платити? хто викупне даватиме?

— Податки? Податки, звісно, на громаду, а викупне — на землю,— підказав Карпо.

— Бач, трясця його матері! — желіпнув Грицько.— І землю їй дай, ще й податки за неї плати.

— Не трясси, лишень, бо трясця не розбирає, на кого нападись. Часом як трусне тебе,— відказує Карпо.

— Так де ж се видано? Як се можна? І податки плати, і землю віддай.

— Правду Грицько каже,— обізвалося декілька голосів. — Коли землю бере — хай і податки плате.

— Люди добрі! — гукнув Карпо, наближаючись до громади.— Постійте! Подождіть!.. Як же се так? Притиці приходилось тільки за одну душу платити; він один у ревізії. Коли б у його син був — друге діло, а то він один. Тепер він умер,— хто, як не громада, за його повинна платити?

— Брешеш! Не вмер, а околів! — гукнув Грицько.

— Не вмер Данило, так болячка вдушила! — хтось сказав з громади.

Дехто зареготався. Грицько невгавав...

— Усе на громаду та на громаду. Що ж громада таке, як не ми? Кому приходитьсь тягтися, як не нам? — гукав він, маючи надію доїхати Пріську не одним, то другим.

Громада почала схилятися на руч Грицькову.

— Та постійте, підждіть! — гука знову Карпо.— Вона по закону податків не повинна платити. Де се видано, щоб удова давала податки за помершого чоловіка? З чого їх узяти?

— А земля? земля? — желіпає Грицько.

— Що ж земля? За землю викупне треба дати. Ну, викупне й буде давати, а податки з якої речі?

— Так! так! — ревнула громада.— Податки на громаду, а викупне — хто землею володіє.

— Писать? — пита старшина.

— Пишіть! — гука громада.

Грицько з серця плюнув, поскромив потилицю і геть відійшов від громади. Лице його було червоне, люте; очі втратили свою гостру колючість і якимось похмуро дивились, немов казали: ну, тепер все пропало! Він справді бурчав сам собі під ніс, що тепер все пропало, коли голодрабці почнуть верховодити громадою... Скривджений і побитий він вийшов з того змагання, яке сам завів. Ні одна його думка не справдилася, ні одна надія не звеселила... Похмурий пішов він додому.

Зате Карпо несласано зрадів. Бігав од купи до купи і радо гукав:

— А що, взяв? Вертів, вертів хвостом, бісів Супруненко, та й довертівся! Так вам і треба, гаспидські дуки! Спасибі вам, панове, що піддержали.

— Тепер твій, Карпе, могорич! — жартуючи, сказав йому високий усатий чоловік.

— Твій! твій! — гукнуло ще два-три голоси...

— На чорта й краще! Хто кислиці поїв, а кого оскома напала. Хто землею володітиме, а кому могориц ставити, — умішався Гудзенко, непитущий зроду.

— Чого? — гукнув Карпо.— За се і могорицу слід. Є семигривеник у кишені... ходімо, прогуляємо!

— От добрячий цей Карпо! Посліднім ділиться... Ходімо, ходімо,— відказав перший усач, видно, голінний до скляного бога.

Валка душ з п'ять відділилася від громади і направилася до шинку, що тут ж, тільки через майдан, стояв, червоніючи своїми вікнами.

Карпо, простуючи між народом, знову стрінув Пріську, що плуталася і не знала, куди і як їй вийти.

— Ви ще й досі тут тупцюєтесь? — обізвався він.— Ідіть додому. Ваше діло на лад пішло. Поздоров, боже, громади, земля зосталася за вами. Ідіть додому.

— Спасибі вам, добрі люди! — промовила тихо Пріська, низько уклонившись на всі боки громаді.— А тобі, Карпе, найбільше!

— Ні за що. Богу дякуйте. Ідіть додому та, якщо побачите Одарку, скажіть — хай не жде мене, може, я й забарюся.

Пріська, ще раз подякувавши, подибала вулицею.

Вечоріло. Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, сідаючи за гору, обливало червоним світом усе село. Світ, падаючи на сніг, знімався високо вгору, красячи холодне зимнє повітря: здавалося, воно палало-гоготіло. По небу шматками

розіслалися хмари темно-зелені, аж чорні, і додавали ще більшої краси прозорому повітрю. Мороз дужчав. З села доносилися самотні викрики жінок, з майдану чувся неугавний клекіт чоловіків. Якимось чудно було, якимось сумно, як тільки буває зимнього вечора. Пріська дибала та дибала, поспішаючи додому. Вона не помічала її краси світової; її похилу голову клопотали свої думки. Вони не були гіркі; коли б Пріська не забула радіти, вони б були, може, і радісні; а тепер вони — тільки тихо-сумні, як і її зомліла душа. Вона думала про землю, за котру стільки боліла серцем, котру намірялися лихі люди одняти... І от та земля — знову її. Поздоров, боже, Карпа, він одтягав її. «Світ, видно, не без добрих людей... не без добрих людей», — шептала вона. Серце частіше стукало, очі наливались слізьми.

Уже коло двору вона стала перевести дух і озирнулася назад. Сонце якраз проти неї сідало; червоне, огнисте його коло так і іскрило світом. «І воно радіє доброму ділу», — подумалося їй.

— Ох, нехай йому! як я уморилася, — вимовила Пріська, увійшовши у хату і опускаючись на лаву. Вона вся трусилася, важко дихала.

Христя прикро подивилася на матір; по обличчю пізнавала, чи добру звістку мати принесла за ту землю, чи лиху. І її серце було непокійне; дивлячись на матір — і воно в неї боліло.

— Ну те, я вам поможу хоч козушину скинути, — сказала Христя, закріпивши намір матері роздягтись.

— Поможи, дочко... Скинь, дочко... Ох! як я наморилася,— кволилася Пріська.— Сказано, нема сили, не стало здоров'я... Хто ж то коло тієї землі буде ходити, як і влітку так буде?

— А земля хіба за нами зосталася? — боязко спитала Христя.

— О-ох! Поздоров, боже, добрих людей. За нами, дочко, — казала Пріська, спинаючись на піч.

Христя перехрестилася. «Слава богу! Слава богу!» — шептала вона.

— Як не кричав Грицько, як не гукав, як не підструнчував громаду, а по його не сталося... Спасибі Карпові... Бач, я й забула. Побіжи, дочко, до Одарки, скажи: Карпо переказував, щоб не ждали його, бо, може, він і забариться. Дурна голова, поки дійшла і забула! Гарзд, хоч тепер згадала... Ох, що то за добрий чоловік, спасибі йому! — гомоніла Пріська, не примічаючи, що Христя вже дременула з хати. Христя не забарилася вернутись.

— Питалася Одарка: де ж Карпо зостався? Кажу — не знаю,— докладала Христя матері.

— На radoщах зайшли у шинок. Спасибі їм! — одно дякувала мати.

— Та ще питалася: чи землю за матір'ю залишили? За матір'ю, — кажу. А вона так зраділа, аж підскочила.

— Господи! і за що ці люди мене так люблять? — здивувалася Пріська.— Учися у них, дочко... вони краще рідних, прихильніше самих близьких. Пошли їм, Господи,

всього, чого вони тільки бажають! І не доведи, боже, коли б усі були такі, як отой Грицько: поїли б, здається, одно одного. І завдасться ж таке зле та немилосердне! Хоч би сказав — у самого мало, у самого нужда та недостача: а то добра того — на десятих би стало! Ніт же, йому ще трохи, сухий шматок чужого хліба йому вадить!.. Зате ж і провчили його... Він — слово, а Карпо йому — десятеро... Та таки не його послухала громада, а Карпа... Червоний та хмурий пішов він із збірки,— переказувала Пріська дочці свою радість, гріючи на печі посинілі руки.

Христя слухала матір, а сама думала: от і піймайся такому в невістки,— усі з тебе кишки вимотає... буде гризти, поти загризе. Нехай йому з його багатирством! Чого ж той Федір лабузниться? Чого йому треба? господь з ним! Він і добрий парубок, та що зможе з отаким батьком?

Ще й не додумала Христя своїх думок, як почула, що в сінях щось зашамотіло. Вона кинулася позирнути, хто там, і на порозі стрілася... з Федором.

— Здорові були! — привітався він, уступивши в хату.

— Хто там? — додивляючись з печі, спитала Пріська.— Засвіти, Христе,— нічого не видно.

— Та се я... Федір,— одказав той, тручись коло порога.

«Федір! Чого се?» — подумала Пріська.

— Засвіти, Христе! — удруге сказала вона.

— Та я свічу.

Незабаром невеличкий каганчик освітив сумну хату; жовтогарячий світ розлився серед вечірнього мороку і обдав Федора, що тупцювався коло порога.

— Чого ж ти стоїш, Федоре? — спитала Пріська.— Сідай! Що скажеш доброго?

Федір, зиркнувши по хаті, похнюпився.

— Та я се до вас...— рвучи слова, несміло почав він. Голос його бринів, як перервана струна: йому, видно, важко було говорити.

«Чи не сватати, бува?» — подумала Христя і глянула на Федора. Той, блідий, стояв край порога і, мнучи шапку в руках, тремтів. Те запримітила і Пріська... Настало важке мовчання, ще важче ждання.

— Батько прислали,— знову промовив Федір, і знову його голос обірвався.— Батько сердиті прийшли додому. Напали на мене... Хотіли бити... а далі: «Піди,— кажуть, — до... скажи: я їй цього не забуду!..» — ледве-ледве вимовив Федір, і сльози закапали з його очей.

Дочка і мати ззирнулися... Пройшла хвилина мовчання, наче сон найшов на всіх... Нестямний стук далі їх розбудив. Коли вони прийшли в себе — Федора вже не було.

Чи сон то справді, чи бувальщина? Дочка і мати ззиралися, дивуючись, здіймали плечима і знову ззиралися, і знову здіймали плечима, поки Христя не розреготалася... Вона сама не знає, чого їй стало так смішно... Дзвінкий її регіт розкочувався по всій хаті.

— Чого ти? — сердито спитала мати.

— Чи не дурний він! Чи не божевільний! — скрикнула Христя і знову залилася...

То був непевний сміх, нестямний регіт: так сміється само лихо або почуття його. Морозом обдав той сміх Пріську, а вона, дивлячись тривожними очима на дочку, тремтіла. Їй так зразу гірко стало, так важко, лихо знову так надало на її душу — мов недавньої радості і не було. «Я їй цього не забуду!» — учувалося тихе Федорове шептання... «Сина прислав сказати,— думалося їй,— щоб не забули... Боже! що за причепа Грицько той, що за лихий чоловік!»

VII

Грицько прибіг додому голодний і лютий. Та земля Притичина не одну вже ніч не давала йому спати, болячкою на серці сиділа, спичкою ув оці стриміла. «Хай вона не достанеться мені, а другому... тільки аби одібрати! Чого їй тоді жити у селі? З чого вона проживе? Опухне з голоду... Іди, голубочко, в найми... в найми іди на старість літ... і дочку свою, пишну панночку, веди за собою, хай, лишень, коло чужої роботи помаже-покаляє свої білі рученьки, а то вибілилися... Тільки хлопців і глядить, тільки їх і знає з ума зводити... Зійдеш сама скоріше!.. Аби вас випхнути з села, а то ви мені і за вухом не свербите. А випхнути треба, бо зовсім пропаде Федір. Думав, як полаю— оханеться... Кий біс! Як дурень той ходє. Цілу ніч [з] колядками, кажуть, водився... Коли б не дурень, наводив би їй такого, щоб мати знала, як

пускати дочку на всю ніч... Так дурень же, дурень! Нічого не поробиш... випхнути треба... і випхну! Уже хоч по сю, а випхну!» — думав трохи не всю ту ніч перед збором Грицько. Пригадував, кого він прохав, кого б ще треба попрохати, що казати перед громадою, які доводц давати? Він і не гадав, щоб громада не згодилася. Чи статечне таке діло, щоб громада сама на себе і податки взяла, і землю віддала? Цього ніколи не буде, цього не може бути.

І от тепер... на тобі, та цить! Він винуватив усіх багатирів, що за його як слід не стояли, і громаду, що з глузду зсунулася та таке викинула. А гірше всього Пріська ся... ненависна Пріська з своєю дочкою зостається у селі!... І от тепер почнуть вони як у дзвони дзвонити: а що, здобувся? а що, взяв? покурив?..

— Їсти! — гукнув він, не скидаючи шапки і водячи грізно очима по хаті.

Він шукав за що-небудь причепитися, вилаятись, зірвати на кому-небудь своє накіпїле зло. У хаті не знайшлося нічого такого, щоб не по його стояло або лежало. З серця він скинув шапку, швиргонув на піл, а сам посунувся за стіл. Хівря, закріпивши, що Грицько палений, мерщій висунула борщ з печі і постановила коло його. Він зопалу сьорбнув і — опікся.

— Вогню підставила! — крикнув він, кинувши ложку.

— А що б було, коли б холодного піднесла? — тихо огризнулася Хівря.

— І без того мене печуть усі... а тут ще і ти з своїм борщем!

— Дивись — я винна! — усміхнувшись, сказала Хівря.

Грицько мовчав, сопів та ждав, поки хоч трохи борщ прохолоне.

— У нас десь горілка була? — нешвидко спитався він.

Хівря знайшла пляшку і постановила перед ним.

Грицько випив чарку і знов прийнявсь до борщу. Хівря дивилася, як він глитав ложку за ложкою.

— Та що там тебе так розсердило? — поспитала вона, дивлячись, що Грицько і трохи не одходив. То, бувало, і сердитий прийде: тільки поїв — уже й пом'якшав, а тепер — і трохи ні.

— Ще є що їсти? — понуро спитався він.

Хівря поставила печене порося. Грицько прийнявся за порося мовчки, сопучи. Хівря більше не допитувалася; Грицько мовчав. Поївши, він устав з-за столу, перехрестився і ліг на полу, одвернувшись лицем до стіни. Хівря мила миски, і тільки їх глухий бренькіт порушав німу мовчазність у хаті.

З Грицькової голови ніяк не виходила сьогоднішня рада, його зневага громадою. Йому було важко, серце билосся все дужче та дужче, наче гадина крутилася коло його, не давала покою. Своїх намірів він не сповіряв дома нікому; він мав надію, скінчивши діло, гірко посміятися... а от тепер... з його насміялися! Коли він мучиться — Пріська, певно, радіє... А ще як дома

дознаються, Федір почує... Він, його син... його кров...
Буде радіти разом з Пріською?... Ні, постій!

Він схопився і окинув бистрим поглядом усю хату.

— Де Федір? — спитався він.

— Не знаю. Ми довго дожидали тебе обідати, та, не дождавшись, пообідали самі. Федір зараз пішов після обіду.

— Чи не до своєї бісової тещі! — скрикнув Грицько.— Ніколи його дома немає. Так і шляється, бісова заволока!

— Так він недавно й пішов,— одказала Хівря.

— Недавно... А чого швендяти? Куди шлятися? Вечір надворі. Певне, скотина не напована.

— То, може, він і погнав її напувати.

Грицько знову ліг; Хівря вийшла з хати і швидко вернулася.

— Федір скотину напував. Зараз увійде,— сказала вона.

Пройшло небагато часу, і Федір уступив в хату.

— Ви мене кликали, тату?

Грицько устав і аж на лиці зблід.

— Піди мені зараз...— тремтячи, почав він.— Піди до своєї тещі... знаєш? Скажи від мене... скажи: «Я їй цього не забуду!» Хай вона це запише собі на лобі!.. Чув?

Федір, женучи худобу од водопою, чув від хлопців, як його батька громада зневажила, зоставивши землю за Пріською.

— Це нащот землі? — тихо спитався він.

Грицька наче що ушпигнуло: в тихому питанні сина він почув і докір собі, і гіркий регіт. Він увесь затіпався.

— А твоє яке діло? — гукнув він, аж Хівря затремтіла.— Твоє яке діло, питаю? Тобі сказано іди — іди і скажи... Став ще допитуватись! Тобі радісна, сучий сину, батькова невдача? Радісна, га?

Федір переступав з ноги на ногу.

— Накладаєте удвох з своєю любезною на батькову голову?..— і знову почав Грицько гукати на всю хату, перетираючи та переминаючи на зубах не тільки Пріську з Христею, а й увесь рід їх, усіх заступників. Він лаявся, хвалився, що всіх їх знищить, всім їм оддячить.

— Роздратували мене — хай же знають, який Грицько сердитий! А ти йди до неї і скажи: «Я їй цього не забуду!» Тільки й скажи... І зараз додому вертайся. Чув?

Грицько одвернувся і знову ліг.

Федір стояв, похнюпившись, у порога, м'яв шапку в руках. Його серце розривалося, його сльози давили. Як йому йти, як його сказати? Ще хоч би там Христі не було. А то... чи давно вони удвох під його кожухом простували? Христя тоді, правда, образила його... тепер подума, що він їй віддячує. Він? Христі!..— У Федора ув очах помутилося, зітхання у грудях сперло.

— Чув? — гукнув, озирнувшись, Грицько.— Кому я кажу?

Федір затрусився від того гуку і, наче п'яний, пішов з хати.

Він вийшов на вулицю й став... «Чи йти, чи ні?» — подумав. Його серце молотком стукало в груди, голова

наче у вогні горіла, і вечірній мороз не прохолоджував її, тільки дужче спиралося зітхання у грудях.

— Чи йти? — уже вголос промовив він і, махнувши рукою, почвалав вподовж вулиці... Пройшов одну вулицю, повертає у другу. Он і церква чорніє... Підійшовши до цвинтаря, він знову став... Краще повіситись йому на дзвіниці, ніж іти туди! Хіба вернутися?.. «Господи! прийми мене, чим отаку муку терпіти, отаку наругу приймати!» — сказав і, вхопившись за лице руками, притулився до баркану... Сльози бігли на руки, пробігали крізь пальці, хололи-замерзали. Він не чув: нові розтоплювали замерзлі і — лились-лились... Здавалося, їм кінця не буде!

— Хто там? — обізвав його сторож, ударивши в брязкало.

Федір, наче злодій, кинувся, одбіг від цвинтаря і, сам не знаючи куди, почимчикував майданом.

Він спинився, побачивши перед собою Притичину хату. Не світилося. Йому полегшало. «Може, немає дома», — подумав він і мерщій ускочив у двір... Він не пам'ятав, що там казав, не пам'ятав, як знову опинився серед улиці. Знову його церква зостановила; знову він коло неї прочунався. Почав пригадувати, де був, що робив? Він ще пам'ятає, як доходив до хати, як увійшов... пам'ятає світло... лице Прісьчине виставилось з-за печі — страшне, змучене... Лице Христі світило, наче зорями, очима... далі... земля під ним наче посунулася, світ заходив ходором... він щось казав... що він казав?..

Огонь палив йому голову, серце наче ціпом молотило... Він чув чийсь регіт... І от тепер він баче церкву знову... Чи не снилося йому те все? Чи він справді був у Притики, бачив Пріську, бачив Христю, казав, що йому батько наказував?.. Так, так... він чує, що казав. Він чув свій голос: «Я їй сього не забуду!»

Наче ножем хто шпигонув зразу у серце Федора, коли він пригадав те.

— Що я наробив, каторжний? Що я надіяв, осоружний? — скрикнув він, ухопившись за голову руками. Сльози знову потекли з його очей; знову він, прихилившись до баркану, почав гірко і кривно ридати. Тепер усе пропало, все! Тепер йому — краще в ополонку, ніж показатися на очі Христі... Чи не дурний він? Ну, постояв би де годину-другу, вернувся і сказав батькові: ходив, немає нікого дома. Так ніт же!.. «Пішов... понесла мене лиха година, попхала якась нечиста сила!.. І тепер все, що було мені найдорожче, сам своїми руками задавив... О, проклятий я, проклятий!» Він давив себе за голову і плакав-плакав.

Коли Федір під церквою мучився, Грицько, лежачи на полу, думав: «Гаразд, що я таке пригадав. Це одучить бісового дурня бігати за тією хльоркою: коли піде вдруге — самі проженуть. Гаразд-гаразд... спасибі мені!» І Грицько таємно усміхався.

Федір пізно вернувся додому, розкуйданий, без шапки.

— Був? — спитав його батько.

Федір поніс таке, що Хівря, прослухавши, аж перехрестилася. Грицько скочив на ноги і грізно зирнув на сина.

— Був, питаю? — гукнув він.

Федір стояв проти його й цокотів зубами.

— Ти збожеволів? — спитався батько.

— Та не руш його! — обізвалася Хівря.— Хіба не бач, він не схожий на себе.

Грицько прикро подивився... Блідий, з мутними очима, стояв проти його Федір і трусився.

— А шапка твоя де?

— Там... там...— махнувши рукою, глухо промовив Федір і мерщій побрався до печі. Хівря кинулась до його.

— Федоре, сину! Що з тобою? Оханися!

— Він п'яний! — угадував, лютуючи, батько.

— Геть, не руш його! — сказав він Хіврі.— Іди сюди! Дхни на мене.

— Та не в'язни! Чого ти пристав до його? Дивись — хлопець не при собі, а він таки своєї! — гримнула вже на Грицька Хівря.

— Чого ж він не при собі? Хіба обкурили або обпоїли чим вражі дочки? — не то понуро, не то боязко сказав Грицько. Він сів і дивився, як Хівря помагала синові роздягатися, як, пославши на печі, попровадила його туди спати. Федір, уклавшись, стогнав, перекидався, часом говорив щось, заводив якусь пісню, від котрої мороз ходив поза спиною у самого Грицька. Хівря жахалася, хрестилась.

— Що це з ним поробилося, господи? — таємно допитувалась вона, коли він затихав.

— Що? Кров, видно, напала. Треба завтра щепія покликати, хай кине кров... Хму... Де ж він шапку дів? — турбувався Грицько. — А шапка ще нова: тільки друга зима іде, як справив.

Цілу ніч не давав Федір покою своїми вигуками, викриками, жаханням. Грицько, спершу думаючи, що син прикидається, нарешті, дійняв віри... «Що ж се з ним і від чого? — думав Грицько.— Не звісно, чи ходив він до Пріськи. Коли ходив — то, може, справді напоїли чим бісові відьми; коли ні — то, певно, кров. Парубок здоровенький, згарячу смикнув де холодної води — ну, і прохолодився, кров напала. Треба до щепія».

Удосвіта він зразу й зібрався. Прийшов щепій, облапав, обдивився.

— Кров, кров,— сказав. Кинув кров, узяв за те сороківку грошей, випив з чвертку горілки й пішов додому.

Федір на який час затих, а з півдня знову почав таке вигукувати, що й на голову не злізе. Грицько задумався: чи кров лиш се справді? Чи не одурив, бува, його щепій, узявши дурно гроші?

Хівря напирала, що з очей, і послала за знахуркою. Прийшла і знахурка.

— Або ж з ляку, або з пристріту, або ж давано йому чого,— сказала вона і почала готуватися виливати переполох.

Лили з воску. Довго знахурка вишіптувала і над Федором, і над воском, і над водою. Розтопили віск, линули. По тому коржі, що плавав поверх води у мисці, угадувала знахурка, від чого те лихо приключилося.

— Оце ж дивіться, моя матінко! Оце церква виходе... а це чоловік з дрючиною, то дівчина якась... а це ж — собака. Ні, вовк: бачите, які ушка гостренькі. Так, так... перелякався вовка,— рішила знахурка.

І Хівря повірила. Повірила ще тим, що другого дня церковний сторож доставив у волость чиюсь шапку, котра лежала коло брами. Шапка була Федорова.

— Так, так... Де ж уночі розносила його лиха година? Послав серед ночі хлопця. Пішов — і стрівся з вовком,— плакалась Хівря.

Грицько мовчав, ходив, як ніч, смутний, як скеля, німий. Йому хотілось дознатися, чи ходив Федір до Пріськи, що казав і як його приймали там?

Пріська на другий день раненько пішла похвалитися Карпові своєю пригодою.

— Ув'язався Грицько до мене та й ув'язався...— жалілася вона.— Учора сина прислав нагадувати, щоб я не забувала... І що я йому зробила таке? Чим перед ним переступила? Я ж не його землю одтягала, за свою клопоталася.

— Знаєте, що я вам пораю? — каже Карпо.— Плюньте ви на його похвалки і на все... Вам громада одсудила — громада і знає про те. А він чим вам страшний? Що має очі ненажерливі? Наплюйте на його та й годі!

І Карпо розпустив по селу чутку, як Грицько мав був налякати Пріську. Та чутка дійшла й до Грицька.

— Так, так!.. Вони піддали! Вони! — гукав Грицько.— Хай же тільки помре син або станеться що йому, я їх на суд покличу, у тюрму запру, на Сибір зашлю! Я їм покажу, як заманювати чужих хлопців та обпоювати їх зіллям. Відьми!

Люди, не розбираючи нічого, підхопили ту чутку і виплели, що буцім Пріська напоїла Федора кошачим мозком. Дехто і бачив, як вона кота патрошила удвох з дочкою. Пішла чутка-поговорка по всьому селу. Усі винуватять Пріську: то вона метиться на Федорові за дочку. Христя дуже голінна до хлопців, начепилася на Федора. Молодий парень не витерпів... і от тепер за те, що Федір одкидається, Пріська і метиться...

Один Карпо заступається за неї.

— На суд його, багатиря, брехуна! — рає Карпо.— Що він славить вас на все село? На суд його тягніть!

Пріська послухалася і пішла жалітися на Грицька. Хоч на суді і виявилось, що Грицько плів ті нісенітниці, тільки Грицька не обвинуватили. Чутка ходила, що він вечеряв з суддями у шинку.

— Ну, що тобі сталося від того, що, може, і сказав усерцях яке слово чоловік? — питався суддя.

— Усерцях чого не скаже! — піддакував другий.

— А слава? — доводила Пріська.

— І не про тебе, бабко, говорять. І про нас плещуть. Поговорять та й перестануть.

Так Пріська і вернулася ні з чим. А Грицько гукав по селу:

— А що, взяла? взяла? А що? Ще й судитися зо мною? Погань!

Люди не чули того, що було на суді. Вони знали одно — чим суд кінчився, і по тому судили. «Уже б сиділа та мовчала, коли винувата,— казали їх гострі язики,— а то ще і на суд! Дрюкована стала: хто там що не скаже — зараз на суд!»

Пріська плакала, Грицько сміявся. Тільки то був сміх чоловіка злого, ображеного. Сміючись, у його серце кипіло, що Пріська позивала його. Як вона сміла позивати?.. Він тільки тим і жив, що шукав випадку, як би Прісьці віддячити, як би запопасти її так, щоб вона вже не вирвалась з його лапок.

Час ішов. Пріська жила собі на другому краї села і не відала, що Грицько заміряв, що пригадував. Людський поговір потроху стихав: видно, і людям набридло одно про одно щодня товкти. Тим часом Федір видужував: у його була пропасниця.

Минули м'ясниці і масляна, настав піст. На середохресній у місті ярмарок. Селяни знову, як той плав, кинулись туди. Поїхав і Грицько; так, без діла поїхав, а пробув довше всіх. Він вернувся у вівторок на похвальній — радий, веселий такий. Коли zostався він на самоті з Хіврею, то витяг з гамана якийсь папірець і, показуючи, радо промовив: «Оце їх доїде! оце! Зайняли мене, хай же знають!»

Хівря допитувалася, що то, та Грицько тільки махнув рукою і мерщій побрався до волості.

VIII

Починалася весна; хоч ще звечора й держало заморозками, а проте вдень так світило, так гріло ясне сонечко! Бігучі річечки спускалися з гір, рили талий сніг, розтоплювали; у полі могилки показалися; жайворонки зранку щебетали; дівчата вечорами збиралися весну закликати... Раділи люди. Уже вони турбувалися об тім, коли орати, коли засівати; пригодовували скотинку на важку польову роботу, обдивлялися снасті у возів, у плугів, що несправне — справляли. Пріська журилася, чим його свою землю засівати і як його засівати. Вона складала всі свої надії на Карпа. Карпо згодився: «Не журіться, усе гаразд буде!» Та Пріська, видно, вже звиклася з журбою: більше журиться, чим радіє. До того і сни їй щоночі сняться, все страшні такі сни. Найбільше вона пам'ятає один.

То було якраз проти похвали. До похвали вона завжди говіє. Висповідавшись, прийшла вона з церкви і, щоб не грішити, лягла мерщій спати. Їй довго не спалося; думки ворочали з боку на бік, а геть далі їй так їсти захотілося. Вона аж здивувалася... Ніколи сього зроду не було, а се — як на гріх! Вона геть гнала від себе ту лукаву думку і незчулася, коли заснула.

І сниться їй: кудись вона іде, якоюсь зеленою та глибокою долиною; і по сей бік гора, і по той бік —

друга. Гори покриті темним лісом, а долина — як рута зелена. Сонце світе, золотить і гори, і ліси, і долину. Там, на праву руч, на горі, на самому шпилечку, стоїть, як лялечка, біла церковця й неначе хитається, сяючи золотим хрестом і банями. «Що це за місце? Чи не Київ, бува?» — думається їй. І от вона простує до церкви. Висока гора, і схід на неї крутий, змією кругом шпиля так і обвився. Та невже ж вона не збереться? Підійде трохи, спочине та й знову підійде. Тільки що піднялася височенько, бачить — між деревом щось за звір лежить і прикро-прикро дивиться на неї... Очі його, як жар, горять, а сам страшний та лютий. Вона так і прикипіла до місця, а звір — ані змельне... «Господи! — думає Пріська. — Де ж мені дітися? Куди сховатися?» Тільки що вона хотіла ступити, а звір так і кинувся на неї... «Се ж вовк!» — наче блискавка, мелькнула думка в її голові, і разом з думкою її кольнуло і в серце, і в голову, і у ноги... Вона жахнулася-кинулась.

Тіло її тремтіло, а серце так билось, коли вона прийшла до пам'яті. Господи! Що се за сон? Що він віщує? Вона знала, що коли собака сниться — то напасть. А вовк же то? То вже, видно, горе, велике горе.

Вона похвалилася Христі й Одарці.

— То вам од усяких клопотів та й сні такі сняться,— заспокоювала Одарка.

Та Пріська не заспокоїлась. Той сон так і стоїть перед нею як живий: вона його ніяк не забуде...

Минув тиждень. Була вербна неділя. День обіця бути погожий: на небі ні хмарочки, ні плямочки — чисте, глибоке, широке. Сонце так сяє і гріє, у повітрі тепло. Калюжки, що звечора позамерзали, одтали, тихо вода дзюрчить поміж талим снігом.

— Ну, вже ж, мамо, сьогодні зарані упораюся, зарані пообідаємо, та піду хоч раз погуляю. Я ще сії весни і не гуляла,— каже зранку Христя.

Пріська не перечила: хай піде, хай погуляє! Тільки що з церкви вийшли, зразу вони і сіли обідати. Ще і обіду не дообідали, як чує Пріська — щось шамотить у сінях.

— Кого ж то бог несе? — спитала вона, кладучи ложку.

У хату уступив соцький Карпенко. Привітався, з неділею поздоровив.

— Спасибі,— одказує Пріська, а в самої серце так і затіпалося. «Чого се?.. Видно, щось таке...»

— А що скажете? — допитується.

— До вас. За вами,— одказує Карпенко.

— Чого се?

— Не знаю. Старшина звелів: «Піди,— каже,— скажи, щоб прийшла у волость».

— Що ж там у волості вашій?

— Суд якийсь. Не знаю. Бачте, воно як не до мене, то й не дослухаєшся.

Чудно Прісьці і страшно. Вона нікого не позивала, і на неї, здається, нікому пеняти, а в суд кажуть. Хіба Грицько що підстроїв?

І не дообідала — пішла. Їй так важко, так гірко. Серце так непокоїно б'ється... Наче на муку або за лихом яким іде вона — так важко іти. Та хоч би знала чого; а то темно, як уночі. А серце так і токаче... чує, чує лихо...

Насилу додибала.

Волость уся в зборі: старшина, писар, староста, судді, соцькі.

— Привів,— довів Карпенко старшині.

— Де вона?

Пріська виступила вперед.

— Ось на тебе жаліється Загнибіда,— каже старшина.

— Який Загнибіда?

— Не знаєш? Що у нас колись писарем був. Він тепер у городі живе.

— Пам'ятаю.

— Пам'ятаєш? Так от він і жаліється, що ти досі йому своєї дочки не доставила.

— Якої дочки? З якої речі? — гнівно відказала Пріська.

— Ти ж найняла її, чи що.

— Коли? Та я його літ десять, як і в вічі бачила.

— Не так трохи,— умішався писар.

— Та я допевне не знаю. Що він там пише — прочитайте,— сказав старшина.

Писар почав читати. Складно, по-писарській була написана бумага, що Загнибіда ще об Миколі договорився з Пилипом Притикою найняти у його, Притики, дочку Христю за десять рублів у рік на його, Загнибіди, одежі; що Притика, вельми нуждаючись у

грошах, узяв у нього п'ять рублів за півроку вперед, видавши розписку не як за найми, а як за позику, що, довідавшись об Притичиній смерті, він, Загнибіда, просе тепер волость заставити Притиківну Христю або гроші за півроку одслужити, або ж віддати сім рублів, бо від часу позики пройшло уже більше трьох місяців і він, Загнибіда, яко крамовий чоловік, позбувся росту не менше як на два карбованці.

Пріська слухала і нічого не розібрала. У її голові, наче гвіздки, стирчать слова: «Загнибіда... п'ять рублів... Пилип... дочка...»

У в очах у неї жовто, аж темно, світ витушкою йде кругом неї.

— Розібрала? — спитався старшина.

Пріська уставилася очима у його.

— Розібрала? — допитується старшина.— Тобі не казав чоловік?

— Який? — наче вітер прошумів поміж сохлою травою, поспитала Пріська.

— Твій! — гукнув старшина.

— Коли?

— Тьху! — розсердився старшина.— Коли?! Ти здуріла, чи що? Коли приходив додому!

Пріська не видержала: сльози градом полилися з її очей, і з гірким криком плачу вирвалися у неї слова:

— Я його не бачила... Як пішов... поїхав... туди... у те трикляте місто... Там і смерть його спостигла... Я нічого не знаю.

Судді похнюпились. Плач гіркий Прісьчин пройняв їх жалем. Старшина замовк, соцькі наче померли. У волості стало тихо-сумно. Один лемент Прісьчин роздавався серед неї.

— Що ж його робити? — нахилившись до писаря і до суддів, попитав старшина. Ті мовчали.

— У тебе є, бабко, гроші? — обізвався, підвівши голову, один суддя.

— Гроші? Де в мене ті гроші! — і Пріська ще дужче заридала.

— Коли є гроші, то краще їх віддати Загнибіді. Уже ж треба вернути,— розписку приставив.

— У мене ні шеляга...— плаче Пріська.

— То хай дочка одслуже.

— У мене одна вона... Я стара, немощна. Хто мені помагати буде?

Знову німа німота обняла хату. Коли б Пріська мовчала, а то вона й не перестає — лементує.

— Ти не плач,— почав старшина.— Ти розбери, як сама краще знаєш. Може, у кого позичиш грошей та віддаси. Треба ж їх віддати!..

Пріська плакала.

— Ну, рішай,— сказав суддя,— віддаси гроші, чи дочка відслуже?

— У мене немає грошей... У мене одна дочка...— одно товче Пріська.

— Та то в неї тільки повадка така — сльозами доймати, — обізвався ззаду неї чийсь грубий голос.

Пріська озирнулася — то говорив Грицько... Очі в його грали, лице радістю пашіло.

— Не зігнеться й віддати! — казав далі Грицько.— У неї хата своя, наділ за нею zostався... Чого ж їй? І дочка в неї кобила; і сама — то тільки збіднилася.

З гірким докором глянула Пріська на Грицька. Не тільки слова — сльози в неї занімили відразу. Очі блищать, а сама бліда, труситься... Так звір тремтить, застуканий в тісному кутку.

— Ти хіба знаєш її? — спитався суддя.

— Ще б не знав! У мене в сусідах жила. І чоловіка її знаю... Так, ледачий... п'янчужка був,— весело мовив Грицько.

— Грицьку! Бога побійся... Він уже на тому світі, а тобі ще треба збиратися туди колись...— рвучи слова, промовила Пріська.

— І дочку знаю,— не слухаючи, мовив далі Грицько.— Здорова дівка. Таким би тільки робити та служити, а вона дурно у матері хліб переводє.

— Трясця тобі! — не видержала Пріська і гукнула на всю хату.

— Бабко, бабко, тут не можна лаятись! — сказав старшина.

— Бачте... бачте,— радів Грицько.— От яка вона немошна! Збіднилась — куди тобі! Тиха та смирна.

— Ти ж мене без ножа ріжеш! Прямо по серцю пиляєш! — гірко одказала Пріська.

— Годі вам змагатися! Годі! Замовчи, Грицьку,— приказав старшина.

— Так як рішаєш? — через скільки часу спитав він Пріську.

Грицько стояв, усміхався; судді, похнюпившись, сиділи.

— Як хоче! — з серцем вимовила Пріська.— Хоч розірвіть мене та й з їжте!

— Та ти не бришжай! — крикнув старшина.— Дивися, її як краще допитуєшся, як їй хочеться, а вона ще й бришка! Ти знаєш, що се суд: як схоче, так і постанове.

— Для мене все рівно! — знову огризнулась Пріська.— Що ж мені казати? Ви всі проти мене... Намоглися зїсти — ну й їжте! Я почім знаю, що там у місті було? Чи робив мій чоловік з Загнибідою яке діло, чи ні? Я його не бачила, він мені не казав. Я нічого не знаю.

— То і грошей не віддаси?

— У мене немає грошей!..

— То хай дочка одслуже,— сказали уголос судді.

— Запишіть,— повернувся старшина до писаря.

Писар почав писати. У Пріськи наче мурашва бігала по тілу, писареве перо кременем драло її по серцю... Пріська окинула бистрим поглядом хату — Грицька уже не було.

— Уже,— сказав писар.

— Так от тобі рішенець: ті гроші, що твій чоловік зазичив у Загнибіди, хай дочка одслуже. Чуєш?

Пріська стояла, мовчала — мов не до неї була та річ.

— Іди собі,— сказав старшина.

Пріська стояла.

— Чого ж ти стоїш? Іди додому! — знову сказав старшина і моргнув вусом на соцького. Той підійшов до Пріськи і взяв її за руку. Наче п'яна, коливаючись і плутаючи ногами, пішла Пріська за соцьким з волості. На рундуку у неї голова закрутилася, ув очах потемніло і... як сніп, вона повалилася додолу.

Вона опам'яталася вже дома... Над нею стояла Христя і, ламаючи руки, тужила; Одарка умовляла Христю і все, знай, змочувала холодною водою смажні Прісьчині вуста.

Де се вона? Що з нею діється?.. Померклим поглядом вона обвела кругом хату... Це її хата... і плач — Христі, і гомін — Одарки.

— Де я? — було її перше слово.

— Дома, тіточко, дома,— одказала Одарка.

— Це ти, Одарко... Ти, Христе... Ти ще коло мене... Слава богу...— шептала вона, то закриваючи, то відкриваючи очі.— О, як мені трудно! Як мені трудно! І чому я не вмерла! Нащо я прокинулася? — далі вже з плачем почала Пріська.— От тобі й сон... Оце той сон!.. оце та напасть... оце те лихо... Дочко, голубко моя! Нащо ж я родила тебе, нащо годувала?

— Мамочко, я тут! Мамунечко, я коло вас! — припадаючи до матері, утішала її Христя.

— Ти тут, тут...— шепче Пріська.— Ні, тебе вже тут немає. Ти вже не моя... Одняли тебе від мене.

Христя прикро на матір дивилася, думаючи, чи не помутилася, бува.

— Я ж тут, мамо. Хто мене одніме від вас?

— Добрі люди, дочко... Їм завидно, що ти в мене ростеш... Судом тебе одняли. Ти тепер не хазяйська дочка... ти — наймичка... Чи твій батько тому виною, чи добрі люди — не знаю. Загнибіда з міста однімає тебе від мене за якісь п'ять рублів, котрі то в подушне пішли, то Грицько украв... За їх тебе беруть від мене одслужувати... Оце той сон... Оце той проклятий сон! — плаче та розказує Пріська.

Христя схлипує, а Одарка — тільки похилилася... Слухає рвану Прісьчину річ, і вразливі смуги бігають по її широкому зблідлому виду. Сама мати, вона поняла Прісьчине лихо, вона поняла, що з Пріською було, чого її принесли додому обмерлу... Страшною стороною стало проти неї людське життя; гіркі, як полинь, думки будило воно у її голові, думки про розор сім'ї... От і в неї ростуть діти — і в неї пооднімають їх... І ніхто не згляне, ніхто не подивиться, як болітиме материне серце... Вона назнарошне підняла голову, щоб ще раз подивитися на Пріську, побачити і навіки запам'ятати її мучене лице...

Сонце саме сідало; у хаті червоно-червоно... Прісьчине лице серед того червоного світу ще виглядало страшнішим: бліде, жовте, здавалося, воно плавало у крові.

Одарка аж жахнулася: то сонце показувало, як материне серце обливається кров'ю від жалощів... «А людям усе байдуже,— подумала вона.— Чи варт же воно отак жити, отак мучитись-боліти?»

У той саме час Грицько вернувся додому.

— Слава богу! — увійшовши у хату, радо вимовив він,— здихався-таки чорта!

— Якого? — питалася Хівря.

— Притиківну випер суд у місто служити.

— Цссс...— засичала Хівря, вказуючи очима на Федора, що сидів непримітно в кутку на лаві.

Грицько глянув — Федір блідий, як крейда, держався за лаву руками і огненними очима дивився на батька, важко дишучи.

Грицько зам'явся, пройшовсь по хаті, витяг люльку, набив, запалив і мовчки потяг з хати.

Федір провів очима батька, перевів на матір... Хівря сиділа на полу і низько-низько схилилася. Видно було, як вони обоє засоромилися сина... Федір гірко та глибоко зітхнув, устав і мовчки побрався на піч.

— І як-таки тобі так, не роздивившись, та зразу і брякнути! — поклавшись спати, вимовляла Хівря Грицькові.

— Та кат його знає! — вивертався той.— Вечоріло — і не бачив нічого.

— Розкажи ж, як се воно так вийшло?

— А Федір спить?

— Спить. Не бійся.

Грицько почав розказувати, як він у місті побачив Загнибиду, як з ним таки добре підпили і почали хвалитися своїми вдачами і невдачами. Загнибіда говорив про свої крамарські діла, кого і коли накрив, як і

його накривали... Грицько розказав за Федора і прохав порадити, як його допомогти. «Це Притиківна — того Притики, що замерз?» — питає.— Того самого.— «Гроші після його zostалися?» — Зосталося п'ять рублів.— «Гаразд! Усе гаразд буде. Я напишу від його розписку, що він зазичив буцім у мене. Приставимо у суд. Як заплатити нічим буде — суд і накаже: одслужити дочці. От ти так і здихаєшся, поки син одужає».

Важке зітхання і ще важчий плач роздався по хаті. То, слухаючи страшні батькові перекази, заплакав Федір. Грицько штовхнув Хіврю під бік — підвела, мов! — і почав щось сам собі бурмотати, наче спросоння.

Частина друга. У городі

I

Красно грає весняне сонце на чистому небі; весело стрибає його довге проміння в прозорому повітрі; теплий з полудня вітер віє понад землею і допомагає сонцю у його роботі... Всюди почорнілий сніг береться водою. Біжить вона з крутих бурт у глибокі долини, риє задубілу кору землі і мчиться ярами до річки. Там уже її так повно, що й криги не видно. Ще такий один день і — вода здійме ту кригу угору, порве-поламає і понесе вдовж себе, б'ючи одну об одну... Загуде-заклекаче вода, ламаючи містки, зносячи хисткі перепони, несучи за собою людям шкоди та втрати. Сількісь! Вода буде — та й убуде; аби мерщій сніг з землі, аби швидше сонце та теплі дощі спарили її, зелена рослина покрила чорну груду... Тоді тільки хліборобське серце зрадіє, оживе у йому надія! Тоді тільки поведе розщот чоловік — як йому бути: чи голодному зиму сидіти, чи ще й на продаж достане?.. Гірка та важка ти, хліборобська доле! Ранніми туманами вкрита, дрібними дощами полита, потом та кривавицею примочена! А до того ще й тяжка вага гіркого життя тебе придавила: податками тебе примучено, важкою працею прикручено, землею-матінкою обділено!.. А все кожну весну серце радіє, бо оживає в йому дурисвітка-надія...

Не зраділо сієї весни тільки Прісьчине серце, виряджаючи Христю у місто, у найми. Навіщо тепер ся весна, коли їй ні з ким стрічати? Навіщо те тепло, оте ясне сонечко, коли воно вже не гріє заколілої душі, заляклого серця? Нащо ті зелені лани, густо зарослі підмети, коли їй по їх не ходити, добра з їх не збирати?! Було у неї одно добро, задля котрого вона й досі робила-працювала, рук не покладала... Тепер і те добро одняли від неї! Прийшли, силоміць взяли... і поведуть її, і оддадуть чужим людям на працю важку та невільну, на догану гірку та обридлу, на лайку-докори запеклі!.. За що? Через віщо? Що кому вона заподіяла?.. Перед ким провинилась, що на неї така напасть?!

Не раділо й Христине серце, коли вона ще до сходу сонця, попрощавшись з матір'ю, з селом, чимчикувала широким шляхом на місто... За нею — плач та горе материне; перед нею — невідома наймитська доля... Яка вона: чи добра, чи лиха?.. Де вже добра?.. Хіба від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?.. Хилиться голова Христина все нижче та нижче; падають сльози з очей все частіше та рясніше... Христя, не примічаючи їх, налягає на ноги: не йде, а підтюпцем трюха...

Не сама вона йшла. Соцького Кирила прислано з волості за нею, щоб доставив на місце — провів і оберіг її в дорозі. То вже Грицько Супруненко так старався для неї!

Кирило — немолодий чоловік; невисокого зросту, натоптуваний, з круглим обличчям, рудими вусами, настовбурченими бровами, з-під котрих приязно визирали добрі карі очі. Христя його знає давно. Як настановляли соцьких та вибрали Кирила, то він ніколи й не перемінявся. Другі аби рік вибути — зараз і одпрохуються; а він — ні. Вийшовши з дворових на волю, не маючи наділу, він сяк-так справився на хату, приписався до Мар'янівської громади, та як став соцьким — та й досі... З громади спадало на його долю скільки там жита, пшениці, ячменю, гречки... Хоч і невеличкі були ті податки, та він ніколи не скаржився, що мало; зате жінка його, Оришка, стара гариклива баба, не раз вибивала ними громаді очі... Усі знали Оришку як відьму і потроху побільшували плату, остерігаючись, щоб вона, бува, не заподіяла чого лихого. З того і жив Кирило — більше у волості та при волості, ніж дома. Туди він не часто забігав; хіба вже до скруту чого треба, то зайде. Не любив він гризні; а Оришка, навпаки, любила доїдати. Він тікав від неї у волость або до кого з громадян. Христя часто бачила його у батька. Коли тому лучиться яка напасть або пригода — він зараз шукає Кирила: перше всього йому похвалитись. Скаржитись, бувало, на злиденну долю, на лихих людей; а Кирило здержує: «Все то дурниця, окрім правди святої,— каже було Кирило.— Хоч нам і горе, доймають нас злидні та вороги,— та за нами правда... Не журися, бра! Помруть, як і ми, грішні, наші напасники... Помруть — та нічого з

нагарбаного не візьмуть з собою! Всіх нас сира земля порівняє...»

Тиха Кирилова мова, щира та тепла порада, розсудливі доводи не раз спиняли гіркі батькові скорботи, не раз наносили спокій у його ображене серце.

Чого ж тепер Кирило мовчить? Чому не заговорює гірких сліз сиротливої дочки свого безталанного товариша?..

Він ледве встигає за нею, так вона чеше вперед, похнюпившись.

— Легше... легшенько, дочко,— обізвався він.— Не налягай так на ноги! День великий, та й шлях чималий, підіб'ємося... Аби надвечір до міста добрести. Пошкодуй моїх ніг старих та й своїх побережи — їм ще довго прийдеться топтатись!..

Христя трохи вкоротила ходи. Кирило, порівнявшись з нею, витяг люльку і почав набивати. Ішли мовчки. Сніг дедалі все більше тав, брався водою; ноги грузли, а в другому місці приходилось прямо брести. Сонце вище та вище підпливало, дужче та дужче угрівало, устилаючи могилки золотим світом, граючи по калюжках талої води... Робилося тепло, аж жарко. Піт виступив у Кирила на лобі, під очима. Закинувши шапку аж на потилицю і розпустивши сіряка по волі, він плівся за Христею, розхитуючи довгим ціпком на всі боки, обминаючи обніжками калюжі. Люлька його курилась, оставляючи позад себе сизий слід у чистому, прозорому повітрі... Христя прямо чимчикувала шляхом.

— Ну, сьогодні снігу убуде! — обізвався знову Кирило, бажаючи зав'язати розмову.— Іч, як драглі ті, став — так водою і взявся!.. Коли б дало хоч до міста добратися... Певно, там, на гнилім переході, води тепер по коліна. Чого доброго, й не перейдемо. І втопитись можна,— додав понуро, нарешті, Кирило, теряючи надію вирвати хоч слово від Христі.

— Та коли б! — гірко промовила та.

— Що коли б? — спитався Кирило.— Утопитись?

— Атож! — різнула Христя, утираючи сльозу.

— Хай бог милує! Чого його топитись? Як іноді буває не гірко, а все краще жити... Тобі, молодій, і не варт такого казати. Хай уже мати журиться, що сама безпомічна застається дома, а тобі чого? Молода, здорова... Хіба тобі робота страшна? Та як у городі робота,— то в селі удесятеро важче. Що там за робота? На поле тобі не ходити, не жати, не в'язати... Хатня робота. Як там кажуть: помий, помаж та й спати ляж! Не журися, дівко. Аби здорова, а робота — що?! Я сам, тиняючись по світу, служив там і все добре знаю. Коли б не своя хата та не громаді послуга — пішов би й тепер служити... Їй-богу, не брешу! Там уже те добре, що багато люду. Хоч і чужі, оже не бий ти на те, що чужі. Між чужими іноді краще, ніж між своїми: ти їх не знаєш, вони тебе не знають — не стануть допикати... Не те що тут!

Христя не перше це чує про міську роботу, не від Кирила вона чула про неї. Кучерявенкова Марина, її подруга, третій рік як у місті служе. Приходила якось

святками в село і хвалилася, що як у місті служити, то й кращого не треба: і роботи небагато, і робота неважка; і люди такі ввічливі, і плата добра... За два роки Марина надбала повну скриню усякого добра: і платків, і рушників, і юпок, і плахот, ще й кожушанку добру. У селі й за десять літ не придбаєш того... Чого ж мати плаче? Чого так побивається? Цілий тиждень пройшов після суду; цілий тиждень, день у день, ніч у ніч, не переставала мати плакати, вичитуючи та наказуючи їй про гірку невільну службу у чужих людей... Ніхто до тебе словом добрим не обізветься; чи зоби де хто — не заступиться; чи болить що — не питає; а до роботи приганяє... Найнявся — продався!.. І таким безнадійним та страшним голосом все те мати розказувала, так гірко кожне слово приливала палючими слізьми!.. А Кирило он зовсім навпаки співає... і Марина не те казала... Де ж правда, де брехня?.. І мати служила молодого віку; і мати добре все те знає... Та й люди ж служили і тепер он служать... Хіба тоді, як мати служила, гірше було, важче жилося?.. Як у тумані Христя, як темної осінньої ночі серед великої пустині!.. А може — як у кого: у одного — добро, у другого — лихо. Ну, а в Загнибіди?

— Дядьку! — обізвалась вона.— Ви знаєте Загнибиду? Що воно за чоловік? Яка в його служба? Яка робота?

— Загнибиду? Ххе!..— вийнявши з рота люльку і сплюнувши, мовив Кирило.— Загнибиду? Як же мені його не знати, коли він у нас у волості писарем був! Добре знаю. Ще й його батька зазнав трохи. Пузатий такий;

головою служив... І лютий, крий боже! За податі людей, бувало, голих на мороз виводив та ще й водою обливав. Ну, та й син цяця! Цей, правда, людей на морозі не обливав, зате драв з живого й мертвого... П'явка — не чоловік був, поки писарем був! Ну, а тепер — не знаю; може, й перемінився. Наші ж таки селяни розказували, що він дуже радий, коли кого з своїх у городі стріне — і напоє, й нагодує... Звісно, не нас — голоту, а дукачів...— розказував Кирило, рвучи річ, придавлюючи то на тому слові, то на другому.

— Ну, а служба в його,— почав знову Кирило,— яка ж у його служба? Він, кинувши писарство, крамує там чи прасолує... кат його знає!.. От і дивись ти, яка повинна бути у його служба. Хатня служба... Жінка, кажуть, у його невсипуща хазяйка і добра людина; а проте — я її не коштував... Дітей немає й не було... Кому тільки все те добро достанеться?.. А добра — чимало... Хіба що він прогуляє; кажуть — черкає добре... Та не вір, дівко, тому: казаному кінця немає... Чого люди не накажуть? Вір тому, що сама побачиш... От як послужиш, то й побачиш, який то Загнибіда... Лихий, кажу, був, поки писарем був,— без карбованця за пашпортом і не йди... «Ви,— каже,— на заробітки йдете, гроші лупить: а тут — з голоду здихай... Ложи карбованця!» Ну, й ложи; та ще й у шинок поведи, добре напій... Такий-то був; а тепер — не знаю...

Христя глибоко-важко зітхнула.

— А ти не здихай! Чого тобі? Не гаразд буде — не тільки світу, що в вікні,— за вікном більше... Аби ти була добра, то там доброю слугою дорожаться... Це тобі не село... А це тобі й гнилий перехід! — скрикнув Кирило, спускаючись з гори в балку, посеред котрої пробігав невеличкий протічок.

— Ххе!.. Ще не біда. Води небагато — і перестрибнути можна! — гукнув Кирило, розбігаючись, щоб перескочити ту течію. Тільки що плигнув на горбик — так зразу й загруз по пояс.

— Отака ловись! — скрикнув він, викарабкуючись.— Біс його батькові, повні чоботи набрав.

Христя стояла по сей бік течії та аж затіпалась, як Кирило провалився. Їй здалося, що він потопає. Коли ж Кирило викарабкався увесь мокрий, її сміх розібрав.

— Хотіли, дядьку, по-молодецькій? — спитала Христя з усмішкою.

— А вийшло — лиха б його година взяла! — мовив Кирило, простуючи на місток, щоб перебутись. Вода в його чоботях чвяхкотіла.

Христя собі зійшла на місток і, схилившись на перила, піджидала, поки Кирило перебується.

— От тобі перейшов і не замочився! — сердився Кирило.— І піддурило ж, біси його батькові! Думка — бугорок; де там вода візьметься?.. А воно навернуло зверху снігом, а там вода — дна не достанеш...

— Ви б, дядьку, подождали трохи, просушилися,— раяла Христя,— а то як його в мокре ноги обгортати?

— Як? Отак! — скрикнув Кирило, угортаючи ногу.

— Коли б ще чого не підкинулось...

— А підкинеться — що ж ти зробиш? Раз родився — раз і помирай!

Христя замовкла, щоб, чого доброго, Кирило ще не вилаявсь. Замовк і Кирило і, перезувшись, устав, подивився на ноги, натяг сіряк у рукава і, взявши ціпок, знову потяг шляхом.

Ішли мовчки. Христя боялась перша зачинати розмову; Кирило собі мовчав. Ідучи, він, знай, поглядав на чоботи, мов довідувався, чи цілі ще; хекав, спльовував...

— Отут стій! — сказав він, доходячи до Йосипенкових хуторів.— Спочинемо, підкріпимося. Половину шляху увійшли — буде!

Кирило повернув до двору. Христя стала, не знаючи, чи йти їй за Кирилом, чи на шляху подождати.

— А ти чого застаєшся? Іди й ти. Люди добрі — не виженуть з хати.

Дві здорові собаки кинулись на їх з-під комори. Висока та струнка молодиця вибігла їх провести.

— Вон, прокляті! — скрикнула вона, кидаючи на собак грудкою снігу. Біле-біле, наче з крейди вистругане, лице молодиці злегка зашарілось; очі, як оксамит, на хвилину спалахнули.

— Здорова, Мар'є! Чи ще ти ще? — спитався Кирило.

Молодиця не то усміхнулася, не то очима заграла.

— Та ще! — відказала вона, зітхнувши.

— А Сидір дома? — розпитувався Кирило.

— Немає. У город поїхав. Одна мати... розпочала лайку та ніяк не вгамується... Ідіть же в хату!

У хаті вони застали стару кремезну бабу. Широке лице її порізане глибокими зморшками; губи товсті, одвислі; ніс гуластий, з чорною бородавкою на кінці; очі злі, аж зелені, наче іскри, жевріли з-під її насуплених брів... Христі здалася вона відьмою.

— Здорова, Явдохо! — привітався Кирило.

Явдоха, сидячи на лаві, тільки бликнула на Кирила очима.

— Як живеться? Як можеється?

— Ат, живеться! — гарикнула стара, мов у розбитого дзвона вдарила, аж Христя струснулась.— Уже ж не як у нас живеться!.. Поїхав оце Сидір з дому, то ми й ручки склали,— гомоніла вона, блимаючи зеленими очима на Мар'ю.

Лице Мар'ї ще дужче зблідло, а очі більше розгорілися. Мар'я прикро подивилася на Явдоху, скрутнула головою і мовчки вийшла з хати.

— Отак завжди! — гарикнула стара.— Хоч би тобі словом обізвалася: мов зроду німа або їй — прости господи! — річ одібрало... А зайдуть чужі люди у хату — вона з ними хи-хи та реготи справляє; цілий би день жартувала! А до матері — слова не знайде! Ну, вже взяв Сидір собі жінку! Уже вибрав пару! Казала: не бери отих городянок, то — проклятущий народ!.. Там, у городі, розкіш їм, воля, страху немає... От воно і звикне без діла сидіти, по сім неділь на тиждень справляти! А прийде на

господарство — аби було підставлено їсти та пити; а само, біси його батькові, не потурбується... Де вже з наймички та добра ждати? Привикне чуже нехтувати, та так і біля свого... Казала Сидорові: не бери, сину! Возьми краще Гаманенкову Пріську, вона тобі буде жінка, а мені невістка... Пришелепуватий же, прости господи!.. Як не з нею в парі, то й ні з ким мені вже не бути... Обійшла, видно, дурня; обпоїла чортовим зіллям городська наймитюга!.. Не послухався... А тепер — і бийся з нею, і воловодься!.. Він же ніколи не сидить дома: то сюди, то туди вештається — не баче, що матері достається!.. От побила мене лиха та нещаслива година! Сподівалася на старість спочити — от і спочила! — закінчила стара, важко сопучи.

На який час у хаті стало тихо. Кирило сидів коло столу й обдивлявся хату; Христя стояла у порога.

«Он що воно про нашого брата співають...— думала вона.— І наймитюга, і нетіпанка, і сяка, і така... Господи!» — Серце її наче хто у жмені давив; сльози поривалися з очей.

— А тут, коли б ти знала, Явдохо, яка нам пригода трапилась,— перервав Кирило нудне мовчання. І почав розказувати, як обвалився на гнилому переході.

Мар'я увійшла у хату з оберемком дров у руках. Видно, вони були їй не по силі, бо вона аж зігнулася,— бліде лице почервоніло.

— Та й важкі які! — простогнала Мар'я і кинула оберемок з рук. Дрова з грюком упали додолу. Стара

кинулась-скочила.

— Ще ти голови моєї не нахлопотала! — скрикнула вона.— Набрала дров, що й чортова голова твоя не знесе, та й вергаєш ними... Піч к бісовій матері розвалиш!

— Де та піч, а де дрова...— стиха одказала Мар'я.
Стара аж потемніла.

— А долівці що ото зробила? Давно мазала? Десять раз на тиждень мажешся...

— Та буде вже вам. Хай ще на завтра трохи,— не то усміхаючись, не то з докором промовила Мар'я. Стара скрутнула головою і сплюнула.

— Чого ти, дівко, стоїш? Чому не сядеш? — повернулася Мар'я до Христі.— Сідай, спочинь. Куди се вас бог несе?

— У місто,— одказав Кирило, поки Христя боязко присідала на лаві.

— Чого? На базар?

— На базар же. Продавати он її...— жартував Кирило, мотнувши головою на Христю.

Мар'я прикро подивилася на неї.

— Її? — спитала, граючи очима.

— Атож! — одказав Кирило.

— Ви ж глядіть, дядьку, не продешевіться. За таку молоду та хорошу дівчину правте добру ціну! — жартувала Мар'я.

Стара засовалася на місці, мов її що вкусило, і, уставши, направила з хати.

— Куди се ти, Явдохо? — спитався Кирило.

Явдоха мовчала, не озиралася; тільки засопла, проходячи побіля Мар'ї.

— Чого се вона така сердита? — спитався Кирило, як Явдоха скрилася в сінях.

Мар'я мотнула головою.

— Вона завжди така! Хіба в нас буває коли, як у людей? Наче у тому пеклі — так і кипить!

— Куди ж се вона?

Піде другу невістку золити. Мене оце точила, а то ще по другу пішла.

Річ знову перервалася. Мар'я підкинула у піч дрова.

— От що, Мар'є,— помовчавши, обіззався Кирило,— чи немає у вас чарки горілки? Не тобі кажучи, ідучи сюди, провалився... замочився; а тепер немов починає терти.

— Я зараз.

І Мар'я, підкинувши дров у піч, вибігла з хати і не забарилася вернутися з пляшкою.

— Оце гаразд! Оце добре!.. Ач, як по животу пішла! — хвалився Кирило, випивши одну.

— Та все ж таки — чого ви у місто йдете? — допитувалася Мар'я.

Кирило почав розказувати. Христю так той переказ уразив, що вона не видержала — заплакала.

— Чого ти, дівко, плачеш? Не плач, не журися. У городі добре жити. Я сама там служила і клену свою дурну голову, що поквапилася на заміжжя... Що тут? Одна неволя... А гризні скільки?! Ви от на хвилину зайшли, та

й то її не минули. А мені ж то те день у день, ніч у ніч слухати!.. Бий його сила божя! Покріплю ще, потерплю трохи,— не вгамується — покину! — махнувши рукою, сказала Мар'я.

— От і надума таке дурне! — обізвався Кирило.— А Сидір же як? А хазяйство?

— Хай їм... з їх хазяйством! А Сидір і другу, як схоче, знайде!

— Отаке! — понуро одказав Кирило.— Нащо ж він тебе брав, коли другу шукати?

— Нема моєї мочі далі терпіти! — гірко промовила Мар'я.— Нема мочі та й годі! Уже ж я на своєму віку не мало вистраждала; знаю, що воно — не сахар...

— Та то воно забулося.

— Ні, не забулося,— глибоко зітхнувши, одказала Мар'я.— Таке не забувається.

Помовчавши трохи, вона знову почала.

— У городі? Та в городі тільки й жити! Там вільно, там людно... Ніхто тебе не примічає, ніхто не пиляє, не точить та золить, як тута... І сонце встане, і сонце ляже, а тобі все одно — як: га-ри та й га-ри!.. Та я, як упослідне на місці була — як сир у маслі купалася... Робота моя неважка — витоплю піч, зварю їсти, віддам — і вільна на увесь день і на всю ніч... Ніхто тебе не питає: де була, куди ходила?.. А тут?.. Та пропадай воно пропадом! — аж скрикнула Мар'я, і чорні очі їй заблищали сльозами.

— Така вже ти, Мар'є, городянка вдалася,— зітхнувши сказав Кирило.

— Отакою і пропаду! — одрізала Мар'я. І всі надовго замовкли.

— А що, дівко: сидять-сидять та й ідуть? — обізвався нескоро Кирило, піднімаючись з-за столу. Христя собі встала.

— Прощавай, Мар'є! Та викинь ти думки з голови,— сказав Кирило.

— Прощайте! Щастя вам боже!.. Може, стрінемося коли в городі, то признавайтесь,— повернулася вона до Христі, одказуючи на послідню Кирилову річ.

Христя Мар'ї, а Мар'я Христі одна другій відразу подобалися; кожна у другій почула щось собі близьке, рідне.

— Що воно за люди? — поспитала Христя в Кирила, одійшовши з гони від хутора.

— Де — люди? — глянувши уперед, спитався Кирило.

— Там... де ми були... У хуторі.

— Люди?.. Йосипенки... Вони якісь мені далекі родичі доводяться... Нічого — добрі люди. Коли б не стара гаргара, а то всіх, як іржа залізо те, точить... Найбільше достається цій Мар'ї. Вона й Мар'я ця, бог його знає, якась чудна!

Христя не допитувалася, чого Мар'я чудна; Кирило не розказував далі. Обоє, похнюпившись, мовчки тягли — нога за ногою. Що думав Кирило — господь його знає, а Христя... Христя думала про чудну Мар'ю, про свою

матір, про село... Ті думки, мов голуби, облягали їй голову; сум щипав потроху за серце.

Сонце спускалося все нижче та нижче. Шлях дедалі все чорнів, брався водою. По йому частіше та частіше попадалися проїжджі-прохожі; Кирило й Христя мовчки їх минали. Аж ось на горі засинів лісок; дим і курище здіймалося з-за лісу; якісь глухі клетоти доносились до їх. Туга у Христиному серці росла все більше та більше.

Дійшовши до ліска, вони повернули у праву руч. Шлях широкий, покритий талим снігом, гадюкою поп'явся на гору. Мовчки, похнюпившись, вони піднімалися все вище та вище.

— Оце тобі й город! — сказав Кирило, коли вони зібралися на гору.

Перед ними у долині розіслалося місто. Широкі ulиці, наче річки, поперерізували його і вздовж, і вшир, і впоперек. По ulицях сторожами виставились високі кам'яні будинки, червоніючи цеглою, виблискуючи вибіленими боками. Серед невеличких майданів тягнуться угору гострими шпилями церкви: кругом їх лавою обступили крамниці... Наче комашня, снують-метушаться люди. Всюди гам та гук, неясний гомін та клекіт...

Западаюче сонце обсипає все те своїм червоним світом, неначе кров'ю поливає...

Христі зробилося страшно... Місто здалося їй хижим звіром, що, притаївшись у ямі, роззявив свого кривавого

рота з білими гострими зубами, наміряючись кинутись на неї.

— Ану, дівко, годі стояти — рушаймо! — мов у дзвона вдарив, вимовив Кирило.

Христя, наче підстрелена, струснулась... Сльози, як горох, покотились з її очей додолу.

II

— Коли б сам чортяка вигадував, то не вигадав би такого, як оце вийшло!.. Піст на сході, а в мене однії щуки цілий віз не розпродано, чехоні дві бочки... колоди. Та ще й одлига... Тьфу! У крамницю хоч не потикайся...— гукнув Загнибіда, увіходячи того вечора у хату.

У Христі аж у пальцях похолонуло, як вона його вздріла... Височенного зросту, довгобразий, з страшенними рудими вусами, гострим горбатим носом, нахмуреними бровами, з-під котрих, мов дві жарини, блищали жовті, аж червоні, мов у кроля, очі. Одітий він був по-міщанському: у довгому сукняному чекмені, що спадав аж до самих чобіт, у широкій смушевій шапці — книшем, котра, наче сковорода, прикривала його стовбовату голову. Його обличчя, його постать, його поступ казали, що це чоловік силуючий, рішучий: нічого він не злякається, ні перед чим не зостановиться. А червоні кролячі очі видавали лукаву душу, єхидні заміри: писарська каверза побраталася у них з крамарськими хитрощами.

— А це хто такий, Олено? — кинувши на Христю, неначе жаром, бистрими очима, спитався він своєї жінки, молодій змарнілої молодиці з блідим лицем і блакитними очима. Здавалося, само небо відбивалося у її ясних зрачках.

— Се ж наймичка,— одказала та тихим та привітним голосом, мов на струні злегка забриніла.

Загнибіда став серед хати, скинув погляд на жінку, глянув на Христю, що, похнюпившись, стояла у порога; потім знову на жінку і знову на Христю... Так орел з високості задивляється на свою здобич, вибирає — яка смачніша.

Невисока Христя, з повним рожевим лицем, молодими ясними очима, чорними бровами, так одрізнялася від змарнілої Олени. Ся — бліда та зажовкла, наче зов'яла квітка; а та — тільки що розпустилася... У Загнибіди аж очі загорілися, як глянув він на її низький круглий стан.

— Насилу діждалися вашої милості!..— неласкаво привітав він її,— Ти чого так довго барилася? — попитав далі ще неласкавіше.

У Христі у душі похолонуло, зарябіло в очах...

— Петре! — сказала Олена, скрутнувши головою.

Загнибіда з усмішкою глянув на Христю, потім на жінку і мовчки пішов у кімнату.

— Давай, дівко, самовар,— сказала Олена і полізла до шафи.

Христя не пам'ятає, як ускочила в сіни, як ухопила кип'ячий самовар, як умчала його у хату.

— Туди, туди... У кімнату неси, Христе, і постанови он на тому столі,— порядкувала Олена, виймаючи посуду з шафи.

Христя застала Загнибіду вже за столом. Розвернувшись на стільці, сидів він і водив бистрим поглядом по хаті. Як Христя увійшла з самоваром, він так і упився в неї своїми гострими очима. Вона чула, як той прикрий погляд пронизував її наскрізь, добирався до серця, мутив душу... У неї тіло тремтіло й самовар у руках тіпався,— не поспіши постановити — певно б, вона його була б кинула. Становлячи, вона все-таки не здержалась — схлюпнула. Гарячий кип'яток побіг по її руці на стіл... Невиразна більність ущипнула за пальці; а вона хоч би писнула або скривилася — тільки загорілася вся, як огонь.

Загнибіда дивився на стіл, де калюжка курилася паром, а вона стояла і мліла... «Що се я наробила?.. що буде мені?» — думалось їй... Загнибіда мовчав, вона стояла, наче кам'яна.

— Бач, й налила на столі! — тихо сказала хазяйка, увіходячи з посудом.— Возьми ж он там ганчірку та витри.

Христя мухою повернулася.

— Проворна! — буркнув їй услід Загнибіда, коли вона, справившись, виходила з кімнати.

— Нічого — дівка скоро,— додала Олена.

Далі Христя нічого не чула... Огненна, пекучо-огненна більність давила їй пальці. Її поривало кричати від тієї болі,

а вона боялася і зітхнути. Гарячі сльози обмили їй лице... То вона пригортала до серця обшпарену руку, то тріпала нею, то приводила до рота, хукала — болість не німіла. З другої хати доносився до неї брязкіт посуду та смоктання чаю.

— А налий ще,— сказав Загнибіда уже вчетверте.— Мов і солоного не їв нічого, а чай добре п'ється.

«Вони п'ють, смакують, а я собі руки не чую!» — думала Христя, схлипуючи.

— А цить...— обізвалася, прислухаючись, Олена.— Миші скребуться?

Загнибіда здержавсь, та не здержалась Христя. Важке зітхання з плачем вирвалось якраз у ту мить, коли зробилося тихо.

— Плаче? — вгадував Загнибіда.

Христя замовкла, затаюючи у собі дух.

— Христе! — обізвала Олена.

— А вона Христя? Христя в намисті! — сказав Загнибіда.

— Христе! — скрикнула вдруге Олена, не діждавшись одказу від неї.

— Чо-о-го? — з плачем обізвалась Христя.

— То ти плачеш? Чого? Іди сюди.

Христя увійшла вся заплакана, держачи в другій руці спечену руку.

— Чого ти? — допитувалась Олена.

— Та нічого! — нетерпляче одказала Христя й направила з хати.

— Як нічого? Кажи — чого плачеш?

— Пальці попекла.

— Чим?

Тільки що Христя зібралася відказати, як щось булькнуло, приснуло... почулося заливне реготання.

То Загнибіда, сьорбнувши чаю, не видержав і, приснувши, зареготався.

— Ну, чого ти? — дивуючись, спитала Олена.

Загнибіда реготався... Його тіло тремтіло, а лице аж посиніло з натуги. Той регіт гострим ножем упивався Христі у серце, вередив і без того нетерплячу болість руки. Ось Загнибіда похлинувся, закашлявся...

— Знаю... О, бодай його! — скрикнув він, прокашлюючись; і почав розказувати, як Христя обшпарила руку.

— І терпляча ж яка, та не видержала! — додав, усміхаючись.

Христі ще тяжче, ще трудніше стало: то над нею насміхаються, з неї регочуть! «Залився б ти на кутні, проклятий!» — подумала вона, обливаючись слізьми.

— Ти б же що зробила, дурна. Ріпи тертої приложила абощо,— раяла Олена, вибігаючи у кухню. Вона знайшла ріпу, натерла на тертушку і обліпила Христі червоні пальці.

Христі трохи полегшало: рве, сіпа, горить, та хоч не так болить несамовито. А Загнибіда у кімнаті не вгамується та й не вгамується... Оце на хвилину і затихне та й знову заллється реготом.

— Ну, чого ти регочеш? — гримнула на його Олена.— Збожеволів, чи що? Дівка місця не знайде, а він — регоче...

— Та коли б же ти знала... Коли б же ти бачила... Це ж при мені було... На моїх очах було... Як вона схлюпнула кип'ятку на руку... Зразу як огонь стала! А ні словом не обізвалася... От дурна! Сказано: з села воно — як та деревина необтесана!

То було Христі досадно, а то зробилося ще досадніше, коли вона почула гірку правду Загнибідиної речі... Справді: чому їй було зразу не похвалитися, що опеклася? Приложили б тертої ріпи — і вона б не терпіла так довго, що аж до плачу дійшло... Ніт же, побоялася... Кого?.. Чого?.. Всього!.. І того, що налила на стіл, і того, що хазяїн дивився на неї... Бо — з села вона, бо — деревина необтесана!

Тут знову почувся їй zalivний Загнибіди регіт. «Та й гіркий же цей Загнибіда! та й уїдлиий який! Кому сльози, а йому смішки...» їй пригадалися Кирилові слова: п'явка не чоловік! «П'явка, п'явка і є!» — думалося їй. П'явкою був, п'явкою і згине! А їй же прийдеться тут цілих півроку бути, півроку слухати доїдливих речей, єхидного реготу... Господи! сьогоднішній вечір їй віком здався, а то ж — півроку! «Він же з мене і кров виссе... Недаром його жінка така замліла та занепала... Випила, видно, немало, добра душа, на своєму віку!»

Такі думки клопотали Христину голову. Плутаючись одна за одну, зачіпаючись одна за другу, вони односили

її звідси геть — у село... до матері... Що то тепер там? Плаче, видно, мати. І не спить — плаче... Нещасна!.. Уперше зроду вона звідала такий різучий, такий тяжкий жаль по матері. Її тягло, рвало туди, до неї, до своєї рідненької жалібниці, до своєї єдиної порадниці... Все б вона дала, що тільки має, аби бути тепер коло неї, коло своєї нені старої... Що ж дасть вона? Що є у неї?..

Життя уперше поверталось до неї своїм суворим боком; вона уперше почула на собі його важке ярмо... «Ні, немає щастя й талану бідним на сьому світі і не буде ніколи!» — рішила вона.

— Христе! ти б потушила світло; нащо воно дурно буде горіти? — сказала їй з другої хати Олена.— Сьогодні вже нічого не будемо розпочинати.

Христя потушила... Що ж їй тепер робити? Лягати? Вона б лягла, спочила. Де ж те місце, що їй прийдеться спати? Тут нічого не розбереш.

Вона приткнулася головою на столі на кулаці. Слава богу, рука її зааніміла; тільки щось під серцем пече, за печінку тягне... Ба, вона сьогодні не обідала! Вийшла з дому рано, прийшла сюди пізно. Її ніхто не питав, чи їла вона; вона нікому не казала. Та їй і їсти не хотілося. І тепер їй не то що хочеться — нудить тільки...

У кімнаті почалася розмова.

— Коли ж ти думаєш паски пекти? — питався Загнибіда.

— З завтрього почну,— одказала Олена.— Я не знаю, чи багато його напикати?

— Щоб стало,— одказав він.

— Ти все кажеш так: щоб стало. А скільки його треба? І торік, і позаторік пекла рівно. Позаторік же — ще й зосталося, а торік — як накликав гостей, то все в один раз поїли.

— Ну, от і вгадуй так... Щоб стало та й годі!

Розмова затихла. Через кілька хвилин вона знову почалася.

— Ти от журишся пасками,— почав Загнибіда,— а мене друге журить. Он на одній чехоні рублів двісті убитку буде. Підсів мене сей рік Колісник! «Купи,— каже,— пополам візьмемо». Я й купив; а він, біс його батькові, від своєї половини і одкинувся. Тепер і підкидайся! Прийдеться у рів вивернути, та коли б ще і поліція не накрила. Сьогодні базарний проходив. «Петро Лукич! Петро Лукич! — гукає.— Що це з вашої лавки важким духом несе?» — «То,— кажу йому, усміхаючись,— через те, що ви ніколи у неї не зайдете».— «Ну-ну,— одказує,— не шуткуйте!.. Одберіть, лишень, з десятків доброї щуки, я десятника зашлю».

— Що ж, ти й одібрав?

— Авжеж. Ще й то добре!.. Коли б зайшов у лавку та розворушив ту гнилятину!.. Я вже й не знаю, як її оте мужиччя їсть. Ну, стерво ж стервом!.. Сьогодні заходе один: «Щось вона,— каже,— трохи припахує».— «То,— одказую,— почула одлигу, а риба — золото...» Витягаю спідсподу, щоб показати, а вона так і розпадається... Нічого — бере... От коли б Лошаков на завод узяв —

гаразд би було. На днях забігав: «Бочку треба».— «Не зовсім,— кажу,— гарна».— «Та кат її бери! у мене робочі, — поїдять!..» Так от третій день сьогодні, а щось не шле. Коли б узяв бочку — перевіз би! Сими днями сподіваюся бочку розпродати; а там коли з півбочки й пропаде — невелика утрата... Де наше не пропадає!

— А ти знаєш, що треба Христі шити одержу,— увернула Олена.

— Підожде! — одрізав Загнибіда.— Ми її більше ждали... Хто тепер, сими днями, буде шити? Самій же — ніколи буде. Після пражника хай. Ще побачимо, яка з неї робітниця буде.

— Та цить! — промовила Олена.

— Чого цить?

Христя аж дух затаїла, щоб не пропустити і слова, що про неї далі будуть казати. Та дарма!.. Розмова на тому й обірвалася. А коли знову почалася, то про незнайомих їй людей, про наживу, про плутні крамарські: хто кого обдузив, підїхав, підсів...

Сумно стало Христі й важко те слухати. Де вже його в ката тут шукати тії жалості, коли тільки й думки — як би з другого жили вимотати, на другому поїздити!

— Христе! прибирай самовар,— нескоро кликнула Олена.

Христя поприймала, поприбирала. А там ще Загнибіді заманулося повечеряти,— вечерю давала. Поті після вечері помила посуду, сама повечеряла — бралось вже до півночі. А хазяйка, йдучи спати, наказала, щоб до

світу самовар становити: «Бо завтра день базарний, Петру Лукичеві треба рано в крамниці бути».

«Людей труїти гнилою чехонею!» — подумала Христя, важко зітхнувши. Помостилась на лаві, загасила світло й собі лягла.

Темна, непроглядна темнота обняла її зразу; хоч око виколи — нічого не видно. Чутно тільки глухе шепотання з третьої хати... То хазяїни богу моляться чи шепочуться про бариші? Їй яке діло? Вона, наморена ходою трохи не цілого дня, випадками сьогоднішнього вечора, зразу закрила натомлені очі. Сонне забуття обхопило, обняло її.

Христя відразу заснула. І не снилось їй нічого, ніщо не тримало її тихого покою. Пригорнувши болячу руку до грудей, вона спала. На те й ніч, щоб усім спочивати. Та чи усім? А то що за світ колишеться у малій хатині? Ось він уже в кімнаті, серед його ясної хвилі чорніє чиясь постать висока... Хто то? Чого? То Загнибіда, босий, роздітий, з свічкою у руках, тихо, наче кіт той, викрався з кімнати, увійшов у кухню і, озираючись на всі боки, покрався у сіни. Злегка надавив він клямку, щоб не стукнула, одчинив двері, високо над головою держачи світло.

У кутку на лаві лежить Христя, спить. Темна тінь від неї ходе-труситься по стіні... У Загнибіди очі заблищали, як він її зобачив. Тихо на пальчиках підійшов він до неї, підняв світло угору так, щоб світ падав саме на голову Христі... З темноти вийшло кругле покійне лице її з

чорними бровами, з закритими очима, з трохи розкритим ротом. Тихе зітхання ледве-ледве відчувається, то піднімає, то опускає її високі груди. Очі у Загнибіди аж засвітили, рука злегка затіпалася... Довго він стояв над нею, дивився, напувався чарами її красної вроди. Се... тихо послав уперед руку, подержав над нею, як держать над жаром, коли змерзне, і... тихо опустив... Христя кинулась. Світло в одну мить згасло... Темнота знову облягла кругом. Спросоння Христя не розібрала, чи то їй снилося, чи справді вона бачила світло. Натомлена, вона перекинулась на бік і знову заснула. Вона не чула, як нешвидко після того щось в темряві зашамотіло; як стукнули двері в хатині; як Олена, прокинувшись, спитала: «Хто то?» — «Се я», — важко дишучи, одказав Загнибіда.

— Чого ти?

— Ходив довідатись, чи засунено.

Грузько він ліг на ліжко, аж воно зарипіло, довго ворочався, поки не заснув. Зате Олена цілу ніч не спала.

III

«Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес!» — одно носилося, одно ходило по хатах у Загнибіди на другий день великодніх свят.

На сей день у Загнибіди завжди бенкет... Цілий рік турботи та клопоту, купування та перепродування, сварка та згоди... Три дні великодніх свят та три дні різдвяних — тільки й свята. Та й то через те, що ніхто у

сі три дні не торгує. Замість спочинку справляються бенкети то в того, то в другого... Ціла згряя назбирається людей з близьких і далеких країв; сунуть усі до одного в господу; наб'ється — пальця просунути нікуди; говіргомін — наче вода в лотоках шумує й клекоче; спірка і регіт; випивання та підкушування... Так воно здавна заведено, так і досі ведеться.

Другий день великодніх свят — Загнибідин день. Про те знали і свої близькі, і сторонні, і самі хазяїни. Збиралися завгодя. Завгодя скуповувались, пекли-варили... Цілий тиждень Христя за приводом хазяйки, наче в каторжній роботі, коло печі крутилася, уриваючи післяобідній зайвий час на підмазування, витрушування, підмивку-побілку. У суботу усі хати наче в сорочки білі нарядилися; по кутках з-за оберемків роблених квіток у блискучих шатах визирають образи; обличчя святих аж усміхаються; невеличкі лампадки крутяться перед ними на тоненьких ланцюжках; по вікнах узорчаті запони; сонце пробивається крізь їх невеличкі кружальця... По столах, накритих білими, як сніг, скатертинами, наїдків-напитків — ніжки гнуться... Всюди достаток, розкіш, багатство...

Христю дивували такі запаси... «Господи! — думала вона.— Одному даєш он скільки, а другому... Коли б моїй матері хоч десята частина того, що тут є, яка б вона була щаслива!.. А то?..»

Вона глянула кругом себе. Виходячи з села і сподіваючись на хазяйську одягу, вона свою новішу

зоставила дома. І от тепер, у чому прийшла — у тому і свято справляє... Старенька дерга — покороткувата, заяложена керсетка на плечах розлізлася. Спечена рука не піджила. Щоб не роз'ятрювати, Христя пов'язала її лихенькою ганчіркою; ганчірка та коло кочерг та рогачів замазалася, сажею взялась... І ото вона, обірвана, обшарпана, серед такої багатой обставини! Їй самій у вічі б'є все те. А хазяїнам байдуже!

Хазяйка якось спитала:

— Ти не брала нової одежі з дому?

— їй і у цій добре,— одказав хазяїн, усміхаючись... і більше нічого.

«Наймичка! Наймичка!» — думала Христя, і коло серця її як огнем пекло.

Діждали великодня. Коли б се на селі було — знала б Христя, що їй робити, куди піти, де погуляти. А тут?.. Тиняється по двору; слухає гомону, що доноситься з улиці; вийде й за хвіртку; подивиться на людей... Розодіті та наряджені йдуть вони на гулянки та на колиски — її минають. А коли хто й заприміте, то хіба на те, щоб поглузувати.

— Де се така чорногузка взялася? — пита парубок у міщанському уборі другого, витріщивши на неї баньки.

— З села! не бач? — одказує його товариш.

Христя мерщій тікає у двір; а за нею слідом погукування та вигукування...

— А крижаста яка! Чи бач, як вивірчує...— І несамовитий регіт несеться улицею.

«Чужі, чужі!» — думає Христя, тікаючи в хату. А там — тихо, хазяїни полягали спати. Тихо та сумно, як у домовині. А в селі тепер? — дівчата гуляють, співають; підходять хлопці, домагаються христосатись... Спірка, жарти, регіт... Насилу діждала вечора.

— Лягай раніше, висипляйся, бо завтра чи і вночі доведеться спати,— каже їй хазяйка.

«О, добрі які!» — думається їй. І про неї таки згадали, і її не забули!

На другий день почалася збірка з самого ранку. Перші прийшли близькі сусіди — підганяти хазяїнів до церкви.

— Пора до божого дому! — гукали, заглядаючи в хату.

— Ще поспіємо. Заходьте! Заходьте! — запрохував Загнибіда.

Поки збирались-наряджались, починалась розмова. Розказували, як хто стрівав свято, як провів перший день, що чуто по городу. Жінки тим часом обдивлялися запаси, дивувались хлібові святому, що він у Олени Іванівни завжди і пухкий і високий; розпитувалися — у кого брали борошно, як учиняли, чим завдавали... Звісні празникові речі!

Аж ось і хазяїни зібралися. Загнибіда нарядився у новий сукняний убір, надів сорочку з манжетами, пов'язав шию шовковим платком, чоботи до вакси, на рипу — пан-паном! Олена Іванівна одяглась у блакитне шерстяне плаття, покрила плечі тонким кашеміровим платком, вив'язала голову шовковою хусткою; у вухах сережки блищать, на руках — золоті персні...

— Готові?

— Готові.

І хазяїни, і гості разом пішли до церкви.

Недавно пішли, та швидко й вертаються: у такі дні незабарна служба... Перші хазяїни уступили у двір, а за ними — й чужі. Чоловіки, жінки, молоді й старі; як бочки товсті, як шила тонкі; низькі — трохи не при землі; високі, як дуби гінкі... А убори-наряди? Червоні плаття, зелені куцини, рябі спідниці, жовті шушони, блискучі ластикові балахони, чорні сукняні каптани — аж у вічі б'є! І все те суне у двір, у хату; вітається, починає розмову. По слову: десять душ — десять слів... а то стільки народу?.. Гомін піднявся у хатах, наче у жидівській школі, стовпом стоїть і невгаває, наче вода клекоче у лотоках...

А ще не всі; то той, дивись, надійде, то другий. У хатах уже й просунутися нікуди; кімната й світлиця повним повні: одні начіплялися на стульцях, на кроватях; другі товпляться, шукаючи місця. Всі позирають на столи, де рядком настановлені пляшки грають проти сонця своїми цвітними настоянками; перед пляшками на здоровенному підносі чорніє печена гуска, стоїть піджарене поросся, держачи у зубах шматок хріну; невеличке ягнятко, зігнувшись у каблучку, виставило своє гостреньке рильце з рідкими зубами; там лежить вутка, задравши ноги вгору; там біліє товсте молоде сало, жовтіє масло, червоніють крашанки; а над цим усім в кінці столу, наче сторожі, стоять високі паски з білими головами,

присипані цвітним горошком... Все так і бере очі на себе; все дратує смак! Недарма всяке, глянувши на те, тільки спльовує.

— Кого ми ще ждемо? — спитався високий огрядний чоловік з веселими карими очима, червоним лицем, чорним вусом, підходячи до товстого крамаря, що сидів у кутку, потом обливаючись.— Чи так — походимо, подивимося на оці запаси та й додому порозходимося? — вимовив він далі, скрутивши свого чорного вуса.

— Петро Лукич! Петро Лукич! — гукнув на Загнибіду крамар.

— А що?

— Пора, братику. Животи підвело,— мовив він, скривившись, мов і справді живіт у його заболів.

— Та... Рубець з Книшем обіцяли зайти,— сказав, чухаючи потилицю, Загнибіда.

— А по-моєму: де два — там третього не ждуть! — одказав високий чоловік з чорними вусами.

— І батюшки немає,— додав Загнибіда.

— Оті ще бородаті! — процідив крамар.

— І нащо тих бородатих ждати? — граючи очима, питає високий чоловік.— Хіба ми й самі бороди не причепимо? У Олени Іванівни, певно, завалялося де повісмо прядива... От і борода готова!

Кругом знявся регіт.

— Уже Колісник пустився на вигадки! — сказав хтось.

— На які там вигадки? — правувався Колісник.— Тут голосу не одтягнеш, а вони — вигадки!.. Я кажу: поки

батюшки, та се, та те, то воно б по одній слід пропустити. Пантикулярно, як кажуть пани.

— Слід, слід! — хтось одказав, спльовуючи.

— Та щось Петро Лукич не теє...— дивлячись на хазяїна, мовив Колісник.

Загнибіда мотнув головою.

— Там, у малій хатині,— тихо сказав він, указуючи на двері.

Колісник, крамар і ще дехто знялися й один за одним посунули в хатину.

— Батюшка йде! — хтось крикнув у світлиці.

— Батюшка! батюшка! — заходило по хатах.

— Постійте! Зараз батюшка буде,— гукнув Загнибіда, протовплюючись уперед стріти батюшку.

Колісник з серця махнув рукою і сплюнув.

— Утріться ж, Костянтин Петрович, щоб, бува, бородатий не примітив! — хтось сказав йому.

— Утріться! Чарка біля рота була — і тут одняли! — мовив він сердито.

— Та так тільки й довелось подивитись?

— Атож!

Дехто зареготався.

— Коло рота було, та в рот не попало.

— Та хоч не завдавай жалю,— прохав Колісник, чухаючи потилицю.

Регіт ще дужчий знявся.

— Тссс!..— загуло кругом.

Гучно і зично роздалося серед хати святе поспів'я. Славили воскресшого з гроба, славили його пречисту матір... Молодий, білолиций та чорноволосий батюшка з хрестом у руках виступив уперед, заводив голосним тенором. За ним диякон, товстий, огрядний, з рижою по пояс бородою, витріщивши булькаті очі, пер, наче з бочки, товстого баса. Стихарний дяк, у косі з сивого, аж жовтого, волосу, старий — аж труситься — деренчав, мов маленьке ягнятко; за ним високий таранкуватий паламар, насупившись, гув очеретяного баска... Хазяїн, хазяйка, звівши до образів очі, хрестилися; гості з усіх боків навколо обліпили причет; передні ще таки вимахували руками, зате задні так стовпились — пальця просунути нікуди.

Тільки що батюшка, проспівавши, підніс хазяїнам хреста цілувати, як у хату увійшли два панки. Один — середнього росту, натоптуваний, з круглим червоним лицем, так гладесенько виголеним, що воно у його аж вилискувалось, з невеличкими блискучими очицями, котрі, як мишенята, бігали в його то сюди, то туди. Другий — високий, сухий, з одстовбурченими бровами, похмурим поглядом, рудими баками, що, наче ковтуни, спускалися з його кістлявих щелепів.

Обидва на пальчиках покралися уперед, злегка тримаючи за плечі огрядних міщан, що стовпилися ззаду. Ті, озираючись і кланяючись, поступалися, давали дорогу. Пани попростували до столу.

— Хто се? — почулося у задніх рядах.

— Не знаєш хіба?

— Авжеж, не знаю.

— Ото сухий, високий — Рубець, секретар з думи; а то червонопикий — Книш, з поліції.

— Чи бач! Пішов наш Загнибіда вгору: з панами водиться!

— А-а! Антон Петрович! Федір Гаврилович! — скрикнув Загнибіда, запримітивши Рубця і Книша.— Христос воскрес!

Почали христосатись. Рубець, суворо похристосавшись з хазяїном, підійшов до батюшки, поцілував хреста і щось тихенько замовив. Батюшка заметушився, подав Рубцеві руку.

— Несказанно радий! несказанно! — глухо бубонів Рубець.— На місце отця Григорія? Царство небесне покійному! Приятелі з ним були.

Батюшка стояв і, не знаючи, що казати, тер руки. Рубець щось бубонів. Колісник підбіг до Рубця і, граючи очима, низенько уклонився. Рубець простяг йому два пальці. Колісник злегка потримав їх, поступився назад і наступив дяконові на ногу. Той з усього розгону загнав Колісникові кулака у бік. Колісник хитнувся, мов прострілений.

— На ногу! — гукнув йому дякон басом і, усміхаючись, подав руку. Колісник болісно усміхнувся і поступився назад.

Поки се робилося біля одного боку столу, на другому — Книш стояв перед хазяйкою і, граючи очима, мовив:

— Для першого знайомства позвольте похристосатись.

Олена Іванівна, завжди бліда, аж жовта, злегка покрилася краскою, коли почав Книш христосатись. Він своїм широким лицем вимахував то на той бік, то на другий, цілючи смачно тонкі та зблідлі уста Олени Іванівни своїми товстими, м'ясистими.

— Федір Гаврилович! Легшенько з чужими жінками виціловуйтесь,— мовив до його Колісник ззаду.

— А-а!..— повернувся той.— Це ви, Костянтин Петрович? Це ж у рік раз. Христос воскрес! — і кинувся з Колісником христосатись.

— Отакого б нам секретаря! Ввічливий, обхідчистий! — мовив Колісник до міщан, одійшовши назад.— А то — гнида-гнидою, а, небійсь, добре знає хабис-гавезен!

Кругом його знявся регіт, і він мерщій удрав далі.

— Що він сказав?

— Кат його знає! по-жидівському, чи що; тобто, бач, про хабарі.

— От проява!

А проява так і носилася поміж людьми. Тепер він стояв коло батюшки і, потираючи руки, мовив:

— Та й заморили ви нас, отець Миколай.

— Як саме?

— Не повірите, у роті пересохло, аж торохтить горлянка, мов та гусяча, що баби на неї клубки мотають, — жартував він, весело граючи очима.

— Що ти тут точиш? — перебив його Загнибіда.— Чесний отче! Благословіть сей хліб-сіль.

Отець Миколай устав і почав благословляти.

— Починається... Чуєте! починається! — вискочивши в другу хату, гукнув Колісник.

— Що починається?

— Он,— указав він на світлицю.

Там біля столу христосалися чарками гості з хазяїном: батюшка, диякон, Рубець, Книш... Голосно дзинчали чарочки; ясно грали у людей очі... Туди кинувся й Колісник.

— Просимо, добрі люди, хліба-солі одвідати,— запрохував Загнибіда.— Спасибі вам, що не цураєтесь, не забуваєте.

— А ви таки наготували чимало! — мовив до нього батюшка.

— Тільки й нашого, отець Миколай! Тільки й нашого... Що нам зосталося з старою? Дітками господь не благословив... Отак добрі люди зійдуться, погомонять... Тільки й нашого... Хоч воно тепер усе утридорога стало. Та подумаєш: нащо нам те багатство? для кого його збирати? Помремо — не заберемо з собою... Просимо ж покорно.. Отець Миколай! Антон Петрович! Федір Гаврилович! Хто ж після першої закушує?.. А ви чого стоїте? — гукає Загнибіда на дяка.— Гай-гай!

Знову усі заколесили біля столу; поміж другими й старий дяк тіпає головою.

— А ти гляди мені й сьогодні не налижись, як учора! — гарикнула до нього висока суха баба з білими, наче

олив'яними, очима, сіпнувши так за рукав, що той аж поточився.

— Єфросинія Андріївна! Єфросинія Андріївна! — мовив дяк тихо. Он — чужі... он — люди...

— А вчора бачив людей? А молодиць, небійсь, бачив!

— Так його, так! — умішався Колісник у змагання дяка з дячихою.— Одзолить його, Єфросинія Андріївна! Хай не буде такий голінний до вашого брата. А то — апостола у церкві читає, а набік молодицям «шерденько» шепче.

— І ви на мене! — мовив дяк, вихиливши чарку горілки.
— У мене он зубів у роті немає!..— І він показав йому свої почорнілі ясна.

— А нащо тут зуби? Щоб поцілувати та ще й укусити! — жартував Колісник.

Люди аж розляглися кругом, а стара дячиха на лиці мінилася та очима, як відьма, водила. Дяк мерщій подрався поміж людьми у кухню.

— Ви таки його стережіть, Єфросинія Андріївна,— цькував Колісник.— Ви не вдаряйте на те, що зубів у його немає. Він і без зубів нікому не дає спуску. А що, коли б йому зуби!

— Хіба я не знаю? — гримнула дячиха.— Знаю! Прожила сорок літ з ним — знаю! Сказано: як жеребець той!

Крик реготу знявся кругом неї і розкотився по всіх хатах. Люди — лоском лягають, аж за животи беруться; а Колісник — хоч би тобі моргнув — тільки очима грає.

— Правду, святу правду мовите, Єфросинія Андріївна,— кліпає він,— нестемений жеребець! От і тепер: чоловік у кухню тікає? Знаємо ми... Старий, а хитрий... Там у Петра Лукича нова наймичка та ще, не взяв її ворог, крижаста така... Он куди його тягне! Он куди він стриже!

Дячиха аж запінилася і, розпихаючи людей, помчалася у кухню. Люди реготали; декому заманулося піти подивитись, що буде з дяком.

— Ходімо! — кликали Колісника.

— Хай їм! — одказав той.— Почудачили — ходімо зап'ємо.

Хто потяг у кухню, хто пішов за Колісником до столу, де поважно розсілися батюшка, диякон, Рубець, Книш.

— Що тепер наша служба? якії нашії доходи? — мовив батюшка до Рубця.— Як у панів хрестяни були — ото так! Тоді — доходи! Бог дав свято... Зараз і везуть тобі з економій: той — того, той — другого... цілими хурами... А тепер що? З отих шагів потягнеш? Та ще й то як почнуть ділити!

— господь не оскудіває в своїй милості! — підводячись, гарикнув диякон і потягся до чарки.

Молодий батюшка тільки головою скрутнув.

— Любимець протопопів, так йому нічого,— мовив тихо, зітхнувши.

— А вже в нас протопоп! — додав Рубець.

— Христос воскрес! — наче з великого дзвона вдарив диякон.

— Воістину! — одказав Колісник, підходячи до його.

— От! — зрадів диякон.— Оце так! А то бідкається!.. Доходів немає; молодій попаді шиньйонів справляти ні з чого,— бубонів він до Колісника буцім тихо, а так, що усі чули.— Хай менше попадаю пускає з паничами виходжувати, то й доходи будуть,— додав і побрався геть.

За столом почали судити протопопа. Загнибіда казав, що не любий він усім парафіянам, з живого й вмирущого дере: женитися хто хоче — як не двадцять п'ять рублів, то й не повинчає, умирає хто — ложи десять рублів, а хрестити — готуй три карбованці. Рубець вичитував його провини перед покійним отцем Григорієм: він його до того довів! він його у могилу вложив! Книш чудував усіх тими бумагами, які лучалося йому стрівати в поліції... Отець Миколай тільки глибоко зітхав.

А в кухні тим часом стояв несамовитий регіт. Реготали з паламаря. Рябий та негамузний, він коли скинув чарку-другу, зараз до кого-небудь і залицяється. Чи буде то стара баба, чи заміжня молодиця,— в одну шкуру — виходь та й виходь за нього заміж! У його — і хата своя, і скриня є; у скрині сувоїв з десять полотна. І землі йому з руги перепадає десятин до п'яти; з кружки доводиться рублів п'ятдесят: та ще не без того, що й за подзвін хто перекине. Він один знає, по кому і як дзвонити. Хто скільки дасть — так і дзвониш! Даєш ти гривню — на гривню задзвоню, сороківку — на сороківку, а за карбованця — так одклепаю, що аж плач розбиратиме!

Кажуть: легко дзвонити — потяг за хвіст та й усе! Та ні: і до дзвона з невминою пикою не йди!

Усі знали, що він жонатий; один він не признавав, бо такий п'яний вінчався, що й світу не бачив. До того і жінка не жила з ним, а хилялася по шинках, волочилася з москалями. Тверезий — він був тихший води, нижчий трави; зате, як скинув чарку-другу — де те і завзяття візьметься: бадьориться, хвастається, словами, як горохом, сипле.

От і тепер. Чи давно він сидів у кухні на лаві самотою, звисивши на груди свою понуру голову? Його ніхто не прохав випити-закусити, він нікому нічого не казав. Христя, стоячи коло печі і позираючи на його, думала: чого сей чоловік сидить сам собі, не їсть, не п'є і ніхто його не припрохує?

Так було, поти у кухню не навернувся товстий крамар.

— Тимофію! А ти чого сидиш тут, понурився, не п'єш, не їси? — і, недовго думавши, ухопив його за руку й потяг до столу.

Недовго вони там пробули, та назад вернувся Тимофій уже другим чоловіком: вирівнявся-випрямився, очі грають, брови так і ходять, ще й своїми тоненькими вусами моргає. Христя ніяк не здержалася, щоб не засміятися.

— Ти чого регочеш? Ти хто така? — присікався він до Христі, моргаючи так чудно бровами, що та аж натужується, щоб не сміятися, та ніяк не здержиться.

— Та се...— почав товстий крамар, ледве язика у роті повертаючи,— дівчина!

— А коли дівчина, то чому заміж не йдеш? — питає Тимофій.

— Та вона б, може, і теє... та, бач, не трапляється жениха.

— Ху! — хукнув Тимофій.— Якого тобі жениха треба?

— Сватай, Тимофію,— хтось сказав з купи, що почала збиратися кругом їх.

— А що? Хіба не підеш? Ти не дивись, що забродивсь, аби халяв не покаляв! — скрикнув він, тупнувши ногою, як півень, і моргнув усом так, що усі аж за животи вхопилися.

Як грім, гуркотів регіт по хаті, та Тимофій на те не вдаряв. Він близьенько підійшов до Христі, почав любенько заглядати їй у вічі. Христі спершу було смішно, а як насунули люди дивитися, то їй і соромно стало, і страшно... Опустивши у землю очі, вона геть подалася до кочерг. Тимофій за нею.

— Серденько! — скрикнув він тонко та голосно і аж підскочив.

— Чого ви пристали до мене? Гетьте! — образливо одказала Христя.

— Панікадило душі моєї! — гукнув він удруге, ударивши сам себе кулаком у груди.

Люди так і покотилися зо сміху, а Тимофій стоїть перед Христею, б'є себе в груди та вичитує.

— Се та, кого жаждала душа моя! Прийди ж, ближняя моя, добрая моя, голубице моя! Прийди в мої об'ятія! — І, розставивши руки, уже намірявся був обхопити Христю.

— Тимофію! Що се ти! — роздався ззаду його голос.

Тимофій озирнувся — і руки опустив: перед ним стояв батюшка.

— Зовсім засоромив дівчину,— сказав отець Миколай, зирнувши на Христю, що, як та маківка, аж горіла у порога.

Тимофій на п'ятах поступився назад, даючи батюшці дорогу, котрий поривався виходити, прощався з хазяїнами, гістьми.

— Отець Миколай! А на колісниці хіба не треба? — мовив Загнибіда, приязно заглядаючи в очі.

Отець Миколай зареготався.

— На колісниці? А щоб вас! Давайте вже!

— Я вам наливочки,— турбувався Загнибіда.— Такої наливочки — губоньки злипаються! Олена Іванівна! наливочки сюди! позаторішньої! — гукав він на жінку.

Олена Іванівна принесла пляшку.

— Сама ж попотчуй. Од тебе смачніша! — сказав Загнибіда.

Олена Іванівна налила.

— Добра, добра! — прихвалював отець Миколай, смакуючи потроху з чарки.

— А вам, отець диякон? Наливочки! — припрохує Загнибіда.

— Ет! свинячого пійла! — гукнув той.— Сірка! мені — сірка!

— А може, ромку на потуху? У мене добрий ромок — у німця брав.

— Не терплю я отих загранишних пундиків. Від їх тільки в животі булькотить та голова болить. Нема кращого зілля, як наш рідний сірко! Чим більше його п'єш, тим смачніше здається! Так? — скрикнув він, ударивши Колісника по плечі.

— Правда ваша. Ромок до чаю — дивна штука.

— Ото-то-то! А так, наголо — сірка! Смикнув за хвіст — та й все! Дерзай, чадо! — гукнув він, перекидаючи чарку в рот, і мерщій напрявився за батюшкою, котрий уже стояв на рундуці, дожидався.

— О, бодай вам щастя служило! — реготався Колісник.

За дияконом услід вийшли хазяїн, хазяйка, посунув і дехто з гостей.

— Пропустіть! пропустіть! — шамотів беззубим ротом дяк, протискуючись поміж народом.

— Ти ж чув, що я тобі наказувала, старий чорте! — гукнула дячиха, смикнувши його ззаду за косу.

— Чув, чув! — вириваючись, мовив дяк і скрився в сінях.

— Ох ти, моя неписана! — скрикнув Тимофій, ущипнувши на виході Христю за руку.

Та не видержала і зо всього маху всадила кулака в Тимофієву спину, аж по хатах загуло.

— Ото посватала! Молодець! — хтось промовив.

— Хто кого? — спитався Колісник.

— Он та дівка Тимофія.

Колісник скинув на Христю очі. Червона і гнівна стояла вона у порога коло печі.

— Де ти, серденько, була? — спитався він, підступаючи до неї.— Я ж з тобою й не христосався! Христос воскрес!

Поки Христя зібралася, що їй одказати, як Колісник уже й обняв її.

— Не дуже, Костю, не дуже! Щоб, бува, губ не попик! — гукав ззаду його товстий крамар.

— І я не христосався! — десь вирискався гнилозубий миршавий чоловічок і — цмок Христю в щоку.

Товстий крамар і собі приложив жирнючі та слиняві губи. Христя поверталася то сюди, то туди, соромилася, мліла. Вона не знала — чи їй плювати в очі сій п'яній зграї, чи лаятися, чи плакати.

— Стій! — гукнув Загнибіда, вертаючись у хату й побачивши, як Христя побивається у міцних Колісникових обіймах.

— Костянтинне! Що се ти? Підожди ж, я жінці похвалюся,— повернувся він до Колісника.

— Нема, братику, дома,— одказав той, випускаючи Христю. Та прожогом кинулася з хати і трохи в сінях не збила з ніг хазяйки.

— Куди се, як божевільна, несешся? — спитала Олена Іванівна.

— Та он... вони... Хай їм! — з плачем жалілася Христя.
— Коли так, то я й кину.

— Що там таке? — спиталася Олена Іванівна.

— Цссс!..— заходило в кухні.

— Не руш хазяйського добра! — вийшовши серед хати, гукав Загнибіда.— Не руш.

— Чого ти желіпаєш? — сказала вона чоловікові.— Он — люди, он — благородні! — І гнівна пройшла у світлицю.

— Отак, як бач! Хто кислички поїв, а кого оскома напала,— сказав Загнибіда, чухаючи потилицю.

— Отак і в мене,— хитаючи головою, одказав Колісник.

— Лихо, брат,— не жінки сі! — мовив Загнибіда.

— Лихо,— підказує Колісник.

— А коли лихо, то його й залити,— умішався товстий крамар.

— А справді! — додав Колісник.

— Ходімо,— сказав Загнибіда.

— Підожди. Оті пани нам! І нащо ти їх напросив до себе? — каже крамар.

— Хіба я їх просив? Самі набилися. Не плювати ж мені їм у вічі!

Тільки що проказав се Загнибіда, як з світлиці виходять Рубець і Книш.

— Попили, поїли у вас, Петро Лукич,— сказав Рубець.— Пора й додому.

— Куди? Так рано? Та я не бачив, чи ви що й вживали.

— Вживали, вживали і геть-то! — простягаючи руку, мовив Книш.

— Боже ж мій! Та, може б, ще трошки посиділи?

— Ні-ні! Жінки дома ждуть. Ми, знаєте, перельотні птиці.

— Скажи, хай не задержує,— мовив тихо товстий крамар Колісникові на вухо.

— Та хоч на дорогу! — побивається Загнибіда.— Антон Петрович! Федір Гаврилович! По одній, наливочки. Жінко, голубко моя! Дорогим гостям на дорогу наливочки.

— Од тебе не одчепишся! — сказав Рубець.

— Звиніть. Вибачте, бога ради! Може, що й не так. У мене, знаєте, все по-простому. Пнись — не пнись, а до панів далеко. Звиніть.

— Дай, боже, і нам те мати, що у вас! — утішав Книш, беручи чарку наливки.

— Бувайте ж здорові! — привітався Рубець. Випив, оддав чарку і, подавши на прощання одному Загнибіді руку, мерщій подався у сіни. Книш, прощаючись зауряд із знайомими й незнайомими, собі похилив за ним. Загнибіда пішов проваджати.

— І слава богу! — легко зітхнув товстий крамар.

— Та цей Книш ще нічого: обхідчастий чоловік,— сказав Колісник,— а що наш секретар — о-о! то цяця!

— Обидва одним миром мазані! Обидва на руку охулки не кладуть! Той тільки бере та кланяється, а наш бере та ще й батька дере!

— Випровадив, слава тобі боже! — сказав Загнибіда, вертаючись.— Ну, тепер ходімо до столу. Тепер наша

черга. А вже мені сі пани! — І всі разом повалили у світлицю. Там за столом сиділа вся жіноча кумпанія.

— Ідіть, лишень, до нас,— мовила огрядна молодиця, гнилозубого чоловіка жінка, червона, як та наливка, що держала в руках.— Годі вам усе з панами та з панами. Чи, бач, як панами пропахалися! — додала вона, стрільнувши на Колісника своїми масляними очима.

— З вами, кумо, випити? От добра кума! — мовив Колісник, підходячи до молодиці, і опустився коло неї на лаві.

— Та воно-то кума — кума, а христосатися з кумою й нема! — укорила висока довгобраз крамариха, товстого крамаря жінка.

— Чого нема? І тепер ще можна! — мовив Колісник.

— Огледілись, як наїлись! — одказала, запишавшись, кума.

— От і опізнались! Саме тепер в смак! — виправляється жартами Колісник.

— Не в вашу дяку! — укоряє крамариха.

— З наймичками йдіть спершу христосатись! — уколола дячиха, сверкнувши злими очима.

— З наймичками буває часом краще, ніж з ким другим, — додав гнилозубий чоловік.

— Ще й ти туди! Ще й ти! Не гніви вже хоч бога! — призро одказала його жінка.

Гнилозубий чоловік зморщився, скривився й ще миршавіший здався, ніж був до сього.

— Що ж я? Я нічого. Не личком же, бач, шитий! — виправлявся він.

— Коли не ликом, то валом! — скрикнула, заливаючись реготом, крамариха. Другі жінки теж зареготалися.

— Коли ж так,— мовив Загнибіда,— коли вони нас не приймають,— не хочемо ж і ми бути з ними! Хай вони собі осібно, а ми — осібно. Ходімо.— І, взявши за поперек гнилозубого чоловіка, Загнибіда напрямився в кухню.

— Куди ж ви? — непокоїно на них зирнувши, спитала Загнибідиха.

— На просторе... Хай вам! — мовив Загнибіда.

Олена Іванівна, мов ужалена, опустилася, лице їй поблідло, очі похмурилися.

— Куме! куме! — крикнула навздогінці крамариха і завела:

Ой, куме, куме,
Добра горілка.

— Випиймо, куме, для понеділка,— товсто одказав Загнибіда, вертаючись назад до куми, котра уже й місце для його одібрала. Загнибіда сів.

— Отак буде краще! Посідаймо рядком та побалакаймо ладком; посідаймо близенько та вип'ємо по чарочці повненько! — сказала гнилозубого чоловіка жінка, Колісникова кума.

— Сам бог глаголе вашими устами! — скрикнув Колісник, опускаючись коло неї. Товстий крамар і гнилозубий чоловік собі примостилися до гурту.

— Жінко-голубко! — мовив Загнибіда.— Ти ж у мене перша, ти ж у мене й остання! Попотчуй добрих людей. Страх мій, люблю посидіти з добрими людьми, погомоніти, поспівати.

— Уже ж коли співати, то божественної,— сказала дячиха.

— Божественної! Божественної! — загукали кругом.

Крамариха завела «Христос воскрес!»; другі підхопили. Жіночі голоси тонко-тонко виводили; чоловічі, мов жуки, гули; один Колісник гукав товстого баса, аж вікна бряжчали, за що його кума раз по раз садила кулаком у спину. Колісник мов і не чув тих духопеликів — співав; зате на кінці так придавив, що кума не здержалася і з усього маху стусонула Колісника межі плечі; той векнув. Усі зареготалися, а Колісник, повернувши назад себе руку, ущипнув куму. Та скрикнула, поточилася на стіл... Пляшки й чарки захиталися, попадали... Почувся брязкіт битого скла.

— Стійте! стійте! не бийте! — хтось скрикнув.

— Нічого, нічого. Де п'ють, там і б'ють! — одказав Загнибіда.— Жінко! попотчуй ще.

Після сієї уже не примічали, як слід співати, якої держатись. Дячиха завела «Удівоньки»; крамариха — «Куми»; червонопика Колісникова кума — «Не чіпайте мене, хлопці,— по телята я йду»... Товстий крамар, схилившись на плече до дячихи, плакав; Загнибіда, слухаючи крамариху, совав ногами то сюди, то туди; гнилозубий чоловік, приткнувшись до стіни головою,

хропів на всю хату; Колісник підгукував Загнибідиній кумі. Одна Загнибідиха, біла-біла, як крейда, позирала на всіх палкими очима та болісно усміхалася...

Христя, почувши нестямний галас, підійшла до дверей подивитися. Вона зроду-віку не бачила нічого такого! «Це подуріли люди, показалися! Один на одного лізе, один другого не бачить. І це багатирі, дуки гуляють-бенкетують! З жиру не знають, що робити, та казяться», — подумала Христя й мерщій проскочила повз двері до столу, що хто не примітив; узяла шматочок паски й почала жувати. Вона ще сьогодні не їла; у роті засхло; зачерствіла паска становилася рубка. Під гам, гомін і чужі співи їй сумно-сумно стало. Сонце одходило до спокою, червоним світом обдаючи землю. Обпершись на стіл і позираючи в вікно, вона задивилася на те криваве полум'я та й задумалася...

Страшений грюк злякав її. Вона кинулась до світлиці. Там серед хати копицею лежав крамар. Він поривався було устати, та не здержався — поточився і — як два зняло! — розпластався серед хати. Загнибідиха скрикнула.

— Не лякайтеся, Олено Іванівно; не візьме його лиха година! — сказав Колісник і, ухопивши крамаря за ногу, поволік його в кімнату.

— А цей чого тут куняє? — забачивши гнилозубого чоловіка, каже Колісник і, взявши на оберемок, поніс до крамаря.

— Очищайте, очищайте місце! — гукає йому услід гнилозубого жінка і, коли той вернувся, наділяє його поцілунком.

— Отакого б мені чоловіка! А не гнилозубого та сопливого! — цілуючи, шепче вона, так що всі чують.

— О, матері його дуля! Вони цілуються, а мені й не можна! — скрикнула крамариха й кинулася до Колісника з другого боку.

Обаранили Колісника; одна в одну щоку цілує, друга — в другу. Колісник гукнув, ухопив обох на оберемок і поніс по світлиці. Жінки, як гадюки, вилися кругом його, пхаючись та не даючи одна одній Колісника цілувати.

Загнибіда сидів і похмуро дивився на Колісника: досада щипала його за серце.

— Костянтіне! — гукнув він, засовавшись на місці.— Покинь!

Колісник підняв жінок аж під стелю, звів до купи і зразу опустил на землю. Воно б, може, тим і скінчилося, коли б Колісникова кума незнарошне не збила з Загнибідиної куми очіпка.

— За що ти, сучко, збила з мене очіпок? — скрикнула та, упинаючись у патли гнилозубого жінці. Другий очіпок полетів додолу. Колісникова кума, не довго думавши, мазнула крамариху з усього маху по щоці рукою, аж виляски пішли!

— Так ти ще й битись! — скрикнула крамариха, кидаючись на недавню свою товаришку.

— Що це ви! господь з вами! — сказав Колісник, становлячись між ними.

— Матері твоїй трясця! Як сама розтрибуха, то, думаєш, і всі такі! — кричала одна.

— Ти сама розтрибуха! Ти! Тьфу на тебе! — одказала друга, плюючи на свою супротивницю.

— Бач! Це ти, Костянтіне, наробив! — скрикнув Загнибіда, ударивши кулаком по столу, аж пляшки забряжчали. Колісника не так той гук, як стук уразив.

— А по какой-такой причині я? — беручись у боки, спитався Колісник.

— Ти!.. ти!.. Ти всьому виною! — гукав Загнибіда, мотаючи п'яною головою.

— Та годі вам... Петре! — мовила жалібно Загнибідиха.

— Він! — гукнув знову Загнибіда.— Він всьому виною! Куди він не встригне — добра немає!

— Що ж я, по-твоєму: чортяка, виродок який? Га?

— Виродок! Виродок! — ледве повертаючи язик у роті, мовив Загнибіда.

— Трясця тобі в пуп! — гукнув, червоніючи, як буряк, Колісник.

Загнибіда, похитуючись, підвівся. Очі в нього, як гострі ножі, блищали.

— Так це ти до мене прийшов бучу збивати?.. Вон з моєї хати, щоб і твій дух поганий не воняв! — крикнув несамовито Загнибіда.

Колісник прикро подивився йому у вічі.

— І-і, хазяїн паршивий! — призро мовив і, сплюнувши, почав шукати шапки.

— Брешеш! — скрикнув Загнибіда.— У мене чесні люди бувають, благородні; один ти з усіх єхида вирискався.

— Який же я єхида? Ану, скажи...— підступаючи, допитувався Колісник.

— Який? Ось який. Ти пам'ятаєш наш уговір за рибу перед Різдом?

— Ну, пам'ятаю... То що?

— Що ж ти — узяв її у мене? Узяв?.. О-о-о, єхидо! Аби підвести чоловіка, аби шкоди другому наробити!.. Та ще й смієшся...

— То ти он про що?! Та й дурний же ти, а ще писарем був. Це, брат, комерція зоветься, щоб ти знав: не ти накриєш — тебе підведуть.

— В усьому ти такий! — гука Загнибіда.

— А ти кращий.

— Що ж я?

— Що? А розписки які там писали? Га?

— Які розписки?

— Не знаєм? Забув? А хазяїном зовешся. Крамарюєш на тисячі, а на п'ять рублів бідної дівчини полестився!

— Що це ти патякаєш?

— Що? Он кого спитай, що. Он! — указуючи на Христю, мовив Колісник.— Вас за се у тюрму посадити слід. Півроку служби чужої закортіло? Знаємо ми, нащо ся служба, догадуємося... У-у, хазяїн! Нога моя не буде

після сього у твоїй хаті! — скрикнув Колісник, сплюнувши, і побіг із хати.

— Постій... постій! — мовив Загнибіда, поточуючись, і опустився на лаву. Голова його не держалася на в'язах, як він не мотав нею, як не силкувався вдержати. Аж ось він підвів-таки її, позирнув по хаті... Кругом — ні духу: гості, почувши змагання і думаючи, що до бійки дійде, усі повтікали... Загнибіду досада їла.

— Жінко! — скрикнув він.

Бліде лице з блакитними очима визирнуло з кімнати.

— Чого тобі?

— Ти чула?

— Що чула? Попились — полаялись; завтра зійдетесь — помиритеся.

— Хто? Я? Я? З ним? Скоріше вода з огнем побратається, ніж я з ним помирюся! Мене прилюдно отак шпетувати? Прилюдно?!

Загнибіда схилився і довго сидів похнюпившись. Що його схилило? Хміль, образа чи, може, прокинулась совість?.. Довго він сидів так сумний-похилий. Це знову підвів голову і хижо провів очима по хаті.

— Лягай краще спати,— мовила до його Олена Іванівна.

— Хто? Я?.. Усі лягайте, усі спіть. Один я не буду... Після сього та мені спати? — Він затрусив головою.

— Яке його діло, хто як наймичок наймає? — помовчавши, замовив він знову.— Яке його діло? Я не йду до його справлятися, чи він за гроші найма, чи без

грошей? Може, я і без грошей найняв, та візьму й заплачу зразу... Христе! — гукнув він на всі хати.

Христя була в кухні, як змагалися Колісник з Загнибідою. Спершу вона не розібрала, про кого та річ ведеться; тепер їй, як удень, стало видно. То її з матір'ю оплутали, он як обійшли ці дуки-багатирі!.. Серце її наче хто у жмені давив,— так воно заболіло... Проснулася туга, устала ненависть... Коли її кликнув Загнибіда, вона назнарошне не пішла, не окликнулась.

«Ні, не треба! — рішив Загнибіда.— П'ять рублів — гроші! Та ще й до строку далеко. Я їй і тоді віддам... Віддам та ще й одішлю до його, щоб показала тому іродові. Ось, мов, як чесні хазяїни роблять!» — І Загнибіда сам собі усміхнувся.

Сонце сіло; насунула темна тінь ночі; в хаті ще більше потемніло: стіни — мурі, у кутках — як сажа чорна, тільки крізь шибки уриваються жовтуваті померки.

— О-ох! хоч випити,— почувся голос Загнибіди; далі — мацання руки по столу, брязкіт битого скла.

— Чорт би вашого батька взяв! — крикнув Загнибіда.— Світла дати! Чому світла й досі немає?

Загнибідиха, вискочивши з кімнати, кинулася світити. Поти знайшла сірники, поти засвітила, Загнибіда сидів і лаявся. Як засвітила — то аж скрикнула: нова скатертина трохи не вся залита наливкою, розбите скло валялося по столу.

— Господи! Чи не можна б спершу засвітити, та тоді випити, коли так заманулося,— сказала вона.

— Мовчи! — гукнув Загнибіда, хижо сверкнувши очима.
— Ще мені не залили за шкуру сала? Ще й ти туди?

Загнибідиха глянула докірливо на нього, повела плечима і вийшла в кухню.

— Христе-голубко! Дивися, пожалуста, за ним, щоб він, бува, хати не спалив, а я піду та трохи спочину, бо це вже жди всюночної... Ох, побила мене лиха та нещасна година! — зітхнувши важко, тихо сказала вона і пішла в кімнату.

Гіркі думки знялися в Христиній голові... «Обійшли-окружили, як самі знали, та ще й голубкою величають... Ой, добрі та любі!» — думалося їй, а в серці почувався якийсь жаль до Загнибідихи. Якась таємна думка, що ця жінка ні в чому не винувата, що вона сама немало випила на своєму віку та ще й випиває, ворушилася у її душі. Глибоко та важко зітхнувши, вона сіла на лаві так, щоб видко було, що Загнибіда буде робити. Загнибіда сидів за столом проти неї і, уп'явши очі у кінець гнота, божевільно дивився на світло. Нешвидко перевів він їх на розлиту по столу наливку, підняв руку, умочив пальці й почав мастити голову... Христя тихо зареготалась — такі смішні їй здалися ті витребеньки п'яного хазяїна... Палкий погляд Загнибіди, досягаючи до неї аж у кухню, перервав її регіт. Вона затихла; Загнибіда, наставляючи ухо, слухав... Стало тихо-тихо; Христя чула, як у неї серце кидалося... Це Загнибіда устав, налив чарку, випив і на пальчиках покрався у кухню. Христя закам'яніла на місці. Вона навіть не пригадає, як Загнибіда опинився

біля неї, пригорнув до себе і тихо поцілував у щоку... Огонь — не огонь опік її; якась огненна течія розлилася по її тілу.

— Христе-голубко! — шепнув він, пригортаючись до неї.

Вона тріпнулася, мов уражена.

— Чого ви лізете? Гетьте! — скрикнула вона на всю хату, одпихаючи його від себе.

— Цссс!..— засичав Загнибіда і знову почав дослухатись. Кругом, як у вусі, тихо, тільки з кімнати доноситься сап важкий.

— Знаєш що, Христе? — почав він.— Я тобі заплачу ті гроші, що батько зазичив у мене.

— Чула я, як він зазичив. Спасибі вам з Супруном! — відказала Христя.

— Шо ти чула! То — брехня! Їй-богу, брехня... А от що я тобі скажу... Хочеш бути багачкою, ходити у шовках, у золоті?

Христя мовчала.

— Що твоя душа забажає — все тобі буде! Чи їсти тобі, пити... Ти бачила оту здохляку? — ткнувши пальцем на кімнату, спитався Загнибіда.— Їй день віку, та й того я ще укоротити маю... Стидка-бридка!.. А ти мені якраз під норов підійшла...

Христя мовчала, тільки її серце непокійно билось.

— Христе! — благим голосом прогук Загнибіда й кинувся до неї. Очі його світилися, як у kota, руки тремтіли; він увесь трусився, мов у лихоманці: як ужака

той, холодний і слизький, він обвивався кругом Христиного стану і п'яними устами цілував її лице, очі, шию... Христя мовчки пручалася, доки її було сили змагатись; коли ж вибилась з мочі, а Загнибіда наліг на неї, вона скрикнула на всю хату... Не встиг він одхопитись, як на порозі показалася Загнибідиха, бліда, розпатлана.

— Вон, вонюча! — скрикнув Загнибіда і знову кинувсь до Христі.

— Тікай, Христе! — гукнула Загнибідиха.

Христя, як стріла, кинулася надвір. Загнибіда — за нею; та спіткнувся на порозі, упав... Христя з нестямки добігла аж до комори. Незабаром донісся до неї нестямний крик Загнибіди: «Так тікай, вонюча? Тікай, паскуднюча?..» Гуп важких кулаків, гук, зітхання і плач Загнибідихи.

— Ох, уб'є ж він її, уб'є! — гомоніла сама до себе Христя, ламаючи руки. Їй хотілося кинутися оборонити нещасну хазяйку і страшно було Загнибіди; страшно того непевного крику господині: «Тікай, Христе!..» Вона з ляку, не знаючи що робити, забилася аж під комору. Вогка земля, холодне повітря — ніщо її не охолоджало; тіло її все вогнем горіло, хоч її наче лихоманка трусила; то палив її нестямний плач Загнибідихи, трусив непевний страх, що буде з нею...

Аж ось і плач, і гук затихли. Здалека почувалося важке немочне зітхання. Далі — щось рипнуло дверима, щось, спотикаючись, вилізло надвір... Роздався гук і посвист...

Так божевільний гукає і свище, коли нападе його сказ. Христя припала лицем до землі, затуляючи вуха руками, щоб хоч не так доходив до неї той різучий посвист.

— Христе! — почувся охриплий голос Загнибіди.— Де ти? Озовися! Усе віддам тобі... Що є в мене — все твоє... У шовки наряджу, сріблом обкую, золотом обсиплю! Чула? Озовися-бо... Бо найду — гірше буде! — сварився він.

— Петре! Побійся бога,— ледве-ледве доходив немочний голос Загнибідихи.

— Ти знову устала? — скрикнув Загнибіда.— І не доб'єш прокляту! Лиха година тебе не візьме від мене! Вонюча, паскуднюча, стидка-бридка!

— Легше, легше! — донеслося з улиці.

— Ось не займай лиш, хай йому! — казав другий голос.

— Чому? — допитувався перший.

— То Загнибіда бенкетує. Причепиться — не од в'яжешся!

Загнибіда мов не чув її розмови прохожих, стояв серед двору та, знай, костить жінку на чім світ стоїть; а та, обливаючись слізьми, прохала його іти спати.

Далеко-далеко за північ, видно, вже притомившись лягати, він пішов до рундука і сів на крильці. Коли бліда зоря зайнялася над сонною землею і Христя вилізла з-під комори, щоб піти у хату нагрітися, то перше усього кинувся у вічі їй Загнибіда. Сидячи на рундуці і схилившись до стовпа головою, він спав. Христя і сонного його злякалася. Щоб, бува, як не збудити, вона

на пальчиках покралася за хвіртку і стояла за ворітьми, чуманіючи, поти не почула гомону у дворі. То гомоніли товстий крамар та гнилозубий чоловік, тягнучи Загнибіду в хату. Їм не під силу було утягти його п'яне тіло — і хазяйка кликнула її допомогти.

IV

— Ти не потурай, Христе, на те... Що п'яному не забреде у голову? П'яний не поставить свічки, а звалить, — уговорювала Загнибідиха Христю, як крамар і гнилозубий чоловік пішли з двору.

Христя мовчала, хоч її і зло брало за вчорашнє: вона за цілий день тільки невеличкий шматочок хліба з'їла; цілу ніч просиділа під коморою, перемліла та перемерзла — та що їй було казати? І кому казати? Їй, хазяйці, його жінці? Хіба вона сама не бачила, сама не чула? Хіба їй самій не досталося?

— От тільки чого буду тебе прохати,— помовчавши трохи, знову почала Загнибідиха.— Що він тобі буде казати — не втаюй від мене...— І Загнибідиха заплакала.

Христі стало жалко хазяйки. Вона б рада її й утішити, та чим же ти утішиш?

Переплакавши, Загнибідиха знову начала гірко-журливо:

— Ну й життя! Ворогові своєму не бажала б такого! Хоч би діти були... Зреклася б тебе, допеклого, осоружного! Пий, гуляй, розпутничай — мало б мені було нужди... Ніт же! господь і тим не благословив... Чи я вже удалася

така нещасна, чи согрішила перед богом, що на мені все лихо окошилося!.. Нас троє було. Старша сестра умерла дівкою, брат — оженившись, а я зосталася... Навіщо?.. Он учора, як сова та, як сич, цілу ніч простогнала та проголосила; а бог знає, що ще сьогодні буде... Отаке моє щастя, Христе! Заклинаю тебе усім святим на світі: будеш іти заміж — не йди за крамаря, не йди за городянина,— і в того, і в другого ні жалю, ні совісті! Іди ти краще за хлібороба... Як згадаю, як жилося в селі у батька, що б тепер дала, коли б воно вернулося?.. По весні або влітку устанеш рано, підеш на поле — просторо тобі та любо. Сонечко стиха гріє, вітерок легенький дише, польові пахощі: чебрець, жовтоцвіт; жайворонок над головою в'ється, щебече; а перед тобою довгі-довгі нив'я — так і хвилюють, так і колосяться... От тільки хіба в жнива сонце надолужає; та коли жнеш високе колосисте жито або яру пшеницю, та в гурті, та з піснями, то й те байдуже. Незчуєшся, як той день довгий мине, як уже час і додому йти. А там знову — скоки та співи, співи та скоки, до самого дому... Або зимою: збереться нас п'ять-шість дівчат, та все щирі подруги, вірні товаришки... За співами та за жартами й робота непримітна... Довіку б я бажала такого життя, Христе! І піднесла ж лиха година цього Загнибиду!.. Бог його знає, чого воно світ так міниться. Здається, він тоді зовсім не такий був. Як заручився він, то товаришки, бувало, завидують мені: «Щаслива ти, Олено,— жених у тебе красивий, та ще й письменний!» Я й сама тоді

думала, що щаслива. А вийшло... Кожна з моїх товаришок за посліднім харпаком щасливіша від мене! У них, може, і достатку бракує, та в їх — мир, у їх лад; а в мене і багато лишнього, та нащо воно, коли твоя душа не на місці, коли дивитися на нього не хочеться, не радує воно очей моїх, серця зав'ялого?!

Загнибідиха замовкла. Сівши коло столу й підперши голову рукою, вона задивилася у вікно, надвір. День був ясний, сонце тільки що підбилося; променясті паси косо перерізують усю хату, осідаючи аж біля порога золотим піском; а там, за вікном, надворі, світу-світу — аж дивитися боляче. А Загнибідиха ж то й не змельне нікуди; як уп'яла свої блакитні очі в ясне сонячне світло, та там вони й потонули... Що вона бачила там, що видивлялася? Своє молоде життя, свою дівоцьку долю?.. Христя дивиться на неї, на її бліде засмучене лице, на її блакитні задумані очі. Сонце прямо пада на неї, обдає й обсипає своїм іскристим світом; і здається Христі — то сама господиня так світить, сама горить тим ясним самоцвітом...

— Гей! — доноситься охриплий з перепою голос з кімнати.

Загнибідиха струснулась, скочила й побігла. Христі здалося, наче чорна хмара зразу насунула: і сонце світе — та не так, як хвилину назад тому світило; і хата мов не та, тиха та спокійна,— а вчорашня хата, де бенкет, розвернувшись, гукає п'яним гуком, де її мордовано... У Христі серце забилося важко та трудно.

Знічев'я вона кинулася до печі: то одтуле заслінку, подивиться в чорні челюсті, то знову затуле... Це — ухопила віник і почала вимітати піч.

Загнибіда увійшов у кухню, поточуючись. Одутлюватий, закустраний, він став серед хати, понуро оглядаючи кругом себе. Загнибідиха стала коло печі, заслоняючи від його Христю.

— А та де? — зично спитався Загнибіда.

— Послала на базар за бубликами,— торкаючи рукою Христю, одказала Загнибідиха. Христя коло печі присіла.

— Нащо? — гарикнув Загнибіда, гостро глянувши на жінку і, похитуючись, повернув у світлицю.

У Христі аж дух сперло в грудях, поки Загнибіда допитувався; як же він пішов, а за ним і Олена Іванівна, вона мерщій тихенько покралася у сіни, дослухаючись, що буде далі... «Коли знову здійметься буча по-вчорашньому — кину, утечу додому!» — рішила вона.

Скільки хвилин пройшло незамутної тиші. Це зразу наче у дзвони вдарено.

— Жінко! — гукнув Загнибіда.

— Я тут,— почувся її тихий, болісний голос.

— А-а... ти тут... А я думав, пішла куди. Може, кого кращого знайшла?.. Га?.. Кращого?.. Сідай отут проти мене, дивись мені у вічі... Тільки й добра у тебе, що очі... а то все — кат знає що!.. Дивись на мене! — вередував Загнибіда.

— Та я ж дивлюся.

— Дивишся?.. Дивись, поти я не засну... Коли ти вірна жінка, богом дана, ну, і дивись, і доглядай свого чоловіка!.. Ти бачиш — я п'яний... Ну, і доглядай мене. І засну — доглядай... І за сон не ручайсь... Бо я й сонний устану і піду до других.

— Що ж мені казати? Твоя воля, твоя й сила! Уже ж я тебе не вдержу.

— Не вдержиш? А держиш... О-о, ви гарні! Всі ви гарні та тихі... А сто чортів по сто гнізд звили у вашій проклятій утробі!.. Ні самі не живете, ні другим не даєте жити... Мало вас бито, мало вас вчено... он то що!..

Далі його голос обірвався — затих. Христя довго дослухалася, та вже більше нічого не вчула; коли-не-коли тільки доносилося до неї важке зітхання та плач... Христя на пальчиках покралася з сіней у кухню, з кухні — до світлиці. Двері з кімнати були трохи одхилені, і Христя зазирнула в щілину. Загнибіда лежав на ліжку, закривши очі й розкривши рота; його високі груди важко піднімались та опускались... Загнибідиха сиділа проти його. На її зблідлому лиці ще видні були сліди сліз; почервонілими очима дивилася вона на його; туга, скорбота та несамоविта мука світилися ними...

Несподівано вдарено в церковного дзвона. Зично і голосно розкотився його товстий гук... Христя кинулась; кинулась і Загнибідиха; Загнибіда тільки розкрив очі, бликнув на жінку — і одвернувся до стіни. Христя мерщій покралася назад у кухню.

Важкі думки обняли її голову, тяжка туга сповила серце. Учорашнє ще стояло перед нею; гірке та образливе, воно ще не пройшло, не утихло; а тут і сьогоднішнє підновило... Бодай ми не родились на світ, коли над нами отак знущатися!.. Он, вивернувся, як кабан, вередує... А ти сиди над ним, дивися на його задуту пику, слухай його варнякання і, проклинаючи, жди, поки засне він. Коли б не гріх, приспав би тебе — довіку не підвівся!..

Все зле і гидке, що затаюється у чоловічій душі на самому дні, сплигло наверх, знялося: і гидливість, і ненависть, і ще щось, чого Христя через хвилину сама злякалася. Вона забачила здоровенний кухняний ніж на столі... «Отим би тебе приспати!» — ударило їй у голову... Прийшовши до пам'ятку, вона перехрестилася. «І збреше ж таке на думку, тьфу!» — сплюнула вона і повернула гадки на щоденні клопоти. «Що ж це воно буде? Хіба сьогодні ні топитимемо, ні варитимемо?» Яюсь озирнулася — перед нею стояла хазяйка. Її червоні очі ще не просохли від сліз, бліде лице було аж жовто-зелене, сказати би — вона днів з п'ять ні на волосину не спала або недугувала з місяць.

— Чи будемо сьогодні варити? — питає Христя. А Загнибідиха божевільно подивилася на неї та як припаде до столу, як заригає!.. Наче ножом пройняла Христю наскрізь.

— Та годі, хоч не плачте! — крізь сльози вимовила Христя.

— І чому я не пропала малою! — скрикнула Загнибідиха і вся затіпалася...

З того часу між Загнибідихою і Христею настав лад; сказати би, товариство, коли б Христя була рівна; а то Христя завжди держала себе геть одсторонь — і як чужа, і як молодша, і як наймичка. Зате Загнибідиха ходила за Христею, як за своєю меншою сестрою. Коли Христя забуде що зробити — Загнибідиха сама зробе, а не нагадає. Після свят вона не тільки ублагала чоловіка набрати наймичці на одержу, а сама пішла й набрала разом на дві: буденну і празникову. Прийшлося шити,— у Христі хоч рука трохи й піджила, та палець болів,— Загнибідиха сама шила, а Христі наробила масті і клала до пальця, щоб скоріше підживало. Як настали буденні дні, то Загнибіда хіба обідати та на ніч наверне додому, а то все на базарі, у крамниці. Загнибідиха і Христя самі дома. Упоравшись коло печі, посідають рядком, роблять що, ведуть по душі розмову. Загнибідиха розказує про своє життя, Христя — про своє.

— Невже ти ніколи не співала? — спитала її раз Загнибідиха.— От уже скільки у нас, а я й досі твого голосу не чула.

— Чому не співала? Співала. Тільки тут якось не вільно співати.

— Чому не вільно? Заспівай, нагадай мені моє дівування.

Христя заспівала — і Загнибідиха своїм слабим розбитим голосом підтягувала.

Другого разу Загнибідиха попродала Христю розказати про свій рід. Христя розказала і про батька, і про матір, і про напасті Супрунові. Вона нічого не втаїла від хазяйки. Та слухала та тільки глибоко зітхала.

— Знаєш що,— сказала вона, коли Христя замовчала.— Ти б пішла в село, матір провідала.

— Коли ж мені піти? — питає Христя.

— Коли? Ось у середу його винесе; аж до понеділка не буде. От і вибери день — і піди.

— А ви ж самі як зостанетесь?

— Про мене — байдуже! Не первина мені самій зоставатись. От якби ти пішла, та ще й матір свою привела сюди. Тепер годинка і тепло,— хоч би я на неї подивилася.

— Та мати такі, що самі не дійдуть сюди.

Загнибідиха зітхнула.

— Ну, вже хоч провідаєш.

Христя задумалася. «Коли його піти? коли зібратися? У середу — хазяїн виїде; у четвер — поприбирати треба дещо; хіба от у п'ятницю... Раненько вийду — на обід наспіну; там суботу перебуду, а в неділю рано й назад», — розполагає сама собі Христя і рада-рада, коли хазяйка згодилася... Вона матір побаче, з подругами наговориться, візьме з собою й нову одежу. Як нарядиться, як покажеться у селі, то-то всіх здивує! А Супрун як побаче — ото його завійна ухопе! Вона ж назнарошне аж повз вікна його пройде, а як Федора побаче — наперекір почне з ним загравати.

— Ти ж, Христе, раніше порайся та раніше й лягай спати, щоб виспатись на завтра, бо не близький світ тобі йти,— рає їй хазяйка в четвер після обіду.

Христя до роботи пристала — як не перерветься! Здається, поробила все. Ні, не все! На празники зосталася комора немазана; тепер годинка — саме мазати.

— Та то велика робота, не розпочинай,— каже їй хазяйка.— Хай уже як звернешся — та тоді.

Хоч і не кажи Христі. Як? Комора побита зимньою негодою, пошпугована весняними дощами, полупилася, та вона її так кине? Нізащо! Уже давно вона стирчить спичкою в оці.

Зараз після обіду нарядилася Христя у стару одежинку, замісила глини й почала шпарувати. Ще й не вечір — а вже й шпарування висхло; тільки побілити... О, це їй не завгорить! Поти сонце сяде, вона й побіле...

Щиро прийнялася Христя до роботи. Тепле сонечко їй допомагає: тільки пройде щіткою — уже й сохне — біліє. Он зосталось тільки жовтою глиною підвести... Мерщій, Христе, мерщій! Уже вечоріє,— підганяє сама себе Христя.

Коли се — щось заторохтіло коло двору... Тпррру! — привертає до воріт. «Оце так! — думає Христя.— Чого доброго, несподівано хазяїн вернувся. От і піду додому!»

Розчиняється хвіртка. Христя — гульк: визирає Здір. У Христі аж серце затіпалося.

— Дядько Карпо... Здрастуйте!

— Здорова, Христе,— вітається Карпо, увіходячи у двір.
— А я се підїхав та боюсь іти, думка: може — собаки.

— Та в нас їх немає,— щебече Христя.— Як же там наші? Чи всі здорові, вибрикують?

— Та ще вибрикують, слава тобі боже!.. Мати кланяється, Одарка...

— А ви ж, дядьку, на базар?

— На базар же. Та не так, бач, на базар, як мати плаче, дуже журиться за тобою... Щодня побивається: немає та й немає ніякої чутки про тебе... Одарка утіша, так ніщо не помагає — плаче! От я й думаю: поїду, лиш, на базар, провітрюся і об тобі звістку привезу матері.

— Спасибі вам,— дякує Христя.— А я й сама збираюся у село.

— Як? Чого?

— У гості. Спасибі хазяйці, пускають.

— То от і гаразд: я тебе й підвезу.

А тут і Загнибідиха, зачувши у дворі гомін, виткнулася з хати.

— Хто то? — питає Христі.

— Це наш сусіда, з села.

— От і гаразд: то завтра з ним і поїдеш.

— Оце ж ми й раємося,— каже Карпо.

— То чому ж ти чоловіка не заличеш у хату? Добре гостей приймаєш! — жартою виговорює Загнибідиха Христі.

— Спасибі вам,— кланяючись, дякує Карпо.— Я тут не сам,— за ворітьми шкапа.

— Ну, то що! Хіба й у двір не можна завести? Переночуєш тут, а завтра й поїдете. Заїзди, заїзди! — каже Загнибідиха.

Христя рада, а Карпо ще радніший. То йому на базарі стій і не спи цілу ніч; стережи шкапу та добра, що на возі; а то він у хазяйському дворі заночує.

Поти Карпо розпрягав шкапу та возився коло воза, Христя скінчила роботу і кликнула його в кухню. Увійшла до їх і хазяйка. Така обхідчаста, така ввічлива; розпитує про село, про сходи, про Христину матір; хвалиться — не нахвалиться Христею.

— Ти б засвітила та вечеряти гостеві дала,— сказала вона, коли почало смеркати, і вийшла в кімнату.

Поти Христя засвітила світло, поти витягла страву з печі, уже Загнибідиха і звернулася, та ще й з непорожніми руками: чарка горілки трусилася і грала проти світла у її руках. Вона піднесла її Карпові. Той, щиро подякувавши, випив і почав вечеряти.

— Добра у тебе, Христе, хазяйка,— сказав він, коли Загнибідиха вийшла з кухні.

— Все рівно, що мати,— одказала та тихо.

— Значить, тобі добре! За селом байдуже?

— Всього буває. Часом — з квасом, порою — з водою... А у вас же на селі як? — І Христя почала розпитувати про знайомих.

Карпо розказував, що за нею журяться дівчата.

— Горпина скільки раз забігала провідати матір, розпитати за тебе; хвалиться, що тепер без тебе й

улиця — не улиця; все збирається сама у город служити. Вона б, може, й зібралась, так мати спиняє.

— А Ївга? — спитала Христя.

— Ївга заміж збирається.

— За кого?

Карпо усміхнувся.

— Та вже ж не за кого — за Тимофія! Там у них чудасія та й годі. Вона то хоч і зараз, так він, бач, не хоче. Діло дійшло до суду, до позвів... А це хтось казав, що, либонь, наладилося. Незабаром і весілля.

— Ну те, а Супруненко удовольнився?

— Удовольнився!.. Все налазить на матір за подушне. Коли б я не одстоював, то хто його знає, що б воно й було. Сказано — як оса та ув'язі Та, видно, йому бог не попустив сього даром.

— Як саме?

— Колотиться з сином. То він був недужий, а то й одужав, та хто його знає, що йому поробилося: ходє, як дурний. А це після свят надумав кидати батька,— піду на заробітки... Батько не пускає; так хоч у город піду наймуся, а в одну шкуру — не хочу дома бути! Батько здержує, не пускає. Звісно, соромно такому багатиреві сина-єдинця у найми пускати, а він рветься. Доходе до лайки й до бійки. Грицько хвалився,— либонь, п'яненкоий! Якби, каже, знав таку свою лиху годину, не боронив би йому тебе брати.

— Хай він піде тричі умиється з своїм Федором,— одказала гордо Христя.

Розмова на тому і порвалася. Карпо, довечерявши, пішов до шкапи довідатися, а Христі чогось так важко на душі стало. Їй наче й шкода Федора, а згадає про похвалки Грицькові — досада так і впнеться в серце. «Як то він носить з своїм Федором! Дума, як багач, то так усяк і побіжить за його...»

Невесела лягла вона спати і довго не спала. То вона ворочалась; то думки все такі непривітні ссали за серце — і вона важко зітхала. Їй зразу одпала охота і додому їхати. Чого вона поїде? За матір Карпо звістку привіз — здорова, тільки журиться... А кого їй більше бачити? Ще стрінеться з дурноверхим Федором, то знову підуть про неї поговори... Незчулася, коли й заснула. Прокинулась — уже світ білий заглядав у вікна, і Карпа не було в хаті. Вона вийшла довідатися — чи немає на дворі,— і на дворі не було.

Карпо махнув на базар, щоб мерщій справитись і, не гаявши часу, повернути додому. Коли він вернувся, Христя не тільки зібралася в дорогу, а й по хазяйству — дров наносила, овоч на страву накришила.

— А що, справилася? — питає Карпо.

— Уже.

— То й поїдьмо.

— Зараз хазяйка з базару вернеться.

Загнибідиха не забарилася: про неї тільки що говорили, а вона і на поріг. Христі здалося, що вона наче і на лиці трохи почервоніла і очі в неї сяли-грали.

— Забарила я вас? — спитала.

— Ні, я сам тільки що в хату,— одказує Карпо.

— Ну. й гаразд. А я думала — забарила, та поспішаю-
поспішаю... Оце, Христе, повези своїй матері гостинця
від мене,— повернулася до Христі, виймаючи з кошика
пухку, високу булку.

— Нащо?

— Не твоє діло. Бери! — суворо сказала Загнибідиха.

Христя, подякувавши, взяла і завернула булку в нову
хустину.

— А це вам на дорогу,— вийнявши паляницю і дві
рибини, подає Карпові.

— О, господи! — аж скрикнув той.— Спасибі вам,
спасибі! Я не знаю, як вам і дякувати... І на ніч пустили,
а тут ще й це... Спасибі вам.

— Чому не одягаєшся тепліше? — повернулася знову до
Христі.— Бери свиту, бо тепер ще хто знає, що буде до
вечора.

Христя покірливо одяглася, підперезалася.

— Прощайте ж. Спасибі вам! — дякували разом Карпо і
Христя, виходячи з хати...

— Щасливо... Їдьте здорові! Гляди тільки, дядьку,—
усміхнувшись, каже Карпові,— не завези зовсім дівки, бо
без неї і я тут пропаду.

— Як же се можна! — одказав Карпо.

Уже вони й посідали. Карпо узявся за віжки.

— Христе,— кликнула Загнибідиха.— Іди, лиш, сюди на
час, я маю щось сказати.

Загнибідиха одвела її геть і, дивлячись в очі, тривожно почала:

— Кланяйся, Христе, від мене матері, хоч я її й не знаю... Скажи, що гроші за службу не пропадуть... Чуєш? Так і скажи. Не він віддасть, сама верну... Чуєш же? — утретє допитується Загнибідиха.

— Чую, чую. Спасибі вам! — дякує Христя.

Загнибідиха їх аж за ворота провела і, ще раз попрощавшись, не звеліла Карпові з воза устати воріт зачинити.

— Я й сама зачиню... Їдьте з богом!

Карпо смикнув вожжину — і покірна шкапина потюпала. Загнибідиха стояла за хвірткою і проводила очима, аж поти вони не повернули з улиці.

V

Ще поки вони їхали містом, плуталися його чорними вулицями, повз високі кам'яниці, Христю клопотали всякі думки... «Як се чудно сталося, що вона їде... Куди? Чого?.. У село, у гості, до матері... То-то зрадіє матуся, не сподіваючись її бачити!.. А що, як хазяїн, вертаючись з ярмарку, стріне їх і заверне назад?.. Не доведи боже!..»

Христя одвертається від кожного стрічного прохожого і проїжджого: їй здається, що то хазяїн — і от-от признає її... «Хоч би вже се місто скоріше кінчилось. Ідемо, ідемо, а йому й кінця немає!»

Аж ось минули крамниці й високі кам'яні будинки. Далі пішли обідрані хатки убогих людей. Спершу густо, мов їх

одну до другої хто позсовував, щоб було затишніше й тепліше; далі рідше та рідше. Он край однієї й тину немає; у другої й димар розвалився; третя — зовсім на бік похилилася, з вікон, замість шибок, визирає ганчір'я, по двору-смітнику бігають трохи не голі діти... «Боже! які злидні та недостачі! Бісові крамарі та пани найкращі місця під себе позаймали, все найдорожче собі наздирали, а бідноту виперли аж на край міста в смітники та пустки»,— думала Христя.

Піднялися на гору. Перед ними, розбігаючись на всі боки, розлягалися поля, рябіючи в очах то зеленими поясами жита, то жовтуватими сходами пшениці, то чорною грудю ріллі... Христі наче хто камінь зняв з душі: зразу стало і вільно, і легко... Сонце, піднімаючись угору, привітно сяє-гріє; вітерок легенький дише; жайворонки, в'ючись над дорогою, щебечуть; там, у темному лісочку, кують зозулі... Красно так усюди, просторо, вільно!.. Христине серце не б'ється мов, а стиха токаче; очі бігають з ниви на ниву, з одного лану на другий, з синього луку на темні яри, з яру — на зеленії бурти... Якись тихі та радісні почування проходять нею, колишуть... Ой, та й гарно ж тут як! Боже, гарно!..— тьохкоче її зраділе серце.

Шкапійчина тюпа; колеса тільки гудуть, котячись по сухій землі. Карпо, похитуючись, мовчки смоче люльку і хіба коли-не-коли уверне слівце про хліб: тут, мов, добре жито!.. Або: недавно цю пшеницю засівали, а бач, як піднялася?.. Та й замовкне надовго. Христя і рада тому

мовчанню: ніщо їй не забороняє думати про себе, ніщо її не розговорює, не порушує німої одради. Вона розглядає навкруги, пильно вдивляється в кожну місцину, любить та милується... Он яка хороша долина: зелена-зелена, наче рутою вкрита! От би добре на тому зеленому килимі полежати, надихатися вільного польового повітря! А то що за хатки стоять над шляхом? Сизий димок виривається з чорного димаря і кучеряво розвивається в прозорчатому повітрі... Що то за хутори? Невже Йосипенкові? Так, вони... Вони, ідучи в місто, спочивали там... І перед нею, мов жива, стала бліда Мар'я з чорними очима, стара гариклива Явдоха... Чи то ж то вони обидві живі-здорові? Явдоха по-давньому гризе свою невістку? А Мар'я мовчить? Чи вже, чого доброго, у місто удьорила? «Така вже,— казала вона,— удалась я, такою і пропаду...» Городянка!.. І що там, у тому городі, доброго? Достатків більше, достатки кращі? У кого ж ті достатки, то й добре; а як бідному — то всюди погано. Та часом і при достатках лихо: як нема долі, немає талану, то й достатки не впокоять. Он хазяйка: і багата, а нудиться серед свого багатства... Воно як кому!

Проїхали ще трохи... Це — Христя зразу зареготалася. Карпо озирнувся і прикро подивився на неї.

— Чого ти?

Христя за реготом слова не скаже. Доїхали якраз до гнилої балки, де соцький Кирило провалився. Христі, мов живе, усе те стало вочевидячки: і як Кирило крався через сніг, і як шурхнув ногами у рів, як вилазив —

лаявся... Насилу за реготом розказала про те Христя. Карпо мовчки слухав. «Дівча! — думав він.— Все то їй на думці реготи та сміхи».

Це шкапійчина, наче що вкусило її, кинулась, сіпнула й пішла скоком. Карпо мерщій ухопився за віжки.

— Тпррру!.. Іч, почувла свою землю та — скоком! — сказав він, здержуючи коняку.— А небійсь, у місто ледве ноги волокла. Це вже наша земля,— повернувся до Христі Карпо і почав розказувати, де чия. Невеликі все то клаптики були, одні свіжо заскороджені, другі злегка прикриті зеленою рослиною.

Христі здалося, що тут і лани були дрібніші, і хліба нижчі, ніж біля міста. Там — широкі та довгі, густо, як щітка, заросли; а тут — де-не-де зеленіє бліде зажовкле стебло... Христя не витерпіла похвалитися про те Карпові.

— Достатків там більше,— почав той,— переорюють краще, та й земля ситніша. Тут з глиною — руда, а там, як угіль, чорна. Небійсь, городяни хитрі: все собі найкраще забрали. Воно, бач, і тут нічого, коли б хоч трохи більше землі тієї... А то — всього жменя, а ти крутисся біля неї, тягни звідти і на податки, і на прожиття...— Карпо важко зітхнув, зітхнула і Христя. Мовчки піднялися на гору. Хрест мар'янівської церкви заблищав проти сонця; засяла баня; далі й покрівля зазеленіла; показалися садки, хати... Село! село! І серце Христині неспокійно заколотилося у грудях.

Пріська того дня, поправшись коло печі, сіла спочити. Їсти їй — капельки не хотілося. Думки розбирали голову... Як там у городі? Що з Христею? Чи не звернувся, бува, Карпо? Пріську наче за поли тягло піти довідатися.

«Ох, хоч би там усе було щасно. Хоч би Христя була здорова. Кожна наймичка — люба, поки здорова... Здоров'я — усьому голова»,— думала Пріська, збираючись до Здора.

Вона застала Одарку за роботою: та купала дітей. Чорноока Оленка, вимита-вибілена, лежала на подушці і щось весело сама з собою щебетала. Білоголовий Миколка їздив у ночвах, хлюпостючись у теплій водиці. Все йому хотілось пурнути з головою; і він то присідав, то прилягав, допитуючись матері — чи видно його голову. Одарка сиділа на лаві й любила синовою забавкою, щебетанням дочки... Вона й не думала купати Миколки, та той, побачивши, що сестру купають, пробі намігся!

— Води ж чистої немає,— казала Одарка.

— Я і в тій, що Оленку купали.

Поти Одарка витирала та зодягала Оленку, Миколка мерщій сорочину з себе та — в ночви...

— Я не так, як Олеся,— кричав радий Миколка.— Я і плавати, і пуринати вмію!..— І розходився так, що аж вода з ночов випліскувалась.

— Що се ти, Одарко, дітей купаєш? — здивувалася Пріська, мерщій зачиняючи за собою двері.

Одарка не встигла одказати, як закричали діти: «Бабуся! бабуся!» Оленка, простягаючи до неї свої пухкі та білі рученята, світила чорними очицями й нетвердо вимовляла: «Бач... бач... біля... купалася...» Пріська підійшла до Оленки і, взявши за ручку, цілувала малі пальченята. А Миколка ззаду на всю хату вугукував:

— Бабусю! Бабусю! А дивіться, як я пурну... Дивіться — з головою!

— Гарно, гарно,— похвалила Пріська, припадаючи до Оленки.

— Ви-бо не дивитесь,— гукав Миколка.— Дивіться-бо.

Пріська мала повернутися і до його, подивитися, як Миколка, заплющивши очі й затуляючи носа, прилягав у ночвах.

— А що, глибоко? — допитувався.

— Ух, глибоко! Ух, глибокої! Гляди, не втопися ще...

— Е-е, я не втоплюся. Я вмію плавати,— храбрував Миколка, вимахуючи аж поза ночвами руками.

Привітавши дітей, Пріська повернулася до Одарки.

— Що, не було? Не вертався?

— Немає. Бог його знає, що воно за знак. Уже б час і бути, а його немає... Сідайте. Підождемо трохи, як не буде — пообідаємо разом.

— Спасибі тобі. Я так тільки, довідатись...— зітхнувши, одказала Пріська і мала була йти. Одарка не пускає.

— Тільки підете — розсердюся й ніколи до вас не прийду! — посварилася вона.

Пріська залилася. Тільки що всілася, Миколка, виполоскавшись, виліз із ночов, і Одарка почала його одягати, як у хату донеслося: «Тпру!»

— Карпо! Карпо! — скрикнула Пріська і мерщій надвір.

Стрівши Карпа, вона разом і здоровкалася, і допитувалася:

— А що, як Христя? Чи жива-здорова?

— Та Христя тут! — каже Карпо.

— Як тут?! — скрикнула злякана Пріська.

— Тут!... Приїхала.

— Коли приїхала? Де приїхала? — бурмоче Пріська. По її старому обличчі бігають смуги і радості, і разом нестямної муки; очі горять; вся вона труситься.

— Христя пішла до вас, — каже Карпо.

Пріська кинулася до свого двору і стрілася з дочкою коло воріт.

— Здрастуйте, мамо! — гукає Христя веселим дзвінким голосом, підбігаючи до матері.— Чи ждали? чи сподівалися?

Мати стоїть проти дочки, німа-мовчазна уп'яла в неї свої потухлі очі.

— Матінко! Не пізнаєте мене? — спитала Христя.

— Христе! Дитино моя! — простогнала Пріська, обнімаючи дочку, і заплакала.

Тут саме підбігла Одарка. Вона постояла, поки вітались дочка з матір'ю, потім підійшла до Христі, поздоровкалася, поцілувалася з нею.

— Ач, яка молодець Христя! — каже Одарка.— Ми тут за неї кожну чутку ловимо-переймаємо, а щоб бачити — то й не сподівалися.

— А я так, несподівано,— весело щебече Христя.

— Молодець, молодець! — одно плеще Одарка, обдивляючись.

— Чого ж ми стоїмо тут? Ходімо хоч у хату,— опам'яталася Пріська.

— Ідіть,— каже Одарка,— побалакайте та й нас не забувайте. Чуєш, Христе: гріх тобі буде, як до нас не забіжиш!

— Забіжу, не забуду!

Сусіди розійшлися: Пріська і Христя пішла до своєї хати, Одарка — до своєї.

— Як же ви тут живете? — допитується дочка у матері, увійшовши в хату і обдивляючись ту оселю, де зросла вона. Після міських покоїв їй своя хата здалася такою тісною-невеличкою. Бач! вона скільки літ прожила тут, а й не примічала досі сього...

— Як живемо? Звісно, як живемо,— бубоніла Пріська.— Живемо та й годі! Смерті дожидаємо, а смерть не приходить!.. Уже наше таке життя: то з того боку рвуть, то з другого — скубуть. Коли б не ці Здори... Та годі! Хіба ти сама не знаєш, як жили? Не покращало... Як ти там?..

— Я? Про мене не турбуйтеся, матінко. Добре мені там. Хазяїн трохи крутенький, зате хазяйка,— дай їй, господи, і щастя, і здоров'я! Добра людина. Вона кланялася вам. Поклонись,— каже,— матері; скажи їй, хай не

побивається; заспокой, що моя служба не пропаде дарма, не піде замарно: я,— каже,— сама віддам гроші... Прохала вас до себе в гості. Скажи,— каже,— хай прийде: як рідну її прийму. Така добра душа! така добра! Зате ж і достається часом їй... Воно, мабуть, усім добрим так достається!

Пріська важко зітхнула. Вона задумалася над послідніми доччиними словами. Відкіля вони в неї? Досі вона ніколи такого не казала і в думку їй таке не сходило, а от недовго прослужила — дозналася своїм серцем чулим... Ох, не так воно, видно, добре, як розказує... Криє від матері свою лиху годину, щоб не вразити її серця... І сльози почали підступати під горло, давити...

— Ви плачете? Мамо! — скрикнула Христя, зиркнувши на матір.

— Ох, тільки гляну на тебе — так і заллють сльози!..

— То ви не вірите? — спитала Христя.— Так от же — хай мене хрест поб'є! — коли я брешу. І чого б я стала брехати, коли б мені погано там було?

— Бог з тобою, Христе!.. Видно, видно,— утираючи сльози, заговорила мати.— Я не від того плачу; сама не знаю, чого сльози ллються. Гарно тобі там — і гаразд, дочко; а погано — уже ж я нічим не допоможу... Та що се я? Ти з дороги — їсти хочеш, а я й байдуже. Будемо обідати, бо й я ще нічого не їла.

Стара хутенько схопилася і кинулась до печі.

— Не знала, що ти будеш. Не сподівалася... хоч би курочку зарізала та з нею борщ зварила, а то — затовкла салом та й годі,— гомоніла Пріська, насипаючи борщу у миску.

Сіли обідати. Христя взялася за ложку... «От і сіли обідати,— гіркий наш обіде!» — згадала Христя пісню. І було від чого: борщ, наче окріп, парував перед ними. Вона покуштувала — ні солі досить, ні приварку не видно, одні бурякові крижала плавають поверху. Христя покуштувала та зразу й ложку положила.

— Недобрий, дочко? — спитала мати.— Сама знаю, що недобрий... З чого ти того добра візьмеш? Погріб у нас невисокий,— картопля зимою померзла, а на весну — так драглями і взялася; насилу назбирала півклуночка посадити. М'яса і в заводі не водиться... Буряк та квас надолужає, та й того вже небагато... Солі залилося жменя,— потроху до всього ложу: бережу, щоб надовше стало. Отаке-то! А ти там, мабуть, усе з м'ясом? Городяни — що-що, а люблять ласо поїсти.

— Та страва добра,— одказала Христя.

— Ти б хоч з кашею борщ їла, коли так не хоч.

Христя кинулась до каші — і каша пройшла димом.

«Постаріла мати,— подумала вона.— Колись яку добру кашу варила, а тепер от не догляділа, що й димом пройшла». І наче що обценьками їй серце здавило. Пріська собі, дивлячись на дочку, задумалася. На виручку прийшла Одарка.

— Ви саме обідаєте. Піду,— думаю,— хоч подивлюся на Христю, як там вона.

— Та ще вашої Христі і біс не візьме! — жартуючи, одказує Христя.

— Оце, дивись!.. Навіщо ти йому здалася? Дай, боже, щоб і не брав. Щоб ти скоріше одслужила своє та знову до нас вернулася, бо без тебе і мати он плаче, та й мені ніяково: прийду до вас — пусто, підемо до нас — недостає чогось. Отак зійдемося з тіткою, посидимо, згадаємо тебе,— як там вона повертається у світоньку?.. А ти ж нас згадувала хоч раз, Христе? Чи там за городянськими клопотами про селян уже годі згадувати?

— Було всього,— одказала, зітхнувши. Христя.

— Правда, дочко, правда: всього часом буває.

— Часом — з квасом, а порою — з водою? — каже Одарка.

— Атож. Чого в світі тільки не буває? На те й лихо, щоб з тим лихом битись! — одказує Пріська.

Більше розмовляла Одарка з Пріською: Христя слухала і мовчала. Їй сумно було слухати ту важку розмову. Хіба тим, що побалакаєш, допоможеш горю? Хіба вона приїхала додому, щоб згадувати те, що було колись? Вона приїхала, щоб його забути. Вернеться назад — знову його застане; ніде воно дінеться. А тут, наче зговорилися,— тільки про те й річ.

— Чи Горпина дома? Хотілося б мені її бачити,— спиталася Христя, щоб перервати розмову.

— Лома, дочко. Пообідаємо, то, коли хоч, і підеш.

— Я вже не хочу їсти,— одказала Христя, устаючи і хрестячись.

— Така ж ти,— сумно сказала мати, підводячись, і почала прибирати з столу.

— Я на хвилину, мамо; тільки побачуся з Горпиною та й вернусь. А ви, Одарко, щоб тут були,— весело замовила Христя, збираючись виходити.

— То вже бог його знає, чи Одарці довго прийдеться посидіти,— сумно одказала Одарка, як Христя вийшла з хати.

Пріська тільки зітхнула. Обох їх уразило — чого так швидко утекла Христя?! «Приїхала до матері в гості,— думала Одарка,— і побігла до чужих!»

— Що ж, чим хвалиться Христя? Добре їй там чи ні? — спитала, помовчавши, Одарка.

— Отак, як бач! — гірко одказала Пріська.— Хвалиться: хазяйка — добра людина, а проте — бог його знає! Може, таку ману пуска: всі вони спершу добрі, поки не осідлають; а насіли — вези, не вгинайся!

— Та й Карпо хвалиться... Така,— каже,— добра людина, така добра! І на ніч у двір пустила, і нагодувала, напоїла.

— Гей, ти, дівко! Дівко! — донісся знадвору Карпів голос.— Куди се?

— Прощайте! Піду,— одгукувалась Христя.

— Бач — добра: матір покинула, а сама навдьори!

— Хто се? — спиталася Пріська, дослухаючись.

— Карпо йде. Видно, стрівся з Христею.

Незабаром і Карпо увійшов, несучи в руках клунок.

— Здрастуйте в хату! — привітався він.

— Здоров, Карпе!

— Оце стрів вашу, побігла кудись. Рада, що вирвалась...

— То вона до Горпини. Молода... бажається усіх зразу оббігати,— одказала мати.

— А я вам гостинці приніс. Хазяйка кланялась і гостинця передала.

Очі у Пріськи заграли, побачивши високу білу булку і пухку паляницю. Поцілувавши, вона прийняла хліб з рук Карпових і положила на столі.

— Бач, як у городі печуть; у нас так не вміють,— хвалила Одарка, розглядаючи булку.

— Коло того ходять — одно діло знають. Нам як не приходитьсья того хліба їсти, то й пекти не навчились,— одказала Пріська.

— Чого ж воно так: як городянам, то, небійсь, і булка, а нам — чорний хліб з остюками? — спитала Одарка.

— Так воно вже завелось: город усе краще собі бере.

При сім слові Одарка глибоко зітхнула.

— Пани та багачі! — нешвидко додала вона до свого зітхання.

Її ніхто не піддержав. Карпо повернув розмову на іншу річ: він почав розказувати про поїздку, про хліб, про город, про Христину хазяйку.

— Ще й хвалити бога, що Христі так лучилося,— зовсім-таки добре! Хазяйка не як чужа, а як рідна мати!

Чималу годину знов прогуторили на сю річ. І серце, і важкі Прісьчині думки угамувалися. Серце перестало щеміти; важкі думки розтікалися, зникали, заспокоєні тихими надіями, розщотами, розпологами... Слава богу, що Христі добре... Хазяйка обіцяє гроші віддати... Віддасть — спасибі їй! — Христі новий убір буде; бо в неї хоч одешинка і є, та лишню мати — все краще. А й не віддасть — хіба не все рівно?.. Пропаде півроку служби, то хіба і так не пропадає?

«Півроку,— думає Пріська, прилягаючи спочити, коли пішли Карпо й Одарка.— Уже ж поб'юся, покріплюся того півроку... А там знову заживу з нею... Знову... Може, знайдеться хто... Невже вона така безталанна?.. І красою і здоров'ячком бог не обійшов — хіба от долею...»

Старій матері не спалося. Доччина доля, образи людські, свої злидні та недостачі ворочали її з боку на бік, гнали сон і спокій далеко від неї.

Де ж дочка повертається, поки мати такі важкі гадки дума?

Христя сидить у своєї подруги Горпини, котра невгаває ні на хвилину. Горпина розказує Христі про село, про знайомих дівчат, парубків, що де скоїлося, про кого яка чутка пішла — все викладає подруга подрузі, мале-невеличке із-за нігтя видирає та викладає... Передала за Ївгу, що позивала Тимофія, про Тимофієву журбу; про те, як раз Тимофій, стрівши її, Горпину, хвалився: коли б не товста Ївга — він би прислав старостів до неї!.. Про Федора, що спершу дурів та й тепер ще не прийшов у

себе... «Все згадує тебе та, згадуючи, плаче... Ти таки його в себе навсправжки закохала!»

Христя слухає таємну розмову подруги — і серце її непокійно б'ється. Недавнє життя, від котрого одірвали її, хвилию плеснуло на неї... Вона знову серед його повертається, усе бачить, усе чує; воно глибоко зачіпає її серце, будить думки...

— А знаєш?.. Мені шкода його,— зітхнувши, сказала Христя.

— Кого?

— Федора. Він гарний парубок. Він буде кращий і від Тимофія, і від їх усіх. Ті тільки гострі на язик, а се — плохий, мовчазливий... От за кого виходь, Горпино,— не каятимешся,

— Отаке! На тобі, небоже, що мені негоже! — закопиливши губу, одказала Горпина.— А чому ж ти не виходиш?

— Я — друга річ. Мене його батько не хоче за невістку мати.

— А мене візьме? Он він шука багачки. Дума, десь дурну знайде... Та хай йому гаспид! Ти краще розкажи мені про город. Як там у вас? — забиває баки Горпина.— Бачила Марину? Як там вона? Зовсім городянкою стала. На село і не загляне ніколи.

— Не бачила. Ніколи було довідатися, де вона і як вона.

Христя почала розказувати про город, про звичаї, про хазяїна, хазяйку. Подруга теж нічого не втаїла перед подругою і розказала, яка їй притичина була з хазяїном.

Пореготалися тепер удвох з того, що колись до сліз доводило.

— Тобі таки вдає на те кохання! — додала, регочучи, Горпина, зависливо глянувши на подругу.

— Бажаю й тобі так! — одказала Христя.

— Не хочу, не треба! — затріпала руками та.— Старий, жонатий та буде цілувати? Цур йому! пек йому! осина йому! — і червоніючи, як той сап'янець, Горпина реготалася.

А Христя ще почала перекирвляти п'яного Загнибіду. Горпина аж за живіт береться та регоче, а в Христі — очі грають, сміх та жарти не сходять з язика.

Ішла на часок Христя з дому, а прийшлося вертатися аж увечері,— так забалакалася з подругою. Сонце сіло; захід горів червоним вогнем; небо потемніло; понад селом розіслалася вечірня тінь. По уляcich, грузько ступаючи, верталася скотина додому: бігли свині, овечата. З дворів доносився хазяйський оклик. Село перед спокоєм загомоніло-заметушилося. І яким радісним, давно чувалим здається Христі той сільський гомін!.. Як у літню спеку, на безводді, надибавши невеличку течію бігучої води в глухому ярку, припадає чоловік до неї, щоб загасити свою пекучу згагу, так Христя з згагою прислухалася до того вечірнього клекоту... Знайоме та рідне вітало її любим привітом, чарувало несподіваним чаром!

Виходячи з улиці, коло цвинтаря запримітила Христя парубочу постать. Парубок йшов тихо, похнюпившись,

наче провинився в чому або, загубивши що — відшукував. Христя придивилася. Знайома хода, одяг трохи в примітку, а парубок наче незнайомий. Хто б то се?.. Його гостре схудле лице нагадувало колишнє обличчя Федорове. Невже він?..

— Федоре! — не здержалась Христя.

Парубок наче злякався: струснувся, підвів голову; подивився і, похнюпившись, знову повагом почвалав улицею.

«Не пізнав»,— подумала Христя, повертаючи додому. Якась тиха досада підкралася до її серця — і ущипнула... «Та невже я обізналася? Ні, ні, Федір, то — він. Тільки що сталося з ним? Ще ніколи не доводилося бачити мені його такого... Змарнів, опустивсь!..» Цілу дорогу клопотали Христину голову думки про Федора.

Коло свого двору стріла матір.

— Оце такі На часок пішла, а проходила до вечора,— з докором стріла її мати.

Христю обняла ще більша туга. «Чи я справді збожеволіла?» — подумала вона. «Приїхала до матері, а повіялася до чужих, підглядала парубків незнайомих».

— А Одарка ждала-ждала тебе... І Карпо приходив. Довго сиділи, тебе піджидали. Надвечір знову Одарка забігала... «Немає?» — «Нема»,— кажу. «Бач,— каже,— недобра яка: як до чужих, то і на увесь день, а до мене — і в хату не наплювала!»

— Та я й сама не рада, що пішла,— сумно одказала Христя матері.

У хаті їй ще сумніше стало. Мати скільки раз зачинала розмову, та розмова плуталася, рвалася: то Христя промовчить на матернє питання, то одкаже не те... Діждавши поти зовсім смеркло, вона послалася і лягла спати.

Їй не спалося: сон десь далеко блукав від неї... Крізь невеликі вікна пробиваються в хату сизі померки ночі; зорі, мов іскорки, жевріють серед тії темряви. Тихо-тихо... Христя лежить і думає... Усякі думки ходять у її голові. Їй чудним здається, що вона дома. Чи давно була в городі, а от тепер — дома! Вона почала пригадувати сьогоднішні виходеньки, розмову з Горпиною. Багато вона лишнього наказала їй. І навіщо б було хвалитися? Що, як Горпина не втаїть та рознесе все те по селу? Ні, Горпина не така: вона нікому не похвалиться. Ану, як похвалиться? То Христя ж, коли так, усе розкаже, що сповірила їй подруга... Кому? У городі хто її знає? Хіба хазяйці?.. А що тепер хазяйка діє? Спочива, певно. Хотілося б їй її бачити. От всього день не бачила, а як скучила за нею. А що, як хазяїн вернувся і почав лаяти, нащо пустила її додому? І їй учувалася та лайка, крикливий голос, палючий погляд... Господи! що б вона дала, коли б можна мухою або птицею якою повернутися й опинитися там!.. Не дано ж того чоловікові... Її серце неспокійно почало битися. А тут знову зійшов на думку Федір — його зомлілий образ, його засмучений погляд... До півночі качалася Христя з боку на бік, поки не прийшов сон і не заспокоїв її гарячої голови.

Смутні думки приспали Христю, та нерадісніші їй збудили... Їй щось і снилося, та не пригадає вона що. Щось таємне та страшне заставляло дуже битися її серце; якісь невідомі почування невідомого лиха обіймали її душу. Вона і вимилася, і прибралася, а ті почування все більше росли, все глибше западали в думку... Тісною і смутною здається їй своя хата; рідне село наче принижчало, помиршавіло; життя його спустіло; наче пожежа пройшла і спустошила самі найкращі місця. Вона радніша кинути його зараз і полетіти назад, у місто... А ще ж тільки сьогодні субота, до завтраго після обіду їй бути... Така журба розбирає її, так їй важко та трудно.

— Чого ти, дочко, сумуєш? — питає мати і рає: — Ти б пішла до Одарки.

Христя зібралась — пішла. Тільки і в Одарки не краще... Дітвора гомонить; Одарка вітає і розпитує її; а їй — слова важко сказати: думка про місто не виходить з голови. Не забарилася і мати, упоравшись біля печі, прийти до них. Мати розмовляє з Одаркою, а вона сидить — мовчанку справляє, а біля серця щось в'ється, якась гадина уп'ялася у його, ссе-кусає...

— Вже я, мамо, мабуть, сьогодні піду од вас,— каже Христя матері, вернувшись додому.

— Чого се так, дочко, поспішаєш? Одпрохалася до понеділка, а поспішаєш сьогодні. Хіба тобі вже обридло у матері рідної?..

— Я й сама не знаю, що зо мною... Так мені важко, так трудно!.. Серце щемить чогось... Мені все здається, що хазяїн вернувся.

— То що? Хіба ти сама, своєю волею пішла? Тебе ж пущено... І не насиділась я з тобою, і не набалакалась, і не надивилася на тебе...— додала жалібно мати.

Христя утерла гарячу сльозу, що викотилася з її очей,— і нічого не відказала матері, тільки сама собі рішила завтра ранісінько рушити в дорогу.

І вона здержала своє слово. На другий день ще до світу устала, зібралася, попрощалася з матір'ю — і пішла. Приходила Одарка побалакати; прибігла Горпина узяти на улицу з собою; ще дві-три знайомі дівчата забігали, та застали тільки заплакану матір у хаті, а Христя вже далеко була.

— Чого ж це вона так швидко вибралася? — спитала Горпина.— Хвалилася — до понеділка буду, а сьогодні втекла.

«Втекла... втекла!.. Прибігла — наче вогню вхопила, і, як дим той, зникла... Втекла...» — думала мати, обливаючи старе лице гіркими сльозами.

VI

Коли виткнулось яснее сонечко з-за гори й обдало своїм світом безкраї поля, усіяні, мов сльозами, ранньою росою, Христя вже була далеко від села. Перед нею розстилися безкраї лани; за нею в сизому тумані крилося село. Вона не озирнулась ні разу, не поглянула

на його. Якись смутні та нерадісні почування тягли її вперед. Там, за тим морем ясного світу, на краю безмірних ланів, у тумані широкого простору, серед чужих хат, стоїть хата її хазяїнів... «Чи гаразд то там? Чи вернувся хазяїн з ярмарку? А хазяйка що поробляє? Чогось моє серце так ниє, чогось воно трудно так б'ється... Ох, скоріше б, скоріше добратися!»

І Христя все дужче та дужче налягає на ноги. Незчулася, як минула свої поля, як перед нею опинився місток на гнилім переході — він якраз на половині шляху... Сонце повернуло на півдня, стояло саме над головою. «Ще рано,— думає Христя.— Дійду до Йосипенкового хутора, зайду, води нап'юся, спочину трохи і Мар'ю провідаю. Як-то там вона?»

Думки про Мар'ю на який час одвернули її від міста. Та ненадовго... Може, немає Мар'ї; може, вона вже покинула — пішла у місто... «Місто! і вп'ять місто?!» — подумала Христя, і щось гірке та нерадісне ущипнуло її за серце. «Ну, чого се я?!» — утіша сама себе, утираючи зічев'я набіглу сльозу. І знову налягла на ноги.

Ось і Йосипенкові хутори. Щось бовваніє серед Двору; доноситься до неї гук-крик. «Видно, свекруха розходилася. Ніяково й заходити»,— думає Христя, применшуючи ходу. І не помилилася: то справді гукала Явдоха на невеличкого чоловіка, що сумний сидів на приспі.

— Казала: учи шкуру! Бери палицю та бий до рук! Так жалко тобі? Отже тепер і пожалів... Вона тобі ось чого

піднесла,— і, скрутивши разом дві дулі, стара ткнула ними в вічі чоловікові.

Той похнюпившись сидів — мовчав.

— Мовчиш? мовчиш? — заривала знову Явдоха.— І що з тебе за чоловік? Якби не раз, не два побив їй голову, щоб і на в'язах не вдержала, от би вона тебе і поважала, вона тебе і почитала! А то— як з клоччя батіг! Нестеменний покійний батько... Того ж хоч я у руках держала... А ти що? Тьфу!.. А тепер от і сиди — як сич надувшись, журися та жди, поки вернеться... Дожидайся — діждеш!

— Ну, чого ви в'язнете до мене? — гірко промовив чоловік.— Хто ж, як не ви і вигризли її з двору?

— Так це я? Я? Мати?! Це дяка така матері, що тебе на розум наводила? Я її вигризла?! Що ж я — собака, по-твоєму? Га?!

— Я не кажу, що ви собака, а чого ви гризетесь? День не пройде без того, щоб ви не загризлися; хвилину душа спокійно не побуде на місці!.. Так і жди: от же тихо: а тут і схопилася буча!.. Хіба у таким пеклі, прости господи, проживеш? Кам'яне — і те не здержало б вашої гризні!

— А що ж, по-твоєму,— мовчати мені їй? Поганці, прийманці — мовчати? Що ж вона таке? Вона надбала, вона навезла з собою? У чужім добрі, та ще й старшинувати буде? Ні, не діжде вона з своїм родом поганим! Мені нужда, що вона в мандри вдарилась?

Дивись — яка журба!!! Не первина їй мандри справляти... Звідти, здається, і брали...

— То чого ж ви і клопочетесь?

— Чого? чого? — аж стрибала стара.— Ох, ти, голово дурна! Чого клопочуся? Того, що наглумилася вона над нами, насміялася над твоєю головою дурною! Де видано, де писано, щоб жінка жила нарізно від чоловіка? Я б її, сяку-таку поганку, через поліцію додому добула... Я б її до стовпа на цілий місяць, як ту собаку, прив'язала... щодня сирицею маніжила!.. Я б з неї вибила міські примхи! А він: клопочетесь?! Тьфу! на твою голову дурну! — І, плюнувши, вона мерщій побралася у хату. Чоловік тільки розвів руками і ще нижче похнюпився.

«Ні, не зайду,— подумала Христя, стоячи за коморою.— Чого? Мар'ї немає дома, краще тягти далі»,— рішила вона, повертаючи на шлях.

«Отже таки Мар'я поставила на своєму,— лізло їй у голову,— кинула... Ото ж її чоловік. Як жаль його, жінка кинула; а тут — і мати лає. Нещасний! я б, здається, перетерпіла... Не другий же вік старій жити? А втім — бог знає! — не од добра тікають люди. Видно, залила стара за шкуру сала...» І Христя рівняла себе до Мар'ї, згадала про свою долю. І її вижили з села, і її одірвали від рідної хати, випхнули у найми на глум чужим людям, а безпомічну матір залишили саму на плач та журбу... Хто тільки в світі не плаче, не проливає сліз кривих? Нащо от хазяйка — у добрі та в достатках, а й та скаржиться на свою долю, нарікає на неї... Життя — як те колесо

котить: того униз несе, другого угору підіймає, щоб знову у землю втоптати... Де ж те щастя та доля, що ждеш й дожидаєшся, залучиш на хвилину, а там... тільки натомиш себе дурними надіями?

Тяжко Христі такі думки думать одній серед широкого поля; важкі почування давлять, наче обценьками, її серце: щемить воно, ниє... «Хоч би вже до міста швидше!» — думає, поспішаючи.

Ось з-за гори заблищав на сонці хрест городянської церкви; ось і ліски забовваніли, наче сизий пояс, розляглися кругом міста. Ще три версти зосталося. Христя зійшла з шляху на обніжок, де серед бурти росла висока гілляста липа, і сіла в холодочку перепочити. З того місця так видно усюди. Змією біжить-в'ється дорога з гори в долину, круто повертає то на один бік, то на другий; по сторонах того шляху послалися лани чорні, жовті, зелені, упираються краями в шлях... Сонце, сідаючи, косими парусами обдає ті лани — і горять вони всякими кольорами, миготять зверху золотим блиском, тонуть краями в сизій долині блакитного небосклону; а легенькі тіні, мов непримітні хмарочки серед чистого неба, простяглися вдовж того квітчатого килиму, стиха пересовуються з місця на місце... Чудовна надивовижу іграшка ясного світу з вечірньою сутениною! Повітря тепле та легке, так і хилить до спокою, так і гне до дрімоти; а дзвінка жайворонкова пісня стиха колише потомлену думками душу... Затихають болі і образи; німіють лиха і муки; зникають клопоти журливі;

почувається несподівана легкість. «От би куди хазяйку, от би де їй, бідній, побути! Тут би забула вона все на світі, все... Як прийду, розкажу я їй; розкажу, де, як згадувала»,— подумала Христя, легко зітхнувши, знялася і почимчикувала далі.

Уже сонце зовсім сіло, як вона вступила в широку і людну улицу. Народ з усіх боків бігав, снував; селяни поспішали у базар, на підторжя; крик і гук носився кругом неї.

«Чи то ж то хазяїн звернувся?» — подумала Христя, зирнувши на хазяйську крамницю, і трохи не впала: крамниця була відчинена... Мороз подрав Христю поза спиною, мороз сипнув у ноги, мороз уступив у пальці; серце так трудно заколотилося... Що ж то тепер він їй заспіває?.. Не перейшла — перелетіла вона базар і мерщій повернула у свою улицу.

Ось і дворище... Тихо у йому, аж глухо, нігде живого не видно, тільки комора біліє серед двору. Христя поспішає в хату; їй дивно, що сінешні двері зачинені. Чи недужа хазяйка, чи нема дома?.. З неспокійним серцем вона мерщій вскочила в сіни.

Через хвилину вона знову вискочила... бліда, труситься і — як пуститься з двору!..

— О, боже, боже!..— шептала вона, біжучи улицею.

Прохожі зостановлювалися, дивувалися.

— Чого ся дівчина так перелякалася? куди мчиться? — допитувалися одно в одного і, не дознавшись, проходили.

Вона побігла на базар до крамниці — і тільки біля неї запримітила, що крамниця була зачинена.

— А хазяїна не бачили? — божевільно допитувалась вона у приїжджих.

— Якого хазяїна? Шукай собі!

Христя, вибігавши увесь базар, побігла знову додому. Сонце зовсім сіло, вечірня зоря погасла; над містом спускалася ніч; у хатніх вікнах заблищало світло. Христя неслась, як несамовита. Прибігла до воріт, постояла-постояла, зітхнула важко і знову побігла.

У дяка в хаті йшла лайка, коли Христя туди ускочила. Дячиха аж посиніла, лаючи старого, котрий, затесавшись у куток, щось перебирав нишком.

— Здорові! — привіталася Христя.

Їй ніхто нічого не відказав, та вона і не дослухалась. Як божевільна, вона кинулась до дячихи.

— Паніматко! ідіть до нас. Щось з хазяйкою сталося.

— З якою хазяйкою? — суворо спитала дячиха.

Христя тільки ламала руки та трусилась.

— Ідіть, христа ради.

— Куди — до вас? — гарикнула дячиха.— Багато вас у гаспида є! Куди я проти ночі піду?

— Тут недалечко, зараз... до Загнибіди,— насилу знайшлася Христя.

— Що ж там у вас?

— Не знаю, паніматко. Я була дома, ходила в село... Приходжу у хату, а хазяйка лежать... такі страшні... Боже мій, боже! — і Христя зайшлася плачем.

— Ото він учора звернувся... Подожди, я зараз,— сказала дячиха.

Поти дячиха вбиралася, Христя вискочила у сіни. Сльози давили її, страх трусив усю...

В Загнибіди уже світилося в хаті, як вони увійшли У двір.

— Мені страшно. Я не піду туди... Ідіть ви самі,— тремтячи, каже Христя.

— Чого боїшся? Маленька! — скрикнула дячиха і, як та шуліка, посунула в хату. Христя за нею.

У кухні вони застали Загнибіду. Похмурий, заложивши руки за спину, він міряв її і вздовж, і впоперек. Свічка стояла на столі і, нагорівши, обдавала хату неясним світлом.

— І ти вернулася? — гукнув Загнибіда, кинувши на Христю гострий погляд. Та, зупинившись у порога, так і прикипіла на місці.

— А Олена Йванівна де? — спитала дячиха.

— Нащо вам Олена Іванівна?

— Нужно! — гостро одказала дячиха і пішла далі в світлицю.

Загнибіда узявся за свічку, щоб присвітити. Узяв був у руки; потім поставив; зірвав і, повернувшись до Христі, посварився на неї кулаком; а далі — за світло, в кімнату.

Ясний світ освітив пожовкле лице Олени Іванівни, коли увійшов туди Загнибіда. Вона лежала на спині, схрестивши руки на грудях, як схрещують помершому. Очі в неї були закриті; під очима — сині мішки; рот

скривлений; зітхання важке, хрипуче... Все казало — то було посліднє змагання життя з смертю!

— Олена Йванівна! Олена Йванівна! — стиха обізвала її дячиха.

Олена Іванівна, не розкриваючи очей, тихо схитнула головою.

— І сам не знаю, що з нею,— казав Загнибіда, піднімаючи свічку вгору, щоб ясніше освітити болящу.— Кидав здоровісіньку; вернувся — отак, як бачите! — І він положив свою руку на її руки.— Холоднісінькі!

Боляща розкрила очі, глянула на чоловіка — і заметалася на постелі.

— Не буду! Не буду! — забубонів Загнибіда й одійшов геть.

— Ви б за батюшкою послали,— пораяла дячиха.

Загнибіда махнув рукою і, опустившись на лаву, схилювся головою на стіл.

— О, нещастя, нещастя! — замовив він.

У хаті стало тихо-тихо, мов у домовині. Боляща розкривала очі, зводила руками угору, потягалася...

— Чорного платка! Чорного платка! — крикнула дячиха.
— Закрити очі...

Христя кинулася в кімнату. Хазяйка металася на постелі, кидалась, страшно водила очима. На її шиї, на руках, неначе жаби, порозпинались чорні плями; набряклі жили кидалися — бились; корчігнули руки, ноги; боляща стогнала... Дячиха мерщій схопила з себе платок і кинула на неї... Ще хвилину вона забилася під

платком... почулося наче шептання, скрип зубів і — зразу все затихло...

Трохи згодом зняла дячиха платок... Під ним лежала вже не Олена Іванівна, а бездиханний труп з страшно витріщеними очима...

Загнибіда підійшов до нього, подивився і, затрусившись, промовив: «Ти мене покинула... покинула... Як же мені самому тут бути без тебе?»

Дячиха взяла його за руку і вивела з кімнати в кухню.

— А ти біжи до сусід. Скликай — хай ідуть обмивати. Та забіжи і до старого — хай бере псалтирю читати,— наказувала дячиха Христі.

Та стояла як укопана.

— Чого стоїш? Біжи! — гукнула дячиха.

Христя, не знаючи куди і чого, побігла.

Через годину найшло жінок, бабів... Підтопили в печі, гріли окропи. Христя робила, що їй не казали: носила воду, таскала дрова, хоч і не пам'ятала того нічого. Вона тільки й запримітила, коли обмивали помершу, що дячиха усе чогось тикала пальцями на сині плями та тихо шептала: «Оце та смерть, оце! Вона таки не втекла його рук!» Жінки мовчки хитали головами.

Трохи не опівночі знарядили покійну й положили на столі. Старий дяк став у головах коло ставника і охриплим голосом вичитував псалми. Люди, хрестячись, увіходили, дивилися на покійну і тихо виходили знову, мов боялися розбудити її. Всім не вірилося, що вона померла.

— Молода така,— жити б та бога хвалити — ніт же...— шептали знайомі й незнайомі.

На Христю — як найшло що: безпам'ятна, наче з-за угла прибита, вона вешталася поміж людьми, поки на неї дячиха не крикнула:

— Чого ти тут тупцюєшся? Ішла б собі куди-небудь!

Мов п'яна, Христя вийшла надвір і сіла на рундуці.

Повз неї входили в хату і виходили люди; часто об неї черкалися; а вона не чула, наче окаменіла. Схиливши голову, сиділа вона і слухала, як там у неї серце, замираючи, стука...

— Це ти сидиш? — почувся над головою знайомий голос.

Христя глянула — перед нею стояв Загнибіда.

— Чуєш: тільки слово кому — не животітимеш! — прошептав він і пішов з двору.

Христя мерщій втекла під комору.

Ніч була хоч і зоряна, та темна, як бувають весняні ночі. У густому мороці, вздрівається, снують по двору щось за тіні; чутно гомін людський; а хто гомоне — не видно. У причільне вікно світе світ. Боляче він урізується у вічі, наче важким каменем навертає на душу; а одвести очей, одірватися від того світу — вона не зможе. Оце й похнюпиться, а світ стане над головою і пече-пече... То воскова свічка горить у головах покійниці; там лежить вона, схрестивши руки, заклавши очі: не чує, не бачить... А чи давно виряджала вона її в село? Чи давно

сиділи вони рядком, згадуючи, як добре жити у селі, серед лугів, на широкім просторі...

Ще вертаючись у місто, Христя запам'ятала ту місцину під липою, звідки так усюди видно, щоб розказати про те хазяйці. А прийшла — що застала?..

Холодний страх пройняв її наскрізь, наче хто льоду приложив до серця. Їй пригадався її недавній прихід. Ось вона у двір ввіходе... Пусто; сінешні двері зачинені. Вона йде у кухню... Тихо, сумно; сірі померки окривають хату... Де ж люди? Пішла в світлицю — немає, далі — в кімнату... Там на ліжку щось чорніє... Христя підходе. То ж — хазяйка... Бліда та біла, мов з крейди вистругана; одні очі горять — тліють, мов роздута жарина... «Що це з вами? недужі?» Вона тільки хитає головою та щось шепче губами... Так шелестить суха трава восени... «Не було... не було... Ох, смерть моя!» — тільки Христя і розібрала з того шепоту. Потім вона підняла руки, темні, у смугах, і зразу опустила; повернулася, зітхнула — і закрила очі... Далі Христя нічого не пригадає... Чує гомін людський; баче базар; знову чує чийсь лайку... Дячиха ходє; дячиха криє платком болящу... Земля під ногами у Христі захиталася-посунулась, наче попливла куди...

Блідий вранішній світ стояв уже над землею, коли Христя прокинулась-опам'яталась. Кругом нікого не видно, тільки сизий туман хитається у повітрі. Крізь його курище миготить іскорка світу: то жовта пляма від свічки гойдається по шибці. Христя зразу розібрала — що то за світ і звідки... Що ж їй тепер робити? Куди ткнутися? Де

пересидіти сю лиху годину? Та й пересидівши — що далі? Іти у село до матері? А тута ж як кинуть? Загнибіда ж її і з-під землі видере!.. Їй тепер — як тому чоловікові, що в степу заблудився: і туди ткнився — пусто, і туди никни — голо: кричи, гукай — тільки твій голос розходиться по німій пустині!

Христя задумалась. Поза спиною у неї мороз ходе, голова горить-палає; в очі — наче хто піску понасипав. Вона підвелася устати, та зразу й сіла: ноги мов хто косою підкосив. Сумна, похнюпившись, сиділа вона і слухала, як у вухах гуло-дзвонило, як непокійно билось серце.

— А ти тут спала? — роздалось коло неї. То питався Загнибіда.

— Знаєш що? — почав він далі.— За те, що ти вірно служила, добре робила,— на тобі та йди собі з богом! — і ткнув їй у руки якусь бумажку.

Христя глянула на бумажку— сіра та нова, вона ще такої зроду не бачила; пом'яла в руках — лопоче... «Чи гроші це, чи так — шматок паперу?..» Довго вона дивилася на неї, довго перебирала руками. «Треба показати... розпитатись...» І вона сховала бумажку за пазуху. Глянула — біля неї ні духу... Вона сиділа і думала, мов чуманіла...

Сонце почало викочуватись з-за гори; перші іскорки його застрибали понад землею; туман рідшав, осідав на траву густою росою; з ulиці доносився гомін та гук... То люди поспішали на базар.

«Справді: чого я тут сидітиму? — подумала Христя.— Розщот дано... піду в базар, може, кого з своїх селян побачу — упрошуся, щоб підвезли додому».

І, підвівшись, вона тихо вийшла з двору. На улиці чогось її страх напав. А що, як кинеться Загнибіда та верне її знову? Мерщій, мерщій утікай, Христе, додому!

І глухими улицями, обминаючи базар, вона подалась з міста.

VII

Уже цілий тиждень живе Христя в селі і ніяк не позбудеться свого неспокою. Смерть хазяйки марою стоїть перед її очима... Її жовте тіло з чорними синяками, її мучене лице з страшенно витріщеними очима повсякчас привиджується їй, коли вона одна зостанеться у хаті. Христя боялася сама зоставатись. Іде мати куди — і вона за нею, а настане вечір — вона і з матір'ю боїться. На улицу, до дівчат — і не кажи! Уже Горпина з подругами з усіх боків забігала — не йде. По селу пішла чутка, що воно щось та значить. До того Пріська якось раз понуждалася в грошах і попрохала Карпа розмінити їй ту бумажку, що принесла Христя.

— Та се аж півсотні рублів! — скрикнув Карпо.

— Півсотні? — здивувалася Пріська. Півсотні! Се — великі гроші. Де такі гроші Христі взяти? — І важкі думки обняли її серце.

— Де се ти взяла ці гроші? — прикро дивлячись на дочку, спитала вона Христі.

— Хазяїн дав.— І Христя розказала, як то було.

Пріська держала бумажку, пильно дивлячись на дочку, і не примічала, як та бумажка тріпалась у її руках.

— Ти — брешеш! — суворо grimнула вона і ще прикріше подивилася дочці у вічі, неначе хотіла продивитися їй у душу.

Христя змінилася у лиці. Що ж це — і мати не вірить?!

— Це знаєш скільки? — пита Пріська.

— А почім я знаю! — відказує неспокійно Христя.

— П'ятдесят рублів... Де ти взяла? — пристає мати.

Христя заплакала.

— Боже! І ви не вірите мені! — скрикнула вона.— Недаром ті гаспидські гроші наче огнем пекли мене, недаром я не хотіла їх брати... І сама не знаю, як вони опинилися в моїх руках...

— Та я... вірю... Я — вірю... тільки... дитино моя! — з плачем уже почала Пріська.— Такі гроші дурно не достаються... Уп'ять же — і смерть та... Не занапасти ти своєї і моєї голови! — заплакала мати.

Христя не знала, що казати матері, про що це вона натякає їй.

— Хай мене бог поб'є, коли я крала! — тільки й одказала Христя.

Прісьці жаль стало дочки: «Ні, вона не така»,— думалося їй... «І забреде таке в голову? Дитина ж, зовсім дитина,— дивлячись, як плакала Христя, жаліла Пріська. — Скоріше всього — хазяїн помилився. Хіба йому мало було клопоту біля помершої? Певно — помилився. Не

буду я міняти сих грошей; заховаю. Може, він, як прийде до помки, кине́ться, тоді віддам йому. Нащо нам такі гроші? Чоловік помилився, а ми затаїмо... господь з ним, з його грошима! І то гаразд, що Христю одпустив до строку».

І Пріська, хоч їй і нужда була в грошах, не пішла міняти їх, а заховала глибше в скрині.

Здається, кому б знати про ті гроші?

Отже Карпо не витерпів і в шинку похвалився, які то добрі заробітки в городі. Люди зразу підхопили ту чутку — і полетіла вона стрілою від хати до хати, з одного краю села до другого.

— От і піди ти з Притиківною! За такий невеликий час та таку силу грошей принести! І то ж тільки одну бумажку показувала, а бог його знає — може, їх у неї з десять або й того більше! Дивно тільки, як вони легко добулися... Не було ні шеляга, а це зразу — така сила! Тут щось не так; тут щось та є,— гомоніли між собою люди.

— Що є? Я знаю, що є: украла або... там у городі на таких огрядних ласі,— казав Супруненко.

— Дивись, коли дядько Грицько не одгадав? — піддержували чоловіки.

— Це значить — на легкі хліба піти? — спитався один.

— Та воно щось підхоже,— додавали жінки,— бо не даром вона нігде не показується. Бігали дівчата закликати на вулицю — не йде. Смутна чогось, побивається усе за хазяйкою, що вмерла.

— Чи не помагала, лиш, і вмирати? — підструнчував Грицько, усміхаючись.

Кожна догадка Грицькова викликала нові суди та пересуди. По селу заходили страшні вісті. Одні казали, що Христя продала себе якомусь жидові; другі — що обікрала хазяїнів та втекла; треті — що злигалася з самим хазяїном і вкупі уколошкали хазяйку та поти що прийшла пересидіти додому, а там знову піде в город, та вже не служити, а господарювати на покійниці добрі... В чім була правда, а в чім брехня — ніхто нічого не знав... Чули, що є гроші, і добивалися, де б тим грошам узятись...

— Та воно не скриється! Воно колись виявиться! — гомоніли люди, цураючись Пріськи. Нащо Одарка — і та, попитавши у Пріськи, де Христя узяла гроші, і не добившись путнього відказу, почала сторонитись. А бог його знає! може, то й справді які лихі гроші — краще одсторонитись, ніж і собі у біду попасти.

До Пріськи й Христі не доходили всі ті поговори та пересуди селян. Христя тільки примічала, що дівчата її стороняться, не забігають ніколи, а стрівши де — чи перекинуться словом, чи ні — та й навтьоки!.. А Пріська? Пріська звиклася завжди одна бути, їй і невдогадку нічого. Одно тільки чудно: чого се Одарка ніколи не зайде до неї в хату? То, бувало, або вона в Пріськи, або Пріська в Одарки; а то — сама не йде, а Прісьці набиватися ніяково.

Минув ще тиждень. Хтось був у городі і привіз новину: Загнибиду взяли в тюрму за те, що жінку задавив. Либонь, її одкопували і знайшли синяки по тілу.

Цю новину передала Одарка і Прісьці, побачивши якось раз з свого огороду.

— Чи чула таке? — спитала Пріська дочки, вернувшись у хату, і розказала, що повідала їй Одарка.

Христя зробилася як крейда... «Так, так; тож і плата була мені така велика за те, щоб мовчала»,— подумала Христя. Отже не похвалилася матері.

Сумні вони полягали спати. Христі не спалося; новина та не сходила з думки; сумні та нерадісні почування щипали за серце. А Пріська спала? Бог знає: темно — не видно; Пріська мовчала.

Серед тієї тиші незамутної роздався здалека глухий гомін, почувалося топцювання. Далі — ближче, чутніше... Ось уже в дворі собака загавкала; чутно гомін коло хати.

— Гей! спите? Одчиніть!

Христя почула Грицьків голос. Наче хто ножем ударив їй у серце.

— Хто там?

— Вставайте. Світить світло та відчиняйте! — гука Грицько.

— Не пускайте, мамо! Не пускайте...— злякана заговорила Христя.

— Хто там, питаю? — добивається Пріська.

— Ось відчини — побачиш.

— Не одчиню, поти не скажете хто,— каже Пріська.

— Аттваряй! а то хуже будет, если сами аттворим! — замовив до неї чийсь невідомий голос.

«Господи! Розбишаки це»,— подумала Пріська, вся тіпаючись.

— Та відчиняй,— обіззався Грицько.— Становий тутa. Прийшли твою дочку привітати,— додав він.

У Пріськи й руки і ноги потерпли. На велику силу вона засвітила і ледве-ледве відсунула двері.

У хату увійшло аж п'ять чоловіка: становий, його писар, Грицько, Кирило і Панько — другий соцький.

— Где она? — спитався становий, повертаючись до Грицька.

— Ото, молода,— указав той на Христю.

— Ты Христина Притыкина? — питає.

Христя мовчить — ні жива ні мертва стоїть перед становим.

— Вона, вона,— одказує Грицько, граючи очима.

— Ты служила в городе?

— Служила, ваше благородіє,— вклоняючись у ноги, відказує за Христю Пріська.

— Не тебя спрашивают!

— Служила,— одказала й Христя.

— У кого?

— У кого ж я служила? У Загнибиди.

— Ты не видела или не рассказывал ли кто тебе, как его жена умерла?

— Я тут була..— почала несміло Христя.— Хазяйка пустила додому навідатись... Вертаюсь у неділю

надвечір,— у хаті нікого не чути. Я — в кімнату: аж там хазяйка лежить уже без речі.

— Что же она — больна была?

— Видно, больні, бо не балакали.

— Хм...— озирнувшись, чмихнув становий.

— Так она больна была, как ты уходила домой?

— Ні, здорові; а як вернулась, то застала хвору.

— Она тебе ничего не говорила?

— Нічого. Вони і говорити не могли.

— А денег тебе не давали никаких?

— Ні, не давали.

— А у тебя деньги есть?

— У матері...

Пріська полізла у скриню і, тіпаючись, вийняла бумажку, котру передала їй Христя, і подала становому.

— Так... так...— дивлячись на бумажку, сказав становий.— Где ты ее взяла?

— Хазяїн дали.

— О, да ты мастерица врать... А больше у тебя денег нет?

— Немає.

— Врешь, сволочь! — крикнув становий.

— Їй-богу, немає! — з плачем відказала Христя.

А Пріська, тремтячи вся, дивилася на дочку своїми гарячими, наче жар, очима...

— Дочко, дочко! Що се ти наробила? — скрикнула.— Признавайся ж, коли знаєш що.

Христя стояла, мов кам'яна.

— Чому ж ти не кажеш? Чого мовчиш?.. Боже наш, боже! — зломивши старі пальці, простогнала Пріська.

— Що ж мені казати, мамо? — заплакала Христя.

— Как что? Скажи, где деньги взяла,— переспросив становий.

— Хазяїн дав.

— За что он тебе дал их?

— Я й сама не знаю. Усунули мені в руку та й годі.

Грицько зареготався.

— Малі гроші, бач, усунув! — сказав, сміючись.

— Тепер уже поздно,— ходячи по хаті, мовив становий.— Взять маладую у волость, а возле старой поставитъ соцких... І боже храни кого пускати!.. Слышь? — повернувся до Грицька.

— Слышу, ваше високоблагородіє.

Становий з писарем вийшли з хати.

— Ти тут, Кирило, будь,— почав порядкувати Грицько,— а ми з Паньком одведемо городську красавицю, де давно їй слід бути... Тільки — чув? — нікого не пускати мені... Я знаю, що ви були з покійним тее... Гляди! Пустиш кого — замість їх сядеш... Засунеш за нами двері... та й не спати мені... Другого на підмогу пришлю з волості.

— Розбираємо,— понуро одказав Кирило.

— Чого ж ти стоїш? чому не збираєшся? — повернувся Грицько до Христі, що — як з крейди вистругана — стояла і нікого, здається, не бачила, нічого не чула.

— Чуєш? Кому кажу! — гукнув удруге Грицько.— Бач, яка несміла, а людей давити знаєш?!

Пріська, що досі стояла коло печі, наче громом прибита, при тім слові Грицьковім уся затіпалася.

— Брешеш! — стрибнувши до Супруненка, не своїм голосом крикнула вона. Лице її було бліде, руки й ноги трусились, очі як вугілля тліли.

— Хе-е! Ще й брехню завдає! — сказав Грицько, хитнувши головою.— От тобі й знай! Та пожди, не забивай баки. Ми все розкопаємо, усе розвідаємо... Як і людей ви з ума зводите, і на той світ споряджаєте... Все рознюхаємо!

— Брешшеш! — засичала Пріська, знову сунувшись до Грицька. Лице її посиніло; очі витріщились — горять-палають... Страшна Пріська, наче звір дикий.

— Ну-ну!.. Завтра побачимо. Завтра все розкаже й покаже,— відступаючи від Пріськи, виправлявсь Грицько. — Бери, лиш, Паньку, оту баришню та ходімо.

Панько, високий білявий чоловік, стиха підійшов до Христі і, торкнувши за плече, мовив:

— Ходімо, дівко.

— Та ти її зв'яжи, а то тепер ніч, ще втече куди,— приказав Грицько.

Панько зняв з себе пояс і повагом почав скручувати Христі назад руки.

У хаті, наче в домовині, стихло... Хвилина, друга... Це зразу — щось посунулось, гепнуло... Озирнувся Кирило — серед хати, наче вальок глини, лежала Пріська... Очі її закрились, лице помертвіло, чорне...

Ххее! — ударив він руками об поли.— Отаке!

— Не видержала? Дай води їй. Сприсни водою,— озирнувшись, каже Панько, затаючи узол. Кирило кинувся у сіни.

— Не здохне! Оживе... Жінка — що кішка: убий її та перекинь на другий бік — і встане! — утішає Грицько, виходячи з хати.

— А що ж ви стали? Веди її! — гукнув через хвилину знадвору Грицько.

— Ходімо помалу,— сказав Панько, сіпнувши за пояс.

Христя, наче п'яна, захиталась; ступнула раз, удруге і — зникла в темних сінях. А за нею й Панько, в одній руці держачи пояс, а другою поспішаючи покрити голову шапкою.

Хата спустіла. Каганець, стоячи на столі, блищить, кидає жовті плями на долівку. Одна з плям освічує страшну Прісьчину голову. У розчинені двері, з сіней, з печі, з кутків уривається темнота, неначе хоче погасити і без того неясне світло. У сінях чутно шелест: то в темноті Кирило шукає водянки. А знадвору доносяться заводи собачі... Страшно, страшно! У Кирила аж волосся подралося вгору. Отже він все-таки знайшов водянку, набрав повен кухоль води і, увійшовши в хату, линув прямо на Пріську... Та — хоч би ворухнулася!.. Тільки світ з каганця заграв у невеличких водяних бризках, що задержались на виду у Пріськи. Сказати би: наче хто огненними іскрами обсипав її помертвіле обличчя.

— Отаке наше життя! — мовив сам до себе Кирило, похнюпившись над Пріською.

Пройшла хвилина, друга... Прісьчине обличчя ворухнулося; із зціплених уст вирвалось глухе зітхання. Кирило, як опечений, кинувся знову в сіни, знову набрав повен кухоль води і линув на Пріську. Та розкрила очі.

— Матусю! матусю! — припадаючи до неї, мовив Кирило. У його карих добрих очах світився жаль; у ласкавому голосі почувалися жалощі.

— Матусю! — окликнув він удруге, торкнувши злегка за руку.

— О-ох! — простогнала Пріська. По її мертвому виду пробігла ураза життя; у її померклих очах засвітилася іскорка горя.

— Нема її?...— глухо спитала Пріська, підводячись.— Де ж смерть моя? Де вона ходить? — скрикнула стара, обхопивши голову руками,— і заголосила...

Кирило почав утішати:

— Та не плачте, матусю, не вбивайтеся. То лихі люди набрехали!.. Чого не виплетуть злі язики?

Пріська не слухала — голосила. Її страшний уразливий лемент гірким плачем розливався по хаті, важкою тугою бився об стіни...

— Ну, що ти їй скажеш? Чим утішиш? — підводячись, промовив Кирило і, махнувши рукою, опустився на лаву.

Пріська тужила. Собака, підійшовши під вікно, почала підвивати. Страшні собачі заводи зливалися з охриплим лементом матері. У Кирила серце розривалося.

— О-о, служба гаспидська! — скрикнув він і, як несамовитий, вибіг з хати.

— Вон! вон! — гукнув він на собаку знадвору.— Хоч би тобі, проклятій, заціпило! — Щось важке гепнулось в темноті... То Кирило пошпував на собаку грудку. Собака, кинувшись од вікна, почала гавкати.

— Краще гавкай, ніж виєш, проклята! — облаяв її Кирило і знову вернувся у хату. Пріська, припавши головою до долівки, одно — голосила.

Кирилові сумно, аж страшно... То він засуне двері, ляже на лаві, закриє голову свиткою, щоб не чуть було того уразливого плачу; то з нестямки скоче, вибіжить надвір, побіжить аж до воріт довідатися — чи не йде хто, і, не діждавшись, знову вертає у хату.

Аж ось, одного разу вискочивши, він zobачив, що в темній темноті чиясь постать маячить, простуючи у двір.

— Хто то? — обізвався Кирило.

— Я.

— Ти, Паньку?

— Я. Оце йду до тебе. Що тут — спокійно?

— Спокійно — і в хаті не всидиш.

— Так, брате, й там. Думав — здурію. Оце мов і затихне на хвилину, та знову як почне — аж у зуби заходить!

— Там хоч, кажеш, затихає; а тут безперестанку, як: у-у-у! та й у-у!.. Ось послухай.

До їх уха донеслося глухе охрипле лементування.

— От тобі й усюночна! — прислухавшись, мовив Панько.

— І піп такої не вміє... Та що це тебе прислано, хіба не було кого другого?

— Казали другому, та я перебив. Думаю — хоч проходжу ся.

— А я думав: другого, свіжішого, пришлють. Хай би він посидів в хаті, а я хоч би під ворітьми прикорхнув трохи.

— Ні, цур йому — спати. Удвох все-таки охвітніше.

— Так спати ж — аж гілля гне! — і Кирило на весь рот позіхнув.

— В соломі! — гукнув Панько.

— Е-е... добро оце в соломі!

— А воно вже з півночі є? — спитався, помовчавши, Панько.

— Та, мабуть. Віз був серед неба, а тепер — он як низько опустився,— зирнувши на небо, одказав Кирило.

Замовкли. Чулося тільки тяжке Прісьчине лементування.

— Чого ж ми тут стоїмо? Ходімо до хати, бо щоб чого там не трапилось,— мовив Панько, пориваючись іти.

— Ходімо. Послухаєш ще й ти! — нехотя одказав Кирило.

— Добри вечір вам! — привітався Панько, переступаючи поріг.

Пріська, почувши чужий голос, замовкла.

— Здорова, тітко! А чого се ти валяєшся на долівці? Хіба на полу немає місця?

— О-ох! нема...— зітхнула Пріська і заплакала.

— Отак! Так ти се і плачеш? А дочка тобі кланяється. «Перекажіть,— каже,— матері: хай не журиться, не побивається. То все,— каже,— наговори людські!»

— Хіба ти бачив її? — підвівшись, спитала Пріська.

— Тільки що з волості.

— Де ж вона, моя дитина?

— Там — у волості.

— Не плаче, не вбивається?.. О-ох! — і незнарошне стара схлипнула.— Господи! хоч би мені ще хоч раз побачити її, спитати — за що се напасть на нас така?

— За що напасть? Хіба вона розбирає? Напасть не по дереву ходє, а по людях,— утіша Панько.

— О-ох, правда твоя, чоловіче. Сам бог милосердний наніс, видно, тебе... Я вже думала — і не почую за неї нічого...

— Кланяється, кланяється... Казала, щоб не вбивалися...

— Що ж се воно таке? Чи не чув ти хоч стороною, чоловіче добрий, за що се нас господь карає?

— Стороною?.. Різно кажуть. Чого люди не набрешуть!

— Ох, брешуть, мій голубе, брешуть!.. Та хіба від того нам легше?

— Я, бач, чув,— почав Панько,— станового писар розказував нашому-таки чоловікові, що Загнибїду хтось бачив, як він жінку давив. Його, либонь, і в тюрму вже засаджено. Так він,— звісно, така вже каверза,— не даром писарем був: почав ото крутити. «Я,— каже,— не давив, а може, хто другий. Може, наймичка, бо тих грошей, що я дав їй за день перед смертю до схову, не стало». Ну, звісно, кинулись грошей шукати...

— Христя ж божилася, що він сам дав їй ті гроші,— перебила Пріська.

— Може, й сам; а тепер он, бач, куди верне!

— Боже, боже! — хитаючись, почала Пріська.— Ти ж усе бачиш, усе знаєш... Чому ж ти не обізвешся, не оглянешся на нас, нещасних? — і Пріська знову заголосила.

— Ось перестань, тітко, та послухай, що я тобі скажу. Годі тобі плакати та побиватися,— нічого слізьми не запоможеш! Ти вставай з долівки, лізь на піч, лягай та краще засни. Може, бог тобі у сні пошле розум, що зробити, як повернути.

І — диво! Пріська подумала-подумала, утерла сльози, підвелася і подибала до полу.

— Отак буде краще! — мовив Кирило не то до Пріськи, не то сам до себе, уможуючись собі на лаві.

— А мені ж де? Хіба до порога головою... А що ти думаєш? Саме буде добре! — каже Панько, простягаючись посеред хати.

Усі троє полягали і помовкли, мовби поснули. Важке тільки Прісьчине зітхання з години на годину давало ознаку, що вона ще не спала. Оже й воно затихло: коли-неколи почується та й стихне, поки й зовсім не затихло.

— Заснула? — спитався Кирило, підвівши голову.

— Мабуть... бо щось не чути.

— Ти таки утішив.

— Та пошептав, бач...

— А справді: ти не чув, що це воно за okazія? Невже це за смерть Загнибідихи? Я не вірю, щоб Христя на таке пустилася.

— Та воно, бач, і я не вірю. Тільки... де тим гемонським грошам узятись?! Немало, бач, — п'ятдесят рублів! — одказав Панько.

— Так він же, либонь, дав. Сам дав...

— Та хто його знає? Ми ж там не були? Може, й сам дав... Тільки за віщо його таку силу давати?

Кирило мав був щось одказати, та несамовитий крик гіркого плачу зупинив його... Дивуючись, зирнув він на Панька. Панько собі глянув на його і поскромадив потилицю. А Пріська як почала — та вже до самого світу...

VIII

«Де смерть моя ходе? де вона поділася?» — одно голосила Пріська, молячи у бога довічного одпочинку. Їй уже тепер усе зневірилося, спротивилося. Одна була надія, одна утіха, що держала її на світі, красила злиденне життя, — тепер і та надія її одурила, наробила такого клопоту, такої слави... Її кров, рідна кров, на таке пустилася... чужу душу загубила!.. Так кажуть люди; того допитувався у неї й становий, перекидаючи та перериваючи усе у хаті, щоб знайти яку-небудь ознаку. Хоч у неї більше нічого не знайшли, окрім тих проклятих грошей... Та де тим і грошам узятись? Певно, воно щось тут є... Христя каже: хазяїн дав. Коли б же не

заборонили їй з нею бачитись, вона б допиталася, що воно за гроші, де взялися? Вона б крізь очі у саму душу продивилася дочці, у саме серце... А то?..

Христю на другий день погнали в місто, а з неї тільки дозор зняли, бо не знайшли нічого такого, що б і її до того діла в'язало, хоч Грицько і гукав:

— Та й стара не без гріха! Певно, сама і підсунула дочці такого зілля, та мовчить, запекла!

Пріська мовчала, словом не обізвалася. Що їй казати? Вона зневірилася тим словом; і вони, як і люди, тільки одного лиха їй наносили, а утіхи ніякої. Єдина у неї тепер утіха — домовина, єдине бажання — скорішої смерті...

— Боже! Де смерть моя ходє? Пошли її скоріше! — здіймаючи руки до бога, одно голосила вона і не переставала.

Минуло три дні. Три дні сліз та лементу; три дні неутішного горя й плакучої скорботи... Пріська не пила, не їла, за ті три дні і світу білого не бачила. Що було учора — те й сьогодні, те і на завтра; ні сну, ні відпочинку — одні гіркі сльози... Устане ясне сонце, і зайде, і знову устане; а Прісьці і не в примітку. Як злізла на піл, послуховавши Панька, як скорчилася після його розмови — та ні злазила, ні розправлялася!.. Від сліз світ ув очах померк, від лементу голос спав і уха заложило... Вона не баче нічого, не чує; не чує навіть свого охриплого нелюдського плачу. Зовсім у домовині, глухій тісній ямі... От тільки — ще серце б'ється та думка, що

жива вона, ще гвіздком стирчить у голові... І нащо? Коли б могла, вона б те серце своїми руками задавила, щоб воно навіки затихло... А думку? думку?.. Немає волі над нею!.. Хоч би ніж такий гострий, щоб тільки — чирк! — та й капут відразу... або диму, чаду страшного, щоб та думка сама в диму задавилась... Ніт же!.. Скрипить дуплиняста деревина від вітру! зовсім, здається, зогнила: середина витрухла, випала, а не пада — скрипить. Так Пріська скрипіла. За ті три дні її і не пізнати: запали очі, набрякли-розчервонілись; запалі щоки — ще дужче позападали; обличчя почорніло; губи порепалися; нечесане волосся у клоччя збилось і аж пожовкло, як гич у пшенички; зігнута постать — удвоє перегнулась-скарлючилась... То не людина лежала на голому полу, то сама смерть лякала людей своєю страшною машкарою!

«Господи! що сталося з нею?» — подумала Одарка, прийшовши через три дні провідати Пріську. Вона б, може, і не прийшла, та бачила, що у Пріськи кругом хати за ті три дні ніхто ні заманячив, ні пройшов; а сіни, як були першого дня одчинені, так і стояли... «Може, вмерла Пріська?» — подумала Одарка і, тремтячи від страху, пішла довідатися.

— Тіточко! Чи ще ви живі тут? — стиха спитала Одарка, підійшовши до Пріськи.

Чи від того, що Пріська уже три дні, як не чула людської мови, чи в Одарчиному голосі чулося щось рідне, привітне,— тільки Пріська струснулась, наче зраділа, і розкрила запухлі очі. Вона поривалася щось

говорити; шептала губами і, не скінчивши, безнадійно махнула рукою.

— А я оце насилу до вас зібралася. Так заніколилося, так заніколилося! Карпо у полі, поти упораєшся в господі, а тут пора і обід йому нести...— виправлялася Одарка перед Пріською.

Пріська мовчала.

— Як же вас тут бог милує? — знову почала Одарка.— Що це на вас за напасть така?

— Напасть? — прогула глухо Пріська.— Що це ти за слово таке сказала? Яка напасть? — і Пріська божевільно водила по хаті очима.

В Одарки мороз пішов поза спиною від того голосу і від того погляду... Вона переждала трохи, поки Пріська заспокоїлася, потім спитала:

— Тітко! чи ви пізнаєте мене?

— Тебе? Як тебе не пізнати! — з страшною усмішкою одказала Пріська.

— Хто ж я така?

Пріська знову сама собі усміхнулася...

— Хто ти така? — тихо спиталася.— Людина! — придавила Пріська на сьому слові.

Одарка перехрестилася і, зітхнувши, мовила:

— Уже й не пізнає...

— А ти чого прийшла? — нешвидко спиталася Пріська.

— Як чого? Одвідати вас: як живете? Може б, їсти вам зварити?

— Їсти?.. Живемо? То-то й лихо, що живемо,— сказала, і лице її скривилося-затремтіло. Почувся якийсь писк, щось за глухий задавлений хрип — і сльози залили очі.

Одарці наче хто у жмені здавив серце, так воно заболіло-занило, побачивши Прісьчину муку.

— Тіточко! Я ж сусіда ваша... Одарка,— не знаючи, що їй казати, признавалася Одарка, припадаючи до старої. Та знову затихла і знову глянула на неї заплаканими очима. Тепер вони у неї наче кров'ю налиті, а на зрачки полуда насунула і закрила їх страшний палючий огонь.

— Я знаю, що ти Одарка,— заспокоївшись, почала стара.— Пізнаю тебе по голосу... Спасибі, що не забула.

— Може, вам чого треба, тіточко? — спитала рада Одарка.

— Що ж мені тепер треба? Смерті треба, так ти ж її не принесла і не принесеш.

— Бог з вами, тіточко! Що це ви одно зарядили: смерті та смерті...

— Ну, а чого ж мені треба? Скажи — чого?

— Чого? Ви їли що-небудь?

— Їла?.. Авжеж їла, бо, бач, живу... От тільки у мене щось у горлі пересохло, смага губи попалила...

— Що ж вам — води подати?

— Подай, коли твоя ласка.

Одарка кинулась до водянки, а з неї уже затхлим несе. Хутко вона вилила воду з кухля і ще хутче кинулась до себе у двір. Не забарилася швидко Одарка принести ціле відро холодної води, тільки що з колодязя, і піднесла

повен кухоль старій. Пріська, хитаючись, підвелася, та як припала до кухля — неначе її уста до його прикипіли, та поти всього не випила — не пустилася.

— Ох! оце ти мене неначе на світ народила! — простогнавши, мовила вона й почала знову уможатися-лягати.

— Подождіть, я вам постелю,— похопилася Одарка і хутко помостила подушку до стіни, а піл заслала рядниною. Стара не перелізла — перекотилася на те лігво.

— Спасибі тобі, Одарко,— подякувала, уможуючись, Пріська.— Ти мене тією водою так і оживила... То в мене усе боліло, а то зразу захололо-заніміло... Отут тільки,— і вона вказала на серце,— не перестає.

— Може б, ви, справді, чого поїли? Скажіть,— я зварю або від себе принесу. Може б, борщу і каші?..

— Ні, не хочу...— і стара задумалася, заплющила очі.

Сон її розбирав чи неміч очі закривала?.. Одарка, побачивши, що стара дедалі почала забуватися, попрощалася й пішла.

«Хай засне трохи, спочине; може, і подужчає... Слаба, слаба стала! Недовго вже, видно, їй тут плутатись»,— думала вона, вертаючись додому.

— А що? Що застала? — спитав її Карпо.

— Що?.. Багато, як ще хоч три дні протягне.

— Отаке! та нікому й попа покликати...

І обоє замовкли.

— Напилася води,— нешвидко повідала знову Одарка,
— перекинулась на другий бік... Я їй послала... та й
почала забуватись... Хай трохи спочине, а надвечір піду
довідаюсь.

Сонце заходило; в повітрі стояло його червоне зарево.
Воно не вдаряло у Прісьчину хату, бо хата стояла
вікнами на схід сонця. Одарка застала там якусь темну
тінь, непривітні померки; у вікна тільки жовтим кольором
одбивало, неначе підсліпий чоловік блимав своїми
мутними очима. Пріська лежала на полу вся жовта,
неначе воском полита, і тиха-тиха, здається, і не дихала.
Одарка боязко підійшла до неї і нагнулася послухати —
чи жива ще вона. Чи то такі очі у Одарки, чи чорна тінь,
що упала від неї на Пріську, розбудила її?.. Пріська
ворухнулася, розкрила очі.

— Спали?..— спитала Одарка.— А я йду та й боюся,
щоб не розбудити.

Пріська глянула на неї.

— Ти, Одарко?.. Сядь...— стиха проказала, ткнувши
пальцем біля себе.

Одарка сіла.

— О-ох! — простогнавши, ще тихше почала Пріська.—
Оце я лежала, закривши очі... І так мені любо, так тихо...
супокійно... Усередині, чую, неначе що холодне —
мерзне... а любо... Не повіриш, Одарко, як мені обридло
жити!.. Буде вже, всьому край є!.. Я скоро умру. Може б,
досі і вмерла, та тебе дожидала... Ти ще одна до мене
прихильна зосталася... Ти такої мені цілющої води

сьогодні дала, що в мене від неї усе зразу затихло...
Спасибі тобі... О-ох! Всі проти мене, всі... тільки ти
одна... господь віддячить тобі.

Одарка похопилася щось казати.

— Постій...— перебила її Пріська.— Я хочу тобі усе
сказати... усе... Бо вдруге, може, й не доведеться...
Слухай... Я швидко умру... Коли... коли побачиш дочку...
Христю... скажи їй... Скажи: я прощаю їй... Я не вірю...
щоб вона таке зробила... Благо... А то що виглядає з-за
тебе? — наче злякана, аж скрикнула Пріська і вся
струснулася... По виду пробігли уразливі смуги, рот
скривився, очі розкрилися...

Одарка бачила, як у їх послідня іскорка життя згасала...
Вона кинулась була до старої, та так на одному місці й
закам'яніла!.. Жовтий світ урвався в хату, освітив на
хвилину почорніле лице старої з холодними померклыми
очима і згас... Темна невидюча тінь усе зразу покрила...
Чи то, може, потемніло в очах у Одарки?..

Коли вона прийшла до пам'яті, бездиханна Пріська
лежала перед нею, витріщивши свої мутні холодні очі.

Одарка мерщій скинула платок з плечей і закрила ним
лице старої.

— А що? — знову спитався Карпо, як вона вернулась
додому.

— Умерла...— понуро одказала Одарка.

Карпо витріщився.

— Що ти кажеш? — гукнув він, думаючи — чи то
вчулось так йому, чи справді Одарка те сказала.

— Умерла, кажу.

Карпо похнюпився, розвів руки.

— Умерла...— шептав він.— От тобі й знай! Умерла... Таки діждалась свого... Так ти кажеш — умерла?.. Хм... Що ж тепер робити?

— Що робити? За людьми іти та ховать... Оте й робити!

— За людьми? Хм... Хто ж піде?

— Та вже ж хто послуха, той і піде, а не піде...— почала Одарка та й не скінчила.

— Ну, а як не піде, то що тоді? — спитався Карпо.

— Як що? Не лежати ж їй, поки й зотліє!

— Я знаю, що не лежати, та хто буде ховати? на які достатки?

Одарка мовчала, мовчав і Карпо.

— Треба б спершу у волость заявити,— нешвидко почав він знову.— Хай там, як знають... Так... Піти до волості, піти... Треба піти,— розмовляв Карпо сам з собою, тупцюючи по хаті.

— То йди скоріше, бо смеркає,— журливо одказала Одарка, сідаючи на полу й підпираючи рукою щоку.

Карпо пішов. Одарка сиділа смутна-невесела, дивилася буцім собі під ноги, а справді — нікуди не дивилася: уп'яла очі в одну точку та й не зворухне ними, мов скаменіла... Дітвора, зачувши розмову матері з батьком, затихла, боязко поглядаючи на матір.

— Умерля,— тихо-тихо прошептала Оленка, повертаючись до брата.— Хто умерля?

— Цить... Бач, матуся журяться,— одказав той сестрі, і знову обоє помовкли.

Дедалі все більше смеркалося. Тиха тінь темної ночі піднімала своє чорне крило і розпросторювала усюди темноту. Надворі ще носилося жовте зарево згаслого сонця, а в хаті було зовсім темно. Одарка сиділа в тій темноті; важкі думки морочили їй голову... «Отаке скойся! І поховати нікому, і поховати ні на що... Хоч би переказати Христі... Куди ж перекажеш? Де вона тепер? Може, вже за такими запорами, що і чутка не дійде до неї. Господи! От смерть,— не дай її нікому такої! Краще під ножом розбишаки спустити душу... Найдуть люди, найдуться жалісливці — і поховають як слід... А тут? Усі, наче від напасті, одсторонились. А чим вона винна? Дочка винна, а мати — карайся... Ще хоч би достатки які-небудь, а то ж — злидні злиднями!.. Люди не схочуть ями копати, піп не схоче даром ховати... хоч не похована тлій!..» І Одарка здригнула.

— Отак же! — увіходячи в хату, сказав Карпо.— З волості зараз наряд буде. Не можна й ховати...

— Чому? — дивуючись, спитала Одарка.

— Та бач же — все те гаспидське діло... Старшина каже: може, вона сама на себе руки наложила. Треба писати становому. Поті становий не скаже, ніякого ладу не буде.

— Близький світ — до станового! Тридцять верстов — немала путь! Днів три пройде, поті до його та від його.

— Хоч би й тиждень — все їдно!

Одарка тільки здвигнула плечима, устала і почала світити світло.

Як часом чуже лихо не тяжко одкликається на душі, та свої клопоти ближче. Заклопоталася й Одарка, засвітивши світло... Ніч надворі: діти куняють, а вона ще й вечері не варила. Хутко метнулася Одарка сюди-туди і за топливом, і за борошном.

— Пождіть трохи, діточки, я зараз галушечок зварю,— кидається до сонних дітей.

— Мамо! — обізвалась Оленка, дивлячись, що за клопотом матірне лице трохи прояснилося.

— А що, дочко?

— Ти казала: умерля... Хто умерля?

— А ти не знаєш хто? Бабуся вмерла.

— Ба-бу-у-у-ся,— здивувався Миколка.

— То оце й не буде бабусі... Бабусю в яму — бух! — каже Оленка, показуючи кулачам, як будуть бухати бабусю у яму.

— Бух! — одказала, гірко усміхнувшись, Одарка.— Довго ще, поки буде «бух»,— додала, замішуючи галушки в макітрі.

— Бухкай же скоріше вечерю,— сказав Карпо,— а я піду довідаюсь, що там робиться,— і напрямився з хати.

Одарка тільки тоді згадала, що вона без платка.

— Карпе! чув? — гукнула вона з сіней на двір.

— Агов? — обізвався той.

— Не забудь узяти там платка.

— Якого?

— Мого. Треба ж було чимсь закрити очі.

— Добре,— сказав Карпо.

Одарка вернулася до роботи. Дітвора сиділа в кутку на полу і дивилася, як мати крутилася. Їй справді було скрутно. Вогка кістриця більше лущала, ніж горіла, і, щоб піддержувати вогонь, Одарка раз по раз бігала до печі підкидати сухої соломи. Оце спалахне віхоть — ясний світ пробіжить по хаті, заграє на чорних шибках вікон, освіте затурбовану голову Одарки, одкине від неї довгупредовгу тінь на стіну, ходе-бігає та тінь, поки Одарка утирає галушки; а згорить солома, згасне світло — і тінь Одарчина кудись зникне, і сама вона покриється темнотою... Одарка знову біжить до печі, підкидає новий верчик... Знову світ осіяє, знову Одарка поспіша до макортета; знову постать її колишеться, і чорна тінь бігає по стіні.

— Дивись, дивись... Он мамина рука... Он — голова... ніс,— каже Миколка до Оленки, указуючи пальцем на стіну.

Та глянула — і обоє зареготалися: такою їм здалася чудною біганина тії тіні по хаті. Одарка рада, що хоч тим дітвора забавилася; одно знає — поспішає з вечерею...

Аж ось і вечеря поспіла. І давати б — Карпа немає. Що там його додержує?

— Посидьте, діточки, трохи... Я зараз батька покличу,— сказала вона, юркнувши з хати.

У Притичиній хаті ледве тліє невеличкий каганець на комині, кидаючи з-під стелі жовтуватий світ. Угорі ще

сяк-так освічує він сумну оселю, а з долівки встає чорний морок і піднімається вгору. Прісьчин труп, прикритий Одарчиним чорним платком, неначе купа зотлілої соломи, чорніється на полу. Коли-не-коли упаде на його бліда смужечка світу, пробіжить по верху, мов ворухне платком, і — злякана — стрибає угору... На лаві під стіною сидять Панько, Кирило, Карпо — німі-мовчазні, немов до стіни прибиті.

— А що тут у вас — благополучно? — уступаючи в хату в шапці і з люлькою в зубах, питається Грицько.

— Що ж би тут?.. Он мертва лежить,— одказав Панько, ткнувши пальцем на піл.

Грицько, пускаючи з рота дим, повернувся, глянув.

— Ось Карпо прийшов за платком,— почувся голос Кирилів.— Жінка його старій очі закрила, так він хоче тепер узяти... Чи оддать?

— А хто бачив, як вона очі закривала?

— Ми не бачили... Він каже.

— Не можна. Поки становий не приїде — не можна,— одказує Грицько.

— Свого та й не можна? — спитався Карпо.

— Свого? — буркнув Грицько, сплюнувши.— А почім ми знаємо, що воно твоє? — повернувся до Карпа.— Може, хто й задавив стару та прикрив зверху платком...

У Карпа мороз поза спиною пішов від тих слів... «Оце так! Оце ще з-за платка напасть буде!» — гамселило, наче молотком, у його голову... «Адже ж за гроші

напалися?..» Нерадісні почування проймали Карпа наскрізь.

— Карпе! Карпе! — донеслося до його.

Зирк — Одарка на порозі.

— Іди додому вечеряти.

Карпо кинувся.

— Та он... не можна, кажуть, платка брати,— несміло повідав він жінці.

— Чому не можна? То ж мій платок! — дивується Одарка.

— А так — не можна та й годі! — суворо одказав Грицько.— Ми знаємо, що він твій? — спитав він, пустивши на хату цілий клубок диму.

— Та я знаю, що мій. Бо ним я старій очі закривала.

— А хіба ми були при тому? бачили? — допитується Грицько.

— Чому ж ви не були? Де вас носило? — закипаючи, каже Одарка.— Ви, бач, напасть навести на чоловіка, скоротити йому віку — митці, а очей закрити вмирущому — вам важко!

— Та ти не бришай так! — визвірився Грицько.— Що ти тут таке?

— А ти що?.. Он вмируща лежить,— тикає рукою Одарка,— душа її по хаті носиться, а ти став над нею кадити люлькою!.. Звичайний, нічого сказати,— одрізала Одарка.

Грицько стояв, витріщивши баньки, і не знав, що йому на те одказати.

— Ходім, Карпе. Хай платок тут застається. Може, піде туди, куди й два карбованці старої пішли! — додала Одарка, виходячи з хати.

Карпо поплівся за нею. Панько й Кирило, похнюпившись, сиділи на лаві. Один Грицько стояв серед хати, неначе скаменілий.

— Отаке! — нешвидко промовив, приходячи до помки. — І біси його батькові! Голе, як бубон, а гостре — як бритва! Ви ж глядіть мені, щоб, бува, умерла та не втекла куди,— додав, повертаючись до Панька та Кирила, і пішов з хати.

— Нічого, одрізала! — сказав Панько.

— Та так йому й треба! Розібрався — так розібрався! Ще це староста занедужав, довелося за старосту бути,— так куди! — без дрюка і не підступай. Бач, як панує: гляди мені та гляди!.. Сам погляди! — каже Кирило.

А що Одарка каже?

Нічого. Ще більше засмучена вернулася вона додому, дала вечеряти дітям, а сама й не приторкалася — слала постелі замість вечері. Карпо собі ліг, не вечерявши, і хоч тихо лежав, а й йому не спалося... «Що, як справді Грицько таку напасть зведе на них? Хіба йому що? Ні бога в животі, ні гріха — на душі, ні жалості в серці... Та ще як пригадає за землю»,— подумав Карпо.

— І треба тобі було тим платком очі прикривати? — сказав він, почувши важке Одарчине зітхання.

— А що?

— Та так... Пропаде ще платок...— звернувся Карпо, щоб не вражати Одарку нерадісною звісткою.

— Хай пропада. Я ось думаю, що коли вийде дозвіл ховати, то не кому прийдеться — як не нам... Скажемо Христі, коли вернеться, що користь з землі буде наша — от і все.

— Коли то ще буде! — сумно одказав Карпо і замовк.

На ранок обоє повставали, наче п'яні, і зразу розбіглися: Карпо пішов скоріше на поле, Одарка зосталася дома. В обід зійшлися, щоб мовчки поїсти страви, і знову розійшлися до вечора. За цілий день одно одному слова не сказало. Так минув і другий день, і третій, на четвертий рано прибігає Кирило.

— Прислано від станового — ховати,— привітавшись, сказав він.— Уже і дозор зняли.

— Хто ж буде ховати? — питає Одарка.— Чи не той, хто наряджав сторожу?

— Цебто Грицько? — здивувався Кирило.— Той заховає! — додав далі, скрутнувши головою.

— А що, зігнувся б? — пита Одарка.

— Та годі тобі! — перебив її Карпо, якимось вільно зітхнувши.— Уже ж не кому приходитьсь, як не нам. Стара, царство їй небесне, була прихильна до нас... Гріх нам буде не знарядити її на той світ. Біжи, лиш, Одарко, по жінок, а я... От, може, Кирило та Панько дадуть підпомоги яму копати.

— А чому ж? Можна! — згоджується Кирило.

— От і добре. Уже пообідаємо разом,— додає Карпо.

Одарка зразу кинулась на село збирати жінок, бабів, а Карпо з Паньком — за заступи та на цвинтар. Кирило зостався у Карповому дворі труну з дощок збивати.

Як не клопоталися, як не билися, не кидалися сюди та туди Карпо з Одаркою, щоб скоріше порядок умирущій дати, та ніяк того діла в один день не скінчиш,— багато заходу. Стару обмили, нарядили і положили на столі. Одарка сама хрест виліпила з воску і свічку засвітила в головах... Тліє та свічечка, кидає жовтий світ на почорніле лице вмирущої... У хаті тихо, ніхто не читає над покійницею,— тільки старі бабусі кругом обступили стіл, і хіба яка закашляє або перехреститься, шепчучи тихо молитву, і тим зворухне незамутну німоту... А надворі — рай: сонце, наче панна у пишному одязі, розгулялося-розігралося; сонячні пароси так і носяться в прозорому повітрі, так і прищуть золотими стрілами; гнуться, ламаються, осідають іскорками на пишно убрану землю, на розкішно вкриті листвою садки... Пташки лящать, теркотять, співають; щебече соловейко і своїм голосом криє цьомкання кропив'янки; кує зозуля, а її перебиває криклива іволга; гуде сумно одуд, а горлиця ще жалібніше туркоче; цвірінькають джикуни-горобці, а до їх з високої високості, неначе срібний дзвінок, доноситься жайворонкова пісня... Рай — та й годі! Все живе, радіє... Шматочок того раю забігає й у Прісьчину хату: то сонце ускоче у вікно, забіга зайчиками по стінах, по долівці; то пташина пісня долетить у розчинені двері... Шкода, що ніхто того не бачить, ніхто того не

чує! Сама господиня навіки заснула, а її товаришки — німують кругом неї...

Не додивлялись до світової краси Панько і Карпо, працюючи над глухою домовиною. Вони поспішали з роботою, та поспіли, коли вже почало сонце сідати. Разом з ними поспів і Кирило, одливши труну немов на заказ,— хоч і соснова, та вистругана гладко, вигинблювана по-столярській, вона здавалася неначе з жовтого каменю витесана або з воску вилита, так її щільно пригнав Кирило.

Увечері Карпо збігав до батюшки і за полтиника вимовив нари, хреста. А запечатати — батюшка обіцяв зайти на цвинтар, бо однак він живе недалечко від його.

На другий день збиралися ховати. Якнайраніше збирайсь, а все день загаяний, пропащий. Була саме субота. Карпо і Одарка порішили ховати впівдні: до того часу можна з варевом справитись. День, як і вчора, випав ясний-погожий; сонце — аж пече; пташки щебечуть. Після снідання почали збиратися люди. Чимала купка зібралась: шість чоловіка треба під труну, одного — з хрестом; п'ять-шість бабусь стареньких придибало провести покійницю, тихо сплакнути; десь два сліпці узялося з проводирем,— і проводирю знайшли роботу — нести коливо... Тихо-тихо потяглася процесія з Прісьчиного двору через майдан, повз церкву, на кладовище. Попереду хлопчик з коливом; за ним — Карпо з хрестом; за хрестом — нога в ногу шість чоловіка несуть нари з труною, закритою покрівлею до половини;

у головах — Одарка сумна-невесела; за нею — купкою бабусі шкандибають; а на самому кінці два сліпці, забравшись за руки і піднявши голови вгору, бережно виступають, розмахуючи вперед себе довгими ціпками. Сонце стоїть над головою, сяє, грає на пожовклому обличчі помершої, стрибає по її закритих очах, неначе хоче розтулити, неначе каже: та розкрий їх, глянь — як усюди гарно, і тепло, і весело!.. Шкода праці! Труна тихо колишеться під рівною ходою шести чоловіка, а разом з труною і Прісьчин труп хитається, немов журиться, що прийшлося світ покидати...

— Стій! — хтось сказав з-під труни, коли наблизились до церкви.

Усі стали. Чоловіки спустили бережно нари з плечей на землю, щоб передихнути.

— Поти спочинемо, може б, хто хоч тричі ударив у дзвона,— сказав Кирило.

— Та хоч і я,— обізвався молодий чоловік з чорними вусами й кинувся до дзвіниці.

Гучно-зично загув великий дзвін з дзвіниці і розкотився в повітрі. За ним тихо зателенькали невеличкі дзвоники, немов маленькі діти заплакали за своїм старим батьком по помершій матері... Усім стало сумно-сумно; люди, зачувши дзвонів, захрестились-замолились...

А то хто по шляху в село трохи не підтюпцем біжить-поспішає і прямісінько чеше на купку людей, що стовпилися біля труни? Личко молоде, дівоче, залите слізьми, прибите пилом, зажурене-засмучене!.. Ось-ось

уже недалечко від купки — біжить, прожогом кидається між людей... Ось уже й біля труни... Глянула...

— О, моя матінко! Моя голубонько! — роздався уразливий викрик тонкого плакучого голосу над людськими головами.

— Та це Христя?.. Вона! — разом скрикнуло кілька чоловіків, і всі витріщились.

Христя припала до труни і страшенно залементувала, її гіркий плач покривав гучний гук дзвонів. Аж ось вони й зовсім затихли; а в повітрі осталося різуче Христине голосіння...

— Годі! годі!.. Одведіть її від труни. Візьміть за руки та одведіть! — гукають чоловіки на бабів, наміряючись знову труну підняти.

Довго силкувались, поки Христю одірвали від труни,— так вона вчепилась за неї! Одарка з бабусею узяли її під руки і тихо вели за труною. Христя, здається, нічого того не примічала і, йдучи, одно голосила, викрикуючи жалібні слова, приливаючи їх ще жалібнішими сльозами. Страшно й тяжко було слухати той нестямний крик гіркого плачу. Одарка собі плакала. Бабусі зітхали. Чоловіки, неначе їх хто підганяв, зразу приспішили: декотрі втирали зайвою рукою необачну сльозу, що туманила очі...

Повернули в улицю. Якраз треба було іти повз Грицькову хату. Донесли до його дворища.

— Стій! — роздалось спереду. Христя вирвалася з Одарчиних рук і знову припала до труни. Непевний

лемент її знову заходив-забунтувався...

Народ з дворів вибігав довідатись — кого несуть; подивитися — кого ховають. Вибігла Хівря, стала коло воріт і перехрестилася; вибіг Федір, та, глянувши, подрав мерщій кудись огородом; вплив і Грицько.

— Де вона в гаспида взялася? — перше було його слово, забачивши Христю. Потім він підійшов до труни, узяв Христю за плече рукою і спитався:

— А ти відкіля се причимчикувала?

Христя — одно тужила, одно голосила.

— Де взялася, питаю! — грізно гукнув Грицько, рванувши Христю за плече. Рука його сприснула, і він поточився.

— Та не займай її хоч тут! — обізвалася Одарка, забачивши, що Грицько наміряється знову Христю за плече піймати.— Господи! Оце невидане... Уже б же не прийшла, коли б не пустили.

— Та дай їй хоч матір провести,— умішалося кілька чоловіків.— Уже ж коли втекла, не де дінеться — тут буде.

Грицько оханувся і мовчки одійшов від труни. Чоловіки одвели Христю, вхопили нари і знову помчали, Христя знову затужила. Охриплий її голос то гув, неначе перервана струна, то тонко-тонко, як вилясок, піднімався вгору...

Грицько не заспокоївся. Він все-таки думав, що Христя втекла — аж поки не прийшла у волость бумага, що її зовсім пущено...

— Таки викрутилась! — мовив він, чухаючи себе поза вухом...

— Як же ти, Христе, думаєш? — питалася Одарка на другий день після похорон.— У своїй хаті житимеш, чи, може б, у нас оселилася? Разом би робили і годувалися.

— Спасибі вам, Одарко. Не зостануся я нізащо тут. Далося мені се село узнаки,— провались воно крізь сиру землю, окрім божого дому та людей добрих! Підшукати десть кращого місця...

— Хоч кращого, а хоч гіршого, аби — іншого!..— не то сама собі, не то Христі одказала глухо Одарка.

Христя похнюпилася і, важко зітхнувши, заплакала.

Частина третя. Сторч головою

I

Сіло сонце. Легенька тінь ночі упала на землю. Заблищали зорі в чистому небі, показався і місяць з-за гори — повний, червоний, неначе в бані паривсь. Сумно позирнув він крізь пил та куряву на людську біганину, на чудний гук міста. Не спить воно, та ще й не збирається спати. По кам'яних вулицях торохтять вошки, попід заборами снують люди, у кожній хаті горить світло; а великі будинки неначе в огні палають: з їх розчинених вікон ллються де співи, де бренькіт... Почалося окреме городське життя — життя ночі... Село не знає його, бо не знає і тієї страшенної задухи, що здіймається удень з кам'яних улиць, з напечених сонцем стін, з тісних смердючих дворів і що не дає дихати, не дає жити. Про те не знає село. Примостившись на просторій просторості, серед широкого поля, укрите густими садками, оторочене кругом левадами, з річкою на краю, а іноді й посередині,— воно дише і вдень прохолодою. А вночі?.. Хоч би ставало тієї короткої літньої ночі на відпочинок після денної праці, бо не встиг заблизити світ над землею, як уже й продираються хазяйські очі, уже здіймаються натовлені руки на працю.

Не те у місті: там немає ні просторих левад, ні густих садків; там шматок місця потрібен під будівлю, котра б приносила більш користі, грошей, і там оселились люди

не польової праці — гречкосії та хлібороби, а городської — ремісники, купці, крамарі, пани — воєнні й невоєнні, служачі й не служачі, жида — в ярмулках і без ярмулок, в дорогих саєтах, і в драних балахонах... Все те живе тільки на гроші, все те купує, що потрібно для життя, а не своїми руками добуває. Там життя ніколи не вгаває: одно спить до півдня, друге — з півдня. А ніччю, як окриється пекуче сонце, спаде денна задуха, — тільки й дихнеш свіжою прохолодою, тільки й посидиш з добрим чоловіком, перекинешся з ним живим словом, а часом і погуляєш досхочу.

Он і в Антона Петровича Рубця зібралась невеличка купка. Прийшов член земської управи, капітан Селезньов, височенного росту, з страшенно довгими рудими вусами, такий голінний до карт, що йому й їсти не треба, аби було «зелене поле»; Федір Гаврилович Книш — йому підручний. Вони застали тут Колісника, котрий прийшов до хазяїна побалакати за дуже низькі ціни на м'ясо. Колісник добре знає, що посуху якось і балакати не приходитьсья і, йдучи, захопив пляшку доброго рому. Перед вечором гарненько усілись вони на ганку, що виходив в невеличкий садок, і смоктали ромок з солодким чаєм.

— Зовсім обидно, Антон Петровичі Їй-богу, зовсім обидно,— бідкався Колісник.— Ви тільки подумайте: віл стоїть шістдесят карбованців, а м'ясо по вісім копійок фунт. Скільки його з вола потягнеш? Одрубай голову, одрубай ноги — добре-добре, як пудів на п'ятнадцять, а

більше усього тринадцять набереться. От ви і лічіть: по три карбованці з семигривеником пуд,— п'ятнадцять пудів — сорок вісім карбованців, недістає дванадцять. З чого його брати? Шкура — сім-вісім, хай десять карбованців; а два карбованці на голову та ноги?.. От ви дивіться... Собі на убиток!

— А бач, торгуєте? — одказав хазяїн, глитнувши чималий ковток чаю, від котрого його бліде обличчя ще більше збліділо і тільки сірі очі заграли невеличкими іскорками та рижі баки захиталися.

— Торгуємо як, бодай уже так не торгувати! Торгуємо, бо як устрянеш в одно, то... як там кажуть: привикне собака за возом...

— Невже по шістдесят рублів скот купували? — спитався знову хазяїн.

— Та добре, якщо по шістдесят, і отож тільки й бариша. А як тепер прийдеться купувати?.. Хе! Пропали ми, зовсім з головами пропали! — бідкався Колісник.

— А там, може, і таксу прибавлять.

— А поти прибавлять, то ми без сорочки зостанемося. Ні вже, Антон Петрович, ви наш заступник, ви наш і благодітель: похлопочіть уже за нас.

— Хіба воно від мене? Сам голова назнана ціну... А я? Мені що? Моє діло таке: кажуть робить — і роби.

— Та голова — головою, а ви там усьому голова! Їйбогу, правду кажу, Антон Петрович! Їй-богу, не брешу!.. Уважте... згляньтесь... А ми вам — якого хоче м'яса беріть, дурно беріть... скільки хоче!..

— Бач, куди вони забралися — на прохолоду! — скрикнув Книш, виходячи до їх на рундук.— А ми з капітаном по всіх хатах шукаємо; та вже Пистина Іванівна вказала.

Антон Петрович подав Книшеві руку, поздоровкався і посунувся геть, даючи гостеві біля себе місце... Колісник собі підвівся.

— Сідайте. Де ж капітан? — пита хазяїн.

— Він там,— мотнувши на хати головою, сказав Книш.
— А ви все чайок попиваєте?

— Та так, прохолоджуємося. Парить, так парить! Ми от з ним і вийшли на свіже повітря.

— А тут у вас гарно: садочок, квітки коло крильця. Се вже, видно, Пистина Іванівна кохається? — пита Книш.

— Усі разом, і вона трохи. А що ж се там капітан робить? Капітан! Капітан! — гукнув хазяїн.

— Іду! — роздався товстий охриплий голос, і на дверях показався Селезньов; чорний, височенного росту, він, як індик, виступав і трохи не вдарився головою об одвірок та похопився прихилитися.

— Как? — крикнув він, подаючи хазяїну руку.— Еще и не готово?

— Чого не готово? — спитався хазяїн.

— Как чего? Зеленого поля нет! — І Селезньов махнув так рукою, що аж досяг Колісникової голови. Той усміхнувся своїм широким червоним обличчям і посунувся геть.

— Извините,— прогук Селезньов, поклонившись боком Колісникові.

— А чаю, Костянтин Петрович? Чаю! — роздався ззаду його жіночий співучий голос, і незабаром показалася на крильці панійка; помірного росту, білява, з блакитними очима, прямим тоненьким носом, на лиці свіжа, рум'яна.

— Можна. Можна и чаю. Только какой такой порядок, Пистина Ивановна? — лебезив перед нею, увиваючись, капітан.— Уж не знаю, когда и карты держал в руках. Пойду, думаю, к нему; а вот и у него ничего нету.

— Буде, все буде,— утішала його Пистина Іванівна.— Тільки попереду чаю напийтесь. Я ось зараз...— І з цим словом вона скрилася у хату.

Селезньов сів коло Книша, сопучи. Колісник стояв аж коло східців, витирав своє широке лице червоним платком, м'явся, не знав, що йому робити.

— А ви чого стоїте? — повернувся до нього Антон Петрович.— Сідайте, сідайте, чай будемо пити.

Колісник примостився на самому крайку лави. Селезньов спідлоба дивився на нього, міряв з ніг до голови очима.

— Партнер? — випалив далі, наче з рушниці, дивлячись на Колісника.

— Що зволите питати? — спитався його той, як жар займаючись.

— Ні-ні, не грає,— одказав хазяїн.

— Черт с ним! — прогук басюкою Селезньов.

— А-а... в карти? — догадався Колісник.— Не вмію і в руках держати. Се не наша забавка, господь з нею!

Тут саме дівчина принесла на підносі два стакани чаю і подала їх Книшеві і Селезньову. Невисокого росту, кругловида, чорнява, одіта по-городянському: у темній корсетці з червоною облямівкою, у рясній спідниці, з білим, як сніг, попередником; невеличкі помірні черевички на ногах з зеленими застібочками. Все те нове, блискуче, як блискучі чорні її очі, як і довга коса, вичесана та заплетена рожевими кісниками... Все то на їй так привітно виглядає, все бере на себе очі.

— Это откуда у тебя такая взялася? — спитав Селезньов хазяїна, коли дівчина, віддавши чай, скрилася у хату.

— А що? запала в око? — зареготався Рубець.

— Ну что — запала! Девка, как есть девка — настоящая! Не наших городских шлюх,— бубонів Селезньов.

— Та вона чогось мені по знаку; я її десь бачив,— казав Книш.

— Бачили? Ні, такої ви зроду не бачили! — реготався Рубець.

— Да ну, не дури! Говори, где взял? — напіра Селезньов.

— Найняв. Недавно найняв,— повідав хазяїн.— Виходжу раз на базар — стоїть дівчина-селянка. «Ти чого,— питаю,— стоїш тут? Винесла що продавати?» — «Ні,— каже,— найматись...» — «На ловця,— думаю,— і

звір біжить». Я саме свою комнатну розщитав... Ледащо великої руки було!.. Я до неї: розпитую, чи служила до сього. «Служила»,— каже. «У кого?» У кого б ви думали? — спитався хазяїн, помовчавши.

Всі тільки дивились на нього і ждали одказу.

— У Загнибіди! — випалив Рубець.

— Та-та-та...— затарабанив Колісник.— Знаю, знаю; бачив, бачив... Христею зоветься?

— Христею,— одказав хазяїн.— Як сказала вона мені — у Загнибіди, то я й задумався,— почав він далі.

— То-то я й дививсь, що знайоме обличчя,— перебив його Книш.— Десь я її бачив. А я ж її у поліції бачив, її пригоняли на слідствіє.

— Отож і мені страшно стало,— хвалиться Рубець.— Чутка ходила, що дівчина задавила Загнибідиху. А гляну на неї — щось не віриться, щоб така давила. «Ти,— питаю,— коли служила?» Думаю: «Може, давно коли, може, се не та».— «Оце,— каже,— після смерті хазяйки одійшла».— «Так ти та сама, що, казали, задавила хазяйку?» — питаю її. А вона у сльози, як заригає! «Чого ж ти плачеш?» — «Та як же,— каже,— через ту брехню немає мені просвітку. Ось другий день стою; питає хто: де була? одкажу,— зараз і назад». Подумав я: «Коли б вона справді була винна...»

— Та то її вплатав Загнибіда, щоб затягти діло. Потім сам в усьому признався,— перебив Книш.

— Та постійте ж бо,— одказав хазяїн.— Подумав ото: «Коли б була винувата — не пустили б її»; та й кажу їй:

«Пожалуй, я тебе найму, тільки попереду справлюся де слід».— «То найміть, зробіть милость»,— просить сама. Привів я її додому, а сам — до слідователя. І от, як ви кажете, що то її Загнибіда вплутав, так і слідователь каже... Так я її учора й договорив.

— А дорого? — спитався Книш.

— Десять рублів, на моїй одежі.

— Талан! — скрикнув Колісник.

— Питаю її: що за рік? А вона: «Що хочете, тільки на вашій одежі». Кажу — десять буде? «Буде»,— одказує. На тому і порішили.

— Дурна селянка! — сміється Колісник.

— Та якщо така вона й далі буде,— повідав Рубець,— то я їй і двадцять дам. господь з нею! Адже куховарці плачу три карбованці на місяць, а що з неї? Тільки й того, що обід зваре; а як оддала обід, то зразу й поминай як звали! А ся, може, хоч хати не покине.

— То ще — поки не роззнайомилась. А от, підождіть, москаля наживе — почне, як і всі, бігати,— увернув Книш.

— Правда ваша, правда,— каже Колісник.— У мене з села була. З півроку просто любя-мила, хоч у вухо бгай, а познайомилась з москалями — зараз і пішла у хльондри. Що ті москалі лиха з слугою роблять!

— Що москалі — то москалі,— умішався Рубець,— а то ще й такі, як у мене куховарка. Зараз і почне нашіптувати та наставляти: і того не роби, і то не твоє діло; і води не носи, і грядок не поли. Думаю розщитати

прокляту! За одно й держу: ніхто кращого борщу не зварить, як вона: їм — не об'їмся! Зате ж і зло неабияке: коло печі не стій, нічого не кажи, ні в віщо не мішайся,— так зразу і присне, так і палахне вгору!

— Городська, городська,— мовив Колісник.— Се вже коли городським миром помажеться — пиши пропало!

Тут саме увійшла Христя за порожніми стаканами — і розмова стихла.

— Ну, а за що ж то Загнибіда загубив свою жінку? — спитався Колісник, коли Христя вийшла.

— За що? Хто ж його знає, за що,— повідав Книш.— Усяко кажуть: одні його винуватять, другі її. Вона, кажуть, ревнива дуже була... Він їздив кудись та забарився на один день; вона й напалася... Ну, він і попом'яв...

— Добре попом'яв, що й на той світ одправив. Ні, він таки лихий був, а вона дуже добра. Я знаю її, вона кума моя; і його знаю — завзятий! — толкувався Колісник.

— Да о чем мы толкуем? — гукнув Селезньов.— Играть-то будем или нет? — випалив він, визвірившись на хазяїна.

— Зараз! зараз! — замовив той.— Христе! як би столик сюди принести!.. Чи, може, у бесідку підемо? Тихо тепер, засвіtimo свічку і — катать-валяй!

— Да мне все равно. Кого ж четвертым?

— Хто четвертим? — пита хазяїн.— Нема четвертого.

— А ваш квартирант? — спитав Книш.

Рубець тільки махнув рукою.

— Не гра?

— Другим бог і квартиранта пошле такого як слід,— одказав Рубець.— А в мене нелюдим якийсь: все сидить у своїй хаті.

— Що ж він робе? — спитав Книш.

— Пише щось, читає...

— Дурак, видно! — рішив Селезньов.

Колісник зареготався, а за ним і Книш.

— Само собою — дурак! — доводе Селезньов.— Молодому человеку погулять-поиграть, а он сиднем сидит в комнате. Молодому человеку все нужно знать, все видеть — да!.. За барышнями ухаживает?

— І не дума,— одказав Рубець.— Кажу ж: сидить собі в хаті. Ото тільки й виходу у його, що служба.

— Ну, дурак и есть!

— А наші людці хвалять: немає, кажуть, там чоловіка за його вдатнішого,— каже Колісник.

— Та він-то не дурний. Начитаний — по-книжному так і гвоздить! — правує Рубець.

— Из новых, значит! Уж эти мне новые! Ничего никогда не видел, никакого дела не работал, а критиковать — давай! Слышали: корреспондент проявился... Описал всю нашу управу.

— Ну? — гукнули разом Рубець і Книш.

— Да-а. Там такого наплел — страсть! За всех, за всех накатал... Я-то ничего; я старый капитан, обстрелянный; меня этим не проймешь; а вот другие — возмущаются. Председатель говорит: непременно нужно в редакцию

писати — хто такий; да в суд жалуватися. На свіжу воду вивести!

— Може, й наш. А що ви думаєте! Може, й наш,— одгадував Антон Петрович.

— Нет,— заспокоїв Селезньов.— Учителишка есть такой. Новый учителишка прибыл; низенький, черненький, плюгавенький. Вот на него говорят. По крайней мере, почтмейстер говорил, что он какую-то рукопись отсылал в редакцию. Да черт с ним совсем! Когда же в карты? — гукнув Селезньов.

— Зараз, зараз! Пистина Іванівна! Христе! А що ж столик?

Христя винесла столик, за нею вийшла і Пистина Іванівна.

— Столик у садок, у бесідку,— порядкував Антон Петрович.— Та розпорядись, Писточко, свічок туди; воно б годилося на другий столик — водочку, закусточку.

— Прощайте ж, Антон Петрович,— уставши, прощався Колісник.

— Прощайте.

— То як ви скажете: надіятись нам?

Антон Петрович скривився.

— Не знаю. Кажу ж — як голова,— одказав, угинаючись.

— Ні, вже згляньтесь! — прохав Колісник і нагнувся над ухо.

— Добре, добре! Приходьте завтра в думу,— швидко одказав він.

Колісник уклонився усім і, грузько ступаючи, пішов через хати.

— От і принесе його! Мужик-мужиком, а сиди з ним, балакай,— жалівся Антон Петрович.

— А в шею! — гукнув Селезньов.

— За таксу, видно? — угадував Книш.

— Та всього потроху,— заминав Рубець.

— Ну, идем, идем,— сказав Селезньов, спускаючись з рундука у садок.

За ним повагом пішов Книш, за Книшем — хазяїн. Усі не забарилися скритися в темній гущавині молодого садка. Там серед його, у невеличкій бесідці, на розчищеному столі, горіло уже дві свічки, освічуючи чорні закарпелки бесідки, стіл, на котрому лежало дві колоди карт. Селезньов перший ускочив туди, вхопив карти у руки, почав їх шпарко тасувати.

— Живей! Живей! — гукав він на Книша та Рубця, що повагом ішли собі, гомонячи про садок.

Книш дивувався, що так рясно овощ уродила, коли всі скаржились на недорід. Рубець звертав те скарження на людську ненажерливість; розказував, коли якого дичка посадив, яку щепу щепив, яку колірував.

— Готово! — скрикнув Селезньов, як вони наближались до бесідки.

— Уже сей і капітан завзятий! Не дасть і погомоніти,— увіходячи, обізвався Рубець.

— О чем там еще калякать, когда дело ожидает? Прошу карты брать, чья сдача?

— Та дайте ж хоч усістися. Уже й гарячка з вас! Чи то й на війні так напирали? — спитав Книш.

— А-а, пардону уже просите? Пардону, а? Ну, бог с вами! Вот моя дама,— перекидаючи карту, мовив Селезньов.

Книш і Рубець собі взяли по карті. Випало здавати Книшеві. Він узяв одну колоду, перетасував, зняв, піддивився під карту і зразу одсунув. Потім узявся за другу колоду, знову потасував і знову зняв.

— Вот уже и пойдет, ворожея! — сердився Селезньов.— Все черная, да и баста! Я вас всех сегодня попарю. Ух, знатно попарю! Снимите, что ли?

— Та знімайте вже,— підсуваючи до нього колоду, сказав Книш і почав здавати.

У бесідці стало тихо. Чутно тільки, як карти слались, падаючи на стіл, та шуршали на зеленому сукнові.

— Раз! — мовив Книш, роздивляючись свою карту.

— Два,— тихо обізвався Рубець.

— Три! — випалив Селезньов.

— Бог з вами! Беріть, беріть! — загомоніли Книш і Рубець.

І знову стало тихо.

— Семь черва! — гукнув Селезньов.

— Віст! — сказав Книш.

— Пас! — обізвався Рубець.

— Одкривайте!

Рубець розгорнув на столі карти.

— Без одной! — скрикнув Селезньов, розгортаючи і свої.

Книш почервонів і зозла кинув колоду, а Селезньов, здаючи, усміхався.

Тим часом у хатах засвітилось. Веселенько заблищали огоньки у розчинених вікнах, забігали по стінах тіні, заметушились по хатах люди.

— Мар'є! ти вже сьогодні, пожалуста, не заходь нікуди, — мовила Пистина Іванівна, стоячи на кухонних дверях, до білолицої молодиці з чорними очима, що стояла перед умазаним у стіну дзеркальцем і вив'язувала голову шовковим платком.— Бо, бач, понаходили... Треба хоч жареного їм поставити.

Мар'я затихла, слухаючи. Се зразу — рвонула платок з голови і швиргнула його на лаву. Чорне блискуче волосся як хміль розкотилося по її плечах, по виду. Пистина Іванівна мерщій сховалася в кімнату.

— Се чорти його батька зна! — гукнула Мар'я, прибираючи волосся з-перед очей.— Се каторжна робота! І відпочинку тобі ніколи немає. І до обіду роби, і після обіду роби ще й на всю ніч становися коло печі. Хай його поб'є лиха година! Хіба я наймалася на таку роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти роби! Не буде сього: не хочу!

Смутна та сердита опустилася Мар'я на лаву. Розпатлану й засмучену застала її Христя.

— Чому се ви, тітко, не збираєтесь? — не знаючи нічого, пита у Мар'ї.

— Збирайся!.. Хіба за тими чортами зберешся куди-небудь? — гукнула Мар'я, і її очі аж свіркнули з-під чорного волосся.— Коли б дні були удвоє більші, ніж є, то й то б їм мало. І вночі не спи, і то — роби!.. Се — мученька тяжка! се — каторга гірка! І піднесло мене, дурну, сюди служити! І пораяли лихі люди, щоб їм добра не було! — сюди найнятись! І послухала я їх, необачна голова!

Христя тільки витріщилася на Мар'ю. Чи давно вона була в кухні,— Мар'я любісінька-мілісінька була, збиралася кудись іти, вимивалася в милі, розчісувала свої кучеряві коси і пов'язувала голову,— як от уже простоволоса й сердита сидить тепер.

— Що ж там таке? — тихо спиталася вона в Мар'ї.

— Що таке? — гукнула Мар'я.— Ота біла киця — прийшла та ще й просе своїм кошачим голосом... О, лукава змія!

— То коли вам так треба — хіба я не справлюся за вас? — мовила боязко Христя.

Мар'я зразу затихла. «А справді,— думалося їй.— Христя однак нічого не робить. Хіба вона не справиться за мене біля печі?» Щось тепле і одрадне її серце залоскотало, по блідому личку, у чорних очах заграла-забігала тихая радість.

— Христе, голубко! — заговорила вона ласкаво.— То ти справді переміни мене сьогодні. Так нужно, так нужно! А барині скажеш, що ти за мене усе поробиш.— Вставши, вона знову взялася за платок.

— То я, коли хоче, зараз піду і скажу,— питається Христя.

— Як хоч,— одказала Мар'я.

«А що, як розприндиться наша киця?» — зразу ударило її в голову. Вона мала зупинити Христю, та та уже скрилася в кімнатах... Знову досада ущипнула її за серце. «То б вона пішла, а там як хотять: хай собі правляться, а то ще вискочить та бучу зіб'є... Уже ж що буде — те й буде, а вона піде!»

На дверях знову появилася Пистина Іванівна.

— То йди собі, Мар'є, коли хоч; Христя обіщає за тебе бути,— сказала і зачинила за собою двері.

Наче сонце засвітило і вигріло: так стало ясно та любо у Мар'ї на серці й на душі!.. «Ся Христя добра людина,— думала вона,— товаришка... Як усе наладила любо та мило, без гуку того, без крику».

— Я вже тебе, Христе, колись десять раз переміню,— обіцяє Мар'я, коли Христя вернулася в кухню.

— Та що ж тут таке? А коли вам треба йти... Коли вас там хто жде? — каже Христя.

— Ох, жде! — зітхнула Мар'я.— Чи так-то мене жде, як я, дурна, мучуся? — і, усміхнувшись своїми чорними очима, попрощалася й пішла.

Христя зосталася сама. «Чудна ся Мар'я! — думалося їй. — Куди се вона?.. Кинула чоловіка, кинула господарство, щоб у наймах вік свій скалатати! Чудна... От уже справжня городянка... Ще як уперше я її стріла у Йосипенків, вона казала, що городянкою була,

городянкою і пропаде... Отак і скалатає свій вік молодий... Ну, а потім? Як старість та неміч візьмуть своє? Коли робити нездужатиме, що тоді?.. Знову до чоловіка вертатися?.. А як чоловік не прийме?.. До жида у найми — воду носити, жидівські смітники ворушити?..» Христі не раз доводилося бачити жидівських наймичок — обідраних, обірваних, безносих, кривоногих... Страшно глянути на їх! А вони — неначе їм і горя ніякого немає — гугнявим охриплим голосом перегукуються, жартують, усміхаються... «Невже і Мар'я дійде до того?..» Христя аж струснулася... «Не доведи господи!» Вона сама не знає, чого ся Мар'я так їй полюбилася. Щось рідне, щось добре вона чуває у їй. З першої стрічі вона зразу прикувала Христю до себе. Ідучи найматись, Христя страх як бажала стрінути де-небудь Мар'ю. А отже й випало: не тільки стріла, а вмісті прийшлося й служити. Як Христя зраділа, коли перш всього у чужому дворі стріла Мар'ю. Так би й кинулась їй на шию, коли б Мар'я зразу була признала її. А то Христя здоровкається, а Мар'я, мов чужа, дивиться на неї. Коли, розговорившись, Христя сказала, що знає її, бачила там-то, Мар'я тоді тільки згадала...

— І вам не шкода було кидати свого добра? — спитала Христя.

— Ані капельки,— одказала Мар'я спокійно.— Хіба воно моє? — додала ще спокійніше.

«Чудна твоя, господи, воля!» — подумала Христя і прийнялася в печі розтоплювати.

Недовго Христі прийшлося простояти коло печі, не довго правитись. Сама скоро, та й дрова — не солома,— хвилиною страва поспіла. І подавати б, так з саду одно доноситься: раз, два, три! — ознака, що ще не переграли у карти.

— Накривай на стіл, Христе, бо вже швидко скінчать,— сказала їй Пистина Іванівна.

Христя накрила і чимало ще дожидала у кухні, що ось гукнуть — неси! Немає, не чуто. Пані пішла в садок та там і сіла.

Христя потушила світло і вийшла на сінешній рундук. Місяць геть високо піднявся вгору, білим світом вистилав землю. Тихо ходив його срібний світ, мішаючись з легкою тінню попід хатами та заборами. Небо й повітря миготіло срібло-сизим полум'ям; невеличкі зірочки ледве-ледве лупали у тому блакитному мороці. Повітря стоїть — ані дихне, не ворухнеться, мліє у своєму тихому спокої, місто німіє, гасить світло і покривається сном.

Христя сіла на порозі, приклонилась головою до одвірка. Тихий спокій ночі колише її, присипляє думки в голові, жалощі і радощі в серці... От би коли лягти отам під коморою, на свіжому повітрі — і заснулося б!.. І Христя солодко позіхає. Сон хилляє її, а з саду доноситься регіт, чуто крики... Ні, не спи, Христе, дожидай, поки кликнуть тебе!

Від нудьги Христя почала сюди-туди водити очима... Вікно з причілку було відчинене, у йому світилося. То вікно з паничевої хати. «Чого ж у його так тихо, чи не

заснув, бува?» — подумала Христя і, піднявшись, побралася до вікна.

Коло столу над білим папером зігнувся він: пише щось. Рука несамовито бігає, виводячи стрічку за стрічкою; молоде лице його, оторочене руським пухом, то хмуриться, то прояснюється; чорні бровенята то сходяться, то розходяться; на високому білому чолі у ясних карих очах бродить глибока думка. Він на хвилину зостановився, чогось тихо пошептався сам з собою і, захопивши перо, знову почав писати: тільки гострі кінці його по білому паперу заскрипіли...

Христя помилувалася його молодим личком, таким задуманим і таким ясным, білими тендітними руками, карими очицями, чорними бровенятами і, помилувавшись, подумала: «От і неволить свої молоді літа над такою роботою!»

— Христе! Христе! — донеслося до неї з кухні.

Вона, як опарена, скочила — побігла.

— Виймай жарке та давай. Вони і до світу не скінчать. Хай стоїть перед ними, і холодне поїдять, як захотять,— гнівно сказала Пистина Іванівна.— Бо я спати хочу,— додала.

Христя забрала страву і однесла все у садок.

— Эй ты, красавица! — гукнув на неї Селезньов.— Принеси-ка сюда воды.

Христя принесла воду і, становлячи, почула, що щось трімнуло її за стан. Озирнулась — то Селезньов посилав до неї свою довгу руку.

Христя зашарілася і в одну мить зникла з-перед їх.

— Эх, скорая! черт возьми! — сказав Селезньов.

— А ви, капітан, по заповіді поступаєте: хай права не знає, що робить ліва,— зареготався Книш.

— Да просто хотелось ущипнуть...

— Не розвращайте моїх слуг,— мовив понуро Антон Петрович.

— Нет, нет... бог с ней!.. Я вист, а вы что? — повертається до Книша.

— Та й я повістую,— одказав Книш.

— Без двох,— каже Антон Петрович, розкриваючи свої карти.

— Ви, капітан! — гукнув Книш.

— А черт тебя дери с твоей девкой! — скрикнув капітан... І з гущавини роздався нестямний регіт.

Христя, стоячи за бесідкою, нічого не розібрала, об чім вони розмовляли, і тільки ображено прошептала:

— Чортова верства! і сорому йому немає!

— Зачиняй вікна та лягай спати! — сказала їй Пистина Іванівна, коли вона вернулася до хати.

Христя побігла... Кругом хати почувся стук, грюк, гарчання прогоничів.

— А се нащо? — донісся до неї з хати голос квартирантів, коли вона намірилась вікно зачинити, і його біле обличчя показалось у вікні.

— Не треба хіба? — спиталася вона.

— Не треба,— одказав він тихо і скрився.

— Пора вже спати! — не знаючи, як і навіщо, гукнула Христя.

Обличчя його знову показалося у вікні, освічене тихою усмішкою. Христя мерщій одскочила й побігла у сіни.

Коли вона лягла, то перед її очима у темній темноті засунених сіней все стояло його біле обличчя і стиха усміхалося до неї... Вона нешвидко заснула, кидаючись кожен раз, як до неї доносилися викрики товстого капітанового голосу.

II

Уже сонце геть піднялося угору, як Христя встала. Мар'я ще не верталася, пани спали. Всюди було тихо, ані шерхне ніде. З улиці доносився гомін, біганина; то саме люди пустилися на базар. Христя згадала, що води обмаль, ухопила відра й побігла до сусіднього колодязя по воду. І води принесла, і самовара постановила, а ще ніхто не вставав. «Видно, учора до світу досиділи за картами, що й пан заспав»,— подумала вона, стоячи серед кухні й роздивляючись, за віщо б їй ще прийнятися.

— Христе! — почувся голос панів з кімнати.— Пора вікна відчиняти! — І він голосно позіхнув.

Христя побігла. Вертаючись, вона стріла Мар'ю. Обличчя в неї біле, як крейда, очі червоні, одежа пом'ята, коси вибилися з-під платка, та й платок сам поліз набік,— або ж вона цілу ніч не спала, або ж, на хвилину задрімнувши, кинулася і зараз побігла додому.

— Здорові, тітко! — веселенько привіталася Христя.
— Здорова,— під ніс охриплим голосом мовила Мар'я.
— А чобіт і досі не почистила? — гукнув пан з кімнати.
— Дурна голова! — мовила Христя й побігла за чобітьми.

Поти вона чистила чоботи, Мар'я мовчки прибиралася, підбирала свою розкуйдану косу, підсмикала пом'яту спідницю. Гляне Христя — німа, мовчазна Мар'я, аж сердита, і знову прийметься за чоботи. Ось вони в неї і заблищали, мов лаком покриті. Хутко помчала їх Христя в горниці.

— Чи Мар'я дома? — донісся голос панів.

— Дома,— одказала Христя.

— Скажи, щоб збиралася на базар.

На Мар'ю наче хто кинув гарячого приску!

— Біси його батькові! — гукнула вона, тільки що Христя показалася на порозі.— У нас ніколи так, як у людей: підуть на базар, наберуть днів на два, на три, та й готово. А в нас щодня тьопайся. За шага тії цибулі купити — йди!.. І сьогодні йди, і завтра бреди... У других — коли куховарка, то вона сама і на базар, і все; а в нас — слідком, як дурочка, тьопайся, та носи, що їм завгодно купити... Бісові злидні! Бояться, щоб не вкрала, бач! — торохтіла Мар'я, пов'язуючи голову старим платком.

Пан швидко вийшов одітий і, не кажучи ні слова, пішов з хати. Мар'я, вхопивши корзину, повіялася за ним.

«Чого се Мар'я така сердита? Що з нею?» — думала Христя, zostавшись одна серед мертвої тиші. Самовар награвав сумну-журливу пісню і болісно одкликався у Христиному серці.

Нешвидко пані встала, а за нею й дівтора. Треба давати усім умитися, дітей повдягати, кроваті поперестилати, у хатах поприбирати. Христя крутилась, як муха в окропі.

— Подавай самовар, бо з базару пан швидко прийде,— приказала Пистина Іванівна.

Христя кинулася у кухню, аж і Мар'я прийшла. Бліда і полита потом, вона принесла у корзині і м'ясо, і курей, і всяку овощ — повну корзину; принесла та так і кинула додолу!

— Руки пообриваєш, носячи! Нема того, щоб хурку найняти; як на того коня валять — носи! Аж руки потерпли! — скрикнула вона і почала розмахувати руками.

Христя мерщій ухопила самовар і понесла у горниці.

— Вимий стакани,— порядкує пані.

Поти Христя правилася біля чайної посуду, прийшов і пан, почав розказувати про базар, хвалився, що купив, почому.

— Ти дивись сьогодні за Мар'єю, бо вона десь була. Ходе по базару та на людей слоняється,— додав. Пані тільки зітхнула.

Христя вийшла у кухню. Мар'я сиділа коло столу, спиною до горниці, і, уставившись очима у вікно, нехотя жувала скоринку хліба. Видно було, що вона об чомусь

думала, про щось журилася... Христя боялася зачепити її розмовою. Було тихо і сумно, хоч сонце так весело освічувало кухню: його золоті стяги вигравали на шибках високих вікон, його ясні кружала крутилися по долівці. Коли се...

— Чого се Мар'я Іванівна так зажурилася? — роздалося тихе питання ззаду Христі, аж вона злякалася. Зирк! — на кухонних дверях стоїть панич. Його голова й борода закустрані, його очі заспані, біла вишивана сорочка розхристана і з-під неї виглядає тендітніша від рожевого лепесточка груднина.

— Нічого й журитись, коли рук не чуєш! — суворо відказала Мар'я.

— Чого ж се?

— Он яку хуру теребила на собі! — вказала Мар'я на корзину.

— Бідна головко! Та ніхто й не поміг? І не знайшлося нікого такого? — пита, граючи очима, панич.

Мар'я скоса глянула на нього і скрутнула головою.

— Ну, вже й ви! — одказала вона, зітхнувши.— Без того, щоб не пришити квітки, не можна.

— О, ви вже й сердитесь, Мар'я Іванівно. А я хотів прохати, щоб дали мені умитися.

— Он кого просить! — кивнула вона головою на Христю.

— А се що за вечірня пташка? — пита він, уставивши очі на Христю. Христю неначе хто жаром обдав... «Се він плеще про вечірню через те, що я учора з ним заговорила»,— подумала Христя і ще дужче почервоніла.

— Дівчина! Не бачили? — одказала Мар'я.

— Уперше зроду... Звідкіля така горличка полохлива?

Христя чує, що в неї не тільки лице — голова горить-палає.

— А гарна? — пита Мар'я, усміхаючись та піддаючи ще більшого жару.

Панич узявся у боки і очима так і вп'явся у Христю.

— Оце вже й закохались? — сміється Мар'я.

— То вже і закохався. Що ти думаєш?

Христя така рада, що її кликнули в горниці: як стріла та полетіла!.. Убігла у горницю, слухає наказу панії, а чує — його мову, дивиться у землю — баче його ясні очі.

— Чи Григорій Петрович устав? — пита пані.

— Я не знаю... Там панич якийсь у кухні,— одказала Христя, догадуючись, що то за квартиранта річ.

— То ж і є він. Клич же його чаю пити.

Христя знову ввійшла у кухню, а він стоїть, веде жартівливу розмову з Мар'єю, і Мар'я весела: сміється, щебече.

— Пани просять чаю пити,— сказала, засоромившись, Христя.

— Добре, горlichко, добре. Дай же мені умитися, Мар'є!

— З якої речі? — гукнула Мар'я.— Коли вона вам подобалася, то хай і дає.

— Тю-тю! Ти ж моя стара слуга.

— Мало чого, що стара? Старі тепер забуваються, а на молоденьких задивляються!

Панич похитав головою.

— Ну, що з тебе, старе луб'я? Дівчино! — гукнув він.— Як твоє святе ймення?

Мар'я зареготалася, а Христя мовчала.

— Як тебе зовуть? — знову допитується він.

— Не кажи-и! — скрикнула Мар'я, коли Христя уже сказала.

— Христина,— провів він.— А батька?

Христя мовчала.

— Батька, питаю?

Христя усміхнулася й одказала: батько.

— Христина батьківна? Га?

Ще дужче Мар'я зареготалася, а за нею і Христя.

— То отже слухай, Христино батьківно,— жартує панич.

— Будь однині моєю слугою і дай мені, будь ласка, умитися... Шабаш тепер, Маріє Іванівно! Пасіть задні.

— Не дуже, не дуже! — мотнувши головою, одказала та.

— Щоб не прийшлося знову до старих вертатися.

— Ні, сього не буде.

— Не буде прибуди, а добре буде,— затарабанила Мар'я.

— Як, як? Що ти сказала?

— Те, що ви чули...

Поки вони змагались, Христя принесла воду.

— Неси сюди, Христино,— махнувши на Мар'ю рукою, мовив панич, указуючи на свою хату.— Сюди, сюди!.. Ти ще не була у моїх покоях?

Христя увійшла за ним. Велика хата, аж у четверо вікон; по ліву руч, під глухою стіною, стояла неприбрана

кровать, виплутана неначе сітка, з тонкого заліза; за нею проти вікна — стіл; на столі усяких виробок з дерева, глини, каменю. Тут були голі, обнявшись руками, люди, вискаливші зуби собаки, світячі очима коти; по обох боках столу на круглих підставах стояли дві темні чоловічі постаті: одна — в шапці і кожусі — справжній мужик, друга — без шапки, носата, великі пацьорки спускалися на вуха кучерями. По стінах — картин-картин, аж очі розбігаються! Між двома вікнами чорна блискуча шафа, на їй — головатий чоловік обперся на шаблю, з-за котрого драв шию крилатий орел... Христі уперше зроду доводилось бачити таке диво.

— Отой стільчик візьми, Христіно,— порядкує панич,— та постав серед хати; а там під кроваттю таз; постав його на стільчик та й лий на руки.

Христя почала зливати холодну воду в його жмені, котрі аж просвічувались при сонячному світі. «І що там мити?» — подумала Христя, дивлячись, як і без того тендітні та білі руки натирав панич пахучим милом. Мар'я, одхиливши двері, собі висадила до них голову.

— Бач — зачинилися... Глядіть, щоб гріха якого не трапилося,— каже Мар'я, усміхаючись.

— А ти підглядаєш за нами, стара карго?.. Не такі ми люди з Христіною. Адже правда? — І приязно заглядає їй у вічі своїми карими, блискучими.

— Які ж то ви? — допитується Мар'я.

— Ми — праведні. Правда, Христе?

— Та вмивайтеся, а то покину,— сором'язливо одказала Христя.

— О, бач!..— сказав панич і підставив руки.

— Та то ще не обійшлося: занову ситце на кілочку! А обійдеться...— регоче Мар'я.

Христя то почервоніє, то побіліє, аж сльози їй на очі виступають. «І яка ся безсоромна Мар'я: плеще таке, що й на голову не злізе!» — думається їй.

— Не мути дівчини, не мути! — відказав панич, кінчаючи вмивання.

Христя мерщій ухопила таз з водою і вибігла у кухню. Мар'я поступилася до панича у хату. І чує Христя, як не дуже давно сумна і сердита Мар'я щебече та регоче.

— О-о! там є...— каже вона, сміючись.

— Надбали батько з матір'ю,— додав панич.

Мар'я так і залилася реготом... Христя не розбере, об чім вони розмовляють, вона тільки догадується, що про неї та річ. Її ущипнула досада... «Раденька, що дурненька!» — думала вона.

Христя давно вже витерла таз, та не хотіла нести туди, де стоїть він, де регоче Мар'я. Коли він, одівшись, пішов у горниці чаю пити, тоді тільки вона однесла його.

— От панич! От добра людина! Тільки й побалакаєш, коли він дома,— зітхнувши, мовила Мар'я. Христя тільки скрутнула головою, не знаючи вже, що й думать про Мар'ю. Вона мерщій пішла прибрати паничеву хату.

Коли пішли з дому пан і панич, почалося щоденне порання. На Мар'ю знову насіло. Сумна, сердита, вона по

десять раз приймалася за одно діло і, не доробивши, кидала його. Їй усе здавалося не так, все було на заваді!

— Чи довго будеш пінити отой борщ? — скрикнула Пистина Іванівна і прийнялася сама кришити зілля, різати м'ясо.

Мар'я ходила, як сова, насуплена, мовчазна, торохтіла кочергами, мисками, горшками. Пані собі сердилась, і Христя не знала, на яку їй ступити, щоб часом не повернути того гніву на себе. Який учорашній день був для неї тихий та радісний, такий сьогодні бучливий та непривітний. Як на те, ще й діти, не помирившись іграшками, підняли крик-ревище.

— Маринко! Чого ти плачеш? — гукала з кухні пані.— Піди їх забав чим-небудь,— додала Христі.

Невеличку дівчинку Маринку, що желіпала на всі хати, Христя узяла на руки, носила, шикала, дзенькала у вікно,— ніщо не помагало. Маринка пручалася, дряпалася, рвалася до матері у кухню.

— Не пускай її сюди! — крикнула пані.

Насилу Христя забавила Маринку, посадивши на килимі гратись цяцьками, а тут Івась розходився — веде його купатись.

— Не можна. Мама не велять,— умовляє Христя.

— Купатись! — одно репетує Івась, поки не вскочила червона, як огонь, Пистина Іванівна і не надавала ляпасів. Івась підняв ревище.

— А стидно такому великому та так кричати,— умовляла його Христя.— Он бачте, як Маринка гарно

грається. От цяця баришня!

— Ця-ця...— одказала Маринка, граючи очима і, вхопивши на оберемок завбільшки з себе куклу, почала її колихати.

Івась червоний, як кішка, скочив до Маринки на килим і за одним махом порозкидав кукли геть по долівці. Маринка знову залементувала, а Івась, одійшовши до столу, почав гикати.

— Чи ви довго мені будете кричати? — гукнула пані, виглянувши з кухні.

— Он та... лається,— одказав Івась і вказав на Христю.

Христя завмерла на місці: що, як пані справді повірять? Та й недобра ж яка дитина!

Насилу Христя утішила Івася, насилу звела його з Маринкою і трохи спочила, коли вони загралися. Потім, як у печі витопили,— треба на стіл накривати. Прийшов пан і панич — обід подавай, за столом служи: те приймай, те подай, те перемий, перетри.

Після обіду нагодовані діти замовкли, пан ліг спати; панич пішов у свою хату — зачинився. Прийшлося спершу перемити посуду, та тоді і собі за обід сісти.

За обідом Мар'я розговорилася. Розмова вертілася біля панича і хто він такий, і де слуге, і який ввічливий, доступний, балакучий.

— Коли б трошки повніший, що б то за красивий був! — вихваляла Мар'я.— Трохи лиш чи наша пані у нього не теє... Бо як зайде за нього розмова — не нахвалиться кумом. Він хрестив Маринку... А що панянки у городі —

то кожна сьогодні б пішла, аби сватав. Так ба! Ні на кого не хоче проміняти попаді. Піп у церкві вечерню служе, а він з матушкою чаї розпиває. Пройдисвіт! А все добрий чоловік,— додала Мар'я й позіхнула.

— Спати хочеться? — питає Христя.

— Аж гілля гне! Подумай: ані на волосинку не заснула. Оце зразу піду в комору та й зачучу; а ти, будь ласка, попорайся за мене.

Упоравшись, Христя повела дітей у садок. Пані собі вийшла з роботою на рундук і, мугикаючи під ніс, щось плела. Швидко-шпарко перебирали її тендітні пальчики якісь прутки, з-під котрих випливала дірчава стежечка, далі — кружало, далі знову стежечка. Христя здивувалася... Вона бачила, як плетуть жидівки панчохи, тільки се не те, се — щось інше, друге.

— Що то ви, бариня, робите? — несміло спитала вона й почервоніла.

Пані, глянувши на неї, зареготалася, дзвінко, гулко так залилася... Тіло її тремтіло, личко зарум'янилося, два ряди білих зубів заблищали, а очі так і грали, так і горіли... «Та й хороша ж яка пані, як регочеться!» — подумала Христя.

— В'яжу,— одказала Пистина Іванівна.— Не бачила ніколи, що так витріщилася? Дивись.

Христя збігла до неї аж на рундук, а пані почала показувати, як в'язати.

У Христі аж в очах миготіло, голова кругом ходила, дивлячись, як швидко пані мідяним прутиком хапала

нитку, в'язала петелечку, в ту петелечку знову втягала нитку і — не знать як — уже робилося дві петелечки. Христя аж зітхнула.

— Не поймеш?

— Ні.

— Хай колись навчишся.

День крався до вечора. Сонце повернуло геть з полудня і страшенно пекло; повітря, аж жовте, пашіло, мов з печі. У садку, в прохолоді — і то було душно-млосно. Дітвора вередувала, не гралася.

— Веди їх у хату,— сказала Пистина Іванівна.

— Там же пан сплять,— увернула Христя.

— Доки йому рутити? Ще мало спав? Однаково виспиться — та й піде на всю ніч,— зморщивши свої біляві брови, мовила пані.

Христя стріла на дверях пана — заспаного, облитого потом.

— Оце гаразд, що ти йдеш. Давай мерщій вмиватися,— сказав він, виходячи на рундук до жінки.

— У-у, заснулося! — позіхнув він.

— Гаразд. Вирутиш день, а на всю ніч з дому.

— Та треба піти; не можна — обіщав. Та сьогодні не засиджуся — к півночі буду дома.

— Гляди. Я буду дожидати,— сказала пані.

Сонце сідало, як пан вимитий, прибраний, посунув повагом з двору. Пані на крильці примостилася чаю пити. Вийшов і панич. Він узяв на руки свою хрещеницю Маринку і, забавляючи, почав поїти чаєм.

— От вона тільки у вас і чаю нап'ється. Любить вас! — каже пані.— Маринко! ти любиш хрещеного папу?

— Лу-бу...— дебело вимовила Маринка і всіх розсмішила. Панич її за се пригорнув, поцілував; а вона з радощів почала кострубачити його голову, бороду, плескати рученятами по запалих щоках.

— Ти ж моя хрещениця! Ти ж моя хорошая! — примовляв він, гойдаючи її. Маринка реготалася; пані, весело граючи очима, дивилася то на панича, то на дочку — любувалася.

Смеркалося, коли вони скінчили чай. Дітвора зразу захотіла спати. Христя пороздягала, положила. Коли вона вийшла у кухню, Мар'я вже стояла вибілена, наряджена.

— Оце ще сьогодні піду,— сказала вона до Христі.— Може, вже і востаннє! — глибоко зітхнувши, додала і пішла з хати.

Христя zostалася знову сама. Дітвора спала; панич пішов у свою хату, зачинився; пані сиділа у своїй... Тихо-тихо, як у вусі. Сон почав колихати її.

— Чого ти, Христе, сидиш? — сказала, визирнувши в кухню, пані.— Лягай спати; я сама одсуну панові.

Христя подумала, де б його лягти: чи в сінях, чи тут, на полу у кухні; і рішила — краще на полу. Може, що трапиться пані спитати — от вона зразу і є.

Потушила Христя світло, лягла. Густий морок темної ночі обняв її зразу. Христя заплющила очі... Дивно їй: то сон аж хилив, а то зразу не знать де і дівся. Зароїлися думки в голові... Вона розкрила очі. Вікна манячили у

густій темноті, а в їх, неначе іскорки, виблискували зорі знадвору... А то що за смужечка світу трепече, ворухиться на долівці?.. Христя повернула голову до паничевої хати. Двері були не зовсім причинені і крізь невеличку щілочку пробивався світ... «І він не спить,— подумала вона.— Що ж то він робить?» — І тихо покралася до щілини.

Панич сидів коло столу трохи боком, обпершись ліктем на стіл, піддержував рукою голову. На столі горіло дві свічки; перед ним лежала книжка; він читав. Певно, читав, бо його очі, як миші, бігали по книжці. Ясний світ од свічок прямо падав на його лице, біле, свіже; красиве, воно ще здавалося красивішим при тому світі. Лоб широкий, високий — з мармуру виточений, і на йому, над очима, неначе дві бархатки, чорніло дві брови. Уста зціплені, прикриті тінню від шовкових усів. Він ними не дихав; се видно було по носу, рівному, з стесаним кінчиком, ніздрі котрого стиха то розширялись, то улягались. Чорна борода укривала його підборіддя і віддавала цілим пучком непримітних іскорок, що загорялися при кожному тихому повороті голови... Христя аж лицем припала до щілини, щоб краще бачити його. Потайно, з другої хати вона роздивлялася його, бо до сього соромилася глянути прямо у вічі. Тепер вона побачила красу його пишну, вроду молоду, маніру не просту, так присталу до його. Вона згадала хлопців. Які-то незугарні здалися вони їй! Доводилося бачити їй і попенка; панич, а лице у плямах, голова закустрана, сам

засмоктаний, і говорив так грубо, а лаявся ще гірше... Ні, вона зроду не бачила нікого кращого від його. Якби можна — так би, здається, і обвилася, як та хмелина на тичині, кругом його шиї, пригорнула його до високого лона, до свого гарячого серця... Слухай, мов, чим воно б'ється! А сама упилася очима в його очі, устами — в його уста та так би і замерла!

У неї аж зітхання сперлося в грудях, і вона глибоко і важко зітхнула. «Недаром панянки побиваються за ним, — згадала вона слова Мар'ї,— бо є за ким. Яка ж то та попада, що його до себе причарувала? І дивно — попада!» Замислившись про попадю, вона знову прилягла на подушку. Незабаром з панських покоїв показався світ, почулася тиха хода на пальчиках. Христя глянула і — пізнала в темноті постать пані. У неї дух сперло... Пані підійшла під його двері, стукнула стиха пальцем, спитала:

— Можна?

— Пистино Іванівно! Кумушка! — скрикнув панич і кинувся її стрічати.

— Оце одна сиділа-сиділа, дожидала-дожидала свого благовірного... Діти сплять. Думала — хоч ви прийдете словом перекинутись.

— Я читав. Чом же ви на мене не гукнули?

— А ви самі не догадались?

— Ви з роботою?.. Сідайте ж, сідайте, кумушка, неждана, несподівана госте! Ось і крісечко; у йому так покійно сидіти,— щебетав він, підсуваючи до неї крісло.

«Що ж се ж воно буде?» — подумала Христя і підвела голову. Двері були не причинені, щілина завширшки в долоню давала на все вільно дивитись. «Невже і вона?..» пригадалися знову їй слова Мар'ї... Мороз наче пройшов вповдовж Христиної спини... «У неї ж чоловік... У неї двійко дітей... Вона — кума його!» — думала Христя і чогось сама себе боялася.

А тим часом пані опустила в крісло і весело защебетала з паничем.

— Що се ви робите? Мені скатертину в'яжете? — усміхаючись, пита він.

— Вам?! — аж скрикнула вона і гостро подивилася.

— А хоч би й мені? Що ж я? Кум. Кумові давно б слід вив'язати скатертину; ось дивіться — стіл голий.

Вона ще гостріше подивилася, мов казала очима: для тебе? Знаємо ми вас! Є у вас ті, що наплетуть і нав'яжуть. Потім зразу перемінила свій гострий погляд і зареготалася, заіскривши очима... «О, яка вона хороша, коли усміхається!» — подумала Христя. Та, видно, і панич те саме подумав, бо його погляд, тихий та ласкавий, так довго зостановився на їй... Христя запримітила, як від того погляду, наче сніжина від теплого духу, тала пані, ще краще усміхаючись; і, сміючись, розказувала, як сьогодні Христя здивувалася її в'язанню, її швидкому перебиранню пальцями.

— У вас справді пальчики — чудо! — граючи очима, промовив тихо панич.

Пані кинула на його ґедзя і ще утішніше усміхнулася; її тендітні пальчики, мов мишки, забігали, дратували його, мов казали: ага, ага? хороші ручки? хороші пальчики? Де найдеш такі другі? Не стрінеш других таких!.. І Христі здавалося — сама не знає, що їй здалося... Вона тільки запримітила, мов що заблищало... почувся ляск...

— Больно! — скрикнув панич, тручи свою руку.

— Больно? — спитала вона.— А другим не больно! — І очі її загорілися хижо.

— Кумушка! — зашептав він, приложившись устами до її руки. Почувся поцілунок... Її рука лежала в його руках, і він тихо гладив її, прикриваючи зверху поцілунками... Вона не противилася, тільки прикро та хижо дивилася на його. Христя бачила, як у неї очі горіли, як уста тремтіли, як вона кусала їх... Пані здалася їй такою хижою, такою злою.

Це вона зразу вихопила свою руку і, скривившись, мов хто ущипнув її, не прошептала — просичала:

— Такі і в твоєї попаді руки?

Мов хто кольнув його у серце! Він тріпнувся, випрямився і уставився очима на паню.

— Пистино Іванівно! — тихо сказав він.— Кому-кому, а вам — гріх! Ви вірите, що брешуть люди?

Пані прикро подивилася на нього, похитала головою, зітхнула і знову узялася за роботу.

Ще довго сиділа вона смутна-невесела, опустивши очі в роботу, та вже нічого такого не було між ними. Він більше говорив, вона слухала. Коли-не-коли скине на

його прикрий погляд, мов питає: чи правда то? І знову опусте — задумається; і задумана слухає його. Христі здалося, що, і слухаючи його, вона нічого не чула, що говорив він: вона слухала сама себе, щось вивіряла у собі.

Уже геть за північ, коли місяць зійшов, пан прийшов і постукав у двері, вона, попрощавшись, пішла йому одчиняти.

— А я сиділа у Григорія Петровича і ждала тебе,— похвалилася вона. Пан їй нічого не одказав.

Швидко після того усюди погасло світло; все затихло, заснуло; одна Христя не спала. Вона ще довго качалася та думала про те несподіване гостювання пані у панича.

«А може, воно між панами так і годиться... Звісно: панські звичаї — не наші...» — рішила вона і тоді тільки заснула.

III

Пізно заснула Христя, а рано устала. Обличчя її наче припухло, в очах пекло, голова горіла... Так буває, коли не доспиш. Вона справді не доспала. Ось уже другий день недосипляє... Хай позавчора сиділи пани довго, а вчора?... Вона згадала вчорашнє і здивувалася. Дивно їй, як се воно у городі ведеться; у селі давно б уже побачили-помітили, і гомону, і слави було б уже на все село; а тут — наче воно так і слід. Одна Мар'я догадується, і пані сама панові похвалилася, що була у паничевій хаті, і пан — нічогісінько... Дивно! Хай він

нежонатий, а вона? Вона — жінка, вона — закон брала, у неї діти — і то не гріх? Христі страх як хотілося побачити паню, чи перемінилась вона хоч трохи, як буде дивитися паничеві у вічі?

Пан вийшов умиватись. Вона зливала йому на руки і добре роздивлялася. Голова його вже лисіла, де-не-де сідина пробивалася між рідким волоссям; спина — горбом вигнулась, лице — жовте, замліле, руді рідкі баки, мов гичка з пшенички, спускалися з запалих щік. Їй пригадалася постать паничева, як вона його у щілину роздивлялася... Господи! який же то пан поганий!

Ось незабаром вийшла і пані. Тиха та ясна, на щоках грає рум'янець, личко біле та свіже... «І вона вийшла за такого поганого?» — подумала Христя і опустила очі в землю. Вона боялася глянути на неї; боялася, щоб пані не помітила, що вона підглядала учора.

Устав і панич; пішов до гурту чаю пити і — нічогісінько. Пані, як і завжди, розливала чай, а панич з паном гуторили про вчорашній вечір. Пан хвалиться виграшем, панич — нежданим гостюванням; а вона і собі слово уставе, і засміється, і заіскрить очима. «Та й скритні ж пани сі які!» — подумала Христя. Одно вона тільки й запримітила, що пані все якось тихо цілувала Маринку і хижо світила очима на Івася, на старшого сина, що скидався на батька; а найбільше тоді, як він, наливаючи чай у блюдце, схлюпнув трохи на стіл,— лице її скривилося, якась зла смуга пробігла коло уст... У той час вона, здається, не тільки ненавиділа сина, а разом і

батька. Та тільки то на одну хвилину появилось — і скрилося зразу; і знову вона тиха, ясна, ласкава, щебетлива.

Христя вийшла у кухню. Їй страх як хотілося розказати Мар'ї усе. Спитай її тільки та зачепи хоч словом — і вона б усе перед нею виложила. Так Мар'я така бліда, аж страшна, стояла коло столу і мовчки, нікуди не оглядаючись, кришила буряки на борщ... «Ні, не сьогодні,— подумала Христя.— Хай колись...»

Цілий день і Христя і Мар'я ходили задумані, мовчазні: Христі новина та не давала спокою, як миша скребеться в куточку, так вона скреблася на душі у неї. А Мар'я? Чого Мар'я сумна? Нікому в очі не подивиться, ні до кого не заговорить. Після обіду Христя запримітила сльози на Мар'їних очах. Під вечір Христя побігла в комору за вугіллям, де Мар'я завжди спала. Там Мар'я сиділа і гірко плакала.

— Тіточко! Чого се ви? — спитала Христя.

Та тільки махнула рукою і припала до подушки.

Настав вечір, а за ним не забарилася і ніч насунути. Мар'я не прибиралась, як учора, не милася, не вив'язувалась. Сумна сиділа вона у кухні, дожидала, поки пани ляжуть, і тільки коли-не-коли важко зітхала.

Пани нікуди не збиралися йти, посиділи трохи на рундуку та швидко й спати полягали.

— Тітко! ви в коморі ляжете? — спитала Христя.

— А що?

— Ляжу й я з вами: у хаті душно.

— Лягай.

Христя ухопила рядно, подушку і побігла слатися. Мар'я лягла в коморі, Христя — в прикомірку. Як погасили світло, непроглядна темнота обхопила їх: ані смужечки, схожої на світ,— неначе в домовині! Христя покійно лежить, слухає. Ось щось луснуло, щось ворухнулося, щось десь заскребло. То миша скребеться чи пацюк?

— Тітко!

— Чого тобі?

— Чи тут пацюків немає?

— Хіба я знаю.

Знову тихо. З улиці доноситься тиркання, гук.

— Се так і в селі на вулиці викрикують,— почала Христя.— А весело на тих вулицях!

— Весело буває,— одказала Мар'я.

— Хіба й ви бували на вулицях?

— Де я не бувала? У пеклі тільки не була; та й там, мабуть, не буде гірше, як тут є!

— Що ж вам таке було? — зацікавилася Христя.

— Зостарієшся, як усе знатимеш. Спи краще.

— Чогось не спиться... А ви, тітко, правду казали за паню,— перегадом бовкнула Христя.

— За яку паню?

— За нашу.

— Яку правду?

— Що пані панича любить.

— І ти хіба помітила?

Христя почала розказувати про вчорашнє. І дивно: Мар'я зразу наче ожила, перелізла аж до Христі слухати.

— Ой, боже! що та любов може,— вимовила вона наслідку, важко зітхнувши.

— І що воно таке та любов? — спитала Христя.

— Піди ж ти. Невеличка пташка, та велику силу має! Не люби, Христе, нікого й ніколи. Хай йому гаспид!.. Покій позбудеш, сон позбудеш, їсти забудеш, а накінці — ще й обдурить тебе, отак як оце й мене, дурну!

— Хто ж вас обдурив, тіточко?

— Багато казати, та мало слухати!.. Чи мало хто мене не дурив? Якби на них, дурисвітів, та вилились ті сльози, що я їх за один раз виплакала, то вони б у їх з головами своїми потонули! А чи раз же то було? Боже, боже! І нащо ти дав мені таке серце кляте?.. А нічого з ним не поробиш. Така вже, видно, моя доля гіркая! А може, доля така, як і слід, була, та пани на таку путь напустили.

— Які пани? — спитала Христя.

— Не знаєш? — перепитала Мар'я.— Свої... Я панська була. Та, видно, ти нічого не знаєш. А я?.. Сам чортяка не звідав того, що я звідала!.. Чого тільки не було в моєму житті? — подумавши, сказала Мар'я і почала розказувати.

— Ми були кріпаки. Нас небагато було: батько, мати та я — от і вся сім'я. Жили ми в Яківцях — село таке. Ти не дивись, що я тепер така стала — постаріла, понікчемніла; а замолоду була красива, швидка, весела... і на язик гостра. Все село тішилося моїми

вигадками, всі хлопці й дівчата носили прізвища, що я їх, бувало, надаю. Огонь була — не дівка!.. Мати любила мене — душі не чула. Бувало, де забарюся — уже і клопіт, і сльози. Де ж? Одним одна дитина!.. Може, і батько любив, та за панщиною ніколи було йому те показувати. Бувало, як поженуть на роботу, то за місяць хіба раз додому навідається. Він бондар був і все в панському дворі і кис; а мати одна зо мною. Батько був сухий, худий, заморений; прийде, було, додому — та й зляже. Мати возькається з хворим, а я собі вигуляю... Вигулялася така здорова, огрядна! От ти трохи нагадуєш мене собою... Мені уже сімнадцятий пішов. Хлопці біля мене, як хміль коло тичини, в'ються; а найпаче Будненко Василь. Чорнявий, кучерявий: картина — не хлопець! Люди казали: от би спарувати — на славу була б пара!.. Воно б, може, так і сталося, та... Батько усе хирів, кашляв, та так, як свічка, тав. На ногах і вмер, сердешний. Ну, звісно, після смерті батькової клопоти, турботи. Воно якби Василь сміливіший, то ми, може б, і побралися; тільки він жде, поки батькові рік вийде. Мені-то він сказав так, а матері — ні слова... Жду я того року. Пройшло уже два місяці. Коли се приходить до нас дідич з двору: «Тобі, Явдохо, наказ: перебиратись з дочкою у двір; а сюди з двору Якименка переведуть...» Господи! що ми тоді з матір'ю попоплакали та попоклiali свою долю! А люди в один голос: оце ж пропала Мар'я! оце рехт їй!.. Мати плаче, побивається, а мені — страшно так. Не дай, господи, повісять або утоплять; а жити ж то

так хочеться! Воно б, може, і краще було, якби утопили або повісили: менше горя знала б. Ні ж, бач, і досі по світу волочуся! Переїхали ми в двір. У дворі щось жінки та дівчата між собою перешіптуються; дивляться на мене та усміхаються. А мати одно — плаче...

— Не плач, стара,— як зараз чую голос коваля Спиридона.— Он у тебе дочка як картина: не дасть в образу! Викупить перед паном. Ще й нагороду одбереш за те, що викохала таку.

Усі так і зареготались, а мати ще рясніше заридала! А я стою коло матері, як чмелена: страшно мені і на людей глянути; а серце — як не вискоче!

Коли се кажуть: пан іде. Усі розступилися, кланяються. Перед нами, мов з-під землі, виріс пан — горбатий, кривоногий, таранкуватий, ще й з бородою, як у жида.

— Ану, де та красавиця? — питає. Уп'яв у мене свої манюсінькі мишачі очі з-під настовбурчених рудих брів — я так і обімліла; гляну на матір, а вона, як стіна, біла.

— Нічого, нічого,— каже пан, усміхаючись своїми гнилими зубами.— Нарядіть дочку як слід та й у горниці; а мати й на кухні послуже.

Мати в ноги.

— Паночку, лебедочку!..— просить-ридає.

— Чого ти,— каже,— дурна, виєш? Хіба твоїй дочці худо буде? Не бійсь, худо не буде.

Мати як припала до його ніг — та так і заколіла.

— Підведіть стару,— приказує пан,— та провітріть, а молоду одведіть у горниці.— Сказав — і пошкандиляв до

будинку.

Мене, не довго думавши, два чоловіки — хіп під руки! — та в горниці так і помчали. Там передали мене якійсь курносій, пикатій бабі. Та відвела ще далі, почала вговорювати, щоб я не боялася, що мені тут добре буде. Веліла скидати ту одержу, в якій я прийшла, а надівати ту, яку вона вкаже... Наряджа мене, та все прихвалює: яка я красива та як я панові сподобалася. Як оділа ото, підвела до дзеркала: я уперше зроду у його дивилася. Як глянула — і сама не своя стала! Чи се я, чи не я? Наряджена, розодіта, як та панянка... Того ж таки дня довелося попрощатися з своїм дівуванням!..

І Мар'я болісно та гірко зареготалася. У Христі мороз пробіг поза спиною від того реготу.

— Ох, сміх тепер,— стуляючи нитку перерваної розмови, почала знову Мар'я,— а тоді не до сміху було. Як я тоді плакала, як побивалася! Та все даремно... Мене заперли в одній хатині і не пускали нікуди. За цілий день у мене ріски в роті не було, а ввечір — пан знову іде.. Кривоногий, як змія та, в'ється коло мене. Так мене зло узяло! Глянула я на нього, огидливість так і заворушила, зло так і підступило під серце, вже ж усьому, думаю, край бува, та як кинуся на нього, як ухоплю за горлянку, так і впилася пальцями! Бачу: посинів він, очі кров'ю налилися... усиловується дихнути. А я все давлю та приказую: А що, поглумився, а що навітшався? Якось він зібрався з силою, підняв руку та як дав мені у ліве ухо,— так у моїй голові і пішло в усі дзвони дзвонити!.. У голові

дзвоне, а в очах — темно-темно. Я не пам'ятаю, що далі було. Знаю, що як очунялася я, то лежала на дошці кров'ю підлита. Коло мене ходє та баба, що наряджала, та беззубим ротом сичить усякі лайки... Цілий тиждень лежала я, як колода; цілий місяць сходили синяки з мого тіла. Видужала — мене знову взяли у горниці і пристановили, щоб я держала панові горщик... Отаке-то! Бувало ні з сього ні з того, ти стоїш — а він — кресь тебе по щоці! «Чому не прибираєш?» — крикне. Нахилишся, а він тобі кулаком межи плечі... Гірше, ніж над товарякою, знущався!.. Витерпіла я раз, ковтаючи гіркі сльози, витерпіла удруге і утретє. Вчетверте знову закипіло біля серця... як був трохи неповний горщик, так я ним на його і линула... Господи!.. зроду-віку нічого не бачила я страшнішого, як пан тоді! Увесь тремтить, очі палають, обличчя міниться, то зразу поблідне, аж посиніє, а з нього так і біжать патьоки... Сміх і лихо!.. Я мерщій кинулась навтеки. Куди ж ти втечеш? Тут мене зразу і злапали... Було ж мені! Мене держать за руки, а він лютий, як змій, стрибає біля мене... «Лижі! язиком злизуй!» — гукає. Та кресь! — мене в один висок; підскоче з другого боку — та в другий! Збив мене — курці ніде клюнути!.. Заперли мене не в хату, а в саж. Цілий тиждень я там, як свиня, лежала. Кожного ранку, бувало, прийдуть, принесуть мені їсти — сухар цвілий та помиїв якихсь замість води. Отим і живи! Або оселедця дадуть, а води не дадуть... Згагою морять. А люди з двору зійдуться — хрюкають, регочуть. У пеклі не буде гірше,

ніж мені тоді! І не пропала ж, дивись. Живуча, сучка, вдалася! — додала, зареготавши, Мар'я.

— Господи! що ж далі було?..— жахнулася Христя.

— Далі? Багато далі, Христе... Мабуть, нікому на світі не довелося звідати того, що мені. Ото держали мене в сажі, а як підгоїлися виразки та трохи посходили синяки, то прикували коло сажу на цеп, як ту собаку. Дощ, лиха година, а я приткнуся до стіни та так і гибію... Не було, Христе, гіршого лиха, як те кріпацтво! Якби не воно,— хіба б я хилялася отак по світу, як оце хиляюся? Була б, певно, за Василем і була б господинею. А то, бач: як зозуля та — без пристановища, без притулку. Мабуть, десь під тином доведеться пропасти: усім чужа, нікому не потрібна, як той покидьок.

— А що ж мати? Де ж мати була, що за вас не заступилася? — спитала Христя.

— То ж то й є, що ні мене до матері не пускали, ні матір — до мене. Потім уже я почула, що проміняв її пан другому за собаку. Отаке з людьми робили!

— Ну те, як же ви виплутались із своєї біди?

— Багато, Христе, розказувати. Якби все, як воно було, розказати — за рік би не переказав... Держать ото мене на цепу, лежу я та гибію. Хоч би одірватись, утекла б куди та повісилася!.. І от почала я крутити цеп: і сиджу, і стою — та все кручу. Се ж не віршовка тобі, щоб перекрутити, а залізо. Як ти його перекрутиш? Уже ж, думаю, що буде, те й буде! Цілий тиждень його крутила — таки перекрутила. І залізо не видержало —

отаке!.. Се було вночі; як перекрутила, як край цепу брязнув у моїх ніг — страх мене напав. Що се я, думаю, наробила? Посиділа, подивилася; підняла цеп на руки — брязкаю ним. А далі — як зірвуся з місця, як дремену з двору — тільки закуріло! Куди я бігла, якою дорогою — і досі не пригадую. Не знаю, як ранком опинилася біля якогось села. Що воно за село? — і того не скажу. Уходжу в перший двір; собаки кинулись на мене; люди вибігли. Обступили мене, обдивляються, а я стою, як тороплена. «Хто ти, відкіля?» — допитуються. А в мене річ одібрало, язика не поверну; біля серця печія пече, в голові огонь палає, у віччю темно, наче я крізь сито дивлюся. Спасибі одній молодиці, узяла мене до хати, пригріла своєю обхідністю та ласкою, дала їсти... Наїлася я, очуняла. Тоді тільки розказала про свою пригоду. Розказую та плачу; а за мною і другі плачуть. «Куди ж ти тепер підеш?» — питають люди. «Не знаю,— одказую їм. — Хоч з мосту та в воду!» А один чоловік старенький уже, лисенький: «Тю-тю! — каже,— оханися. Хіба на се немає ніякого суду, ніякого права? Жалійся. Я,— каже,— знаю у городі такого панка, у суді служе. Помагає добрим людям. От і мені,— каже,— допоміг одібрати землю від напасника. Хоч, поведу до його?» Я йому в ноги: «Згляньтеся,— молю,— хоч ви, дядечку! Я за вас довіку буду бога молити!» — «Не проси,— одказує,— мене, там попросиш. Я сказав поведу, то й поведу; а там що буде — не знаю». На другий день ми поїхали. Повів він мене на квартиру до того пана. Молодий ще пан,

ввічливий. Ходє по двору, смокче люльку та спльовує. Дядько розказує йому за мене та просє: допоможіть. «Можна,— каже,— можна попитатися... А що мені за те?» — «А що, паничу,— одказує дядько,— назначайте самі; одсудите на чисту — послуже не вам — другому; заслуже — заплате». Глянув він на мене якось скося і зразу одвернувся. «Добре»,— каже. І пішов у хату. Довго не виходив, писав, видно, бо, вийшовши, зараз дав мені до рук бумагу. «На,— каже,— сю бумагу та йди до предводителя. Упади йому в ноги, розкажи все і бумагу подай». Спасибі дядькові, повів мене і до предводителя. Покликали мене. Уходжу я в хату, а там — панів, панів! Та накурено так, що аж синіє. «Де ж той предводитель? У кого його спитати?» — думаю та прями́сінько перед усіма — бух! навколішки. «І пожалуйте! і помилуйте!» — кажу, а цеп з рук як вирветься та — грюк! об поміст; аж усі струснулися. «Що се? і звідки се?» — питає один старенький панок, підходячи до мене. Я йому бумагу до рук. Узяв він, прочитав про себе. «Добре,— каже,— бумагу твою приймаю і тебе поки що від панщини ослобоняю». Чую я те і не вірю своїм ухам. Я думала, що одна смерть тільки ослобонить мене від мого нещастя, а тут тобі кажуть: «Я тебе ослобоняю». Припала я до ніг того пана, цілую їх та обливаю слізьми. «Годі,— каже він, — годі! Тут сього не можна робити. Уставай!» Підвелася я, стою. «Іди,— каже,— собі та жди кінця діла». — «Куди ж я піду?» — питаю. «То вже твоє діло»,— одказує. «Цеп же,— кажу,— у мене на шиї прикований». Та й брязнула

цепом. Дехто засміявся. Старенький пан повернувся до других, щось пошептався. «Підожди»,— каже. Кликнув чоловіка і послав кудись. Чоловік не забарився вернутися з жидом. У жида цілий оберемок ключів на залізній каблучці. «Розкуй,— каже пан жидові,— оцю нам дівчину». Довго мосувався жид, поти розімкнув замок: все приміряв то той, то другий ключ, поти не знайшовся такий, що якраз прийшовся. Як розімкнув — жида вислали. А мене знову питають: як я хочу: чи щоб по суду діло пішло, чи, може, вони визовуть пана; та з ним я переговорю та помирюся. «господь,— кажу,— з ним! І не кличте його; краще кликніть мою матір».— «А де ж твоя мати?» — «Не знаю,— кажу.— Разом узяли у двір, а де діли матір — не знаю». Знову пани почали шептатися, а далі й кажуть: «Ну, йди собі, та навідайся через тиждень».— «Куди ж я піду? — знову я їм своє товчу.— У мене ж ні притулку, ні пристановища». «Наймися у кого служити,— каже пан.— А поти — на тобі на харчі». І дав мені бумажку. Поклонилося я, поцілувала панові руку і пішла. Дядько дожидався мене і знову повів до панича. «А що, як?» — питає той. Я розказала все, як було. «Чому ж ти, дурна, не сказала, що хочеш по суду?» — «Бог його знає! Я не знала»,— одказую. «Ну, нічого,— каже,— ми його нагріємо. А тепер от що: зоставайся у моєї хазяйки на службі».— «Добре,— кажу,— послужу, скільки скажете. Ще якби ви за мою матір поклопотали, то я б вам і вік служила!..» Оддала я дядькові бумажку, що пан дав; не хотів і брати, та я намагалася. Як?

Скільки зо мною возився та клопотав? Вирядила я його, а сама зосталася у хазяйки. Вона була міщанка, перекупка: хлібом торгувала, рибою, соняшником... У неї ото я й зосталася. Спершу було чудно, боязко якось; а далі привикла. Хазяйка ніколи не сидить дома — усе на базарі та на базарі, а ми з її дочкою, дівкою, дома правимося. Гарна була та Настя — Настею звалася — весела, співуча. Як заспіваємо бувало удвох — аж стіни слухають. Іноді до нас і панич зайде. Розкаже мені про діло, нахваляється пана у тюрму посадить. «От коли б,— думаю,— його в тюрму завдав, щоб знав, як знущатися над людьми».— «А за матір же як?» — питаю. Тоді ото він і сказав, що мати продана другому... Зажурилася я, засумувала. Шкода мені матері старої; хоч би довелося побачити її, почути, як їй живеться... Якось раз увечері панич кличе мене до себе в хату. Слово по слову — він почав мені казати: хочеш — я найму квартиру, будемо жити вкупі. Тобі, каже, добре буде: і те, і друге, і третє... Розпитує та підбива. Подумала я: не згодитися — не буде діла вести; візьмуть мене знову до пана. А як до нього, то краще на шибеницю... Згодилася. З того ж таки вечора і почала я з паничем жити. Перейшли з ним на нову квартиру; живу — як господиня: схочу робити — роблю, схочу лежати — лежу. Добре було. Забула про все. Про матір тільки інколи згадувала, та боялася і згадувати. Що, думаю, як вона у хату — шасть! «А що се ти,— скаже,— від одного втекла, та другому на шию вішаєшся?» — «Краще б,— думаю,— вона умерла, щоб і

чутка про мене до неї не доходила...» Пожили ми отак з місяць, а може й більше. Якось панич увечері й каже: «Щось пан не їде». — «Який, — питаю, — пан?» — «Твій обидчик». — «Хай йому цур! — кажу. — Я його й бачити не хочу». Коли се на ранок щось промелькнуло побіля вікна, іде у двір. Глянула я — пан... У мене і руки, і ноги потерпли. «Пані» — кричу. А панич: «Іди, — каже, — собі у другу хату. Я з ним сам побалакаю». Пішла я... Увійшов пан, поздоровкався; та тихий такий, слухняний: де та й натура вовча ділася!.. Слово по слову — завели річ про мене. Жаліється паничеві, що я і сяка, і така: і волоцюга, і злодійкувата. Дивується, що панич узявся за мене клопотати. Панич ходє по хаті, слухає та спльовує... У його була така чудна привичка — усе мов спльовує... Слухав ото він пана, слухав, а далі як визвірється: «Та ви, — каже, — не соромитесь, отаке з нею вчинивши, ще й славити її? Бога побійтесь! Я, — каже, — знаю її. Вона поблизу тут служе. Хазяйка не нахвалиться нею. Я думав, — каже, — що ви миритися приїхали, а ви так — базікати». Пан мій тоді на поп'ятний двір. «Та я, — каже, — радніший і миритися, і поступитися їй чим-небудь, хай тільки облише». — «Що ж ви їй дасте?» — пита панич. «Заміж віддам, огород дам, хату вистрою», — одказує. «То все дурниця, — каже панич. — Хочете на мир, — три тисячі!» Наче ужалений, підскочив пан. «Три тисячі? — скрикнув. — Краще я в тюрмі зогнию, на Сибір піду, ніж такій поганці три тисячі дам. Ще, може, прощення прилюдно скажете просити?» — «І прощення, — каже

спокійно панич.— А ви думали, як? Ще моліть бога, що вона вас за одно страждання позиває, а за те й мовчить, що ви її насилували».— «Хто? Я? — скрикнув пан.— Вона бреше, мерзавка! Вона що вгодно наплете — вірте їй. Хіба вона мало ще до того, як у двір її взято, тягалася з хлопцями? А в дворі? Козачок Яшка є. Дитина, зовсім ще дитина, а вона і його розвратила!» — Кричить-гукає. А панич ходе та спльовує. Коли се, трохи охолонувши, знову повернувся до панича та так тихо та ласкаво: «Іване Юхимовичу, ви ж,— каже,— благородний; у ваших жилах тече дворянська кров. Ви самі маєте або ваші родителі крестян. Спитайте ви їх, вони скажуть, що то за народ? Чи варт вам устрявати у таке діло? Що вона вам — сестра, родичка? Вона не відома нікому. Що їй? Погомонять за неї трохи люди, а як візьме своє — кожному заздро стане. Кожна мати радіша буде сама привести до мене свою дочку, щоб пан нагородив, як її нагороджу... А я... Я богові та государеві служив безпорошно; я — відомий між людьми; а тепер про мене по всьому повіту пішла лиха слава... Через кого?..— Аж зубами заскреготав.— А ви,— каже,— ще й карати збираєтесь... Іване Юхимовичу! Згляньтеся на бога. Може, коли і у вас будуть діти, худоба, крестяни... Може, і ви коли не видержите,— серце не камінь — і вдарите якого... Подумайте тільки, що через погань яку, нестоящу слова доброго, вас обезславлять, одірвуть від дітей, худобу вашу одберуть». Отак лазаря співає! А я стою у другій хаті та з-за дверей слухаю... Так і пориває

мене до панича кинутись, щоб не вірив нічому, не вступав нічого... Отже гляну в щілину, побачу пайову кострубату голову, його мишачі очі — так мене страх і обійме, поступлюся геть... Довго вони балакали, не пригадую тепер уже що. Панич не вступа. Пішов пан ні з чим, тільки запрохав панича до себе ввечері. Як zostалися ми удвох, я й кажу паничеві: хай одкупе матір та дасть хату й огород,— бери вже його лиха година! — помирюся. «Що ти, дурна! — каже панич.— І не думай без мого відома мириться!» — Чи так, то й так. «Ти краще знаєш»,— думаю. Увечері панич пішов до його, та вернувся аж світом — п'яний-п'янючий! Того дня і на службу не ходив, а ввечері каже: «Знаєш, Мар'є, що? Дає тобі пан вільну та двісті карбованців: сто зараз, а другу сотню — як прошеніє подаси... Мирися!» — А я: «А мати ж як? Хай хоч матір одкупе». Зареготався панич. «Матір? — перепитує.— Ну, нащо тобі мати? Ти ж у мене будеш жити. Адже вона, як вільна буде, до тебе прийде. Що ж тоді? похвалить і погладить вона тебе?» Думаю: справді так; жалко і матір, шкода й себе... Що його робити? А він одно: мирися! І дає мені бумажку. «Оце тобі,— каже,— і гроші. Хоч у тебе будуть, а ні, то я заховаю».— «Сховайте,— кажу.— Де я їх у себе сховаю? Ще хто-небудь украде». Так уже йому вірила, дурна. Потім я дізналася, що панич потяг з пана аж дві тисячі, а мені сказав — двісті карбованців... Та про се річ далі, а тепер одно товче мені: мирися та й мирися... Написав він прошеніє, послав мене з ним до предводителя. Пішла я,

подала. «А що, — пита, — голубушка своє получила?» — «Получила», — кажу. «Діла по суду не хочеш вести?» — «Не хочу». З тим я і пішла назад. Іду та й думаю: оце двісті карбованців є. Що мені на них купити? У мене ні сорочки лишньої немає, ні платка, ні юпчини, ні кожушанки про зиму. Куплю скриню та надбаю повну. Прийшла додому, хвалюся паничеві. «Чи так, то й так. Багато його, — каже, — нічого надбавати, а що слід купити — купи». Потроху я почала скуплятися. Панич дає гроші, а я скупляюся. Надбала повну велику скриню. Прибралася, нарядилася, нічого мені і не треба! Забула і про гроші, що ще у панича зоставалися. Нащо вони? Хай лежать до слушного часу. Тільки раз панич і хвалиться: «Чи ти, пак, знаєш, Марусю, що твій пан нас обдунив?» — «Як?» — питаю... «Так, не віддає досі другої сотні. Було б не подавати прошенія, не взявши до рук усіх грошей». Мені, правда, шкода стало, та не дуже. Не дає — хай і не дає. Йому господь за те віддячить! Хвала богові, я вільна тепер, а про гроші — мені байдуже. Живу собі, як пташка та, безжурно... Раз, — у ярмарок се було, — вийшла я і ходжу по ярмарку. Коли зирк! — між возами знайомий чоловік, з нашого села. Здорові! — признавсь-таки. Пита: де я тепер? «Служу», — одказую йому. Слово по слову — розбалакалися. «Та й добре ж ти, — каже, — нашого підсікла!» І розказує мені, що прийшлося панові чимало худоби всякої спродати, щоб мені сплатити. «Тепер ти, — каже, — багачка». — «Багачка, ж, — кажу. — Багато дечого немає». Та й

хвалюся йому, що не я пана підсікла, а він не додав мені сотні карбованців. «Як? — дивується.— Прикажчик же хвалився, що всі до копійчки віддав тому панові, що за тебе клопотався. Щось дві тисячі, чи й того більше; як,— каже,— не благав, як не прохав — хоч би копійкою поступився: всі загалом виложив йому на стіл!» Защеміло моє серце. Уперше прийшло мені в голову: а що, як панич дуре?.. Потім почала розпитувати за матір. «Чи не чули,— питаю,— де і як вона?» — «А ти хіба,— каже,— нічого й досі за неї не знаєш? Давно твоя мати умерла, щось і місяця не жила у нового пана: журилась, журилась, та з журби й умерла». Прийшла я додому. Плачу — отакими! Жалко мені матері, шкода, що так мене всі дурять... Приходе панич. «Чого се?» — питає. Розказую йому: мати вмерла, і люди кажуть отак і отак. Він насупився. «Вір ти,— каже,— людям. Чого дурні не набрешуть?» — З того часу почав він від мене критись та сторонитися. Як дома бува — ляга мерщій спати; повернеться до стіни — мовчить; чи піде куди — до світу засиджується. А тут і зо мною діється непевне. Чую — щось кидається, ворухиться під моїм серцем. То мені чогось весело стає: співаю, балакаю сама з собою, як дурна або божевільна; то, навпаки, слова від мене не доб'єшся. Нудно мені, важко, гірко... Подумаю про своє безталання — сльози так і заллють очі!.. Раз весела я була, розказую усякі нісенітниці паничеві, теревені правлю, а далі питаю його: «Чи будете раді синові або дочці?» Як сказала те, дивлюсь — хмуриться він,

морщиться, аж на лиці змінився. «І не подумай! — каже. — Як тільки що писне в хаті — з того часу нам укупі не жити!» — «Як же се так? — питаю.— Де ж мені його діти?» — «Де хоч. Хоч зжар та з'їж!» Повіриш, як сказав він мені те, то наче холодною водою обдав мене!.. Руки і ноги у мене затрусилися, у очах потемніло...

Стою, дивлюся — і нічого не бачу; а світ кругом мене так вертушкою і ходить, так і крутиться... «Боже! — думаю.— І се батько каже? Де ж батькове серце?..» А я спершу тішилася, дурна. Думаю: «Коли б господь послав... як я його буду любити. Який він буде радий!» І молю бога, коли буде хлоп'ятко, то щоб на його було схоже. Не дасть же він занапаститись своїй дитині?.. А тут на тобі та цить!.. Хоч зжар та з'їж! Здається: якби він у той час ударив мене ножем у серце — не так би воно заболіло, як від того слова! Мовчу я, похнюпилася. І з того разу став він мені противний. Такий противний — господи! Уже після того не було ніколи й розмови по серцю. Він іноді і лащить до мене, та ненависне мені його те підлабузювання; не гляну я на нього як слід, і дише він на мене важким чимсь... А тим часом і воно дає ознаки. Уже примітно і збоку стало. «Еге,— каже,— так ти справді?» І вказав на стан. Більше нічого не сказав, а на другий день приходе з служби і приносе невеличку пляшечку. Щось жовте в ній, аж червоне — таке жовте. «На,— каже,— випий; се вино таке». Я, звісно, не знала нічого: узяла й випила. Як випила — нічого, і пообідала — нічого. Поприбирала я, збираюся спочити.

Коли се — як заболить у мене в животі, як заріже; в очах так і потемніло. Упала я і далі нічого не пам'ятаю. Коли очунялась, аж уся в крові плаваю,— отака калюжа!.. У мене серце так заболіло, так заболіло!.. Краще б уже я і не вставала, а там навіки околіла. А він ходє біля мене. «Прибирай,— каже,— та закопай на вгороді». Не стерпіла я! «Прибирай,— кажу,— сам, коли наробив такого!» Як же скоче він, як затупа ногами... «Я тебе на вулицю викину! Я тобі і се, я тобі і те!» Узяла я зібрала в битій макітрі все, діждала вечора та серед огороду й закопала. Після того, щось більше тижня, наче п'яна ходила. До нього не говорю, і він до мене не говоре. Коли так, тижнів через зо два, прибігає він з служби раніше, ніж завжди. «Слухай,— каже,— як будуть питати, де діла дитину, кажи: скинула. Упала, мов, з горища та й скинула. Не кажи тільки, що пила що-небудь, бо бути і тобі, і мені на Сибірі». А воно, бач, що: пан, заплативши за мене гроші, не подарував всього так: найняв жидів, щоб слідили за нами. Звісно, усі бачили, що я ходила така; а то зразу стала як і слід. Ну, ото йому зараз донесли, а він подав бумагу таку, що панич не по закону живе зо мною, прижив дитину та й з світу звів. А панич там служе, куди ті бумаги подають. Як побачив, то й прибіг додому завгодя навчати, що мені казати. Не встиг він піти, як до нас у хату суне й панство, і москалі. «Ти така?» — питають. «Я».— «Ти ходила важка?» — «Ходила»,— кажу. «Де ж ти дитину діла?..» — «Скинула. Лізла з горища, упала та й скинула».— «Де ж ти

поділа?» — «Закопала на вгороді». — «Веди!» Повела я. Одрили, глянули: земля землею! «А не приймала ти нічого? Ніхто тобі давання не давав?» — «Ні,— кажу,— не давав». — «Брешеш!» — «Чого ж мені брехати!» — «У чорну її! У тюрму!» — крикнув усатий пан при шпорах. Беруть мене, а панич тут ззаду їх лупа на мене очима: нічого, мов, нічого, тільки не признавайся. Узяли мене, подержали до другого дня у чорній. На другий день знову питають. Я їм усе одно: скинула та й годі. «У тюрму її!» Одвели мене в тюрму. Почалося діло... Півроку я в тюрмі просиділа, а потім заслали ще й у монастир на півроку.

— А панич? — спитала Христя, важко зітхнувши.

— Панич викрутився та після того оженився і зажив паном... Он воно, Христе, як нас піддурюють!.. Отака-то правда на світі!.. Після того пустилася я, як там кажуть, як собака з ожереду. Полюбила москаля, і жили ми гарно, поти йому одставка не вийшла. А вийшла — як пішов, то й думати забув. А присягався, що дома тільки спродає свою спадщину, знову вернеться та й поберемося... Обдурив і сей. Покинула я тоді місто, де жила; думаю: може, у другому краще буде. Приблудилася сюди. Піднесло того Йосипенка з сватанням. Я його ні капельки не любила; якийсь з його вайло, а так пішла, щоб не хилитись по чужих людях. Сам, бач, господар: своя хата, своя худоба... Думка: обживемося, звикнемо одно до другого. Воно б, може, ми і обжилися, коли б не свекруха. Так вона ж, як іржа те залізо, пиляла щодня. Кинула і його. Уже ж гірше не

буде, як є! Прийшла сюди, найнялася. Підвернувся фідфебель з роти. Молодий та бравий... Що ти з серцем подієш?.. На свої заробітки нову йому одежу справила, чоботи до вакси пошила, часи срібні купила. А він тепер жениться на міщанці. Отаке-то, Христе! Горенько з сим серцем!

Мар'я замовкла; мовчала й Христя. Життя Мар'їне, як на долоні, стояло перед нею, гірке та непривітне, зламане панськими вчинками, занехаяне паничівськими замірами. І їй страшно стало; страшно за себе... Крізь невеличку щілочку прокрався до їх у темноту місяць срібною стяжечкою... Христя струснулась.

— Он уже й місяць зійшов, — промовила вона тихо.

— Зійшов. Пора спати. Спи, Христе, хай тебе минає те лихо, що мене строщило!..— І Мар'я почовгала до свого лігва.

Христя довго мовчала.

— А чи ви, тітко, не знаєте, бува, Марини? — спитала, помовчавши, в Мар'ї.

— Якої?

— Як би вам сказати? Дівки Марини. Вона з одного села зо мною. Уже третій рік, як вона тут служе. Щира колись була товаришка! А от і не прийдеться з нею ніде побачитись.

— Де вона служе? чи не в Луценчихи? — питає Мар'я.

— І того не скажу.

— А яка вона? Чорнява, висока; губа мов розрубана?

— Вона, вона! — скрикнула Христя.— Як малою була — на ніж упала.

— Знаю. Хвалилася молодиця з того двору, що вона з паничем водиться. Там панич у Луценчихи на квартирі... Розказувала: раз, каже, уночі сплю. Тільки крізь сон чую: двері з паничевої хати — рип! Неначе що пішло... Я спросоння кинулась, питаю: хто там? Не чути нікого... Я облапую місце кругом себе... Що за біс! То Марина лежала біля мене, а то — тільки місце тепле. «Еге ж,— думаю,— бач, як наші тихі». Чую — цілується хтось; так смачно цілується! «Підожди ж,— думаю,— підстережу я тебе, щоб не видавала себе такою святою та недотрогою...» Лежу, не сплю... Не скоро, не скоро двері знову — рип! А вже сіріло, і видно мені чорну тінь... «А що то,— питаю,— до панича, дівко, ходила?» Вона тихо-тихо опустилася, мовчить. Далі — як заплаче! «Се ти, Марино? — питаю.— Чого ти?» Вона тоді давай прохати, щоб нікому не казала.

— То се Марина? — здивувалася Христя.

— А що ж твоя Марина — свята? Хіба в неї душа з лопуцька?

Христя мовчала. Її аж мороз подрав поза спиною... «Невже се правда? — думалося їй.— Вона ж добре знає Марину. Сама Мар'я каже, що вона недотрога... Така і в селі була: боїться було, коли хто з хлопців до неї обізветься, зачепає, бува. А тепер що кажуть?.. Ні, се неправда, неправда!.. Коли б мені побачити її, я по очах помічу...»

І сонна неміч почала колихати Христю.

IV

Їй недовго довелося ждати... У вівторок, як пішла Мар'я на ніч, та вже і ранок, а її немає. Уже Христя й попоралася, біля чого було треба — нема Мар'ї. Пан збирається на базар.

— Скажи Мар'ї, щоб на базар ішла.

— Мар'ї немає,— одказує Христя.

— Як немає?

— Немає.

— На чорта й краще! То збирайся ти.

Христі давно хотілося піти куди-небудь з двору, хоч на людей, на місто подивитися. Мерщій одяглася вона, ухопила корзину і — готова.

Недалеко вже й до базару — палицею кинути. Уже й вози видно, крик і гвалт людський чується, як з перехресної ulиці вискочила пані.

— Здрастуйте, Антон Петрович,— скрикнула до пана, простягаючи руку.— На базар?

— На базар.

— Будемо ж разом іти.

— Чого се ви одні? — питає пан.

— Та я не одна: там десь ззаду дівчина зосталася. От лихо з сими слугами! Куховарка як пішла учора звечора, та й досі немає.

— І у вас так? І в мене не краще. Воно, видно, усі куховарки зговорилися на сьогодні.

Пані зареготалася; зареготався і пан. Христя іде ззаду мовчки. Коли чує — наче що штовхнуло її в бік. Зирк — Марина!

— Здорова, Марино! — призналася Христя.

— Христя? — скрикнула та.— Де ти взялася?

— Я вже більше місяця, як тут. Служу.

— Як же се? А дома хто?

— І вже тепер дома! — понуро одказала Христя.

— Як саме?

Христя почала було розказувати, та вони якраз дійшли до базару. Пан повернув в одну руку, пані — в другу.

— Марино! Ти знаєш усі ходи; прийди до мене — докажу,— просе Христя.

— Прийду, прийду. Безпремінно прийду. На днях жди! — і обидві розійшлися.

Як Христі ще раз бажалося стрінути Марину, поглянути їй у обличчя, подивитися на її убори. Зовсім переродилася дівчина — панночкою виглядає, і у платті, коси в дрібушки заплетені, платок на шиї... «І скоро яка стала — зовсім не та Марина!» — думає Христя, поспішаючи за паном.

На базарі не барилися: купив пан м'яса та зілля, з тим ї вернулися. Прийшли додому, уступають у кухню — лежить на полу Мар'я, голова платком закутана.

— Ти де була, віялася? — скрикнув на неї пан.

— Я нездорова,— не підводячись, одказала охриплим голосом Мар'я.

— Марш з двору, коли нездорова! Як на всю ніч бігати, так і здорова! Марш!

Мар'я підвелася. Платок, що прикривав її обличчя, зсунувся з голови на плечі. Аж пан оступився назад, глянувши на її лице, а Христя трохи не скрикнула! На йому не видно було ні очей, ні рота, ні носа — один шматок пухлого та синього, як бразолія, м'яса!

— Де се ти? Хто се тебе? — скрикнув здивований пан.

З тих балабух, що понависали над очима, полилася якась мутна вода. Мар'я тремтіла, мов у трясці.

— Господи! — каже пан.— Що ж, якби тебе хазяїн або хазяйка ударила хоч раз — якої б ти заспівала? Зараз би пішла жалітися; а як москалі он як морду розтовкли — так і нічого!

Мар'я, як мала дитина, заридала і впала на піл, закриваючись платком.

Пан здвигнув плечима, плюнув і пішов у горниці. На Христю напав такий страх, що вона боялася підійти до полу: чорне, збите обличчя Мар'їне не сходило з-перед її очей... «Що се з Мар'єю? Невже се той москаль, що вона розказувала і так журилася за ним?» Жаль пройняв наскрізь Христине серце.

— Христе-голубко! Послужи за мене, поки я перележу, — з-під платка загомоніла плакучим голосом Мар'я.— Я тобі несказанно дякувати буду.

У Христі навернулись на очах сльози, і, не поклич її пані у горниці, певно, вона б розплакалася. Там, у

горницях, діждавши, поки пан вийшов кудись, вона почала прохати.

— Панічко, голубочко! мною, як хочте, робіть, не женіть тільки Мар'ї з двору. Куди вона піде, страшна така?

— Та що ж там з нею?

— Збита вся — курці ніде клюнути!

Пані пішла подивитись. Жіноче жалісливе серце обізвалося, коли вона глянула на Мар'ю. Пораївши якоїсь масті, вона одіслала її в комору.

Христя, як муха, літала, радніша усюди поспіти, усе зробити, щоб не було задержки, не було ремствування на Мар'ю. Надвечір виморилась — страх! Поки пани пили чай, вона прикорнула трохи на полу. Оддавши вечерю, вона пішла до Мар'ї в комору.

Мар'я, видно, спала, бо не обзивалася; чутно тільки її важке зітхання. Христя лягла... Щось їй не спиться; Мар'я не сходить з думки. Кругом темно — хоч око виколи! Гляне Христя у ту темноту, а перед очима — вона, Мар'я, уся збита... Стулить вона очі — і перед закритими очима вона, як мана, колишеться... Краще вже лежати так... Тихо, неповорухно лежить Христя, розкривши очі; крізь невеличкі щілинки пробиваються сірі смужечки надвірного мороку... Ось вони забігали у темноті, заіскрили... Скільки їх, господи! Неначе сніг той — так і куйовдяться! Се зразу все те зникло... темнота колихнулася, щось загуло... Почулося схлипування, далі плач... Христя підвелася.

— Мар'є! то ви?

Мар'я заридала.

— Чого ви? Може, вам чого треба? То я подам.

— Нічого мені не треба,— з плачем одказала Мар'я.—
Христе! Іди сюди. Іди, ляж коло мене.

Христя помацки побралась до Мар'ї.

— Сюди, сюди. Ось тут ляж. Я посунуся.

Христя лягла.

— Коли б ти знала, Христе, як важко! — трохи
перегодом почала Мар'я.— Коли б ти знала, як гірко!
І чому він мене не вбив?

— Хай бог милує! Оханіться, що ви кажете!.. Хто ж се
вас так побив?

— Ох! Він, Христе, він, бодай його збила лиха та
нешасна година! Він, проклятий! Я давно помічаю, що
він не так дише. Мені давно доводили, що він хвалився:
коли б знайти яку заможну міщанку — оженився б.
Я йому сказала. «Не вір,— каже,— люди брешуть».
Пам'ятаєш, у той день, як ти стала, я ходила до його, та
не застала, і на другу ніч ходила — теж даремно до
білого світу дожидалася. Побий тебе, думаю, сила божа!
Хотіла залишити. І ото скільки днів зовсім не ходила.
А вчора уранці чую — персні купує, либонь, уже у них
діло покінчено. Я ввечері до нього. Застала. «Нащо се,—
питаю,— ти персні купував?» — «А твое какое дело?» —
«Як яке діло? — одказую йому.— Кому ж, як не мені,
діло? Я знаю,— кажу,— все знаю, хоч ти і криєшся від
мене. І не думай,— кажу,— вінчатися. Ото, як перед
богом, хвалюся — я тобі слави нароблю!» — «Ты? ты?» —

визвірився він. «Я! Я!» — кричу йому... Як махоне він мене в один висок! а далі повернувся та в другий!..— так мені світ і закрутився... Не знаю я, що було зо мною, знаю тільки, що опинилася надворі.

— І такого б ката я любила! — здивувалася Христя.— Я б його ще на позов потягла! як він сміє отак бити, отак нівечити!

— Ох, не знаєш ти, Христе, нічого,— каже, важко зітхнувши, Мар'я.— Ти знаєш, що я б не тільки не згадала йому ніколи, що він отак мене знівечив, не тільки б не позивала його, а, як та собака, лизала б йому руки, аби він тільки не женився... Господи! І чого я така нещасна вдалася? Нащо ти, боже, дав мені таке прокляте серце? Я сама себе винувачу, сама на себе жалію і нічого не враю з собою! Мало я йому усякої всячини переносила, мало я йому всього передала? На себе не страчу — йому несучу. І от тепер, бач, дяка за се... Христе! прошу і остерігаю тебе: не люби нікого, ніколи. Коли тобі хто кинеться в вічі — одвернися та тікай мерщій! Коли що ворухнеться у серці — задави, залий отрутою його, тільки не давай йому волі! Хай ніхто так не мучиться, як я мучуся! — І Мар'я, припавши на плече до Христі, гірко-гірко заридала.

Два дні пролежала Мар'я, а на третій — пані загомоніла:

— Доки вона буде лежати? Скрут такий, а вона вилежує! — Треба вставати. Устала Мар'я — тільки тінь її — схудла-змарніла. Сльози та туга, туга та сльози день

у день, ніч у ніч хоч кого зсушать; ледве вештається по хаті, хатню роботу справляє, а останню вже Христа. Вона і на базар і всюди бігає за Мар'ю.

У суботу Христа стріла знову на базарі Марину.

— А що ж ти не приходила?

— Сьогодні після обіду прийду. Безпремінно прийду,— обіцяє та.

Христа дожидала того після обіду, як бога. Вона кидалась до всього, бігала, поспішала перемивати й перетирати, щоб було вільно, коли подруга прийде, щоб побалакати з нею. Коли-то вони бачились? Чого-чого не перевернулось, не перейшло з того часу, як ще у селі балакали вони по душі, повіряли одна одній свої таємні думки-надії? Правлячись біля діла, вона пригадувала, що слід подрузі сказати, чого не слід.

Ось і після обіду настало. Уже і управилася Христа, а Марини немає. Ходе, нудьгує вона, позирає раз у раз у вікно, вибігає надвір, за ворота — Марини немає. Уже й вечір настає; зступаються померки в хаті. «Збрехала Марина,— думала Христа.— Та яка ж вона брехлива стала!»

Увечері пани пішли кудись і дітей забрали з собою. Тягли і панича — не схотів, зостався дома. От би коли Марині прийти — вільно, просторо! Ніхто не помішає їм, не перерве початої розмови. Нема ж її!.. Туга обіймає Христине серце. Хвалиться сумна Христа Мар'ї, котра чогось змерзла і побралася аж на піч.

— Бачила сьогодні Марину. Казала — прийду після обіду, та й збрехала!

— Жди Марини! Так би й кинула свого панича та прийшла до тебе! — відказала Мар'я.

Христі приходилося вірити Мар'ї на слово. Справді, коли б у Марини не було кого, чому б їй не прийти? Видно, правду Мар'я каже... Та й проклятуща ж ся Марина! «Стій же: діждуся я вільного часу, випрошуся в пані — сама до тебе прийду. Уже ж усе побачу. Не втаїшся ти від мого ока!» — думає Христя.

Коли се — двері рип! і — на порозі появилася Марина. У білому ситцевому платті, у чорному з ластику бурнусі, зав'язана чорним шерстяним платком,— баришня або багата міщанка, а не наймичка!

— Марино! голубко! А я думала — збрешеш! — скрикнула Христя і кинулася подругу обнімати та цілувати.

— Уже коли пообіцяла прийти, то прийду. Хоч пізно, бо раніше не можна було: поки управилася та прибралася.

— Роздягайся ж та сідай спочить, — турбує Христя подругу. Та почала роздягатись.

— Та яка у тебе свита? — дивувалася Христя.— А плаття? Бач! Та гарно як тобі у сьому платті! А серги які? І трохи не схожа на ту Марину, що в селі була. А розчісана як гарно! Та як тобі личить та голуба лента, що в косах! Дивись! Якби побачили тебе селяни і не пізнали б! — торохтіла Христя, обдивляючись подругу і спереду, і ззаду, і з боків.

Марина стояла серед хати, даючи волю подрузі надивлятися на себе, любоватися уборами, постаттю. Висока, у платті — вона здавалася ще вища. Міцно воно обхопило її тонкий високий стан, вирисовуючи широкі плечі, високі груди. Довге намисто червоніло на довгій шиї, на душі блищав великий срібний дукач, а по боках його — два менших. Коси калачиком лежали на голові, перевиті голубою лентою; довгобразе лице червоніло, віддавало здоров'ям, очі грали радістю.

— Бач, як гарно! А ти гудила городські убори,— обізвалася Мар'я, виглядаючи з-за печі.

— Здорові були, Мар'є! — привіталася Марина.— Я вас і не примічаю. Чого се ви аж на піч забралися? Ото сором — літом на печі!

— Така, бач, стала, що й літом мерзну,— зітхнувши, одказала Мар'я.

А Христя одно любується та дивується Мариною, аж панич з другої хати почув.

— Кого ви там вихваляєте так? — спитав він, просуваючи голову у двері.

Марина якраз стояла проти його, висока та брова, і прямо дивилася йому у вічі.

— Та й молодець же дівка! — похвалив панич.

— Собі такі удайтесь! — не то з жартом, не то образливо одказала Марина, не спускаючи очей з панича.

— Куди нам? з межисіткою та в пшеничний ряд! — жартує той.

— То-то й є! — одказала Марина і, глянувши на Христю, зареготалася.

Христя собі піддержала, і обидві, регочучись, мерщій заховалися за піч.

— Козир-дівка! — похвалила паничеві Мар'я.

— Чия вона?

— А вам нащо?

— Так, хотів знати.

— А кортить? Хай кортить, не скажу,— дратує та.

Панич підняв брови, здвигнув плечима і зачинився у своїй хаті. Марина і Христя, штовхаючи одна другу, виткнулися з-за печі.

— Пішов? — спитала Марина.

— Пішов! — одказала Мар'я.

— Шкода. Я хотіла ще з ним побалакати,— сміючись, каже Марина.

— А що, і у вас такий панич? — спитала єхидно Мар'я.

Марина крутнула головою.

— Потурай їм! Вони всі одним миром мазані,— образливо одказала Марина. Може б, від того і розмова перервалася, коли б Христя не пристала до Марини розказати що-небудь.

— Що я тобі розкажу? Я хоч і буду розказувати, то все про людей, тобі невідомих; а от ти розкажи що про село. Як там у вас? Що Горпина — здорова, не пішла заміж? А Ївга і досі побивається за Тимофієм?

Христя почала розказувати і про село, і про себе. Марина слухала, коли-не-коли випитуючи то про те, то

про друге. Мар'я лежала на печі, мовчала.

— Що ж, тобі наравиться город? — спитала Марина, коли про село та про знайомих перебалакали.

— Сумно якось... людно дуже,— одказала, роздумуючи, Христя.

— А тобі, Марино? — обізвалась Мар'я.

— Мені? Коли б хто давав сотню рублів і сказав: кидай, Марино, город та йди знову у село — не пішла б! І не піду... Ніколи! ніколи! — граючи очима і усміхаючись рожевими устами, торохтіла Марина.

— Бач, а спершу й тобі було так, як Христі, сумно?

— Подождіть трохи — і Христя зживеться. Ось свято настане. Гуляння, катання... Вийдеш на вулицю — повно всюди, народ як плав пливе... та всі в дорогих празникових уборах... Очі розбігаються, дивлячись!

— Христя не любить городських уборів,— сказала Мар'я.

— Христя? — скрикнула Марина.— То вона тим, що ніколи не наряджалася.

— Чому не наряджалася? Наряджалася,— збрехала Христя.

— Коли? Ану нарядись, ми подивимося.

— Не хочу.

— Мар'є! Устаньте, та нарядимо її,— скрикнула, схопившись, Марина.

— Не хочу! не хочу! — замахала руками Христя.

— Та ні. Се казна-що! Ти не хочеш, то ми хочемо подивитися. Мар'є! уставайте-бо,— усміхаючись, каже

Марина.

Радість Марини перейшла і на Мар'ю: запалі сумні очі почали тихо загорятися; бліде лице почервоніло, на устах заграла усмішка. Мар'я тихо підвелася і почала злазити з печі. Христя скочила з місця і мала утікати у горниці. Марина погналася за нею.

— Ні, не тікай, бо не втечеш! — придержуючи, каже Марина.

Христя противиться.

— Христе, голубко! Для мене! Ну ж, для мене зроби,— умовляє Марина.

— Та що ж я для тебе зроблю?

— Нарядися. Ми подивимося; ти сама побачиш, як гарно.

— А як пани на той час зійдуть!

— То що? прийдуть — подивляться! — каже Марина.

— Коли там вони прийдуть? Десять разів можна нарядиться й розрядитися,— увернула і Мар'я.

— Нуте, Мар'є, ми її спершу розчешемо,— турбує Марина.— Сідай! Сідай отут, на кінці полу; я розчешу тебе. Де гребінець?

Поки Мар'я шукала гребінця, Марина розпустила Христі косу. Густе волосся, як хвиля, падало аж додолу.

— Та й коса ж у тебе! От коса! — хвалила Марина, проводячи гребінцем вподовж волосся. Їй приходилося аж геть одступити від Христі, щоб розчесати краї,— таке воно було довге. Зрівнявши, Марина розділила його на дві половини, ще попочесала, а потім заплела в коси;

товсті, як рука, спускалися вони по плечах до полу. Поки Марина плела та чесала, Мар'я стояла проти Христі й любувалася, як з с'як-так зачісаної голови вилилась тепер така хороша голівонька, що й очей не одірвеш від неї! Як же Марина обвела ще коси кругом голови, зв'язавши калачем на потилиці, то й не пізнати Христі! Невеличкі уха, до сього закриті густими пасмами, тепер одсторонились, немов усміхалися; поза ухами, на потилиці ні одної і малої волосини, щоб стирчала, одстовбурчилася — гладенько, рівненько, мов виточено. Так уже приложила рук своїх до того Марина. Лоб увесь вийшов з-під волосся, невисокий, зате широкий та білий; на ньому, мов дві п'явки, чорніли над очима дві брови. І лице наче подовшало чи внизу повужчало — зразу не запримітиш. Так перемінилася Христя.

— А гарно як! Господи, як гарно! — скрикнула, глянувши, Марина.— Дайте дзеркало; хай вона подивиться сама та скаже.

Мар'я кинулась у горниці за дзеркалом.

— Дивися! — сказала, підносячи. Марина присвітила. У Христі аж іскорки в очах замиготіли.

— Бач. Не я тобі казала? Бач! — торохтіла Марина.— А якби ще сюди за косу квіточку. Одну рожеву квіточку!

Мар'я здивувалася Марининій дотепності.

— Мистець ти, Марино! справжній мистець!

— Тепер скидай оце ганчір'я та надівай... Що в тебе є? — порядкує Марина.

— Спідниця, корсетка,— каже Христя.

— Якби до корсетки вишивана сорочка.

— У мене є; я зараз,— кинулася Мар'я і не забарилася принести з комори тонку вишивану сорочку.

— То оце сорочку скидати? — скрикнула Христя.— Не хочу!

— Надягай поверх! — гукнула Мар'я і, зібравши сорочку, перекинула через Христину голову. Довга сорочка, як той мішок, упала додолу; мережка лиштви лежала аж на землі. І Мар'я, і Марина зареготалися.

— Оце якби панич зайшов! — сказала Христя.

— Нужен він нам! Як нарядимось — хай тоді подивиться,— відказала Марина, підбираючи і ув'язуючи кругом стану сорочку.

— Надягай мерщій спідницю! — гнала знову Марина. Хапалися, мов не знать куди поспішали... Ось і спідниця обхопила круглий і низький стан, урізаючись у боки червоною крайкою.

— Тепер корсетку надягай,— держачи в руках корсетку, поспішала Марина. Наділа й корсетку.

— Держись рівної

Як кравець, міряючи плаття, общипує та обсмикує, так Марина смикала Христю. Ось уже все готово.

— Ану, дивись! — скрикнула Марина. Мар'я піднесла дзеркало.

— Підожди, ще не все! — І Марина мерщій скинула з себе дукачі, намисто і начепила Христі на шию.

— О, тепер такі — сказала, одійшовши геть. І лице, і очі у неї горіли, любуючись, як то гарно Христі у тому уборі.

Їй було справді гарно. Низенька, кругла, вона здавалася не польовою квіткою довгостеблом, от як Марина, а повною огородною маргариткою, що так щиро ходили коло неї невтомні дівочі руки, доглядали невсипущі очі, кожну бур'янину прополюючи, рано й вечір поливаючи. Чорнява голівонька з ясними очима, чорними бровами й рожевими устами, мов виточена, сиділа на високій шиї, унизаній намистом, дукачами; личко червоніло, усміхалося; очі грали; здоров'ям і радістю іскрило від їх. Білі вишиті рукава випадали з темної корсетки, мов пучок квіток, нав'язаний на руки; корсетка чорніла, а ситцева спідниця червоніла незчисленними квіточками, мов поляна серед лісу, густо укрита трав'янками.

— Бач! бач! бач! — кричала Марина, жартівливо б'ючи Христю по плечі.— А казала — погано. Якою треба ще краще? Зроду-віку в селі до ладу не нарядяться. Адже правда, Мар'є?

Мар'я стояла, дивилася — і очі її розбігалися.

— От бач! От що значить — до лиця,— вимовила вона, зітхнувши, мов що згадалося їй давнє-минуше, котре вже не вернеться знову.

— Глянь та подивись на себе! — муштрує Марина Христю. У Мар'ї очі заграли.

— Знаєш що, Христе? — почала вона тихо.— Піди оце до панича.

— Боже мене храни! Щоб вигнав?

— Ні, не вижене. Піди нарочито, чи пізнає,— каже й Марина.

— Знаєш, що зроби? — рає Мар'я.— Увійди та й кажи: просили барин і бариня, щоб пожалували до їх. Як спита, які, хіба, скажеш, не знаєте? Ті, до яких ваші пани поприходили.

— Піди, Христе! Піди, голубко! Піди, моя сестрице! — пада коло неї Марина.

Христя рішилася. Ступила раз, удруге, повернулася і засміялась.

— Тільки не смійся!

Христя ще раз ступила, утерлася, оглянулася і, вхопившись за клямку, одчинила двері. Мар'я й Марина поступили за нею до одвірків.

— Здрастуйте! — привіталася Христя.

— Здорові,— одказав панич, одводячи очі від книжки. Він читав.

— Просили пан і пані, щоб пожалували до їх.

— Які пан і пані?

— О-о, хіба не знаєте? — щєбече Христя, усміхаючись.

Марина зачмихала; Мар'я сунула їй кулака під бік і, одіпхнувши геть від дверей, вставила у їх голову.

— А почім же я знаю? — каже панич.

— Там і ваші пани...— наводила Христя.

— Пізно вже,— каже панич, дивлячись на невеличкі дзигарі.— Кланяйся і дякуй. Скажи — зібрався спати.

— О, Мар'є! О, лихо! О, не видержу! — затуляючи рукою рота, шепотіла Марина. Регіт її підкидав, давив,

перевертав.

— То так і сказати? — пита Христя.

— Так і скажи.

— Прощавайте ж.

— Іди здорова.

Тільки що Христя повернулася йти, як Мар'я і Марина підняли нестямний регіт.

— Ха-ха-ха! Хо-хо-хо!.. О, лихо! О-о-о! — носилося по кухні, ламалося у двері до панича.

— Що там таке? — промовив він сам до себе і, мугикнувши, напрямився в кухню.

Марина і Мар'я аж на піл попадали від реготу; не видержала і Христя. Тепер тільки панич довідався, що його піддурили, і сам усміхнувся.

— Так оце той посланець! — сказав він, хитнувши головою на Христю.

Марина вибігла аж насеред кухні і, як божевільна, плескала у долошки, заливаючись реготом; Мар'я, припавши до полу, від нестямки тремтіла уся, хапаючись за живіт.

— Ану, йди сюди! Іди сюди, посланець з чужих країв! — жартував панич, простягаючи руку, щоб ухопити Христю.

Христя одскочила було геть, та її ззаду пхнула Марина, так що вона трохи не стукнулася з паничем. Панич ухопив її за руку, увів у свою хату і почав оглядати.

— Іч, гарна яка! Іч, яка хороша стала! — хвалив він, тріпаючи своєю невеличкою білою рукою по її повній щоці. Від того тріпання біла кров у Христине лице,

приливала у голову. Загорялися у серці разом якісь любі і важкі почуття,— так загоряється гніт, коли до його піднесеш палючий сірник. Рука паничева якось гріє, лоскоче; Христя червона, як маківка, схилила голову на один бік і придавила подборіддям його руку до своєї шиї. Вона почула, як її серце забилося, як дух у грудях затнувся, високо піднімаючи повне огню лоно.

— Славна! — мовив таким любим голосом панич, що Христя аж підвела голову.

«Чи він се сказав, чи ні?..» Очі їх стрілися. Крізь сині стекла очок виставились, мов чорні ягоди, його зрачки; якісь іскорки жевріли у їх; у Христі ж очі горіли-палали... Дух у грудях ще дужче сперло, кров ще більше вдарила в лице, аж в ухах шуміло. Христя, мов хто кольнув її, стрибнула назад і вибігла в кухню.

— Що він казав? Що казав? — зашепотіли разом Марина і Мар'я. Христя не змогла говорити... так її серце билось, стукотіло.

— Ні, з вами каші не звариш! — промовив голосно панич, закриваючи книжку.— Ідіть краще та пісні заспівайте. Хто вміє?

— Христя вміє! — гукнула Марина.

— Я не вмію,— похнюпившись, тихо одказала Христя.

— Та ну, годі! Де ж не вмієш? — уговорює Марина.— Уміє, уміє,— доводить паничеві.

— Христе! Чого ж ти? Бач, яка соромлива! Іди заспівай хоч одну; я послухаю. Я люблю прості пісні.

— Так я ж не вмію,— одмагалася Христя.

— Поведемо її! — скрикнула Марина і разом з Мар'єю ухватили Христю під руки і умчали в паничеву хату.

Панич ухватив стільця, приставив до свого і посадив Христю рядом з собою. Христя тільки сплеснула руками і зареготалася... Вона сидить рядом з паничем! де не так давно сиділа пані... Чудно, чудної Марина і Мар'я звисились на стілець до неї, поглядають то на панича, то на неї, ззираються самі з собою; і чує Христя, як вони очима сміються... Їй робиться і душно, і млосно; щось давить за горло, пориває за серце. Вона скочила, утекла б, та він придержує її за руку — не пускає. У тім місці, де обхопили його пальці руку,— кров б'ється, кидається жила.

— Якої умієш, Христе, розкажуй або заспівай. Я запишу.
— І, се кажучи, береться за папір і перо.

Настала мовчанка. Панич жде. Христя мовчить, пригадує: яку б його? Думки так заплуталися у її голові, пісні помішалися одна з другою, що вона не пригадає цілої ні одної. Ще хоч би не Мар'я та не Марина повисли над головою, а то вона чує на собі їх гаряче зітхання, їх нетерпляче ждання.

— Та я не вмію! — скрикнула Христя, червоніючи, аж сльози виступили на її очах.

— От, знову не вмію!.. Ну-бо, зділай милість,— просе панич.

— Та ну-бо, Христе! — штовхнула її Марина під бік.

— Ох! як мені душно! — зітхнула важко Христя.

Знову мовчання, знову ждання.

— А що, гарно? — скрикнула Христя і зареготалась. За нею Марина і Мар'я; панич нахмурився.

— То й не заспіває ніхто? — спитав він суворо.

— Нехай Марина попереду... мені душно,— одказала Христя.

— Я не вмію співати, я розкажу,— згодилася Марина.

Христя мерщій скочила з стула і вибігла в кухню. Марина сіла коло панича, схилилася на нього, руку занесла на його стілець, немов збиралася обняти.

— Якої ж вам? Гриця знаєте? — спитала.

— Ні, не знаю.

Марина почала розказувати Гриця. У хаті стало так тихо, хоч мак сій, тільки голос Марини роздавався, передаючи слова пісні, та перо, записуючи, бігало-скрипіло... Христя на пальчиках увійшла в хату і стала коло Мар'ї. «Отже розказує Марина,— думалося їй,— та так сміливо, так гарно, а вона — не може. Їй — соромно... Чого? Та й дурна ж я яка!..» І вона рішилася, як тільки Марина докаже свою, розказати про дівку і вдівця. Вона так любила ту пісню!

Марина скінчила.

— Пишіть другу! мерщій,— промовила вона.

— Сідай же! — каже Марина, схопившись з стільця.

— Ні, сиди, сиди. Я звідсіль.

І почала розказувати. Спершу тихо, трудно слова зривалися з її язика; вона червоніла, зостановлювалася, пригадувала... Далі та далі язик її розв'язувався, пам'ять яснішала, голос дужчав... Вона дивилася на писання:

перо несамовито бігало, поспішаючи за її словами; стрічка за стрічкою мов впливали з-під пера, рівно слалися на папері...

Не йди, дівко, за удівця,—
Буде тобі лихо!

дзвенить на всю хату її молодий голос. Всі глибоко зітхнули при тих словах, немов сказали: правда, правда! Видно, і паничеві пісня полюбилася: очі його горять, по обличчю пробігають непримітні мишки.

— Уся! — скінчивши, скрикнула Христя.

— Ух, гарна яка! — сказав панич і положив перо.— Бач, а казала: не вмію,— укорив він Христю.

— Та вона як знає їх! — тримаючи його за плече, каже Марина,— то й щоту немає!

Панич скося глянув на Марину; видно, йому не полюбилося її тримання. А Марині що до того? Вона не примічає його косого погляду. Його свіже личко, його голос тихий та любий так тягнуть до себе. Марина ще схилилася до його; її плече черкається з його плечем, її рука лежить на його спині. Виставивши голу шию і впиривши на його очі, вона так щебече... Їй хочеться так щебетати! Вона розказує, яких пісень співала Христя у селі і які то все гарні пісні!

— Ви тільки її заставте; вона все розкаже.

— Добре, добре,— хмурячись, одказує панич.— Нехай ще другим разом, тепер я втомився.

— Годі! ходімо,— каже Марина, направляючись іти.

— Постійте,— каже він і поліз до кишені. Витяг семигривеника, подає Христі.

— Навіщо? — пита та.

— На! — настоює він.

— Нащо? — аж скрикнула Христя.

— Та бери, дурна! То за пісню,— каже Мар'я.

— Не хочу! — засмутившись, відказала Христя і мерщій вибігла в кухню.

Панич здвигнув плечима, закопирив губу.

— Та й дурна ж яка! — зареготавшись, каже Марина.—
Давайте мені, давайте, я візьму.

Панич нехотя подав. Мар'я, побачивши, що недавній лад якось порвався, поспішила собі за Христею; зосталася одна Марина.

— Спасибі вам! — щебече вона, вертячи семигривеника в руках.— Оцих грошей ні на що не потрачу... нізащо! Дам жидові, щоб приробив ушко — дукач буде. Гляну на дукач — і вас згадаю! — світлячи очима, додає Марина.

— Добре, добре,— глухо одказує він.

— Чому ти, дурна, не брала? — доноситься з кухні голос Мар'ї.— Панич розсердився!..

— Хіба я наймалася розказувати? — скрикнула Христя, аж панич кинувся.

— Чого там вони? — обізвалася Марина і вибігла в кухню. Панич зачинив за нею двері і заходив по хаті.

Хороша Христина вродя, молода краса забунтували його кров, збудили... Так би й обхопив її! Так би і впився у повну гарячу щоку, притис до свого лона!.. «Х-ху ти!

Та й смаковита ж!» — махнувши рукою, мовив він. Очі в його горіли, зітхання виривалося з самого глибу — важке, гаряче... Він чимдуж заходив по хаті... Дика, як та коза дика!.. І грошей, дурна, не схотіла брати... А тут ся хльорка навернулася!.. От уже хльорка! І «дукач напам'ять», — кривив він її в думці... Та вже ж! — промовив уголос і грузько опустився на стілець, кусаючи губи. Йому досадно було, досадно, що Христя не сама прийшла, а з тими... «Уже мені ті помічниці! — трохи не скрикнув він і схопився. — Христе! Дайте води!» — гукнув він крізь двері. «Хоч ще раз подивлюся на неї», — думав він і як же то кисло скривився, як воду унесла не Христя, а Мар'я.

— А та?

— Там з дівчиною зосталася.

Він припав гарячими устами до холодної води.

— Ну, та й розпалила ти панича, — хвалилася Мар'я, вийшовши в кухню, — так повен стакан одним духом вимчав!

Христя сиділа на лаві, мовчала; мовчала і Марина, сидячи на полу.

— Чого се ви так засмутилися? — спитала Мар'я, дивлячись на дівчат.

— Ох, пора вже мені додому! — скрикнула Марина і, схопившись, почала збиратись.

— І в нас панич є, не думай! — торохтіла вона, одягаючись, до Христі. — Та ще як ловко грає на скрипці! Ось приходить коли-небудь, я попрошу, він заграє нам.

— На ж намисто! — здіймаючи з шиї, подає Христа.

— Не треба. Як прийдеш — тоді віддаси. Чула ж: приходить. Прощавайте!

— Голінна до паничів, аж труситься! — промовила Мар'я, як Марина скрилася в сінях.

Христа, провівши Марину до воріт, вернулася сумна, насуплена. Вона лаяла сама себе за сьогоднішній вечір. І що б було сидіти в кухні, ні ж: понесла лиха година до панича! Чого! Щоб ткнув, як собаці, семигривеника! А та — навперейми... «давайте мені!» Так і лізе у вічі, так і сучеться!.. А вона, вона краща? Нарядилася й попленталася до його!.. З серцем скидала Христа недавно ще любу одежу, рвала, розплітаючи, косу... Їй на ранок не хотілося і кришки чого-небудь з сьогоднішнього залишити, щоб воно не нагадувало про сей вечір.

Положившись спати, вона довго не спала, ворочалася з боку на бік; а в голову, дивись, то те, то друге й прилізе, нишпорить коло серця, з якого б його боку пристати, щоб ущипнути дужче, уколоти глибше!..

V

Григорій Петрович Проценко, бідного чиновника син, скінчивши школу, незабаром поступив на службу. Десятий рік тому пішов, як батько вирядив його з двору у город з письмом до знайомого товариша по службі та з невеличким збіжжячком, яке спроможилась надбати йому його старенька мати. Тоді саме хлопцеві пішов

сімнадцятий рік. Не бажалося йому їхати в губернію на службу, а хотілося учитись, поступити в гімназію. Одного великого пана син був гімназистом, і ото, бувало, як літом зійдуться вони, то Гриць не надивиться на синій каптан з срібним позументом, на картуз з набитими літерами між білим віночком; а як почне паненя розказувати про гімназичні звичаї, як вони поміж себе поводяться, хвалиться про науку та цвенькати на чужесторонніх мовах,— Гриць тільки роззявить рота та дивується на вільне веселе життя товариства, на їхні забавки та всякі заміри; очі у його іскрять, і не змельне він нікуди ними — все дивиться на свого товариша, а на самому дні зрачків затлівається в нього і журба, і досада... Зітхне, бувало, глибоко та важко Гриць, коли перестане товариш щебетати, та ще просе що-небудь розказати. А як піде товариш, він забереться куди в глухий куток садка та сам про себе твердить ті слова, що наслухався за день. Велику жагу він мав до того вчення, та що вдієш? Він сам бачив, що з батьківськими достатками далеко не посунешся: окрім його, у батька ще три сини та дві дочки на шиї; треба всім порядок дати, усіх до розуму довести, треба було й йому, скінчивши школу, злазити з батьківської шиї — свого хліба шукати. Де ж той хліб для чиновного сина? Одна до нього дорога — служба. На службу ото і зібрався Гриць.

Поступив він у той саме час, коли таємні думки, вирощені на гірких болістях кращих людей прошлого царювання, ждали своєї черги, яким би то його побитом

протиснутись у життя. То був час раннього ранку після хмурої ночі; час великих надій, великого ждання. Ніхто не знав, що ще буде, а кожному видко було, що так, як воно ведеться, негоже, треба щось інше заснувати, щось краще пригадати. Час чиновного царювання, хапанини та гніту минав, в народі все дужче та дужче почувалося нарікання на недоладне життя. Між кріпаками ходила таємна чутка про жадану волю. То не була ненароком пущена чутка, перехоплена лакеями від своїх панів і рознесена двірнею по селах,— то була явна оголошка на все царство, на увесь світ. Уже пани зїздилися по губерніях клопотатися, коли і яку волю дати тому ледачому кріпацтву... То був, з одного боку, глухий плач, а з другого — задавлений спів; у тому великому плачу-співу заводили більше усього чиновні люди — царські слуги; від їх часом ішли радісні для кріпацтва початки. Кращі люди, що сторонилися досі чиновного стану, як якої огиди, почали потроху посуватись, протовплюватись у нього, щоб не випустити з рук діла, не віддати його у другі — нікчемні. Багато вони витерпіли за його за свого молодого віку, немало рубців пройшло по їх широкому й високому чолі від сумних думок. Вони були в загоні, опльовані усіма. Тепер на їх гукнули. Як його не обізватися? як його не одкликнутися, коли другі, підійшовши стороною, певно внівець обернуть їх надії, знехтують велике діло? Вони одгукнулися і... замінили свій хатній халат на службовий каптан. То, правда, були ще тільки стовпи, одинокі рядчики, що їх і по пальцях

перелічиш. А проте старе чиновство заворушилося, загомоніло: «Як? нігде не служивши, нічого не звідавши, та зразу такі місця опанувати? Не ждати добра, не буде!» І почалася таємна робота таємних підходів та підїздів... Рядчики не падали; гукнули гук до молодших. Одкрилися нові місця з великою платою, і на ті посади присилались то безбороді, то в моху учені хлопці, а який-небудь голений тридцятилітній служака обходився. З того часу закипіла жовч, почалося змагання. Старі кричали: блазнята! молоді обзивали старих хапунами, безтолоччю. Пішла ворожнеча між старим і новим. Та ворожнеча і те змагання одгукнулися не в одному тільки чиновному стані, обізвалися вони й у других постановах життя, одгукнулися й у сім'ї. Кріпак не гнув шиї перед паном, робітник — перед хазяїном, син часом не слухався батька: все, зачувши волю, піднялося на дибки і прокричало про своє право. То був час великого гуку, ще більшого змагання; страшенно напругувалися кожного сили, щоб узяти верх, одоліти. Молоді було одоліли, щоб... незабаром і собі постаріти... Життя мчалось, як вітер!

Григорій Петрович ще захопив старих порядків на службі: старший був у них великий хапун, а ще більший ненависник волі. Він любив, щоб усі перед ним тіпалисямліли, падали ниць, хилилися. Часто його голос, як грім, розкочувався по великих палатах, щоб тільки меншим нагнати страху. «Де страх — там і бог!» — завжди казав він. На старшого дивилися підстарші;

кожен від себе меншого держав остронь. З малими ж робили, що хотіли: скидали чоботи за провинність, заставляли діжурити по тижнях, записували, хто скільки разів виходив. Гриць разом боявся того і ненавидів. Проходячи улицею, він бачив цілу юрбу молодих хлопців-гімназистів, що, кружачи біля учителя, весело щебетали, допитуючись у його то того, то другого. Той відповідавав не як начальник, а як старший і знаючий товариш відповідає молодшим. Всі слухали радісно, реготалися, жартували. Грицеві завидно було дивитися на той гурт... Там життя, під синім каптаном тільки і б'ється як слід серце; а тут? Серце його зав'ядало, як він обертався лицем до свого стану; піднімалася ненависть, нападала скорбота; молода кров гаряче була і приливала в голову. Молодіж завжди кохає волю, уведе в життя інші думки, пестить інші надії — свою весну справляє... Для того, щоб обтесати себе, як пораяли товариші-гімназисти,— читав книжки. Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право добувати; судили про звіра і чоловіка; про світ і його закони довічні. Гриць не читав, а жер ті книжки; хапав на лету все, що розносилося широкою течією друкованого слова, набирався розуму. Життя його роздвоїлося, розкололося надвоє: з одного боку — нелюба служба, що годувала його хлібом, гасила дух; з другого — книжки, розумова розмова з молодим товариством піднімала його угору. Та натура його не була міцна, завзята; він був не з тих, що, раз забивши що в голову, довіку тому слугують, готові

стати проти всього світу за те, що вони думають, у що вони вірять; то люди зброї, то — отамання завзяття! Він не той був. Його натура була слаба, миряча: він хотів, як кажуть, щоб упасти і не забитися; щоб і кози були ситі, і сіно ціле. Йому хотілося, щоб і на службі були такі порядки і таке товаришування, як між гімназистами. А як сього немає — що ти зробиш? Не лізти ж одному проти всіх?! Він мирився з своєю долею; одним він піддакував, від других відмовчувався; між молодими він сміявся з старих, між старими мовчав. Все то було йому на користь: молоді лічили його у своїм стані, старі не чіпали його, тихого та мирячого. У двох ворогуючих станах такі люди завжди бувають; вони слугують тому й другому і разом обдурюють обох. Хай ті надіються, а другі не мають за ворога — їм від того і добре, і тепло: ловися, рибка, мала й велика!

Гриць, одначе, і на се був незугарний. Чи то йому доля не слугувала, чи то його ще час не настав? Він не ганявся за наживою. Йому любі були співи, танці, ігри молодого віку; а коли молодість того часу тим негувала, як чимсь недоладним, то він, прогулявши цілу ніч між старшими, протанцювавши та прореготавши з панянками, на другий день перед молодими насміхався над тими співами, над тими танцями. Він був балакучий і любив пореготатися. Отаке життя на дві половини, таке слугування тому й другому робили його скритним, нібито єхидним. Чим він винуватий? Жити всякому хочеться; а він що таке, щоб йому не хотілось жити? Малий чоловік,

роздавити його — як раз плюнути... батько-матка бідні... Як хоч, а річку, кажуть, перескоч... Прийшлося гнутися, прийшлося плавати ужакою. І то раз лихо висіло на волосині над його головою.

Молоді того часу уперше вийшли на ту довгу ниву, що зоветься життям, тільки дужі силою свого х о ч у та запалом молодого завзяття. Не було у них учителів, що напрямляли б, як іти і куди іти, не було перед собою стежки, ніхто ще її ні разу не прокладав. Треба було самим проробити, щоб іти вперед. Їм хотілося зайняти не одну яку постать, а разом усе поле; на одному боці треба йти до бою, на другому — силу вистачати... Народилося зразу не один, ані два, а десять напрямків. З народною волею народилася і любов до меншого брата, народилося народолюбство. Народолюбство заклиало у свій стан багато всякого люду. Щоб добре зробити, треба спершу народ знати, чого він хоче, чого йому треба. Досі його бачили тільки в дворі — з одного боку, а треба його бачити всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавках веселих, у його стосунках між собою, в його сім'ї, у його radoщах-горі... Пісня, казка, приказка, мов ті муровані склепи-схованки, багато ховали у собі його сліз, його таємних надій, думок. Добре б було ті пісні, казки та приказки позбирати, позаписувати — то б була книжка великого життя, великого горя... Гриць, зачувши про се, зараз записав чотири пісні від слуги своєї хазяйки і припоручив збірниковому товариству. Йому дякували, прохали ще збирати, раjali все

записувати. То було з одного боку, а з другого — всі бачили рядом з волею страшенну народну темноту. Треба було її хоч трохи освітити, розбити, розвіяти той густий морок, що покривав не тільки села, а часом і хати заможних городян... Народилися недільні школи. Підбивали й Грицька в одну учительствувати. Грицько вертівся: й ніколи, й чи дотепний. Він побачив, що то вже справжнє діло, по якому пізнають, куди кого хилить. Соромно було одступитися і страшно поступитися. Він згодився тільки на вечірні збори. Увечері він вільний, та ввечері ніхто не бачитиме, де він буває і що поробляє. Недовго ті школи побули, не знать було, чи й діло яке зробили, а старі вже ославили їх, як заговорщицькі збори, де проповідувалося, що бога немає і старшини не треба. Не досягло й до року, як школи закрили; декого з учителів позабирали, позасилали. Гриць ні живий ні мертвий сидів і ждав, що ось прийдуть і до його і тоді... прощай все навіки! До його справді прийшли і, знайшовши ті чотири пісні, що він записав від слуги, взяли їх з собою... Попомлів же він тоді за них душею, попоболів серцем... А господь його знає: може, ті пісні на їх очі гірше всього, може, за них і місця не буде на світі... «Старі дізнаються, якого він поля ягода,— з служби виженуть, у Сибір завдадуть»,— думав він і трохи не повісився... Начальство накинулося на нього — звір звіром. Він плакався, каявся, що його підбили. Начальство, не даючи виду, що прощає, геть стороною робило своє, одстоювало його, прохало, у кого слід.

Прийшлося йому прожити тиждень гірше, ніж у пропасниці, у тому безмірному страху, що нема йому кінця-краю, що здіймається з усіх боків, обгортає з усіх сторін, давить за душу, ссе за серце, холодить кров у жилах!.. Він трохи не занедужав. Йому тільки тоді одлягло, як вернули його пісні. З якою він ненавистю дивився на них! З якою радістю палив, перегортаючи папір так, щоб і шматочка не зісталось; а спаливши, ще й попіл закопав в огороді, щоб вітер, не розвіявши, як-небудь не видав його вдруге! Буря пройшла, вирвала кілька дубів з корінням, поламала силу молодого гілля і — скрилася. Настала така сумна нудота — ні слова путнього, ні пісні веселої — мов поніміли всі, мов поховали кого великого й славного і справляли похорони. На кладовищі ще так буває восени, коли лист з дерева опаде і почорніють високі могили.

Старі подоліли і святкували своє свято. Якої слави і яких наговорів не понесли вони на голови своїх ворогів? Ті мовчали, не одкликалися: страшно було одкликатися... Самотою стояла їх будівля, збудована їх руками, і, здається, ждала тільки часу, коли її почнуть руйнувати: з усіх боків, з усіх сторін облягли її ненависники з сокирами, з лопатами, заступами. Вони тільки ждали наказу; одно слово і — з непокритих стін знявся б тільки порошок угору, замість підвалин — одні глибокі ями зачорніли. Та назад тільки раки лазять. П'ять-шість років будування не пропали даром; вони казали, що стара хата стала і тісна, і нікчемна; треба нової — і широкої, і

яснішої. Закопані на неї підвалини глибоко у землю, виведені стіни високо угору,— треба їх кінчати, треба докупити зводити. Полізли в нову будівлю й сліпі, й киві, й безногі; полізли й почали клопотатися. Позабивали декілька вікон, велику світлицю перебили перегородками, наробили окремих захистів легеньких та: «На наш вік стане»,— втішали себе — та не втішилися.

Через півроку після тої бурі полупилася бумага: старого старшого, де служив Гриць, одставляють, замість нього назначено з столиці... Хто він? Що воно? Молодий? Старий?.. Всі зразу наче до землі приросли; нешвидко загомоніли: чи такий, чи не такий, а без перемін не обійдеться; чи старий, чи молодий, а переміни будуть. До старого тільки зручніше приспособитись: аби був слухняний та покірливий — та й живи, як у бога за дверима. Інший раз і полає дурно — змовчи: все гаразд буде. А молодий — навпаки: і не кричить, і не лає: все тихо та мирно, а дивись — уже й викинув на вулицю. Старі зітхали про себе, сходилися, шушукали, шкодували за старим старшим і, охаючи, дожидали, кого бог пошле. Зате Гриць підняв голову угору: він стороною чув, що старший назначається з молодих, і заживав його, як бога.

Аж ось і старший появився. Молодий, тихий та обхідчастий; з кожним так любенько розмовляє, тихенько випитує і все, як отче-наш, знає... Старі зажурилися, та й було чого: незабаром їх почали половинити. Кого з столиці викликали, кого з тутешніх розшукали, і все то

молоді, без заслуг. Пішли другі службові порядки, інше життя заснувалося.

Проценко дихнув всею своєю слабою грудниною. Йому легко й служитися, й живеться: є в кого не тільки про службу спитати, є з ким і об сторонньому побалакати. До того і старший не держав себе геть одсторонь, як старий: часто він присоглашав менших до себе поготорити. Зійдуться, погомонять,— дивись — або що на кон поставлять на користь бідоти, або музичний вечір утнуть на жіночу освіту... Пішло життя коромислом. Гриць шкодував, що занехаяв охоту на скрипці грати, а на кону стати боявся, та не мав і талану до того. Він напустив на себе сум; дивлячись на нього, подумаєш: гірке йому і те ваше святкування. Начальство раз довідалося: чого він сумує. Другі за нього повідали, що він мученик. Він, як справжній мученик, мовчав, не хотів ділитися ні з ким своїм лихом. То він мученик? — спитало начальство так, буцім сказало: то навіщо його й держати? Усі думали: кінець Проценкові! Він сам млів душею більше, ніж під ту лиху завірюху, що зачепила й його. Прокльони на необачних уже склалися на його устах, як тут його кликнуло начальство. Ні живий ні мертвий пішов він до нього,

— Вы хотите ехать на уезд?

Гриць одказав не словами, а зблідлим обличчям та стухлими очима, що — коли воля його превосходительства.

— Хорошо,— коротко і суворо одказало начальство.— В NN открывається место. Поезжайте!

На radoщах облітав Гриць увесь город, усіх своїх знайомих. Одним він хвалився, як його прийняло начальство, яке місце давало, як він одказувався, а воно прохало; другим шептав на вухо: се за наші біди, за наші лиха великі. Недаром ми підставляли шиї під сокири. Не вмере наша мати, не пропала даремно праця.

На третій день Проценко виїхав з губернії з думкою ніколи не вертатися в се прокляте місто, що так йому далось взнаки, що опорочило його добре ймення, що замірялося на його життя молоде. Веселий він їхав на нове місце та балакучий. З возницями цілу дорогу невгавав, в и к а в і чимало дивував їх тим виканням. Вони не знали, що про нього думати. «Се не наше щось, з далекого, видно, краю». І мали думку прокотити заїжджого барина на славу та староста охолоджував: не дуже, лиш, гнатимеш коней: невелика цяця їде — знаємо ми сих безштаньків!

У городі NN появилсь Проценко зовсім іншим чоловіком. Веселий та говіркий, він сміло заводив розмову з кожним стрічним і поперічним, насміхувався над повітовим байдикуванням, над порядками городського життя, над громадянським безладдям. Він, здається, все знав, все пережив, передумав і став вище від того, що бачив, не гнушаючись, правда, і не гордуючи ним. Чи стрівався він з простим чоловіком на вулиці — замовляв до його його мовою, в и к а в, йшов рядом, не боячись огудки; чи з

своїм братом службовим,— дивився тільки на те, чи то молодий хлопець ще, чи поживший батько,— заводив сміло підхожу річ: молодому розповідав брехеньки, точив ляси, старого — привертав до себе розсудливою мовою про життя і, мов ненавмисно, ввертав у розмову чужестороннє слівце, щоб того здивувати. І він, справді, дивував усіх. «От смілий, от талановитий»,— думали молоді паничі і завжди з великою охотою заводили з ним розмову. «Голова,— протягом хвалили старі батьки,— послухай його — не наслухаєшся. І все то не по верхах скаче, а розумним словом глибоко гвоздить. Далеко такий піде — не здоженеш, не випередиш». Поміж панянками не було нікого за його. Хороше обличчя, люб'язна розмова, перевита жартами, хист до танців — все се було за нього, все слугувало йому на користь. Правда, перед ними він тільки раз появився у своїй бойовій зброї, і кожна подумала: «Се той, що його жадала душа моя». Потім він звернув набік; не личить стояти прямо: сонце ніколи не спада на землю, а скільки до нього моляться людей на світі!.. Він не то, щоб їх обминав, а поміж ними напускав на себе сум, скаржився на нудне життя, гостро розбирав їх ігри та забавки, насміхався над їх замірами. Його боялися й жаліли; боялися його гострої мови, жаліли красної вроди, що так рано довідалася якогось лиха. Хто заклопотав його молоду голову? Хто уразив його гаряче серце?.. Нема кінця-краю таємним догадкам і ще таємнішим надіям! Кожній думалося: а що, як то я? І кожна навперейми

перед подругою наряджалася якнайкраще, виступала якнайлегше; ведучи з ним розмову, замирала якнайдужче; а були й такі, що й бісики перед дзеркалом учились пускати... Та не туди стріляли його очі, не туди оберталось серце: не на непочатий моріжок польових квіток, а на підпушену грядочку огородних лілій. Молоді панійки розважали його сум — велику тугу, від їх погляду загорялися його похмурі очі, тіпалося і билося гаряче серце.

Як тільки приїхав він, то зразу оселився у Рубця. Антон Петрович радніший мати свого брата на квартирі: разом вони на службу йдуть, трохи не разом і з служби вертаються; хата зайва є — чому ж його не пустити доброго чоловіка, коли він дає ще до того й добрі гроші. Пистина Іванівна ще більше радніша була такому квартирантові. Антон Петрович і старий, і підтоптуваний, і все клопочеться, коли не по господарству, то про карти; а Григорій Петрович і чорнобривий на лихо удався, і веселий, балакучий; про що з ним не заведи розмову — так легко, так любо з ним говорити. І обхідчастий та принадливий: не пройшло й трьох днів, а мов він у них зріс і викохався; і слуги до його зразу привикли; і Івась, синок, так полюбив. Не раз Пистина Іванівна, дивлячись на нього, як він загравав з Івасем після обіду, глибоко зітхала. Вона гадала в той час про свої молоді літа, коли вона була ще баришнею, ждала своєї черги... «І от же не підвернувся тоді такий! А тепер — он яке опудало лежить і сопе! — думала вона,

дивлячись на чоловіка, що спочивав після обіду.— Он який крикун вистрибує! — переводила очі на сина, та чує — й під серцем щось ворухиться.— Уже ж що там не буде, а кумом він буде!» — рішила вона.

Через півроку родилася Маринка. Як очуняла Пистина Іванівна, почалися клопоти про хрестини: коли, як, що й до чого?

— За кумом нічого бігати, коли кум у хаті,— жартівливо промовила Пистина Іванівна, указуючи на Григорія Петровича.

— Од хрестин гріх одказуватися,— одмовив той.

Кумою Антон Петрович давно вже намітив товсту купчиху, що так любила чайку попиту, добре попоїсти, уволу поспати; незгірше вона любила і на зубок стороннього узяти; звісно, як у гостях та поміж своєю компанією — не сидіти ж зціпивши зуби!

— А хрестити візьмемо молодого попа,— знову рає Пистина Іванівна чоловікові.— Все ж перепаде щонебудь молодому, бо, кажуть, він так бідує. Та разом і матушку проси: побачимо, що воно за губернська цяця.

Хрестини, іменини, похорони ніколи не справляються без бенкету: зійдуться чужі люди, треба діло зробити, треба й побенкетувати. Колись ті бенкети цілими тижнями тяглися, широко та бучно справлялися; а тепер більше між прихильними знайомими.

На сей раз Антон Петрович запросив близьких собі: Книша з жінкою — високою та сухою, як тараня, молодницею; секретаря з суду — лисенького та

низенького старичка з його бочкою, як шуткуючи звав він свою жінку — огрядну та товсту панію, велику товаришку головихи; прохав він і голову, й Селезньова, та голову якесь діло задержало, а Селезньов поїхав на села містки оглядати.

У призначену неділю звечора зібралися запрошені гості, посідали, ведуть звичайну розмову — хто що чув, хто що бачив; ждуть батюшки. Аж ось і він, та ще й не сам — з матушкою.

— І чого? — спитала секретариха з поліції, хитнувши головою.

— Скажіть же,— додала секретариха з суду.

— І їй сюди треба! Ішла б у машкарад скраю водити! — увернула головиха. Вона вже дещо чула про молоду попадю, що та виробляє.

Попадя увійшла в гостинну наряджена та надушена. Її гарне шовкове плаття злегка шамотіло по долівці, цвітний пояс, наче райдуга, перевив тонкий та стрункий стан. Її біла, наче виточена, шия ще здавалася білішою від чорної шовкової матерії, що так гладенько облягала її круглі плечі і високе лоно; золотий хрестик на золотому ретяжці блищав на шиї, як зоря; невеличкі сережки грали дорогими камінцями; на рожевих пальчиках і синіли, і червоніли перстеньки; личко молоде, рожеве; волос чорний, у кучерях; голубі оченята з-під чорних брів, наче квітки ті, горять-усміхаються.

— Нарядилась, а їсти, кажуть, нічого,— припавши до Рубчихи, промовила секретариха з суду.

— Підіть же! — одказала та.

Головиха тільки сплюнула і припала до блюдечка з чаєм.

Попадя, уступивши в гостинну, привітно поклонилося усім. Пистина Іванівна направилася стріти не знану ще гостю. Почалося знайомлення. Попадя, як ясочка, бігала від одного до другого, хапалася за руки, міцно здавлюючи їх, трусила; з жінками цілувалася. Личко її горіло, очі грали. Вона така рада новим знайомим. Так давно ждала сього часу. І защебетала, мов пташка ранком. Балакаючи з хазяйкою, увертала слово й до гостей; чула, що говорили чоловіки в другій хаті, і з ними вона перегукувалася своїм дзвінким голосом. Бажаючи побачити народжену, кинулася в дитячу, обцілувала червоне личко Маринки, витерла губи білим пахучим платочком і метеликом ускочила знову у гостинну.

— А хто ж кумом? — спитала.

Пистина Іванівна підвела кума, познайомила.

— Я десь вас бачила,— сказала вона, стрільнувши на нього очима.

— На улиці, може,— відказав він, вклоняючись.

— Ні. Ви не з губернії?

— Доводилося й там бути.

— То-то.— І вона заторохтіла про губернію.— Там-то хороше, там-то весело! Садки, клуби, маскаради.

Григорій Петрович зрадів новій знайомій. З одного города — у них зразу знайшлося що пригадати, про що поговорити. Весела і тепла розмова зачалася між ними.

— Хльорка! — тихо промовила Книшева жінка.

— Та ще й губернська,— додала секретариха з суду.

Головиха зачмихала і вилила з блюдечка чай на себе.

— Плаття! плаття! — загукала секретариха з суду і кинулася за ганчіркою.

— Нічого,— заспокоювала головиха, струшуючи з свого дорогого шовкового плаття краплі чаю, а в душі лаяла і попадю, і секретариху.

— Бачите, що тут за люди — якась звірота,— прошептала, повертаючися до Григорія Петровича, попадя і, зітхнувши тихо, додала:— А ти живи між ними та ще й вибери подругу собі.

— То ви не подругу вибирайте, а друга,— одказав він їй.

— Друга? — скрикнула вона, і блакитні очі її аж посиніли.— О-о, я знаю вас, мужчин. Ви всі єхидні такі, коварні... У-у-у!..

І вона так утішно засовалася, посварилася рукою, так чарівниче заграла очима, що якби не було нікого, Григорій Петрович так би й припав до її ручки.

— Всі? Невже всі? Мало ж ви знаєте нас, коли так,— одказав він, буцім покійно.

Попадя глянула йому у вічі, пильно глянула... Ще хвилину — і він, певно, не видержав би її палючого погляду; та вона одскочила від нього, підійшла до Пистини Іванівни й заторохтіла про щось із нею... Його серце зразу так нестямно забилося.

«Ану, потягаємося, чия-то візьме»,— подумав він, скребучи бороду.

Тут почалися хрестини. Усі осталися в гостинній, тільки хазяйка з попадею вийшли в дитячу.

— Не по кумі куму вибрали,— промовила вона, зазираючи у вічі Пистині Іванівні.

— То, бачте, головиха. Обійти яось було ніяково. Знаєте наші звичаї,— виправлялася Пистина Іванівна.— А кум — наш квартирант.

Попадя мала щось сказати, та тільки очима заграла.

— Ваше ймення? — червоніючи, спитала Пистина Іванівна.

— Наталя Миколаївна,— одмовила попадя.— Тільки ви мене так не зовіть, зовіть прямо Наташа.— І вона кинулась обнімати та цілувати Пистину Іванівну.

«Дівчинка!.. Їй би ще тільки гуляти та в кукли грати, а не попадювати»,— подумала Пистина Іванівна.

Після хрестин чоловіки одрізнилися у другу хату, засіли за карти. Жінки zostалися з одним кумом у гостинній. Пистина Іванівна часто вибігала то по хазяйству, то до дитини. Секретариха з головихою більше мовчали, слухали, як торохтіла попадя з Григорієм Петровичем; а вона ні на хвилину невгавала: то гудила порядки тутешні, то згадувала губернію і зітхала. Григорій Петрович ішов їй навпаки — дратував, перечив; а вона, коли не мала що одказати, то сварилася на нього своїм кулачком. Яка вона хороша була в тому гніву! Припухлі устоники, мов рожева квітонька, розкриваються, блищать

білі та рівні зубенята, щоки криються краскою, а очі горять-палають.

— Циндря то вона циндря, а дивіться, яка вродлива дуже,— промовила головиха на ухо секретарші з суду.

— Що та врода? — одкопиливши губу, одказала та.— Хіба на те, щоб другим на шию вішатися? Чи бачите, як заграє!

— І сраму їй немає,— увернула Книшева жінка.— Рада, що до панича допалася: торохтить, як та порожня бочка. А до нас, небійсь, то й заціпило їй.

Тут саме Пистина Іванівна кликнула нащось Григорія Петровича. Попадя, zostавши сама, повернулася до жінок.

— Ви не скучаєте? Ми тільки з Григорієм Петровичем і говоримо.

Головиха зирнулася з своїми товаришками.

— Та тільки ж вас і чутно,— прошептала Книшева жінка.

— Ми на вас, серденько, дивлячися, радіємо,— уїдливо промовила секретариха з суду.

— Давайте у хванта грати,— крутнулася попадя.

— Ні за що нам хвататися,— з усмішкою одказала головиха, а її товаришки зареготали.

— Не хочете? — спитала попадя.

— Не хванталися ми змалку, а на старість пізно учитися,— знову промовила головиха.

Попадя закопилила губу і, пройшовши по гостинній, повернула в хату, де чоловіки у карти грали.

— Бачили, як носом закрутила,— штовхнула секретариха головиху.

— Зїла облизня! — промовила Книшева жінка.

— Мені у хванта грати...— обізвалася головиха і, схилившись набік до секретарихи, закихкала; та, дивлячись на головиху, собі зареготалася. Товсті та круглі, вони, наче кавуни ті, хиталися то на той, то на другий бік, одна одну штовхаючи: широкі їх обличчя від реготу ще більше ширшали, займалися краскою, поливалися слізьми; збоку суха й довгобраза Книшиха, наче довгоноса ворона, дивилася на них і собі якось кисло усміхалася.

Тим часом попадая підійшла до чоловіка.

— Що, везе тобі? — спитала вона, припавши на його плече.

— Ве-е-зе-е! — розтяг той.— Он шлема зїв.— І зареготався.

— Біда з батюшкою,— обізвався секретар суду,— усіх обіграє.

— Присядьте, лишень, до мене, чи не принесете щастя, — защебетав Книш, пориваючись подати їй стула.

Попадая, подякувавши, сіла.

— Свате, свате,— посварився на Книша секретар з суду,— он сваха дивиться.

— Завидно стало? — одказав Книш, здаючи карти і схиляючись до попаді.

— Жінко! Се ти проти мене? — увернув і піп.

— Я всім щастя принесу, усім,— усміхаючись, торохтіла попадя.

Поки карти здавали, пройшло кілька хвилин мовчання. З гостинної тільки доносилося глухе кахикання.

— Бач, наші собі там не дрімають,— обізвався секретар з суду.

Попадя повернулась подивитися, хто регоче. В гостинній хихикання стихло, а на порозі вона вздріла Григорія Петровича.

— Будемо й ми в карти грати,— защебетала до нього.

— Хто ж буде?

— Ви, я.

— У віщо?

— У носа.

— Як то — у носа?

— Карти, карти! Давайте карти! — закричала попадя, ускакуючи в гостинну, і усілася біля невеличкого круглого столика.

Григорій Петрович розшукав карти. Швидко мішаючи їх, вона щебетала: «У кого зостануться карти, тому носа бити».

І почала здавати.

Поки здавали, у карти грали, в гостинній було тихо; головиха з секретарихою тільки звиралися, та Книшева жінка скоса поглядала на них.

— Вийшла, вийшла! — зразу закричала попадя і заплескала в долоні.

— А тепер що? — спитався Григорій Петрович.

— Виставляйте носа! На скількох ви zostалися? Аж на п'ятьох! Носа, носа! — гукала вона.

Він виставив. Вона ухопила п'ять карт і націлилася вдарити. Григорій Петрович увернувся.

— Цур! не увертатися!

— Боляче ж! — замолився він.

— А як я зостануся? Держіть, держіть. Дозволяється тільки картами сторони закрити, а кінчик виставити.

Григорій Петрович, на великий сміх головою й секретарихи, закрився картами.

— Раз! — скрикнула попадя і вдарила картами по носу. Цілко улучила вона по самому кінчику, аж у нього сльози потекли.

— Ще, ще!.. Аж чотири рази,— кричала вона, заливаючись реготом.

Григорій Петрович, пом'явшись, покорився.

— Два,— промовила вона тихо і злегка зачепила картами. Втретє ще легше; а напоследок — він не розібрав, чи то вона картами вдарила, чи тендітними пальчиками злегка доторкнулася, неначе ущипнула.

Він тільки запримітив, що якась нетерпляча ураза пробігла по її веселому личку.

— Не буде ж і вам пощади! — скрикнув він, здаючи карти.

За другим разом zostалася вона, та ще аж на десяти картах.

— Носа! — гука, наче люто, жартуючи, Григорій Петрович.

Двома картами заслонилася вона, виставляючи свій трохи кирпатенький кінчик носа.

— Раз! — гукнув Григорій Петрович і замахнувся. Метко вона затулилася,— карти ударилися об карти.

— А уговор? — спитався він з докором.

— Уже раз,— защебетала вона,— уже раз. В тому-то й сила, щоб уцілити.

— Ну, держіть... Два!

— Ой, боляче! — скрикнула вона і мерщій потерла носа. Невеличка смужечка зачервоніла на кінчику.

— А мені не боляче було? — спитав він і знов замахнувся.

— Три! — і промахнувся.— Чотири!..— гукав далі.

— Григорій Петрович! — окликнула його Пистина Іванівна з другої хати. Він озирнувся... У гостинній тільки він з попадею був, та на порозі дитської стояла Пистина Іванівна.

— Оставьте,— промовила тихо Пистина Іванівна, як він підійшов до неї.

— Останні дарую...— сказав він, вертаючись до попаді, складаючи карти.

Попада пильно глянула на нього.

— Тим не хочеться? — тихенько спитала, мотнувши головою на дитську, звідки доносився голос головихи: «І завели! Ще носи поодбивають... Тільки їх і чутно».

Григорій Петрович озирнувся. Пистини Іванівни вже не було. Він кивнув головою.

— У-у, подлі! — прошептала попадя і зломила пальці; наче один, разом вони хруснули в неї.

Цілий вечір після того вона була смутна, мовчазна.

Після закуски, як прийшлося хлиснути вина, вона тільки розбалакалася. Хтось з чоловіків завів був пісню.

— Ви вмієте співати? Будемо співати! — скрикнула вона, схопивши за руку Григорія Петровича.

— Будемо. Заводьте.

— Лермонтова: «Выхожу один я на дорогу» — знаєте?

— Трохи.

Вона вискочила насеред хати і почала. Тихо-тихо, мов з-за гір донісся забій золотого дзвоника, роздався її тонкий голос, дедалі все дужчаючи та піднімаючись угору. Григорій Петрович підхопив тенором... Усі зразу стихли, мов поніміли, слухаючи пісню. І було що послухати... У кожного перед очима встала ніч, тиха та зоряна; сизим мороком криє вона чорнії гори, страшенні скелі... Чується туга невимовна, та туга, що огортає самотню душу серед пустині німої... Здається, гори ворущаться, скелі шепочуть між собою, дослухаючись до того гомону, що йде від неба. А там? Там тисячі тисяч зірок одна перед другою вигравають: та лупає, а та труситься тихо... Ось скільки їх зірвалося і полетіло на різні боки,— тільки огненні сліди вказують їх веселу дорогу... Серце замирає; душа роздимається, ширшає... Здається, що все те у ній коїться, через неї проходить. Чоловік не чує себе, не пам'ятає... Піщина серед сього безмірного світу, невеличка цяточка його,— він чує, як

кидається всесвітнє серце, б'ється його жила, бринить щось у кожному суставі... пам'ять меркне, думки зникають... Він замирає... Він чує, що замирає.

Пісня теж замерла; її голос давно вже зник, а проте у хаті стояла така тиша, мов слухали всі її далекої луни.

І справді — луна та стояла в кожній душі, бриніла у кожному серці, ворушила якісь глухі, невідомі почування. Всі мовчки, схилившись, сиділи.

Перший секретар з суду порушив ту німотну тишу. Мовчки він знявся з місця, мовчки опустився перед попадею на коліна, і вхопивши за руку, промовив:

— Матіночко наша, канареєчко! Ще разок... ще хоч трошечки... Дайте умерти,— замолився він, припавши до її руки. Роздався поцілунок. Попадя тріпнула очима.

— Зроду-віку не чув нічого такого... Матінко, канареєчко! — гукав він, згорнувши хрестом на грудях руки. Його жінка, як обпечена, схопилася з місця і, пробігаючи повз нього, штовхнула.

— Бочко! — скрикнув він, задержуючи її за плаття.— Ти чула? Чула коли таку пісню, такий голос?.. Серафими і херувими так тільки бога вихваляють.

Усі прийняли те за жарти і зареготалися. Сама секретарша, щоб не подати виду, як се їй до серця доходить, усміхнувшись, промовила:

— А ти вже, мій голубе, й розкис... Що то він у мене голінний до пісень, а надто як ще й вип'є...— повернулася вона до попаді.

— Вип'є! — гукнув він.— Умру колись від них! Так мене й розірве, рознесе на шматки! — гукав він, хапаючися руками за груди, мов показував, як його буде розносити.

— Оце, який ви!.. То я не хочу й співати, щоб ви не вмерли,— обізвалася попада.

— Матінко... Канареєчко. І без того умру. Заспівайте! — І він порвався був знову її у руку поцілувати.

— Добре, добре — заспіваю. Тільки устаньте, тільки не цілуйте,— защебетала вона, граючи очима; вони, здається, казали у неї: а що, а що? Бачили мене? Чули? Схочу — усі тут будете у моїх ніг плазати, мої руки лизати!.. Здавалося, вона росла, вищала, ширшала. Не невеличка дівчинка стояла перед очима, а велична цариця.

Завели другу, веселеньку; потім знову журливу, а на переміну знову веселу. Вечір закінчився танцями. Секретар суду, хлебеснувши вже й геть-то, ухопив попа — і пішли удвох драти гоцака, аж стіни ходором ходили.

Розійшлися геть за північ. Піп так підтоптався, що ледве ногами плував. Григорій Петрович згодився провести їх додому.

Тільки що вийшли за двір, вона схопилася за його руку, і вони пішли вперед; піп, поспішаючи за ними, писав мисліте і щось розмовляв сам з собою. Вони не слухали його розмови; у них розпочалася своя, весела, жартівлива. Звішуючись на його руку, вона так голосно реготалася, що аж луна розлягалася по дворах; злякані

собаки кидалися під ворота, пробігали дворами, гавкали, вили; піп гукав на собак, посилаючи їх кудись далеко, а вона горнулася до Григорія Петровича, ховалася за нього, щоб, бува, вони не покусали.

— Я надіюся, що ви тепер, знаючи наш захист, заглянете коли-небудь у нього? — сказала вона, прощаючись, як дійшли вони до двору.

— Ваш гість! — одказав Григорій Петрович; а піп у знак приятельства обнявся й поцілувався з ним.

Григорій Петрович вертався додому п'яний тією радістю, що впивається чоловік, провівши весело вечір. Голова його горіла; серце якимось нестямно билось... «Піду, безпремінно піду», — шептав він, перебираючи дні та вираховуючи, у який би його зібратися.

Невеликі, видно, були збори, коли він на другий день і пішов. Вернувся додому рано, зате ще п'яніший, ще веселіший. Він не пішов до себе у хату, а пройшов до куми похвалитися, як вони весело провели той вечір... скільки співали, і піп співав!..

— От люди! — скрикнув він зопалу.

— Ой, стережіться голубих очей! — болісно усміхаючись, відказала йому кума. Вона чогось увесь вечір була сумна, задумана. Григорій Петрович не примітив того й веселий ліг спати...

На третій день він гуляв і... сам не знає, як опинився у попів; на четвертий — знову... Незабаром він почав там бувати, як дома, як свій чоловік.

По городу пішла поголоска. Люди слезували про їх довгі гулянки удвох поза городом. Хтось примітив у вікно ввечері, як сиділи рядком, пили чай... Її рука лежала в його руках, він раз поза раз приводив її до свого рота і тихо цілував, кожен раз роздивляючись, мов вона мінялася від його поцілунків, ставала краща. Куховарка, синьоноса Педоря, комусь хвалилася, що і батюшка про те знав, та тільки мовчав. Раз тільки, перебравши через міру, він завів про те розмову з нею, прохав, аж плакав, кинути таке життя.

— Буде того, що я тебе раз покрив, що перед богом гріх на себе прийняв... Ти знаєш, як преосвященний дізнається? — умовляв він її. Та вона йому зразу забила баки.

— Плювати мені на тебе та на твого преосвященного. Як жила, так і житиму! — відказала вона.

Багато дечого ще плела куховарка Педоря. Та чого не наплете наймичка, що їй повинно за три місяці заплатити, а ні за один не заплачено?

VI

Минало літечко тепле з його ясними та привітними днями; насувала осінь сумна з густими туманами, з темними непроглядними ночами. Настане день — літній вечір ясніше, малий та короткий, сюди-туди повернувся — вже його й немає; а ніч довга-предовга — і виспишся, і вилежишся, а світ не заглядає у вікно, десь

дрімає за горою; у шибки тільки стукає дощ та наганяє нудоту.

Христя і незчулася, як минуло літечко тепле, наступили ночі холодні, пішли дощі безперестанні, замурували людей по хатах. Надвір вийдеш — дощ та кал, та туман непроглядний; і в хаті не краще: сіро, аж жовто, наче димом накурено.

Сумно у такі часи не тільки в селі, сумно і в городі. По селах хоч робота є — прядуть, шиють; а в городі одбув день та й спи або нудися цілу ніч.

Христя, щоб як-небудь скоротити час, почала вишивати сорочку; а Мар'я або їй помагала, або качалася на печі, пригадуючи всячину з свого життя. Від того безталанного дня, як вернулася вся побита та понівечена, вона нікуди не ходила; все дома та дома, все сумна та невесела, не раз гірко й плакала. Та що сльозами допоможеш? Тільки очі наплачеш та себе зсушиш. Мар'я, справді, почала сохнути. Часто вона жалілася Христі, що корсетка на ній, як мішок, теліпається; у спідниці — двічі гаплички переставляла; і на обличчі,— хоч бліде воно було в неї, та повне,— тепер і обличчя осунулося, почало жовтіти, очі — меркнути; і не одну білу волосину у висках запримітила Христя.

Одного такого вечора Христя, подавши панам самовар, примостилася на полу шити, а Мар'я побралася на піч. Кругом їх було тихо; з горниць тільки доносився брязкіт посуду та неясний гомін. Мар'я і Христя мовчали. Христя,

схилившись над шитвом, корписала голкою; Мар'я дивилася з печі на неї і — по очах видно — сумувала.

Вона думала: отже Христя сидить, шиє сорочку, виплутує мережку; а вона лежить і ні до чого не прийметься. Їй і не хочеться ні до чого прийматися; руки не здіймаються... Та й нащо? Христя молода, до неї усе усміхається; їй здається все таким привітним та гарним... Колись і їй було так; а тепер?.. що усміхалося — те тепер кривиться, насміхається; що радість несло — те тепер щипає за серце, нове лихо приносить... Що ж се таке: старість іде чи безнадійне життя нагнітило?.. Мар'ї стало гірко-гірко. Вона б, певно, заплакала, та панич саме вийшов з горниць. Проходячи у свою хату, він зупинився біля Христі, задивляючись на її роботу.

— Ну, чого вам? — спитала Христя, ховаючи під руку сорочку.

— Хіба не можна? — спитався він.

— Авжеж не можна! — одказала зашарівшись Христя.

— Боїшся, щоб не зурочив?.. У мене не такі очі,— мовив він тихо і пішов у свою хату, зачинився; Христя провела його очима аж до дверей, витягла з-під руки сорочку і знову нахилилася над шитвом. Мар'я бачить по Христиному обличчі, як її збентежив той паничівський погляд, як звеселив, утішив. А її вже ніщо не втішає.

— Ох, життя трикляте! — промовила голосно Мар'я, аж Христя струснулася... І знову тихо; тільки лопоче полотно у Христиних руках, деренчить голка, рівняючи збори, шелестить нитка, прошиляючись поміж

чисницями; рука Христина метушиться, а поза спиною на стіні тінь від неї несамовито бігає, хитається...

Ось чутно — щось зашелестіло у сінях, ступає... Іде хто? Христя і Мар'я разом повернулися до сінешніх дверей. Двері розчинилися, і на порозі появився... пан — не пан, а в панській одежі; обличчя сухе, довгобразе; вуса руді та довгі; щось за ящик чорніє під рукою.

— Григорій Петрович дома? — спитався прихожий товстим охриплим голосом.

— Дома! — одказала Христя.

— Куди до нього пройти?

— Туди! — указала Христя на двері.

Незнайомець, проходячи, зупинився біля Христі, витріщивши на неї здивовані очі.

— А-а-а! — прогук він, роззявляючи рота.

Христя собі зирнула і, зашарівшись від його прикрого погляду, мерщій схопилася втікати... Мар'я зареготалася.

— Лука Федорович! Слихом-слихати, в вічі видати! Скільки літ, скільки зим! Та ще й з скрипкою?.. Прошу до хати! — роздався з-за Христиної спини паничів голос.

— А я оце задивився на вашу дівчину,— гуде незнайомець.— Де ви таку видрали в біса хорошу?

Христя мерщій сховалася за піч і не дочула, що панич одказав. Незнайомець пройшов у паничеву хату, двері зачинилися і з-за них тільки глухо доносився його товстий, охриплий голос.

— Це знаєш, хто такий? — спитала Мар'я Христі, як та почала уможуватись знову за роботу.

— А хто, столяр, може? — угадувала Христя.

— Столяр!? — зареготалася Мар'я.— А бодай тебе! Це — Довбня, панич Маринин!

«Оце то він!» — подумала Христя, схиляючись над шитвом.

— Що ж воно таке? Служить де, чи як? — спитала далі у Мар'ї.

— Не знаю, чи він слуге де, чи ні. Знаю, що півчою в соборі заправляє. Як став старостою купець Третинка, то відкілясь його привіз. Він, либонь, на попа учився, та не схотів святитись у попи. А п'є — то не доведи господи. Як закуре винокурню, то тижнів зо два кружає. Усе, що має, проп'є, в одній сорочці по шинках бігає, аж поки де під тином не звалиться. Візьмуть тоді у шпиталь; вилежиться, витверезиться, і вийти б — та ні в чому. Тоді вже й складаються — хто що гам дасть, пошиють йому одержу, приберуть як слід. Ото він і знову за діло візьметься. Там такий майстер грати! І до півчої має кебету: як без нього співають — наче вовки у лісі виють: той туди, а той туди; а як він заправляє — то наче янголи ті — согласно та гарно.

— І дасть же господь такий талан чоловікові, та от так і не вміє його шанувати,— одказала, зітхнувши, Христя.

— Піди ж ти... І вчений, і розумний, та — ба! Паничі ним гордують,— як його з п'яницею водитися! Панянки — соромляться, бояться; одні купці за нього... Що ти з гріхом чоловічим поробиш? Такий уже його гріх!

Поки Мар'я розказувала Христі про Довбню, тим часом у них з Проценком велася своя розмова.

— Ви кинули у мене своє лібретто та й не приходите. Що, думаю, за знак? Чи не забули? Віднесу хоч сам,— казав Довбня, кладучи на столі скрипку.

— Спасибі! — подякував Проценко.— Мені так зацікавилася.

— Еге, я ще і скрипку приніс разом з лібреттом. Може, ми що й ушкваримо! — увернув Довбня круто.

— Як? То ви скористувалися лібретто? — зрадів Проценко.

— Кий чортів батько! Дуже закрундзьоване,— одказав Довбня.— Весілля трохи розпочав. Похвалюся, тільки спершу скажіть: чай у вас є? Я чаю не пив.

— Христе! — кинувся Проценко до кухні.— Чи вже самовар прийняли?

— Ні, ще у горницях.

— Не можна б попрохати у Пистини Іванівни чаю?

— Зараз.

І Христя метко вертнулася, скочила з полу й побігла в горницю.

— Як гляну на вашу дівчину, то й чаю не пив би — все б на неї дивився! — бубонів Довбня, пильно задивляючись на Христю, як та піднесла йому чаю на невеличкій підставі.

— Та беріть уже, а то кину! — червоніючи, як маківка, мовила Христя.

Довбня, не спускаючи з неї очей, нехотя простяг руку і ледве узявся за блюдце, як Христя, наче муха, вертнулася і мерщій вискочила з хати.

— Оце такі оце смак! Це не городська... хльорка, не панянка, що у їх жилах замість крові тече буряковий квас або сирівець. Ця — запечена сонцем; у сієї кров — огонь! — бубонів Довбня, бовтаючи ложечкою чай.

І почав розказувати Проценкові різні приповістки з своїх п'яних походеньок. То були незвичайні приповістки, безпутні речі безпутного п'яного бажання та жаги; від них аж на душі переверталось у свіжого чоловіка. Недобрими, видка, вдалися вони і Проценкові, бо він мерщій перебив Довбню.

— Казна-що ви мелете! Невже розумному чоловікові на таке повинно пускатись?

— Розумному, кажете? — спитав спокійно той.— А причому тут розум? Натура та й годі! Їсте ж ви? п'єте... ну?

Він не доказав. Та нічого було й доказувати: Проценкові стало аж страшно від такої голої та нічим не прикритої правди. Він почав заминати розмову, переводити її на другі речі, поки не звернув на лібретто, над котрим він, як познайомився з попадею, просидів з тиждень. То була хоч і похапна робота і не досить зграбна, але він дивився на неї, як на діло великої ваги. Його голову давно вже морочила думка бачити коли-небудь свою оперу, скомпоновану на голоси рідних пісень — таких чулих та глибоких. Досі їх тільки ставили

на кону — і всім вони так подобалися; іноді декілька зводили й докупі, чергуючи поважну з веселою, і така постанова мала страшенний вплив на слухачів; отже то не була ще опера,— то були тільки перші кроки до неї, перші несміливі підступи до того великого діла, що дожидало свого ватажка, який перший узявся б за нього. Хто знає, чи не він, бува, буде той перший? Адже ж йому першому спала про те думка! Чому ж нею не скористуватися, як є хіть і жага до сього? Треба тільки лібретто виконати, а голоси до нього підставити з тих самих пісень, що народ співає... Це вже пустяковина! Попрохати кого-небудь, хто знає ноти, щоб завів їх у голоси та й годі! Шкода, що він сьому не вивчився, а то б і прохати не треба,— сам усе б виконав... Його ся думка так посіла, що йому вже ввижалася його опера, виставлена на кону. Усюди тільки й гомону, тільки й речі: Проценко оперу написав! Ставлять Проценкову оперу!.. Ой, дій його честі! Треба мерщій лібретто писати та присвятити попаді, такій хорошій співусі. І він його за тиждень одмажав. У тому лібретто він розповідав, як за немилого видавали заміж дівчину, як грали весілля, як вона була безталанна за нелюбим чоловіком і як їй довелося утопитися з горя. Прочувши, що Довбня добре знає ноти та до того ще й на скрипці грає, він пішов познайомитися з ним і попрохати завести в ноти голоси до його лібретта.

— Я його виконав,— хвалився він Довбні,— потай миру у своїх глибоких думках, виняньчив у своїй душі, випік

на огнищі свого серця!

— Не доводилося мені куштувати яєшні, пряженої на такому огнищі, то й боюсь, щоб не опіксяі — одказав той, не то дивуючись, не то глузуючи.

А проте взяв лібретто, щоб перше всього його прочитати, і обіцяв, що коли зможе що зробити, то й своїх рук приложить до голосів.

Тепер ото Проценкові страх як хотілося знати, що зробив Довбня з його лібреттом. А вже коли він прийшов з скрипкою — то, певно, має чим похвалитися. «Та хай спочине, чаю нап'ється, покуре»,— думав Проценко. А Довбня, сидючи за столом, кадив, мов з димаря, на всю хату, запиваючи чаєм кожну затяжку.

— А нуте, заграйте що-небудь,— попрохав Проценко, як той, випивши шклянку чаю, кинув у блюдце недокурок завтовшки з палець.

Довбня мовчки устав, повагом почвалав до скрипки, відімкнув її, витяг скрипку, побренькав на струнах, повів раз смичком і почав настроювати.

— Ось почувеш, як він добре грає! — обізвалася Мар'я до Христі, підводячи голову слухати. Христя мовчала, тільки ще мов нижче схилилась над роботою.

Довбня, наструнчивши скрипку, поцигикав-поцигикав і вийшов насеред хати. Розставивши широко ноги й придавивши підборіддям до плеча скрипку, він почав грати... Тихо, глухо, мов здалека, з-за гори, доноситься гомін, топіт... чується маршова козацька пісня... Ось вона все наближається та наближається... Це ж не маршова,

козача пісня, це — молодецький поїзд везе князя до молодої. Так-так... То молодого бояри гукають, а дружка вершить. І зразу — як одрубало: скрипка, зично гукнувши з усіх чотирьох струн, замовкла.

— Що це він грає? — спитала Мар'я.— Щось по знаку.

— А це ж як ведуть молодого до молодої,— одказала Христя.

— Так, так...— почала Мар'я і не договорила: Довбня знову заграв.

Лящить-голосить тонкий та дзвінкий голос першої дружки у хаті молодої; тяжку та плакучу заводе він пісню, розпочинаючи дівич-вечір; її подруги на кінці підхоплюють і мчать-підносять високо вгору. На їх заводи обзивається з-за хати парубочий поклик... Молодий, молодий з боярами наближається, йде!.. Ще дужче заливаються дівочі голоси, ще вище шугають угору, мов пустилися один перед одним наввипередки; а бояри за ними — навздогінці... Ось вони наближаються, зіходяться; ось зійшлися докупі, злилися в одну пісню... Гучна, важка, пливуча полилася вона, як вода, понеслася над усіма головами. Всі, здається, мовчки схилились та слухають її, а вона, як вихор, знялася вгору і мчиться-несеться все вище та вище...

І знову обрубий перерив.

Трохи згодом зачулася метелиця. Спершу повагом, а далі дрібніше та дрібніше, поки не перейшла на козачок. Смичок несамовито забігав по струнах; струни аж клацають та цмокають, виводячи дрібушку. У Проценка

аж жижки під ногами сіпало; а перед очима розвернувся рівний та чистий двір, а посеред нього — весілля... Йому ввижається, як дрібненько перебирає ніжками ота дівчина; як отой парубок налягає на закаблуки, садячи тропака... А он, а он,— наче м'яч застрибав, пішов другий навприсядки. «Ану ще наляж, піддай огню! піддай палу!» — кричить дружка, б'ючи в долошки... І знову все зразу обірвалося.

Довбня замовк; а Проценкові все ще вчувається дрібний козачок, все ввижається, як крутяться перед його очима люди. Чийсь регіт очуняв його; він мов спросоння підвів голову, оглянувся... То з кухні доносився регіт. Христя не видержала і схопилась з полу та пішла по хаті вистрибом, а Мар'я з печі реготалася.

— Х-х-у! — зітхнув Проценко.— Батечку мій! та се страшна штука! — скрикнув він.

А Довбня, мов не чув нічого того, почав знову:

Ой, стій, сосно,
Та розвивайся!
Рано, рано!..—

понеслася журлива пісня; і вголос їй дружкова шабля гепає в стелю раз, удруге і втретє. Ті забої — наче на даний поклик — повідають, що незабаром почнеться щось поважне та дуже вразливе! І воно справді почалося... Пісня затихла. Гомін — не гомін, а якась трусанина знялася. «Пора молоду виряджати до молодого. Пора!» — гукає дружка. Дружки починають важко-важко, і музика підтягує їм ще важче... «Вставай, княгине, прощатися з родом та з своєю волею дівочою.

Тепер ти вже не вільна птиця, а чужа робітниця. Свекруха тобі голову скребтиме, а свекор докорятиме, та нікому буде заступитися; своя дружина побє-полає — та нікому пожалувати. Сльози та скорбота та довічна нагальна робота красу твою знехтує, саму тебе зігне та зостаріє. Вставай же, княгине, прощайся з своїм родом, своєю волею та красою дівочою!» І княгиня, спотикаючись від сліз, іде уклонятися батькові-матері... Настала важка хвилина. Скрипка у Довбні стогне-ридає. У Проценка аж зітхання сперлося н грудях, аж сльози виступають на очах... От-от вони бризнуть!.. Вони б, може, і бризнули, якби дружко, порядкуючи, не вигукнув: «Годі, годі! рушаймо!..» І знову понеслася маршова пісня, спершу гучно-зично, а далі все тихше та тихше, мов молодецький поїзд, виїхавши з двору, спустився у балку або сховався за лісом-горою... Тепер тільки Довбня спустив з плеча скрипку і положив її на столі.

— Оце вам і весілля до вашої опери,— сказав він і почав витирати піт з лоба.

— Хх-у! як уморився! Хай йому гаспид,— додав і мерщій побрався до тютюну.

Проценко сидів, мов на угіллях: очі в його горіли, щоки пашіли, зітхання важке, поривчате.

— Господи! — скрикнув він, зломивши пальці, що вони у його аж хруснули.— Перше зроду чую на своєму віку таку непевну музику! Хай тепер італ'янці або німці підкинуть з своєю!.. То ж — великі генії творили, а

це — народ... проста народна пісня!.. О, я, здається, розуму позбудуся! — скрикнув він і забігав по хаті. Нешвидко після того прийшов він до пам'яті і заговорив спокійніше:

— Не ждав! Не ждав я такого, правду кажучи. Я думав, що Лука Федорович забув про моє лібретто; та й сам почав забувати про нього... Аж бачу — ні. Хоч ваша музика і не до слів, зате — яка артистична штука! Що ви думаєте робити з своєю п'єсою?

— Що ж я зроблю з нею? Нічого... пограю кому-небудь та й годі! — одказав Довбня, випускаючи з рота цілий оберемок диму і огортаючись ним, наче хмарою.

— Як нічого? — скрикнув Проценко.— Ні, так не годиться: вашу п'єсу треба в ноти завести та надрукувати! Треба повідати людям, які дорогі та музичні мотиви виховує народна пісня! Великий гріх буде, як ви їх так занехтуєте.

— А де я у гаспида візьму грошей, щоб надрукувати? — спитався Довбня.

— Хочете, я візьмуся? У мене в Петербурзі є один знайомий музика. Я до нього одішлю. Хай покаже Бернардові чи кому там... І вашу п'єсу надрукують, безпремінно надрукують... Багато знайдеться рук узятися за таке митецьке діло... Заграйте ще що. Козачка чи те місце, де молода прощається з родом... Голубчику!.. А знаєте що? У таких справах, знаєте, хто найкращий оцінщик? Народ! простий народ! Ви нікому не вигравали?.. Кликнемо Христю, Мар'ю, прислуга тут —

хай вони послухають; та питаємо, що вони скажуть,— цвірінькав Проценко.

Довбня лукаво усміхнувся у свого рудого вуса.

— Ви смієтесь? — скрикнув Проценко.— Ви знаєте Пушкіна?.. Знаєте, кому він читав свої народні пісні? Своїй няньці — Радіоновні! І коли та чого не розбирала, він перероблював свої безсмертні твори...

— То ж слово, а це голос,— перебив Довбня.

— Ну, то що? Візьмемо Шевченка,— почав доводити Проценко.— Прочитайте його народіві — і він буде плакати! А скажіть, кого з нас Шевченко не хапає за серце? Ви теж — музикальний Шевченко.

— Далеко куцому до зайця! — увернув Довбня, та Проценко не слухав.

— Як той, так і ви,— гукав він на всю хату,— за основу взяли народну пісню, на ній пострйоли свої твори. Його народ розуміє — повинні і голос розуміти. О-о! Народ — великий естетик!..— придавив він на сьому слові і, повернувшись до Довбні, запитав: — Кликнути, чи що?

Довбня мовчки хитнув головою. Йому більше всього бажалося подивитися на Христю, що так йому запала у вічі, ніж послухати, що вона за його гру скаже.

Насилу Проценко умовив Христю увійти до нього в хату; та вона сама, певно, не пішла б, якби Мар'я не потягла за собою.

Довбня аж зареготався, як Проценко посадив їх рядком на кроваті.

— А нуте ви, великі естетики,— глузуючи, сказав він,— слухайте обома ухами.

І почав невільницький плач, як плачуть козаки у турецькій неволі, здіймаючи руки до бога і молячи в нього смерті. То була невеличка часточка з народної думи... Плач гіркий, молитва тепла і важке зітхання окрили хату. Перші струни тонко та важко голосили; баски глухо гули, мов задавлений плач з-під землі виривався-доносився... Проценко сидів, похнюпившись, слухав. Він вчув, як щось, наче мурашки, бігає у нього поза спиною; то сипне морозом, то пахне жаром, а хвилі важких голосів упинаються в душу, ссуть її, щипають за серце...

Проценко, глибоко зітхнувши, замотав головою; Христя і Мар'я зглянулися й зареготалися.

— Ну, що? — догравши, спитав Довбня.

Проценко мовчав.

— Ні, це не гарна: важка дуже. От що раніше грали — то краща,— промовила Мар'я. А Христя важко зітхнула.

— Чого ти так важко зітхаєш, моя перепілочко? — спитавсь Довбня, прикро заглядаючи на її похмуре обличчя.

— Христе! Мар'є! — почувся в кухні вигук.

— Пані...— злякано прошептали обидві та так і полинули в кухню.

— Позабираються до панича в хату! Чого? — гримала Пистина Іванівна.

— Оце зададуть капоті нашим критикам! — зло усміхаючись, мовив Довбня.

Проценко сидів, похнюпившись, та мовчав, а Довбня довгими ступнями міряв хату.

— Що, якби сю гру почула Наталія Миколаївна? От би була рада! — через який час мовив Проценко.

Довбня став, прикро глянув на Проценка, запитав:

— Яка?

— От з ким слід вам познайомитись! Ви знаєте отця Миколая? Його жінка. Молода, співуча й так страшенно любе музику. Хочете, я вас познайомлю? — засипав Проценко.

— З попадею? — розтягуючи, спитав Довбня.— А в них є що випити?

Проценко зморщився і неохоче одказав:

— Повинно б знайтися, як у кожному сімейному домі.

— А як нема, то якого чорта я до них і піду? Не бачив попівських злиднів? — понуро бубонів Довбня.

Проценко ще більше зморщився. Трохи лиш чи не вгадав Довбня. Скільки він знає — в попів завжди так бідно... «Злидні, справді злидні!» — подумав він. Потім зійшла йому на думку сама попадя — така жвава, така вродлива...

— Невже ви людей міряєте по їх достатку? — спитав він, підвівши голову.

— А то ж по чому? — одказав спокійно Довбня.— Прийдеш до чоловіка в хату, просидиш до півночі та не дадуть ні чарки горілки, ні шматка хліба?

«Облопа! п'янюга!» — трохи не скрикнув Проценко, та тільки засовався на стільці.

— Одначе, про мене, хоч і ходімо,— згодився Довбня.— Потрусимо трохи попівську калитку... Він мені ще по семінарії знайомий, а вона... вона, кажуть, у нього тее... веселенька попадька.

«Тее!., весела!» — мов кременем черкнуло Проценка; щось непривітне та злюче ущипнуло за серце. Так би, здається, і кинувся на Довбню, так би й загородив кулаком рота цьому чортовому п'янюзі, облопі!..

Проценко прикро глянув на Довбню; а той, наче стовп перед ним — рівний та спокійний, і тільки непримітна ухмилка грала на його устах та понурі очі жевріли стиха. Проценкові чогось стало страшно... Страшно, що такий талановитий чоловік, як Довбня, та отак себе занехаяв.

— Так коли підемо? — допитувався Довбня.— Завтра, чи що? Іде — завтра?

— Як хочете,— понуро одказав Проценко.

Довбня, ще раз покуривши, пішов додому; а Проценко сумний снував по хаті, роздумуючи, як би його звернутися, щоб не піти завтра з Довбнею до попів. Він каявся, що підмовляв Довбню... Нап'ється та ще ляпне таке, що ні в тин ні в ворота! Від нього всього можна сподіватись... «Сказано: бурсак!» — промовив він уголос і невеселий знову заснував по хаті.

— Паничу! вечеряти! — ускочивши у хату, веселенько мовила до нього Христя.

Він зиркнув на неї. Її трохи розкуйовджена голова, рожеве повне обличчя, гола шия, круглі, мов виточені, плечі — все зразу кинулося йому в вічі.

— Вечеряти? — перепитав він, наближаючись до неї; злегка торкнувся пальцем її гарячого підборіддя, заглянув у вічі.

— Еге, кличуть,— весело защебетала вона.

Серце у нього чогось непевно стукнуло; щось його наче сіпнуло, потягло до неї.

— Куріпко ти польовая,— промовив він любо та тихо і заніс руку, щоб обняти.

Мухою крутнулася вона і зразу опинилася в кухні... Тільки половинка дверей гучно бренькнула за нею.

— Чого ти наче ошпарена вискочила? — спитала Мар'я.

Христя тільки важко дихала. Як Проценко переходив через кухню в горниці, вона поза спиною його посварилася кулаком і тихо промовила: «Бач який!»

— Зачіпав? — спитала Мар'я і зареготалася.— Ох ти, простота селянська! — промовила далі і чогось глибоко зітхнула; а Христя, червоніючи, як маківка, похнюпилася... Серце у неї так билося!

У горницях за вечерею Пистина Іванівна сміялася з його вигадки — кликнути прислугу цінувати Довбнину гру. Проценко не сердився, навпаки — жартівливо показував, як Мар'я підпиралася рукою, дослухаючись, як Христя важко зітхала. Від його кумедних приповісток реготалася Пистина Іванівна.

Як він вертався з вечері у свою хату, Мар'я його зупинила.

— Так ви такий? — спитала його, усміхаючись.— Святий та божий: свічки поїли та поночі й сидите?

Він жартівливо глянув на Мар'ю і, скрутивши дулю, підніс її під самий ніс.

— Бачила? — спитав.

Христя так і приснула, так і залилася реготом. Він посварився на неї пальцем і мерщій скрився до себе в хату. Все те скоїлося в одну мить: здається, пробігла блискавиця, свіркнула і — зникла.

— Умора — не панич! — зареготала Мар'я. А з горниць доносився регіт Пистини Іванівни.

— О, бодай його! Який кумедний він! І вигадати таке: кликнути Христю та Мар'ю цінувати гру.

— Кумедний то кумедний, а ти, лишень, доглядайся, щоб часом та кумедія до сліз не довела...— понуро промовив Антон Петрович.

— Кого? — спитала Пистина Іванівна.

— Тобі краще знати, кого! — одказав Антон Петрович.

Пистина Іванівна тільки скопила губу.

— Вигадай ще що!..— позіхнувши, промовила вона.

Швидко усі полягали спати; ліг і Григорій Петрович, хоч йому ще й не хотілося. Та що він буде робити? Він так багато звідав усякої всячини сьогодні; ще ні один вечір не минався йому так, як сьогоднішній. І Довбнина така порушлива гра, і його круті та дебели речі, нічим не прикрита їх гола правда, розмова з прислугою, Христина,

досі не примічена ним, врода — все те, мов живе, ставало перед ним, вертілося перед очима у темній темноті... І сам він не знає чого — рядом з Христиною постаттю метушилася попадина, невеличка, тендітна, з блакитними веселими очима. Чогось вони одна за одною ганялись, одна одну випереджували, мов суперечилися одна з одною, мов змагалися, кому з них першу постать зайняти... Серце у нього так шпарко билось! Гаряча кров дзюрила по жилах, била у голову, здіймала хмарами думки, закрюковувала у серці тихі та втішні почування, якісь невиразно любі надії... «Та — уже розквітла квітка, пишна, та не запашна; а ся — непочата криниця...» — думалось йому. Хто то з неї перший води набере?.. Йому робилося душно; зітхання палке-гаряче, у роті сохло... І він несамовито ворочався з боку на бік.

А тим часом на печі в кухні чулося шушукання.

— Який він гарний та ввічливий! Уже не той, що на скрипці грав,— наче дзвоник, тихо промовляє молодий голос.

— І ти б такого покохала? — допитується молодого — охриплий...

— От, уже б і покохала! — з докором дзвоне молодий.

— Та не крийся: хіба не примітно, що і в тебе обізвалося? — гуде охриплий...

— Ще й як закрюковує!..— і дзвінкий регіт розкотився серед темноти.

— Дома? — спитався Проценко другого дня звечора у попадиної наймички, синьоносої Педорі, увіходячи разом з Довбнею в кухню.

— А де ж, як не дома? — непривітно одказала та товстим, гугнявим голосом.— До вас мала посилати! — додала ще товще.

Довбня витріщився на Педорю: звідки, мов, така гостра взялася?

Тим часом попада, зачувши знайомий голос, весело відгукнулась з другої хати:

— Нема дома! Нема дома!

— А де ж бариня? — жартував, уступаючи в горницю, Проценко.

— Господи! І не гріх вам?..— почала було попада, та, забачивши Довбню, зразу умовкла.

— Не лайте мене, Наталія Миколаївна,— почав Проценко.— Я до вас привів мого доброго знакомого — Луку Федоровича Довбню. Пам'ятаєте: давно якимось хвалився вам про нього.

— Я рада...— займаючись краскою, промовила попада, подаючи Довбні руку.

— Той чорт, що в буряки кришать,— жартував Довбня, здавлюючи її невеличку руку так, що аж тендітні пальчики злиплись до купи.

— А отець Миколай дома? — спитав Проценко, шукаючи очима місця, де б сісти.

Бігучі попадині очі зразу помітили те.

— Отця Миколая запрошено на хрестини,— одказала вона і мерщій кинулася в другу хату за стільцем.

Довбня почав оглядати хату. У кутку біля невеличкого столика стояло всього тільки два стільці, на столі вигравав самовар журливу пісню. Давно вже він не бачив ні віхтя, ні цегли, ні попелу: зелені патьоки застиляли його замурзані боки, кран схилювся набік, з нього капотіла вода прямо на стіл; на йому геть одсторонь стояло два стакани; в одному недопитий холонув чай, а в другому якась бура водиця димилася; чайник неприкритий парував. Видно, не хазяйська рука ходила біля того. Та й хата видавала невеликі про те клопоти: стіни голі, полупані; долівка, неметена, хрущала під ногами; тут валялися всякі об'їдки, кісточки, крихти хліба і лушпайки з насіння... У другому кутку стояв обірваний диван, мов горбатий старець примостився біля стіни спочивати... Всюди били в вічі злидні та недостачі.

Поки Довбня оглядав те убожество, з другої хати виткнулася Наталія Миколаївна з стільцем.

— Це ви мені несете? — зупинив її Довбня, перехоплюючи стулець у свої руки.— Марно працювалися: я такий, що і долі посидів би!

Наталія Миколаївна не знала, як їй прийняти ті Довбнині речі: чи за посміх над їх злиднями, чи над її непорядком. Від сорому у неї й уха почервоніли — не тільки щоки. А тут ще піддала жару й Педоря: з грюком

розчинивши двері, вона увалилась у хату і, наступивши Довбні на ногу, кинулася до самовару.

— Дивися — ноги одтопчеш! — скрикнув Довбня.

— Хіба в мене є там очі? — одказала непривітно, беручи самовар.

— Педоре! — гукнула попадя.— Куди ти самовар береш?

— Хіба не треба підігрівати? А яким чортом гостей напувати? Там води вже немає,— суворо одказала попаді.

— Педоре! — стукнувши ногою, скрикнула попадя.— Скільки разів я тебе прохала: не провадь ти мені хоч при людях своїх чортів!

— А чим же справді будете напувати? Поміями? Дивіться — я ще й винна! — правувалась Педоря.

— Педоре! Бери самовар! бери все!.. тільки йди собі, не обзивайся до мене!.. Господи! — пожалілася попадя перед гостями, коли Педоря вийшла у кухню з самоваром.— Нема, мабуть, нігде такої прислуги, як у нас... Отже держить!

— Держить? — одгукнулась Педоря.— Добре держати, грошей не плативши! Заплатіть мені — я й сьогодні піду від вас і десятою вулицею обминатиму... Держить!

— Та замовч, христа ради! — попрохала попадя, зачиняючи двері від кухні.

— Та чому ви її справді не розщитаєте? — увернув Проценко.

— Ну, скажіть же йому! — одказала попадя, гнівно насуплюючи брови.

— їй, видно, ніхто ще ніколи рота не загороджував! — додав Довбня.

— От ще! — промовив Проценко.

— Атож! — свіркнувши очима, скрикнув Довбня.— Ось наступила на ногу, та ще й на мозоль... Хоч би добре що! а то... Гидко на скіпки взяти!.. Тьфу!

Попадя і Проценко разом зареготалися, так смішно виплювався Довбня.

— Оце який ви страшний та сердитий! — скрикнула вона, сподіваючись повернути розмову на інші речі.

— Та пальця в рот не кладіть: ще зуби цілі,— жартував Довбня начебто й гнівно.

— Невже? — тихо спитала вона, лукаво стрільнувши на його очима.

В її голосі почувалися жартівливі іграшки, в її очах світилася тиха усмішка, на її обличчі грала краска. Наче та кішечка прикрадається здалеку до мишачої норки, прикрадалася вона тихим голосом та привітним поглядом до насупленого Довбні, що сидів на стулі похмурий і крутив довгого рудого вуса... Щоб вона та не розворушила кого? Та як схоче — і німе заговоре!

Довбня справді заговорив. Своєю крутою та дебелою мовою він так і сипав жарти, наче дровами вергав на всі боки; Проценко піддержував його, увертаючи коли-не-коли яке слово, а попадя піддавала жару то веселим поглядом, то безжурним реготом. У хаті зразу стало так

утішно та весело! Недавнього гіркого неспокою наче й не було; не примітно навіть ні злиднів, ні непорядку: і долівка мов сама собою промилася, й стіни побіліли — вирівнялися, і лойова свічка так ясно горіла!.. Гучна розмова укривала хату. Вона ущухла тільки тоді, як Педоря одчинила двері, щоб внести самовар. Крекчучи, вона підняла його, поставила на столі і, окинувши всіх непривітним поглядом, мерщій повернула назад.

— А я сидів та ждав... Ну, думаю, перший раз ногу одтоптала, а тепер уже й самовар вилле на мене,— промовив Довбня їй услід.

Нестямний регіт обняв хату... За ним не чутно було, як Педоря, прогугнявивши собі під ніс «заціпило?!», грюкнула дверима.

За чаєм ще веселіше пішла розмова. Проценко й не думав, що Довбня був такий балакучий та жартівливий. Хоч без крутих слів не обходилося, отже він так непримітно уплітав їх у свою розмову, мов золотар цяцькував персні дорогими камінцями. Регіт не стихав, коли він говорив, а він мовчав мало. Пригадалися йому давні часи, часи бурси, гречаних галушок, червивої каші та веселого товариства. І він розказував, як трохи не кожної ночі, накинувши на себе лихенькі хламиди, тягли вони на здобич; як розбивали обходи, били об'їждчиків, пили вольну горілку, крали сало, а раз живого кабана на вулиці спіймали, закололи, зтягли до річки і до світу упоралися так, що і сам чортяка не знайшов би слідів. А то в пана украли дочку. Поки одні співали під вікном

канти, а старий слухав, другі з дочкою вже сиділи в попа і могоричили звінчати пару. Кинувся пан дочки, а `вона вже не його. Посердився старий, полаявся, та нічого не вдієш — прийняв з зятем до себе. Старого попа тільки вижив із села, замість його настановив свого зятя.

— Тепер благочинним уже... розкошує! — додав Довбня.

Наталія Миколаївна важко зітхнула. Її вразило не те, чим потім став зять того пана, а те, що украв дочку.

— Що ж, вони раніше любилися? — спитала вона.

— Звісно, любились. Цидулки передавали одно одному то через слуг, то через жидів.

Наталія Миколаївна ще більше проїнялася дивуванням. «Отже і пошле господь таке щастя другим! І чому з нею не лучилося того?» — думала вона.

— А воно, мабуть, разом і весело і страшно тікати? — спитала далі, дивлячись на Довбню.

— Не знаю, ніколи ні від чого не доводилось тікати, та й родився не бабою, щоб про се вам докладно оповідати.

Наталія Миколаївна зареготалася.

— Дивно б було, якби з такими вусами та були баби! — скрикнула і ще більше залилася реготом.

Довбня тільки скося дивився на неї, як її на всі боки хитало.

Чай попили.

— А що тепер зробимо? — спитався Проценко.— Шкода, що Лука Федорович не взяв з собою скрипки, а то б ви, Наталія Миколаївна, почули, як він грає!

— Удруге без скрипки не приходьте! Чуєте, не приходьте! — скрикнула вона і почала упівголоса виводити якусь веселеньку пісню.

— Давайте заспіваємо! — спохопився Проценко.

— Давайте! давайте! — радо загукала попадя.— Тільки й ви, Лука Федорович, будете підтягувати.

— Якщо знаю пісню, то можна,— засмалюючи папіроску, відказав той.

— А яку заспіваємо? Знаєте, оту, що у ваших співали,— пригадувала попадя.

— «Выхожу один я на дорогу?» — спитався Проценко.

— Лермонтова! Лермонтова! — запорощила вона.— Як я люблю того Лермонтова! Страх люблю! А за життя його, кажуть, не любили. Дурні! От якби він тепер був живий?!

— То тепер би ще й насміялися з нього,— увернув Довбця.

— Не признали б? Правда ваша, Лука Федорович! — скрикнула вона.— Скільки-то таланів непризнаних гине! — І, глибоко зітхнувши, вона зціпила зуби і посварилась комусь кулачком.

Тільки що затягли «Выхожу», як у хату ускочив отець Миколай і. ні з ким не здоровкаючись, почав басом підтягувати. Він не дослухався, чи в лад то було, чи не в лад, а одно робив — гукав... Видно, добрі були хрестини! Попадя, почувши нелад, перша замовкла, за нею Проценко, один Довбня, наче змовився спершу, одно підгукував попові; а той, червоний, як рак печений, п'явся, надимався і рів, наче бик, на всю хату.

— Та перестань! слухати не можна! — скрикнула попадя, затуляючи вуха.

— Не слухай... Далі як? — розпалившись, гука той на Довбню.— Кажі: далі як?

Довбня усміхнувся своїми суворими очима.

— Це вже кінець,— одказав.

— Кінець? — перепитав отець Миколай.— Шкода!

Потім кинувся до Довбні, обхопив його, поцілував:

— Ми ж з тобою давні товариші... училися вкупі! Чуєш, Наталочко, вчилися вкупі. Він тільки одним курсом вище йшов... Та чому ти, братику, не пішов на попи? Ех, ти!.. Непривітне, брат, і наше життя, та все краще, ніж отак тинятися... Жінка, брат, діти... Постій, подожди... брехня! Дітей нема... Чорт їх уже й матиму!.. Ну, а жінка? — провів він тоненько, хотів щось сказати, та тільки скрутнув головою і попитався Довбні:— Горілку, брат, п'єш?

— Чому ж такого добра не пити? Можна,— одказав той.

— Можна, кажеш? Гей, жінко! Давай нам горілки, давай закуски, усього давай! Що є в печі, то все на стіл мчи!... А я вас і не примітив,— скинувши погляд на Проценка, повернувся він до нього.— Вибачайте мені, голубчику! вибачайте! — І кинувся цілуватися з Проценком.

— І це добрий чоловік,— хвалився він Довбні.— Добрі тепер люди настали; усі добрі! А що його моя жінка любить! Отого, бородатого! Бач, який!.. Ну, я тебе ще у борідку поцілую,— слезезував, припавши до Проценкової бороди.

— А ти, жінко, гляди коли-небудь не помилися: як приймеш його бороду за мою та учепишся своїми руками!

— Що ти верзеш? — спиталася Наталія Миколаївна, докірливо дивлячись на нього.— Залле очі та й варнякає не знать що.

— Правда твоя, що залив очі, їй-богу, правда. Не можна, брат, було... Кум... Постій, хто кумом був? Як-бо його? От і не згадаю... Ото випивака! Усіх перепив... такий!.. Не сердься ж на мене, моя попаденько, дай свою рученьку білу, приложи до мого серденька гарячого! Ну, я тебе поцілую... твої оченьки ясні, твої устоньки рожеві, твій носочок... Як там у пісні?.. Як, що?.. Як солоний огірочок! — скрикнув і зареготався.

Попада мерщій одхилилася: від нього несло таким хмелем!

— Ти б посоромився хоч чужих людей!

— Яких чужих? Це, брат, усе свої... Ото чужий? — спитався, указуючи на Довбню.— А то не наш? — повернувся до Проценка.— Ще й який наш!.. А хоч би й чужі? Хто ж ти у мене? Ти ж моя перша й остання!.. Не сердься, брат, дай нам горілочки...— І він моргнув так кумедно бровою, такого пустив бісика оком, що всі не видержали й зареготалися. Отець Миколай сам почав реготатись і, стрибаючи на одній нозі, вигукував: горілочки! горілочки!

— Де ж її взяти? — спиталася Наталія Миколаївна.— Ти ж знаєш, що дома немає; а посилати... кого я пошлю?

— Як кого? а Педорю!

— Вона мені і так дозолила: ти їй слово, а вона тобі десятеро!

— О-о, матері її заковиря! Педоре! — гукнув піп, опускаючись на диван.

Нешвидко Педоря усунулася в хату, розпатлана та заспана.

— Ти у мене слуга? — спитав піп.

Педоря мовчала, сопла.

— Слуга?! Я тебе питаю! — гукнув він удруге.

— Кажіть уже, чого треба? — чухаючись, одказала Педоря.

— Слухай: ти тільки мені барині не будеш слухати, то я...— І він затнувся; брови його похмурилися.

— По горілку, чи що, йти? — пита, позіхаючи Педоря.

— А-а, догадлива, бісова! — усміхнувся отець Миколай.

— Ну, скажи мені: по чім ти догадалася?

— Он казав жид, що більше не всипле без грошей! — одрубала Педоря.

— Матері його дуля! Жид — невіра... Я тебе не про се питаю. Я тебе питаю, по чім ти догадалася, що горілки треба?

— По чім догадалася? По тім, що у вас гості! Може, хто і чарку горілки хоче.

— А ти хоч?

Педоря усміхнулася, утираючи носа.

— І я вип'ю, як дасте.

— Молодець! — похвалив отець Миколай.— На ж тобі...

— І він почав ритися в кишені, брязкаючи грошима.— На

полтинника. Чуєш? цілого полтинника... Скажи жидові, щоб квартиру усипав, та доброї! Недоброї і не бери. Покуштуй попереду... Тільки не з нашої посуду,— погана ти дуже! — а в жида з чарки... і тільки одну чарку. Чуєш, тільки одну!

Віддавши Педорі гроші, він ще почав її виряджати.

— Отак у нас усе,— жалілася тим часом попадя Довбні.
— Отак, як бачите: нема того, щоб виговорити прислузі,
— він жартує. Отак і сповадить наймичок! Чого ж вони будуть слухати?

— Бо тебе як слухати, то треба надсятеро розірватись,
— огризнувся отець Миколай.— У тебе нема одного діла, а разом десятеро: подай те, Педоре! на тобі се! біжи за тим, та не минь цього!.. Ні, ти в мене не хазяйка-таки!

— О, ти мудрий хазяїн!.. по чужих хатах ходячи та чуже добро поїдаючи,— уколола Наталія Миколаївна.

— Наша, брат, служба така,— одказав піп.— Ми і по чужих людях тиняючись проживемо, а ти дома з голоду околієш.

— За таким хазяїном! — сердилась попадя.

Отець Миколай суворо бликнув на неї та, махнувши рукою, зареготався.

— Не слухай, брат, її,— повернувся він до Довбні.— Жінка, брат, і чорта проведе! — сказав він йому над ухо так, щоб усі почули.

Наталія Миколаївна пустила на чоловіка гострий і призрий погляд; зціпила зуби, аж її щелепи видалися над повними щоками, мов вона збиралася кого розкусити

ними, і, згорнувши руки, сердито опустилася на сталець біля столу. Її свіже рожеве обличчя поп'ятнилося, очі похмурились. Вона мовчала; здається — і не дихала. Отець Миколай, глянувши на жінку, мерщій опустився на диван, тер коліна долонями і чудно хихикав.

— Як дурник! — процідила попада крізь зуби.

— Ви сердитесь? — спитався, підходячи до неї, Проценко.

Вона бликнула на нього й нічого не відказала; спідня губа її тремтіла... Довбня понуро дивився на все те, а піп одно тер коліна та тихо хихикав. У хаті зробилося сумно та нудно — не добро, видно, все те віщувало!

Може б, воно і справді з того буча знялася, якби не Педоря... У кожушанці наопашки, закутана платком так, що з-під його тільки її очі та синій ніс визирали, увалилася вона у хату, бухаючи своїми страшенними шкарбунами; підійшла до столу, вийняла з-під поли пляху горілки і, струснувши нею над світлом, скрикнула:

— Самий смак!

Проценко засміявся.

— Чого ви регочете? — спитала Педоря у попа, не почувши, хто зареготався.

— Молодець ти у мене, молодець! — одказав, усміхаючись, піп.— Мчи, лишень, мерщій нам чарку та чого-небудь їсти.

Педоря кашлянула, утерла носа і мовчки вийшла. Швидко вона знову вернулася, несучи в одній руці

чарку, а в другій на тарілці печену рибу, хліба і солоних огірків.

Отець Миколай схопився був, та, поглянувши на жінку, що як сич надута сиділа, мерщій собі сів, обвів усіх очима, хихикнув і потер коліна.

— Як здоров'я вашої куми? — спитала Наталія Миколаївна у Проценка.— От не зберуся та й не зберуся ніяк до неї!

— То через те, що довго збираєтесь.

Вона мала щось одказати.

— А може б, ти нас, Наталю, почастувала? — перебив її отець Миколай.

— Як ви не почастуєте, то я й пити не хочу! — додав Довбня.

— Чому ж се? — спитала вона.

— У женщин рука легка... Плавкіше чарка йде, не становиться рубя! — перевів на жарти Довбня.

— О, у мене рука важка... Ви ще не знаєте її! — одказала попадя, згортаючи руку в кулачок і піднімаючи його вгору. Проти світла той кулачок як яблучко червонів.

— Ваша? Ота! — скрикнув Довбня, дивлячись, як кіт на мишу, на її кулачок.— А розгорніть, я подивлюся,— сказав, підходячи до неї.

— Що ви там побачите? Хіба ви знахур?

— Знахур.

Попадя розтулила жменю і подала Довбні. Той бережно узявся за пальчики і, прихилившись, роздивлявся

долоню, ті невеличкі борозенки, що покарбували її.

— Довго мені жити? — граючи очима, спитала вона.

— Сто літ! — скрикнув Довбня, прикриваючи її долоню своєю жорсткою. Подержавши трохи, він приник ухом.— Притуліть міцніше! — промовив.

— Отже ви справді, мов знахур! — защебетала вона.— Що ж ви там почуєте?

Довбня нічого не одказав — слухав. Потім підвів голову, наложив знову свою долоню і, дивлячись прямо у вічі Наталії Миколаївні, усміхався. Кров, пробігаючи під її тонкою шкурочкою, стиха дотримувалася до його жорсткої долоні; мов мишка сіпала, лоскотала її; він дослухався до того.

Попада чогось зареготалася дзвінко та радісно. Піп весело підскочив угору і скрикнув:

— Могорича! могорича!

Один Проценко сумний стояв і пильно дивився то на Довбню, то на попадю. Він бачив, як її очі загорялися, як бліде обличчя червоніло помалу... Щось стукнуло у його серце, щось наче ущипнуло його.

— Колдун! колдун! — кричав піп, бігаючи по хаті, радий, що Довбня розвеселив Наталію Миколаївну.— За се випити! їй-богу, випити!

— Що ж ви там дослухались? — пристала Наталія Миколаївна до Довбні, як той зняв руку.

— Почастуйте! — указав Довбня на пляшку.

Попада мерщій схопила чарку і, наливши, піднесла Довбні.

— Капелечку! одну капелечку! — слезував той, одводячи чарку.

Попада хлеснула з півчарки і мерщій долила. Довбня одним духом вимчав повну.

— Усіх! усіх! — гукав піп, плещучи в долоньки.— Ура-а-а!

Наталія Миколаївна скинула на нього непривітний погляд.

— І вас, Григорій Петрович, частувати? — стрільнувши оком на Проценка, спитала вона.

— Усіх! усіх! — глухо одказав Довбня.

— Мені небагатечко. Я не п'ю,— прохався Проценко.

— Треба робити, як знахур каже! — одказала попада, усміхаючись. Горілка вже вдарила їй у лице, уступила в голову, в очі; вона почувала якийсь веселий шум у вухах.

— Не все то правда...— почав було Проценко, беручи чарку.

— Або не кожній чутці вір! — перебив його Довбня.

Проценко призро на нього глянув.

— Та ви, справді наче той знахур говорите. Мені аж страшно стає! — обізвалася попада.

Тим часом Проценко хлиснув трохи, скривився і поставив чарку на стіл.

— А мені! — обізвався отець Миколай.

— Ще й тобі? Не добрав хіба на хрестинах! — гримнула попада.

— Усіх! усіх! — прогук Довбня.

Попада подала чарку попові; той не тільки повну випив, а ще й в денце поцілував.

— Згода! згода! — загукав Довбня.

— Що ж ви наслухали? — допитувалася у нього попада.

— А ви хочете знати?

— Авжеж — хочу.

— І не розсердитесь, як правду скажу?

— Тільки не брешіть!

— Нащо брехати? Слухайте ж...

Усі насторожились.

— Ні, давайте ще по чарці! — сказав Довбня.

У попаді розгорілися очі, мов угілля, обличчя пашіло; під очима тільки невеличкі круги синіли. Мерщій вона ухопила чарку і пляшку і почастувала Довбню і чоловіка. Проценко не схотів пити; він дивився на Довбню, як той ходив по хаті, плутаючи ногами; клок волосся у нього упав з голови на лоб і насунувся аж на очі; він того не примічав. Видно, що горілка вже брала своє.

— Тепер, цур, не сердіться! — повернувся до попаді Довбня.

— Миколо! признавайся по правді,— і він щось почав шептати на ухо попові.

Піп зареготався; а Проценкові аж дух у грудях захопило... «Оце ж і піде!» — подумав він, переводячи очі на попадю; а та, весело граючи очима, пильно дивилася на Довбню.

— Признавайсь: давно? — уголос допитується Довбня.

— Та ну, вигадав таке! Не треба... Давай краще вип'ємо! — одмахуючись руками, мовив піп.

— Не признаєшся? А порадував би тебе!

— Ну, а як давно, то що буде? — граючи очима, пита попада.

— Син колись буде!..— рубнув Довбня.

— Браво-о! Браво-о! — гукнув піп і кинувся обнімати Довбню.

Попада соромливо усміхнулася, опустила очі і скося глянула на Проценка; той стояв і понуро дивився, як піп вицілювався з Довбнею.

— Нам весело, а тобі сумно? — тихо спитала Наталія Миколаївна, підскочивши до нього.— Бач, який він гарний! — додала уголос, кинувши очима на Довбню.— Веселий, балакучий. Уже не тебе — мов гаву ковтнув!

Проценко ще став хмурніший.

— Годі, перестань!.. Ти сердишся?..— спитала і, прихилившись до його уха, промовила: — Що. як то Довбня угадав?!

Проценко побачив, як у неї руки тремтіли, очі горіли, як вона вся огнем пашіла; йому здалося, що вона наміряється кинутися йому на шию. Він мерщій одскочив і, підбігаючи до попа, мовив:

— А знаєте, що Наталія Миколаївна каже?

— Григорій Петрович! — скрикнула попада, стукнувши ногою.— Розсерджуся!.. Їй-богу, розсерджуся!

— Наталія Миколаївна каже...— почав Проценко.

Попадя, як кішка, стрибнула до нього і обома руками загородила йому рота. Тоненькі пальчики так і впилися в його уста.

— Наталія Миколаївна каже... випити ще по одній,— гукнув Проценко крізь її пальці.

— Добре! добре! — гуде Довбня.

— Можна випити! слід випити! — гогоче піп.

— І я! І я! — гукає Проценко і, наливши собі півчарки, випив.

Довбня та піп не заставили себе ждати і випили по повній.

Усім стало так весело та радісної У хаті стояв крик, гам та регіт. Піп прохав у Довбні завести тона на лаврську алілу; а той, слоняючись по хаті, заводив ж у к а; Проценко, мов зюзя, сидів у куточку і світив очима; попадя бігала по хаті, кидалася то до одного, то до другого, не раз штовхала Проценка під боки, щипала за руки.

— Будемо грати в носа! — скрикнула вона і кинулася за картами.

Уже і карти здала.

— Ходіть!

— О-о, спати хочу! — загукав, хитаючись, піп і подибав у другу хату.

Гості, побачивши те, мерщій узялися за шапки.

— Куди ж ви? Хай він спить, а ви посидьте,— запрохувала попадя.

— Пора! пора!

Довбня випив ще на дорогу і, не прощаючись ні з ким, похилив через кухню.

— Не ходіть туди! Я вас на другі двері проведу,— гукнула йому вслід попададя.

Довбня, мов не розуміючи, глянув на неї, махнув рукою і, накинувши на плечі пальто, пішов з хати. Проценка вона повела другим ходом.

— Чого ти сьогодні такий невеселий був? — спитала вона у сінях, припадаючи до нього.— Голубе мій!..— Роздався жаркий поцілунок.— І приведе ж лиха година коротати вік з нелюбим чоловіком! — скаржилася вона, припадаючи до нього.— Коли ж оце вже прийдеш? Приходь, не барися, а то я, здається, розуму позбудусь!

Проценко мовчки вирвався з її гарячих обіймів. Він сам не знав, чого вона йому сьогодні противною здалася... її щипання та лоскотання, її слова про сина мов холодною водою обдали його. Він випив був лишнє, щоб забутись, розвеселитись, а вийшло — тільки свою голову задурив. Гвіздком стирчала там одна думка, різучим кременем поверталася біля його серця — якомога швидше вирватися від сеї причепи! Він несказанно зрадів, вискочивши надвір, холодному вітрові і мерщій подався далі. Серед двору він наткнувся на Довбню, що чогось на одному місці тупцювався.

— Хто се?

— Та я!..— скрикнув Довбня, приправляючи той викрик таким крутим словом, що Проценко аж засичав.— Рукава

ніяк не знайду. Чи не одірвав, бува, його хто? — запитав Довбня, плутаючи на собі пальто.

Проценко зареготався, поміг Довбні одітися, узяв його під руку й повів з двору.

Стояла пізня — геть за північ — доба; на темному небі ні зірочки, ні іскриночки — густа непроглядна темнота; повітря холодне, з туманом дощовим; на вулиці тихо та глухо; рідкі ліхтарні жовтіють у темноті мутними кружалами, а кругом їх чорна безодня буяє.

— Куди ж се ми йдемо? — спитався Довбня, зостановлюючись серед улиці.

— Куди ж як не додому! — одказав Проценко.

— Чого? Я не хочу додому!

— А куди ж? — пита Проценко.

— Хоч і до чорта в болото, а додому не хочу!

— Чому?

— Чому?.. Ох, брат! — зітхнув Довбня, поточуючись на Проценка.— Ти не знаєш нічого, а я знаю... І тобі все розкажу, все... Ти бачив у нас дівку Марину?.. І — лиха її година знає — підвернулася, брат, п'яному під руку... ну... бий її сила божа!.. А тепер одбою немає... Каже: женися на мені, а то або повішуся, або втоплюся... Отаке-то!.. Чув, куди воно гне?.. Плітьми мене, шельму, дути! Козацькими нагаями пороти!..— скрикнув Довбня, тупнувши так ногою, що калюжа аж до їх голів досягла.— Кий се чорт плюється? — спитав, утираючись.— А все-таки вона, брат, гарна! — додав ще і так похвалив Марину, що Проценкові аж на душі повернуло.

«Сам ірод не розбере сього Довбню! — подумав Проценко.— Чого йому треба? То того шукає, то сам себе за те лає!»

Він почав утішати його.

— Хіба ти перший, ти — послідній.

— То-то й є! Не того, дурна, і плаче, що рано заміж іде! Шкода, брат, дівки; або женитись треба, або повіситись разом з нею. Он воно що! — признавався Довбня, чимчикуючи за Проценком.

— Гм! — мугикнув Проценко.— Женитися? Що ж вона — вірна тобі? кохає?

— А чорти її батька знають, чи вірна, чи ні. Баба, брат, поти й вірна, поки хто не кивнув на неї пальцем.

— Ну, не всі такі,— поперечив Проценко.

— Усі! — гукнув Довбня.— Усі одним миром мазані! Така вже клята порода... А все, кажу, шкода дівки. Пропаде ні за цапову душу! Почне тинятися попід тинами, на ногах зогниє!

— Ну це вже твоє діло, як хоч, так і роби,— одказав Проценко, зостановлюючись.

Вони якраз дійшли до поворотки, де шляхи їх розходилися: Проценкові треба було брати на праву руч, улицею, а Довбні — прямо, майданом.

— А ти б що зробив на моєму місці? — попитав Довбня.

— Не знаю, не був у таких бувальцях.

— Не був? І не будь же ніколи. Нема гірше, як тебе розшматують надвоє... Оцей,— і Довбня ткнув себе пальцем у лоб,— каже: наплюй на все! Так воно вже на

світі заснувалося, що одно одного поїдає. А се дурне! — перевівши руку на груди і вказуючи пальцем проти серця, замовив знову Довбня,— рветься, жалем б'ється!.. Тьфу!

Проценко позіхнув.

— Позіхаєш? Спати хочеш?

— Пора вже.

— То й ходімо.

— Тут нам розходитися,— натякнув Проценко.

— Ага, розходитись? Ну, прощай!..— І Довбня перший порвався від нього.

— Або постій! — гукнув, зостановлюючись.

— Чого?

— Хороші, брат, люди, попи. Вона хороша... Як ти думаєш?

Довбня ляпнув таке, що Проценко тільки сплюнув і, не одказуючи нічого, почимчикував далі.

— Мовчиш?.. Зна кішка, чиє сало з'їла, та й мовчить! — базікав сам з собою Довбня, чвалаючи майданом. Він часто оступався, поточувався, приймав блискучі калюжі за сухий шлях і, шубовснувши туди, лаявся; вилазив і знову чимчикував, не знаючи куди, не знаючи чого.

А Проценко, зоставшись самотою, зітхнув вільніше. Він боявся, щоб, бува, Довбня не намігся до нього спати... П'яний буде варнякати цілу ніч!.. Добро б — про що путнє, а то — про ту циндю... От же мучиться і побивається чоловік. Чого?

Проценко почав розбирати, що йому наплів п'яний Довбня... «Нема й гірше, як розривають тебе надвоє. Розум каже: наплюй! а серце не тої співає... Дивно!» — думав Проценко і дивувався не тому, що се з Довбнею сталося, а тому, що так буває. У своєму житті він не пригадає нічого такого: воно його завжди виносило на легких крилах щастя та вдачі. Раз якось повернулося було своїм гострим боком, закрутило у безодній кручі, та й то не осадило на дно, а зразу винесло наверх, на чисту воду, на тихі хвилі і помчало-понесло геть до щасливого берега, залишивши в душі одні гіркі споминки про дурний розум молодого віку. «Удруге сього не буде! Ні, не буде,— одгонив він непривітну думку, що не знать чого знялася у нього в голові.— Життя — удача,— думав він далі.— Бери від нього все, що дає воно; бери на час, знаючи, що нема нічого на світі вічного; не шкодуй за тим, що обмина тебе; не давай зівка, коли воно само тобі дається до рук!»

Темна темнота ночі, глухі та безлюдні вулиці — ніщо Проценкові не забороняло розпускати свої думки, а ще більше допомагало їм ширитись-розходитись. І вони обняли його, наче густою хмарою вкрили. Перед ним став учорашній вечір і сьогоднішній. Учорашній куди веселіший і кращий! і рівняти до сьогоднішнього не годиться. Учора Довбнина музика серце гріла, а сьогодні попова горілка його пале; учора Христина врода вабила, а сьогодні попадине приставання з душі верне. Довбня хоч і п'яний був, а й йому те кинулось у вічі. Он яку він

ляпнув голу правду! Гидка вона, та негамузна на його п'яній мові... а через віщо? Через те, що й сама правда гола та неприкрита... Те безсоромне припадання перед тобою! те ускакування у вічі! Він аж здригнув. А там зовсім інше. І несміливість, і сором'язливість, тільки погляд трохи злукава видає, чим б'ється серце, чого воно хоче... А чим воно справді б'ється?..

Він і незчувся, як дійшов до дворища... Темно усюди, а ні світнеться нігде... «Сплять, видно. Треба стукати в кухонне вікно, щоб одсунули»,— подумав він, уступаючи в двір, і пішов поза хатою.

— Зараз, зараз! — донісся до нього чийсь голос із кухні, як він постукав у вікно.

— Хто ж се? Христя чи Мар'я? Краще, якби не Мар'я.

Поки він обійшов кругом кухні, двері в сіни були вже відчинені, і в темній темноті їх сіріла чиясь постать.

Він почав прикро додивлятись.

— Чого ви стали? Ідіть уже! — роздався голос Христі.

Його наче що шпигонуло.

— Се ти, Христіно? Моя голубонько! не полінувалась і встати? — промовив він тихо і, обнявши, намалював на її щоці гарячий поцілунок.

— Що се ви! господь з вами! — ледве чутно промовила вона.

Йому здалося, що вона, те кажучи, наче пригорнулася до його ближче. Він чує її зітхання гаряче, її дух теплий.

— Серце моє! Христиночко!..— І уста їх злилися. Солодко вони защеміли у нього, якась огненна печія

дійшла до серця... Він, як божевільний, здавив її, пригорнув до себе, і обличчя її, і уста, і очі покрити своїми поцілунками.

— Годі, годі вам... Ще Мар'я почує,— шепче вона.

— Ягідко моя! наливаная!..— Він припав до неї, до її теплого лона; він чув, як її серце билось, як її тепло переходило у його, як воно не гріло — палило його.

— Ідіть уже, я сама засуну! — голосно промовила вона.

Він, як ошпарений, кинувся в хату. А Христя, засунувши сіни, побралася на піч.

Чи то тепло печі, чи то несподівана стріча, його гарячі поцілунки та обійми — гонили її кров, будили думки, не давали їй заснути... Серце її так несамовито стука!.. Невідомі любі та милі почування огортають душу... Їй чогось хочеться сміятися і плакати.

«Невже він... він, панич, що за ним ганяються панянки з усього міста,— мене любить?.. Невже та попадя, що, кажуть, як картина хороша, не подобалась йому? А я... я — проста дівка — йому подобалася?.. Оце дивно! — думалося їй, і її серце так радісно билось.— І пані біля його пада,— знову лізе їй у голову.— І пані не погана з себе. А я б то йому краща?.. господь його знає! Може, йому заманулося тільки погратися та посміятися з мене, дурної, а я йому віри? — Нестямна туга, мов пазурами кішка, упинається в її душу, сльози виступають на очі.— Ні, ні!.. щось воно та не так... Чого ж такі палючі поцілунки, такі гарячі обійми?!» — знову утіша себе Христя. До самого світу не спала вона, то мліючи від

несподіваного щастя, то сумуючи від натовпу нерозгаданих думок, гарячого дзюркотання крові, легких та важких забоїв серця...

VIII

На ранок Христя не знає, де ходить, що робить. Почування чогось лихого і разом доброго її душу морочить. Оце підкрадеться стиха і обійме тугою несамовитою... Що, як хто чув те? Що, як хто бачив? Як дізнаються, бува? Ото дівка! з паничем цілуватися?! Матінко!.. І Христя чує, як її обличчя горить-палає, як її очі сором криє; і світ білий, заглядаючи в них, видає її... І навіщо сей день настав? Чому ніч не забарилася?.. То знову,— повертає на інше,— огортає її серце якась утіха, якась весела надія душу гріє. Ну, а хоч би хто й бачив? Хоч би хто й сказав те? Що ж вона — душу чию загубила? Що лихе зробила? Нічого ж! Нікому ж! Що він цілував мене? Чим же я винувата, що він цілував? А що, як він любить мене? Як справді кохає?.. Бог його знає: може, мене досі господь карав лихом та напастю, щоб тепер нагородити щастям та спокоєм... Може, се він моє щастя посилає? Може, се воно йде до мене?

Нелегеньку думку завдало життя Христі — думай! Нерозгадану загадку станове перед нею — розгадуй! І до сього часу воно не жалувало її, поверталось то тим, то другим непривітним боком; та то все доходило зокола, щипало за серце скраю; а тепер десь несподівано з самої середини взялося, десь там на дні заключулося, з самого

глибу виринає, полохає її спокій тихий, бунтує її думки крилаті. Не дивно, що вони її так облягли, немов вороги тяжкі, насунули; не дивно, що Христя як упне очі у що-небудь, то там вони в неї і зостануться. Чи сидить, чи стоїть вона, то здається, наче прибита гвіздком до того місця — й не поворухнеться.

— Христе! — оце обізва Мар'я.

А Христя не чує.

— Об чому се так загадалася? — регоче та, прикро придивляючись на Христю.

Христя зиркне та так зразу й займеться! Неначе її на чому недоброму спіймають.

— Чого се ти, дівко, так сумуєш? — допитується Мар'я, не спускаючи очей з неї.

Та й лихі які у Мар'ї очі! Христя чує, як вони, наче шило, до самого її серця доходять, у саму душу упинаються. І чого їй від мене треба? Чого вона слідкує за мною? Мати вона моя? Сестра старша? Чого ж їй хочеться? — трохи не плаче Христя; і рада, якби на той час увесь світ провалився і вона зосталася одним одна з своєю тугою самотньою, з своїми думками неспокійними.

То-то й лихо, що так не буває, як нам хочеться! Ще поки рано, поки Мар'я та Христя удвох тільки нишпорять у кухні — Христя то сим, то тим боком від Мар'ї увернеться. А як пани кинуться і почнеться те щоденне порання? А як він кликне її давати умиватися?.. Вона ніяк не пригадає, що тоді буде. Вона тільки чує, що її сила покидає, що вона нікуди кчемна, зовсім недужа.

«Господи! Що ж се зо мною сталося? — думає вона.— Чи не караєш, бува, ти мене за те, що я позавчора з того кохання реготалася?»

Тут саме двері з горниць рипнули — і на порозі пані показалася. Невмивана та заспана, вона якось зозла гукнула в кухню:

— Що се ви тут мнетесь? Чому вікон не одчиняєте?

Христя, як стріла, кинулася з хати, та за порогом згадала, що ще прогоничі не поодщіпані. Як тороплена, кинулась вона назад — і пішов гуркіт та стукіт по хатах! Бігаючи від одного вікна до другого, Христя гарчала стульцями, зачіпалася об ріжки столів, билася і, не почувуючи болю, мерщій неслася далі.

— Що це ти торохтиш там, мов навіжена? — гримнула на неї Пистина Іванівна.

Христя отетеріла — з місця не ворухнеться.

— Чого ж ти стала? — знову гарикнула Пистина Іванівна.

Христя кинулась... На превелику силу ті прогоничі поодщіпала і якомога швидше майнула надвір.

Надвірня прохолода трохи охолодила її гарячу голову, утихомирила перелякані думки; Христя вернулася у хату далеко покійніша. Мар'ю вона стріла на порозі, та зібралася на базар, і це її ще більше заспокоїло.

«Якщо вже непереливки буде,— сховаюся хоч у кухні, — нікому буде наглядати»,— подумала вона. І справді — стала тиха та ясна, правилася біля всього, як і кожен

день, як і давно, аж поки з паничевої хати не розчинилися двері.

— Христіно! дайте умитися,— промовив він тихо; а її чогось всю так і затіпало!

Беручи воду, вона і не запримітила, що набрала тільки півглека; ускочила в його хату — забула з собою таза узяти. Метнулася назад, добрала води, глितнула з сіней свіжого повітря, мов тих ліків, і, не дивлячись нікуди й ні на що, наче на смерть, пішла до нього в хату.

Він глянув на неї,— а в неї аж волосся зайнялося! вона чує, що він дивиться, прикро дивиться на неї.

— Чого се ви сьогодні наче в воду опущена? — спитав він її, становлячись над тазом.

Вона мовчала та мліла. Він ще прикріше поглянув на неї.

— Та умивайтесь уже! — болісно, наче крізь сльози, вимовила вона.

Він зітхнув і настановив руки. Її жаль обняв, такий гіркий та різучий жаль, що вона трохи не заплакала... Чого? Вона сама не знає чого... Ллє воду і сама не знає, куди ллє; крізь повні очі сліз бачить — щось червонувате миготить перед нею, догадується, що то його руки, і ллє туди; ллє тоді, як червонувата пляма заманячить перед очима; а чи туди ллє, куди слід, чи стільки зливає, скільки треба,— вона не бачить, не знає. Певно, вона б не догляділась, що він уже й умився, якби тільки він не сказав: буде!

Похапки, забравши таз з глеком, вона мерщій вискочила від нього. Їй полегшало, як вона опинилася одна в кухні: невідомий сором не пече її, нічий догляд не мутить її думок.

Як попив він чай і пішов на службу — їй зовсім стало легко, наче пройшла хмара, що тьмарила сонце, і воно висвітило. Тому й щоденні клопоти допомогли. Мар'я з панею турбувалися біля печі, а вона — прибиранням та вимітанням горниць себе заклопотала. Де там уже про що інше думати, як роботи повні руки? Вона мухою літала, щоб усюди поспіти. А в його хаті як прибирала, то так уже до всього додивлялася, щоб не залишилося де й порошини; переставляла скільки разів всяку всячину, щоб вона якнайкрасивіше стояла, найпоказніше видавала; і подушки на його ліжкові перебивала,— мов надуті, лежали вони, не видаючи ніде ні зморщечки, ні складочки,— пухкі та високі!

«Як звернеться додому та подивиться, що так всюди чисто та гарно, хай догадається: хто то до того своїх рук докладав!» — подумала вона, легенько зітхнувши.

Зовсім вона себе чує і покійною, і щасливою. Життя до неї усміхається, манить до себе якимсь невідомим чаром, тягне несподіваними надіями. Все, що її давило та смуток будило,— зникло; все пройшло-минулося; ніхто нічого не добачив, ніхто нічого не дізнався; то тільки розполохані думки її страхали... А жаркі поцілунки горять на її обличчі, гарячі обійми гріють її серце, тихим щастям підкидається воно у її грудях. Їй так стало весело, що

вона б заспівала, якби нікого не було дома. Та вона таки й не видержала. Картоплі у хаті не стало, треба було побігти до погреба. Якраз на той час вона налупилася у кухню і мерщій сама похопилася... Ще тюпаючи до погреба, вона завела пісню, а як опинилася у його темній самотні, то так розпустила свій голос — аж луна знялася! Високо та тонко він дзвоне об боки та стелю глухої ями і, не маючи простору, щоб розійтися, все дужчає та міцнішає. Аж відляски йдуть! аж оселя гуде та гогоче! — а вона співає. Пісня мов сама ллється з душі, голос не знає натуги й втоми — рівний, тонкий та високий!

Цілий день до обіду була вона весела та рада. І він з паном прийшов — давала обідати і не соромилась його, як ранком. Ненароком кидала на його очима, і дивно, що тепер тільки вона добачила те, чого раніше не примічала... Які у його очі ясні! які брови чорні! і борода невеличка — як шовк пухкий, та так личить до його обличчя! І його поступ, і його погляд — все то таке невимовно чарівне та хороше, так і тягне до його, так і вабить її серце!

Віддавши панам обід, вони з Мар'єю сіли за свій. Її так і підмиває говорити! Балакала б, здається, без кінця і без краю. Тільки Мар'я чогось не туди гне: сумна, надута, наче сердиться.

— Чи не бачили де, тітко, Марини? — веселенько запитала Христя, згадавши, що та, як покинула своє намисто, то й досі не приходить.

— Марини? — перепитала Мар'я.— Та й носишся ти з своєю Мариною! Я думала, що вона справді путня дівка, аж вона — чортзна-що! — неласкаво додала Мар'я.

— Як саме? — здивувалася Христя.

— Так! Он — на содержаніє йде!

— На яке содержаніє? Куди?

— Панич один на село бере до себе.

— Наймається, чи що? — не розуміючи, допитується Христя.

— Наймається ж... з паничем спати,— усміхаючись, одказала Мар'я.

Христя похнюпилася: нічого було далі допитуватися... А Мар'я дивиться на неї та зозла єхидно регоче. «Та й недобра ж ся Мар'я яка! І чого вона така злюча до всіх стала? З того часу, як розплювалася з своїм москалем, вона ні за кого доброго слова не скаже: хто що не змеле — вона зразу перехопе, та ще й від себе наддасть! — думала Христя, пригадуючи, як би їй самій навідатися до Марини.— Сьогодні субота, а завтра неділя... свято... Чи не піти б? Справді, піти! Вона трохи пам'ятає те дворище, де живе Марина: як ходила на базар, то бачила... Раніше управлюся, піду завидна,— утраплю!» І Христя почала навсправжки клопотатися.

— Ви, тітко, настановите завтра за мене самовар, як я відпрошуся до Марини? — запитала вона.

— А що? довідатися хочеш?

— Та так... Намисто віднесу.

— Неси!..— нехотя одказала та.

Остання частина того дня і весь вечір пробігли якось непримітно. Панич же перед вечором пішов з дому; пани зачинилися у горницях, Мар'я мерщій побралася на піч, а Христя збиралася на завтра: окріп на голову гріла, одежу нову підбирала. Заклопоталася довго. Уже й пани полягали, уже й панич вернувся,— чогось наче сердитий, — а вона все поралась... Пізно лягла, зразу заснула і проспала до самого світу.

У неділю після обіду почала прохатись у пані.

— Чи пустите мене, баринько, на сьогодні?

— Куди? — здивувалася та.

Христя сказала.

— Йди, йди... Ти ж не надовго?

— Та хоч і на всю ніч! — усміхнувшись, одказала за неї Мар'я.

Пані зареготалася й пішла собі у горниці, а Христя надулася... «На всю ніч! — думалося їй.— Хіба я така, як вона, що піду на всю ніч?» — сердилась Христя, збираючись до Марини.

Сонце, вибившись з-за хмар, що більш тижня держали його в неволі, перед заходом висвітило. Кругом хмари, сині, як печінка або запечена кров, натовпом насували; немов сердились, що хтось випустив з-під їх те огненне коло, що так тепер весело котилося до спокою, обливаючи увесь мир своїм червоним світом. Дощові калюжі здавалися від його озерами крові; повітря горіло червоним полум'ям. Якимсь сумним та непривітним здавалося все під тим кривавим світом; почувалося, наче

що страшне десь скоїлося або повинно скоїтись. Христя, поспішаючи до Марини, знову почула, що туга почина підкрадатися до неї, злегка щипає за серце, на душі засновується смуток, важкі думки окривають голову.

У великій, непривітній кухні, освіченій жовтим сонячним заходом, неметеній і немазаній, застала вона Марину одним одну. Нерозчісана, у старім заяложенім уборі сиділа вона біля вікна, край столу, підперши свою закустрану голову рукою. По її похмурому обличчі снувала туга, по її очах видно було, що вона недавно плакала.

— Марино! — скрикнула Христя.— Що це ти? У людей свято, а ти такою неохайною! Чого ж се ти? Мерщій збирайся та ходім, поки сонце світе — походимо, людей побачимо, мені город покажеш.

— Найшла час — он яка твань на вулиці! — якось сумно одказала Марина.

— То твань посередині, а на примостках людей багато гуляє.

— І вже! — махнувши рукою, одказала Марина.— Хай гуляють!

— А ти? Чого се ти така? Хіба, не дай, боже, що лихелучилось? Може, від матері недобрі вісті... нездужа?... умерла?..— одгадує Христя.

Марина помовчала і, випускаючи з очей сльози, промовила:

— Краще б, якби умерла!

— Господь з тобою! Що се ти кажеш? Схаменись та розкажи, чого журишся?

Марина мовчала.

— Може, того, що люди брешуть? Боїшся, щоб не дійшло, бува, до матері?

— Що ж вони брешуть? — тихо спитала Марина.

— Кажуть таке... тьфу! Я б їм язика одрізала, щоб не брехали!.. Кажуть — либонь, тебе якийсь панич присоглаша на село. Чи можна таке вигадати! — гаряче засипала Христя.

— Хай вигадують!..— зітхнувши важко, одказала Марина.

На який час обидві помовкли.

— Я тобі твоє намисто принесла,— почала знову Христя.— На! — і, витягнувши з кишені, положила перед Мариною на столі.

Та глянула — і якась хижа іскра зажеврила у її похмурих очах.

— Яке воно моє? Хай йому чорт! Хай він подавиться ним! — скрикнула Марина, кидаючи намисто аж до порога.

Христя здивувалася. Вона ніколи не бачила Марини такої сердитої та непривітної. Збиралась до неї погуляти, побалакати; а що застала?.. Серце у Христі ще дужче занило; вона не зважилась слова сказати і, похнюпившись, одійшла від Марини і одсторонь сіла.

Сонце сідало. Непривітний жовтогарячий світ миготів по хаті, слався по полупаних стінах, по неметеній

долівці, мов зарево близької пожежі освічувало усе те. Чорною марою стирчала над вікном у тому сяйві Маринина постать. Вона все далі та далі хилилася над столом, мов що важке нагинало її закустрану голову... Це зразу — як припаде до столу, як заригає!

— Марино, господь з тобою! Що це на тебе найшло?

Марина плакала.

— Чула-бо, Марино! Угамуйся... Перестань та розкажи, що це з тобою? А то — піду... Їй-богу, зараз піду!..— допитувалась і разом стращала Христя.

Марина підвела голову, звела на Христю заплакані очі... Так дивиться мала дитина на матір, коли та посвариться чого. Марина прохала своєї подруги не йти від неї, не кидати її. Здавалося, вона казала ними: глянь, подивися на сі сльози! Хіба вони дурно ллються? Лихо моє тяжке розливає їх!.. Підожди ж; хай угамуються вони; хай затихне на душі, і я тобі все розкажу, все повідаю... Не кидай же мене!

Христя підійшла до подруги і почала її утішати. Вона перебирала всяку всячину і з свого життя, і з життя других. Згадала про село, про дівчат, хлопців і, згадуючи, підбирала найвеселіші, найутішніші випадки. Річ її лилася, як той струмочок, пересипана та перевита смішними жартівливими вигадками. Якби то перед нею була давня Марина — реготалися б вони і не переставали з тих смішних вигадок. А то Марина, слухаючи, тільки перестала плакати та коли-не-коли розкривала зціплені уста, щоб усміхнутися... Даремне силкування! Та

усмішка була така гірка, така неутішна, що жаль наскрізь проймав Христине серце, дивлячись на подругу.

Смеркалося. Жовтий світ меркнув, тухнув, крився темнотою. З глухих кутків хати, з-під поду і від печі виступали номерки і окривали її якимсь смутком.

Христя кинулася йти додому.

— Підожди,— прохала Марина. Посидь ще трохи. Панів немає дома, нікого немає. Бач — я сама... Хочеш, поставимо самовар, чаю нап'ємося.

— Так мені страшно буде одній вертатися.

— Я проведу.

— Ну-ну!

І Христя знову осілася. Марина вийшла в сіни наставляти самовар. Христя залилася сама і, роздумуючи про подругу, почала вдесьте обдивлятися хату. З усіх боків, з усіх країв виходила чорна темнота і все більше та дужче зступалася. Хата здалася Христі великим льохом, а не людським житвом. «І як вони живуть отута?» — думала Христя, почувуючи страх, що крався до неї з-за спини... Це чує — скрипнули двері, щось рипучими чобітьми пройшлося сіньми і назад вертає. Знову двері зачинились і відчинились.

— Для кого то самовар? — питає наче десь чуваний голос.

Мовчання.

— Марино! ти сердишся? Дурна! — бубонить той же голос, і знову чоботи зарипіли, двері стукнули.

Через хвилину увійшла Марина.

— Хто то балакав з тобою? — питає Христя.

— А то ж він! — почала Марина, та й не доказала.

— Хто він?

— Дурисвіт!

— Та кажи внятніше. Я нічого не розберу.

— Ну — волоцюга, п'янюга! Щоб він, собачий син, з кругу спився!

— Та хто такий з кругу спився? — здвигнувши плечима, питає Христя.

— Панич! — аж скрикнула Марина.

— То се ти його так честиш? За віщо се так?

— Я ще йому не те зроблю, п'янюзі смердючому! Я ще йому язик видеру, хай тільки займе мене, проклятий!

— Та за що ти клянеш його так?

— Він дума, йому пройде се — дурити, з ума зводити? Він дума, як одержу забрав, то я і не піду? Наплюю йому тричі серед голови та й піду! Хай наживе другу таку дурку! — розпалившись, желіпала Марина.

— Так то все правда?..— уголос вимовила Христя свою думку.

— Усе правда!.. Все правда! — зозла скрикнула Марина і заскреготала зубами.— Та вже ж і на моїй колись вулиці буде свято! — додала вона, скрутнувши головою; засвітила світло і пішла довідатись до самовара.

Христя похилилася і довго-довго мовчки, похнюпившись, сиділа, аж поки Марина, брязкаючи посудом, не нагадала їй про себе. Христя підвела голову, глянула на Марину, що спиналася на мисник діставати

посуду. Марина здалася їй якоюсь низькою, аж згорбилася мов. Заяложене дроне убрання мішком висіло кругом колись високого стрункого стану, коси розпатлались і, як клоччя, спускалися з голови на плечі. «Господи! як Марина перемінилася! аж страшна стала», — зітхнувши, подумала Христя і знову похнюпила голову.

Марина внесла самовар, заварила чай і незабаром почала наливати.

— Пий! — сказала вона, підсуваючи до Христі стакан.

Та мов не чула, не бачила.

— Христе! — обізвала голосно подруга.

Христя підвела голову. Марина зареготалася.

— Чого ти смієшся?

Марина зітхнула і важко промовила:

— А що ж мені казати? То — плакала — надолужило, треба й пореготатися!

І справді, Марина наче переродилася: почала перед подругою так весело щебетати. Давня Марина, весела, жартівлива, знову ожила, знову стала перед Христею.

Вона, насміхаючись сама над собою, повідала усе Христі: як і коли полюбила сього ірода, як жартувала з ним, як він обіцяв женитися, а вона й повірила йому.

— І тобі тепер не страшно? — спиталася Христя.

— Чого ж мені страшно?

— А як же: як мати дізнається? як у селі почують?

— Що мені тепер мати?.. Шкода, що буде побиватися стара, та що?.. Я тепер одрізана скиба од хліба! А в село

я не піду. Чого я там не бачила? Щоб кожне на тебе пальцем тикало? очі вибивало? Не тільки світу, що в вікні — за вікном його більше!.. Є нас, Христе, таких усюди багато... живуть же! А після свят поїду до панича на село... сама хазяйкою буду. Чорт його бери: пішло життя шкереберть — хай іде! А йому, скурвому синові, докажу. Тепер усе лащиться; тепер і назад: зоставайся, Марино! Хай все зле та лихе з тобою зостається! Що я тут? — наймичка, попихач. А там — сама хазяйкою буду... Своє господарство, свої корови будуть... слугу заведу... Приїжджай коли-небудь у гості, подивишся, якою я панією заживу! Оцього дрантя й на слuzі не побачиш,— указала вона на невеличку дірочку в платті і взяла ще більше розідрала.— А коли б ти бачила, що за лютий він був, як почув, що я поїду? Усе хапає з мене, усе рве, кида у сіни, носить у свою хату — і сміх, і лихо... Сказився, зовсім сказився!..— І, як сова у глулу ніч, хижо зареготалася Марина.

У Христі волосся знялося угору від того реготу. Червоне обличчя подруги, її блискучі очі злякали Христю.

На який час Марина замовкла, похнюпилась, а там... підвела голову і знову сердито заговорила.

— Ну, та й твій добрий!

— Хто мій? — боязко спиталася Христя, думаючи: невже вона це про панича закида? Невже вона що знає?

— Та вже ж не хто — панич! — скрикнула Марина.— Учора був у нашого... Грали там, співали... Наш хлебеснув та й почав жалітися, як йому шкода мене, що

він таки, мабуть, оженився на мені... А твій і почав вичитувати: і мужичка вона, і нерівня! Що ти не перший і не послідній; не ти — москаль би знайшовся... Я лежу отут на полу, а мені усе й чутно з-за стіни. І таке мене зло взяло тоді! Так би, здається, схопилася, ускочила до їх та й учепилася кігтями в його баньки!.. Мужичка! нерівня!.. А він хто? великий пан? Хіба він як панич той живе? — як вовцюга сірий! Він і з людьми не знається, все б по шинках тинявся! Я б же, може, його хоч од шинків одбила!.. Не ти перший, не ти послідній!.. Він зна, хто був перший?! Москаль знайшовся б!.. Я б нічого не хотіла, якби ті москалі, як ітимеш від своєї попаді, звернули тобі, як курчаті, голову!..— пригадувала то се, то друге Марина і все дедалі робилася лютіша.

Аж ось почулося: стукнули сінешні двері, рипнули чоботи... Марина замовкла, прислухалася. Рип наближався до кухні... Цокнула клямка, двері розчинились, і в кухню уступив Довбня.

— А-а, здорова! — привітався він до Христі.— Я й не туди, хто тут гомоне, аж се ось хто! От дівка!.. От, а се?.. — безнадійно ткнув він рукою на Марину.

— Поздоров, боже!..— зло увернула Марина і замовкла.

— Кого?..— запитався Довбня.— Зла твого?.. Ти й спершу була люта і згинеш такою!

— Я знаю одного дурисвіта, що радів би, якби я й сьогодні згинула,— ще лютіше відказала Марина.— Та якби бог слухав...

Христя сиділа, як на вугіллях, і ждала, що ось незабаром і здійметься баталія!

— Дурного чередника? — докінчив Довбня Маринину поговорку.

— Авжеж! — лютує Марина.

Довбня свірконував очима, гірко усміхнувся і повернувся до Христі.

— Отак, як бач! Отак завжди... От ти сидиш тут, слухаєш,— розбери нас: хто з нас правий, хто винуватий? Хто кого займав? Хто кому перший гедза кинув?

Христя глянула і на того, і на другого, не знала, що їй казати. Марина виручила. Хитаючи головою і призро дивлячись, вона почала:

— Хто з нас перший гедза кинув? Ану, хто перший? Хто трохи не в ногах лазив, руки лизав, поки треба було?

— То давня річ...— почав Довбня.

— Давня? — перебила Марина. Очі її, наче гострі ножі проти вогню, заблищали.

— Давня ж, давня... А сьогодні... сьогодні хто винуватий?

— А за давнє хто винуватий? — у свою чергу спитала Марина.

— Та подожди, дай слово вимовити... Отак завжди!.. Ну — я! я винуватий! — скрикнув Довбня.

— А хто більше винуватий? — знову питає Марина, потроху одходячи.

— Ти! — одрубав сердито Довбня.— Ти ніколи путнього слова не скажеш! До тебе з ласкою, а ти — з серцем! Тебе просиш, а ти до бісового батька посилаєш!.. Ти кажеш — женись. Хай по-твоєму буде! Та чи подумала ти, яке наше життя буде? І я з запалом, та й ти — огонь-петрович! Тобі слово, а ти — десятеро... Та ми поріжемося, дурко!

— Тепер, небійсь, дурною стала, а спершу то й розумною була!

— І спершу була така! Тільки крилася, тільки не показувала своїх зубів перед людьми. А як показала, то й видно, що то за перець стрюкуватий!

Марина тільки важко зітхнула та скрутнула головою.

— Уп'ять же й те,— почав знову Довбня.— Хто перший на розладдя пішов? До кого жиди щодень швендь та швендь у хату та шу-шу, шу-шу?.. Питаю, чого то жиди унадились? — Та то коралі купувати!.. Ну, коралі — то й коралі. А виходить, що ти збираєшся їхати. Якийсь блазень з голодрабих полупанків, позарившись на твої очі, присоглаша до себе. Ти ж згодилася? Ти перша згодилася! І мене не спиталася. Сказала жидам: добре, поїду! А мені чужі люди про те довели... Так оце воно що?.. Мені, думаєш, легко було слухати? Легко, га? От ти й розсуди: що, якби ти була моя жінка, а тут де не візьмись хвинтик з улиці... І ти чіпляєшся йому на шию! Гарно було б мені на те дивитися?

— Якби ж була жінкою... А тепер я що?

— Жінка! — скрикнув Довбня.— Що невінчана? Плювать мені на те! Я тобі сказав, що не покину — і не кину! Тепер ти перша пішла на розладдя; а якби ми були повінчані та ти се зробила... дивися!..— Очі в нього запалали, пальці якимось скарлючилися.— От сими руками, на тому місці, де здибав, так би й задавив тебе! — несамовито гукнув Довбня, мотаючи головою.

Настало важке німотне мовчання; якби на той час мухи були — чутно, якби й муха пролетіла.

— Марино! — помовчавши, почав знову Довбня тихо та ласкаво.— Годі вже... Я все тобі верну, все... і плаття, і намисто... все!

— Хай чорт його візьме! — буркнула Марина.

— Їдеш? — грізно скрикнув Довбня.

Марина мовчала. Довбня підійшов до неї. Його руки тремтіли, він увесь трусився.

— Знай же, Марино, що це упослідне!.. Упослідне!.. Чуєш? — крикнув він, підступаючи до неї й заглядаючи у вічі.

Христя сиділа вся не своя. Вона боялася, коли б з цього не вийшло якого лиха,— такий грізний та на все рішучий стояв Довбня біля Марини.

— Чуєш же?..

— Чую...— глухо одказала Марина.

— Чуй же: буде каяття, та не буде вороття! — промовив він і, мов п'яний, слоняючись, похилив з хати.

Ще тяжче, ще важче стало у хаті, наче в тюрмі або у глибокому льоху: темно, холодно, непривітно... Свічка

нагоріла; од полупаних стін здіймалась темнота; долівка, мов провалля, чорніла; важкий морок носився по хаті, а серед нього, наче біла гора серед чорної хвилі, хитався комин здоровенної печі. Марина сиділа біля столу і якось призво дивилася на двері, куди вийшов Довбня. Його рипучі ступні чулися ще у сінях, та вони все далі та далі одходили — зникали. Христі здалося, що за ті ступні учепилося Маринине щастя і тепер геть відходило від неї... Жаль ущипнув її за серце...

— Та й недобра ж ти яка, Марино! Яке зле та лихе маєш серце,— сказала вона подрузі.

— О-о, вони добрі! Вони всі такі добрі! — скрикнула Марина і почала лаятись.

— Хіба не видно, Марино, як йому жалко тебе, як він побивається за тобою? Він любить тебе.

— Любить? — перепитала Марина і сплюнула.— Отака їх любов!

— Ой, гляди! Коли б ти не попала з огню та в полум'я!..

— Краще не буде — і гірше не буде! Як там кажуть: хоч гірший, та інший.

— Інший? — трохи не скрикнула Христя. Вона не ждала сього від Марини. «Як: через місяць — та й інший? — через тиждень? через день? Коли б вона полюбила кого — полюбила б навіки; а та каже — інший!..» їй наче хто по виску вдарив — так те слово дошкулило їй. Вона ще посиділа трохи, та вже не зачіпала про те розмови: боялася, щоб чого ще гіршого не почути від подруги.

У їх уже полягали спати, як вона вернулася додому. Не дивлячись на те, що Марина проводила, їй так страшно було йти глухими вулицями, де тільки, наче кошачі очі, світили підсліпі ліхтарні та була глуха північна темнота. Зате на Марину найшов наче сказ: проводячи подругу, вона — то біла гопака по пішоходах, аж луна кругом гоготіла, то тиркала, то висвистувала, мов п'яний халамидник.

«Здуріла Марина, зовсім здуріла,— думала Христя, качаючись на полу.— То плаче, то лютує, то таке вистроює. Он до чого те кохання доводить! Невже ж воно так з усіма буває? Невже і з нею те буде, як вона покохає? А буде! Он і Мар'я скільки то горя зазнала через те кохання. І вона її остерігала від його... Не хочу ж, не хочу я тебе знати, гірка людська муко! Скільки ти людей попонівечила, скільки їх душ запакувала? Храни ж мене, мати божа, від цієї напасті!» — молилася Христя своїм чистим серцем. А насподі його, під тією молитвою, щось ворушилося в йому, щось закрадалося незнайоме, одрадне та люте; і тягло, і манило її до себе, то жаль у душі будячи, то якусь надію на щастя вивертаючи...

Через тиждень Довбня приходив до Проценка і, підпивши, розказував йому, що Марина таки поїхала. Розказуючи те, він так гірко плакав!

Христі жаль його стало; жалко, мов рідного брата.

— Та й недобра ж таки Марина,— обізвалася вона до Мар'ї,— он до яких сліз панича довела!

— Молодець Марина! — відказала та.— Знає собі ціну. Так їм і треба. Дури їх, поки молода та здорова! П'ють вони наші сльози — хай же своїх покуштують!

Христя на те тільки важко зітхнула.

ІХ

Минув ще тиждень. За той тиждень вістка про Марину облітала увесь город. Де її тільки не було, де вона не побувала? Носилася по улицах і по базарах, погостювала у панських будинках і купецьких хоромах, не минула і простих мужичих хат. Всюди вістка про те літала, всюди будила сонне людське життя. Тільки й гомону було, що про панича, про Марину та Довбню. Старі пани гудили молодого блазня, що недавно випозивав від дядька батьківську худобу і от тепер промиває їй очі. Купці, потираючи руки, тягли руч за панича: коли ж його й погуляти, як не за молодого віку?.. Вони сподівалися, що незабаром його добро пересуне у їх крамниці. От їм було шкода тільки Довбні, що так побивався за непутящою людиною. Напуваючи його, вони то насміхалися з його кохання, то раяли оханутися, стати чоловіком. «Цього цвіту по всьому світу!» — казали вони йому. Та, видно, не втішала його їх рада: закуривши дома, Довбня незабаром переніс те курище у шинки, поки не позбувся й грошей, і одежі. Обірваний та одутлий слонявся він по вулицях, випрохуючи у стрічних і поперічних копійки, щоб похмелитися. Жидівські наймички, проводячи його очима, вигукували: «Любов не картошка!» Одні прості

люди хлібороби якось понуро дивилися і на Довбню, і на молодого панича, що рядом з розрядженою Мариною літав городом скаженою трійкою коней. «До того тепер воно йдеться,— казали вони.— Подождіть трохи, позбудуть панята батьківське добро, та раді будуть і наймичкам, аби їх хлібом годували!»

Кожне судило по-своєму. Одні дивилися, чи підходить той випадок під стародавній звичай, другі — чи слугує на користь чоловікові, а чи несе втрату,— і з того боку судили. Ніхто не йшов далі, ніхто не спускався глибше у людську душу, не заглядав у своє серце, питаючи: що б я зробив, якби мене замісто Марини або Довбні на їх місці сліпа доля постановила?

Одна Христя дивилася на те з цього становища. Їй, молодій та небувалій, близько все те доходило до серця, будило нерозгадані думки у її голові. Вона бачила, що життя випихає її на той самий шлях, по якому пішла Марина. Чи знайде ж то вона там своє щастя, чи воно повернеться у лиху недолю? Он Мар'я каже: молодець Марина! Дури їх, поки молода та здорова!.. А як Марину обдурять? Як позбудеться вона і краси, і здоров'я? Що тоді буде?

Христі робилося страшно. Страшно того, що жде вона, страшно саму себе. Їй здавалося, що стоїть вона на хисткій кладці серед широкої та глибокої річки. Кругом вода, кругом киплять та піняться високі хвилі, чорніють безодні кручі... На хвилиночку куди задивишся, на один

крок оступишся і — помчать вони тебе не знать куди, закрутять і пустять на саме дно того ревучого чортоторію.

Цілий той тиждень Христя сумувала та задумана ходила, мов якого лиха ждала на себе. Вона не дослухалася, що люди плескали про Марину, як її судили на всі боки, як глузували-сміялися з Довбні. Вона дослухалася, що в її душі коїлося, що в її серці заводилося. А заводилося там щось непевне: то їй легко робилось, як Проценко залишався дома, то важко ставало, як він виходив куди, а як виходив на вечір, її брала така несамоविта туга! Скільки разів вона сама себе допитувалася: що мені за діло, куди він ходить? Що він їй або вона йому? Про мене — хай хоч піде та й не вернеться!.. Та там, у її серці, щось недобре поверталось, щось шептало їй, що він іде до неї, до попаді... І важкий сум обляга її душу, тяжкі думки налягають на серце і немилосердно дають. Вона ляже спати і не спить — дожидає його; жде, поки вернеться, щоб не забаритися одчинити йому. Певно, він привітає її і любим словом і солодким поцілунком; їй так любо кожен раз стає від того!.. Тільки не тепер. Тепер вона знає, що йому скаже. Від одної одуреної вертається, щоб другу дурити? К бісу ж, коли так! Он що вона йому скаже... А як він, образившись, почне рити на неї? Підіб'є панів, щоб її розщитали? Де вона дінеться проти зими? Де знайде пристановище таке друге? Тут вона вже привикла до всього, і до неї привикли; а на другому місці бог знає, що то буде... Що ж їй робити тепер? Що їй казати з собою?

Умерти? Їй, молодій, ще рано вмирати; а й так жити — краще не жити!.. І мучиться Христя своїми таємними муками, носиться з своїми самотніми думками; боїться їх показати. Та й кому ти їх покажеш? Мар'ї?

Мар'я сама, як у воду опущена, ходє: пожовкла, схудла; більше мовчить, а не то — гризеться. Все їй стає на заваді, все не по їй. То не прибрано в кухні — і вона гарикає Христі; а розпочне Христя прибирати, вона гукає:

— Оця ще мені чепуруха!

— Чого ви, тітко, сердитесь? — питає Христя.

Мар'я мовчить, сопе. Цілий день не говоре, а на вечір — полізла на піч та вже відтіля і не злазе. Христя оце сядє за шитво, а вона ворочається там, важко зітхає, когось тихенько лає; а як обляжуть усі, не раз Христя чує її хлипання.

— Хоч би свекруху скоріше чортяка узяв! — раз, нудьгуючи, вона сказала Христі.

— То що б було?

— Вернулася б до чоловіка. Так усе надолужило — не повіриш!

Христя промовчала; замовкла й Мар'я.

Того ж таки вечора Христя, подавши панам вечеряти, перестилала у другій хаті постелю.

— Мар'я дома? — спитав пан.

— Дома,— одказала пані.

— Навчив москаль, як дома сидіти! Що ж вона робить?

— Що робить? Нічого. Спить або так лежить.

— Я не знаю, нащо ми держимо аж дві слуги, коли й одній нічого робити? — помовчавши, спитав пан.

— А коло печі? — одказала пані.

— Хіба одна Христя не вправиться? Адже ж як Мар'я бігала, то Христя вправлялася... А воно — лишня душа,— скільки одного хліба з'їсть? Уп'ять же й плата їй, та ще й не мала. Краще Христі накинути що...

Христя якраз стояла напроти дверей і бачила, як пані, смикнувши пана за рукав, кивнула головою на ту хату, де була вона. Пан замовк, похнюпившись над тарілкою, і незабаром перевів розмову на друге.

Христя уже більше не слухала; переславши постелю, вона мерщій утекла в кухню. З глибу душі її, зо дна самого серця піднімалася якась нестямна туга, щось уразливе та болюче проймало її наскрізь. Як полягали спати, вона все розказала Мар'ї.

— А ти думала нами дуже дорожаться? — покійно спитала та.— Я давно тобі казала, що ми гарні, поки нужні, а перейшла нужда, хоч з голоду здихай, ніхто шматка хліба не кине! Оце знай та й учися; не дуже падай, не дуже рук прикладай. Нас не буде — другі будуть. Добре тільки тим, хто сам нічого не робить або за гроші чужу роботу купує, а робітникам — всюди однаково. Така вже наша доля, таке наше щастя прокляте!.. Що мене розщитають, то я се давно бачила. Як ще вони сього раніше не зробили? Про мене — байдуже: світ не клином зійшовся; не буде Галя — буде другая... Не в їх тільки робота, і в других є, а мені рук не

позичати... А от як ти зостанешся одна, то напинайся!
Вони запряжуть тебе, знатимеш!

— Та мені аби року добути, та й нехай їм!

— Року! — здивувалася Мар'я.— А малий той рік? Їм тільки того й треба... Року добудеш, а вони накинуть щонебудь, то й знову зостанешся.

— Ні, не зостануся,— рішуче одказала Христя.

— А хоч і не зостанешся, то це ж зиму й весну не пальцем перекивати... Тобою однією будуть правитись. От ти й знай!

— Що ж мені робити? — безнадійно спитала Христя.

— Як що? Кидай і ти разом.

— Як же я покину?

— Як? Так, як і всі. Тебе наймали у горниці,— до печі й не становись; то, мов, куховарчине діло. А як до печі, то я й не хочу.

— Та мене просто наймали, не казали до чого,
Мар'я тільки зареготалася.

— Чудна ти! — сказала вона.— Годі! пора спати,— додала, повернулася й швидко заснула.

А Христю обняли важкі думки. Їй було болісно і страшно; досада й сльози гнітили її. Вона не знає, що їй робити, як обійти ту лиху годину, що насувається на неї. Послухатися Мар'ї — покинути?.. Серце не хотіло. Воно шептало, що вона тут рідне покине, дороге та любе позбуде. Та й де вона знайде зразу собі місце? Добре Мар'ї: у неї усюди багато знайомих, вона город, як свої п'ять пальців, знає, сюди-туди повернулася — і зразу

знайде. А в Христі хто знайомі? Де заступники? Одна, одна як палець! А й тут зостатися — і роботи прибуде і... — Вона не додумала, не доказала — сльози, як горох, облили її.

На другий день ще з важчою тугою на серці устала вона. Оце ж сьогодні, сьогодні розщитають Мар'ю; сьогодні і їй треба на щось рішитись, була її перша думка. Поки пани повставали, вона як засуджена на смерть ходила. Ось вони встали; посилають Мар'ю на базар. Та пішла і вернулася. Про вчорашнє ніхто ні слова; так любо та тихо. Христі полегшало... А може, то тільки так погмоніли, може, воно забудеться — минеться?

Минув день, минув другий; тільки й всього, що Мар'я кудись збігала на часок та швидко й вернулася. На четвертий ніхто нічого не каже; на п'ятий уже Христа почала забувати.

Настала субота. Уставши рано і наморившись за цілий день, Христа, як тільки звечоріло, мерщій побралась на піч і заснула. Мар'я, засвітивши світло, сіла край стола лущити насіння. У вікна стиха барабанив дощ, з панської хати доносився регіт; там пани з паничем, п'ючи чай, розмовляли. Видно, щось веселе вони згадували, що на всі хати реготалися. Мар'я не дослухалася до того, раз по раз насінину за насіниною вона одно кидала у рот і, як миша, трощила своїми дрібними зубами. Уже чимала купа лушпайок лежала перед нею на столі, а вона одно знає — надбавляє ще; мов вона з ким об заклад побилася

і тільки й думала, щоб швидше те насіння полушити. А проте думки її далеко були від того, хоч вона й вгородила свої очі у купу лушпанин... Та то тільки так, треба ж кудись дивитися, треба ж щось робити. Вона виспалась зарані, належуватись — обридло, іти — нікуди. І ото, схиливши голову і лускаючи насіння, вона розпустила свої думки. Сумні вони у неї та неодрадні; одні утрати та утрати виводила перед нею її споминка, а щастя та втіхи — ані кришечки. Перелічила вона, коли з ким водилася, кого любила, хто коли обдурив її... Ціла черідка дурисвітів та пройдисвітів! Через увесь вік її молодий проходила брехня, ведучи за собою сльози та горе... Що ж, вони навчили чому її? остерегли від чого? «Кий біс!» — думає вона. Ось і тепер учуває у своєму серці якусь тиху тугу. Вона знає, куди се воно йдеться, до чого доведе... Одному йому сумно та глухо... «Хоч би прийшов хто!» — зітхнувши, промовила вона.

Щось у сінях зашаруділо... Чутно — йде, за клямку береться. «Ану, як угадала?» — подумала Мар'я.

Двері розчинились, і в хату вступив високий, плечистий чоловік. На йому синя чумарка, підперезана каламайковим поясом, сивих смухів шапка, прикрита зверху хустиною; обличчя кругле, червоне, очі бистрі.

— Здорові! — привітався чоловік, скидаючи шапку.

— Свирид! — скрикнула Мар'я, дивуючись нежданому гостеві.

— А маєш — правда! — гукнув Свирид на всю хату, тупнувши ногою.

— Цить! не гукай так,— зупинила Мар'я.— Чого це ти?

— Чи тут дівка Христя? — понижаючи голос, спитався Свирид.

— Яка Христя?

— Христя... з Мар'янівки!

— Тут. Нащо тобі?

— Необходимо мені видіти її. Де вона?

— Он на печі спить.

— Уже й спить? Рано,— сідаючи на піл, каже Свирид.

— Як рано? Добрі люди уже давно облягли спати...
Нащо тобі Христя?

— Нужно-треба. Я недавно почув, що вона здесіча, а ми з одного села. Прийшов провідати землячку.

— Знайшов час провідати.

— А коли ж?

— Опівночі,— жартує Мар'я. Свирид поскромив у потилиці.

— Та я не від тих грошей, аби Христя прийняла.

— Приходь — прийме,— регоче Мар'я.

— А ти свого хвітхвебеля вже забула? — спитав Свирид» блиснувши на неї лукаво очима.

Мар'ю наче хто ущипнув за серце! Вона похнюпилась, мовчала.

— Мовчиш? — пита Свирид.

— Мовчу! — зло відмовила Мар'я.— Якби вам усім ще так заціпило! — не видержала далі.

— Чого ж ти сердишся? Не всі однакові.

Мар'я тільки свірконула очима і замість зерняти розкусила лушпанину. І зозла її виплювала.

— Хіба я тобі не казав раніше: ой, стережися, Мар'є! той прахвост посаде тебе на льоду.

— Тобто ти кращий? — дивлячись призро на його, спитала Мар'я.

— Та вже ж не такий, як твій Денис.

— Годі! Годі, поки я тебе не вилаяла або очей не заплювала. Згадай, лиш, Пріську, Гапку, Горпину...

— То іграшки були.

— Іграшки? — гостро спитала Мар'я, кинувши очима на Свирида. Свирид дивився на неї. Очі їх стрілись. Червоне Свиридове обличчя грало здоров'ям, усміхалося; широкі плечі, молодецька постать доводили про його міць та силу; очі його весело грали... «А він непоганий»,— подумала Мар'я і похнюпилася.

— Усі ви скурві сини! — додала вона далі, болісно якомось зареготалася, немов заплакала.

Христя, ще як Свирид тільки прийшов, прокинулася. Вона чула з печі його жарти, розмову з Мар'єю, та не подавала виду, що чує. «Чого він прийшов до мене? Яка там нужда, яке діло?» — думалося їй. Вона пригадала досвітки та вечорниці, де Свирид, було, завжди хлопців напоє, доведе їх до сварки та бійки або з дівчатами розпочне лайку, усіх порозганяє. «Непевний він якийсь придався: усе б йому пити та гуляти, над усіма верховодити. Усі такі раді були, як він у найми пішов, у город подався... Давно то було, років, мабуть, зо три,

якщо не більше... і чутка про його запала. А це, бач, знову проявився. Мене питає... нащо?..» — думає Христя.

— Мар'є! Чи ти б не збудила, бува, її? — помовчавши, спитав Свирид.

— Нащо?

— Треба. Збуди.

— Буди сам, коли хоч.

— А можна? — Свирид устав.

— Буди, коли хоч заробити по зубах,— сміється Мар'я.

— Та невже? — жартівливо спитався Свирид і побрався до печі.

Христя у собі і дух притаїла.

— Христе! Христіно! — сіпаючи за подушку, оклика Свирид. Христя не ворухнеться!

— Христе!..— і він торкнувся її голови.

Христя, мов сонна, поворухнулася, спустила руку з печі. Свирид так і уп'явся своєю п'ятернею. Христя схопилася.

— Чого? Хто се? — озвалася.

— Не пізнаєш? — усміхаючись, пита Свирид.

Христя дивиться на його усіма очима.

— Кланяються тобі мар'янівці... І Федір кланяється...

— Який Федір? — лукавить Христя.

— Не знаєш? Супрунєнків, каже: поклонись Христі; скажи їй, що якби був батько не оженив, то після водосвята прислав би старостів до неї.

Вістка про село, про Федора неначе водою збризнула Христю.

— Хіба Федір оженився? — швидко попитала вона.

— Перед пилипівкою... Я й на весіллі гуляв.

— На кому ж він оженився?

— Горпини Удовенкової не знаєш? Висока, носата... Та ти з нею товаришувала.

— Невже на їй? — здивувалася Христя.

— А що ж, хоч би й на їй? Велика дуже цяця? Що висока та на язик — сам чортяка її не переговоре.

— Так вона ж бідна, а Грицькові все хотілося багатой.

— Сам Грицько й облюбував. Федір був затявся: в одну шкуру — не хочу! То коли не хоч, каже Грицько, то знай, що ти мені не син, а я тобі не батько.

— Так Федір таки женився? — задумуючись, промовила Христя.— Що ж вони живуть гарно?

— Живуть та й годі... Горпина на йому верхи їздить. Оце недавно був на селі, заходив і до його. Тепер він окремим хазяїном живе. «А що,— питаю,— добре жонатому?» — «Та воно б добре,— одказує,— було, якби жінка не така злюща та ревнива. Усе, знай, очі вибиває Христею».— «Воно,— кажу йому,— усі вони такі, старі дівки».

— А що ж там ще нового у селі? — перебила Христя.

— Що ж нового?.. Тимофій теж женився.

— На Ївзі? — вгадує Христя.

— Або Ївга його на собі оженила та через тиждень після вінчання і дитину привела.

— Це молода? — здивувалася Мар'я.

— А що ж, як молода?

— То вона через кожний тиждень буде водити? — регоче Мар'я.

— Та з вашим братом буває...

— А наше дворище як там? — знову перебила Христя.

— Ваше дворище цвіте. Тепер ти свого дворища і не пізнаєш!

— Як саме? Хто ж там живе?

— Та й старої хати уже нема. Карпо вибудував нову, велику, на дві половини. Жида пустив шинкувати... Перший на селі шинок... Весело так!

Христю та звістка, наче цуркою, крутнула за серце.

— Як шинок? Хто ж пустив туди жида?

— Хто? Карпо! Карпо тепер на всю губу пан! А до Одарки так без палиці й не підступай: у парчевих очіпках ходє; нарядиться, напиндючиться, он яка пані!

— Та чи правда сьому? — не йме віри Христя.

— Піди, коли хоч, подивися... У старій, бач, хаті ніхто не хотів жити: так Карпо під шинок найняв. Під шинок вона, бач, була не підхожа, то й нараяв переробити. Тепер такі вавилони двинув — страсть! З одного боку крамниця — пряники, кахвети; з другого — шинок. Прямісінько з улиці заходять!.. У селі гомонять: пішла Карпові у руку Притичина худоба! Після Грицька першим господарем став. Погомонюють у старости вибирати, а то й в самі старшини. Он тепер який Карпо: не дивись, що забродивсь, аби халяв не покаляв!

І дивно, і чудно Христі все те. Чи давно вона з села, і от такі переміни скоїлись... Федір оженився, Тимофій оженився, Карпо так розбагатів... О, той Карпо давно був собі на умі! Та яке він право мав хату руйнувати? Хоч би спитався, хоч би на сміх був сказав; я ж йому припоручала як доброму. А він он що... жида пустив, шинок завів...

Пекуча згага ухопила Христю за серце. Свирид ще багато дечого розказував про село, про селян, та вона вже не слухала нічого. Жид і шинок стояли у неї і в думці, і перед очима.

— Коли ти вже оженишся? — спитала Мар'я Свирида, як той замовк.

— Молодої чортма!

— А хіба дівчат мало на селі або в городі?

— Якби хоч одна з їх скидалася на тебе, уже кат його бери! Запетлювався б! — заграє Свирид.

— Що я? Я — стара баба! — одказує Мар'я.

— Стара, та багато молодого жару маєш.

— Був колись, та стухнув; тепер тільки попілець зостався! — зітхнувши, одказує Мар'я.

— Небійсь, хоч і попілець, та гарячий! — підступаючи до неї, каже Свирид.— Дивись, яке плече! — і, се промовивши, придавив зверху рукою.

— А щоб тебе так кат опік! — скрикнула Мар'я, ухопившись за плече.

— Дошкулив? — регоче Свирид.

— Ще й регоче, бісів син! — скрикнула Мар'я і кинулася з кулаками на Свирида. Свирид нагнувся, а вона, наче по бочці, бухкотіла кулаками по його спині, тільки гуло.

— Та бий дужче! Бий ще! — регоче Свирид і, випрямившись, як рябець горобця ухопив Мар'ю на оберемок і притис до себе... Якийсь гарячий струмінь прилив до Мар'їного серця і теплою течією розлився по всьому тілу. Мар'я почула, що в неї обличчя запалало, шия й голова загорілися, а серце, як пташка у клітці, заколотилося. Свирид, як малу дитину, носив її по хаті і на увесь рот реготався.

— Що се ви завели? — почувся голос панії у розчинені з горниць двері.

Свирид випустив Мар'ю і зостався ні в сих ні в тих серед хати.

— Та се он він, бісів син! — засоромившись, промовила Мар'я.— Прийшов до Христі... з одного села з нею... приніс їй поклони...

— Та, небійсь, не Христі їх б'є, а тобі! — відказала пані, зачиняючи за собою двері.

— Бач, єрепудів! Я тобі казала: не гукай! — корила його Мар'я.

— А я знав, що їх там чорт позносив... Нехай вам всячина: ще влопаєшся. Де моя шапка? Піду.

— Ти без шапки прийшов,— регоче Мар'я.

— Хіба без шапки? Ні, мов у шапці.— І він окинув бистрим оком хату. Шапка лежала на полу. Мар'я, як

кішка, стрибнула, вхопила шапку і кинула її на піч до Христі.

— Не давай! — гукнула вона на ту.— Хай іде без шапки.

— Я без шапки не піду.

— А що ж, тут зостанешся?

— Атож. Ти мене хоч на крайок полу положиш аби біля себе.

— Зугарний! Лягла б я з таким? — щебече Мар'я.

— А чому ж? Хіба я у бога теля з'їв?

— Може, й з'їв... А бодай тебе! — регоче Мар'я.

— Бач: мені наказує — не кричи, а сама на всю хату регоче... Хай вам! тікати мерщій від гріха. Христе! кинь мені, будь ласка, шапку.

Тільки що Мар'я намірилася крикнути: не кидай! як Христя уже й шпурнула.

— А що, не кинула? — задражнив Свирид Мар'ю, тикаючи на неї шапкою.— Ти думаєш, усі такі, як ти? У мене Христя — он що! — і він цмокнув свої два пальці.

— Уже коли б на мене, я б не оддала нізащо.

— То ж ти... Прощавайте!

— Іди к бісу!

— Ти хоч би провела,— повернувся з сіней Свирид.

— Собак боїшся?

— Боюся.

Мар'я вийшла за Свиридом. Видко, далеко вона його проводила, що не швидко вернулася і вся змочена, як хлющ.

— Нехай йому, яке несамовите надворі! — тремтячи й беручись на піч, мовила вона до Христі.

Та мовчала. Похнюпившись, сиділа вона у глухому кутку під комином і думала свою важку думку.

— От уже й зажурилася! Чого? — спитала Мар'я.

Христя почала плакати і нарікати на свою долю. Одна була пам'ять від батька та матері, та й ту добрі люди зруйнували!

— А нащо ж ти так покинула?

— Я ж як на добрих кидала! — плакалась Христя.

Розмова їх не в'язалася. Христя мовчки сиділа біля комина та, сидячи, хиталася, а Мар'я лежала біля неї та коли-не-коли важко зітхала.

На другу ніч Мар'я як пішла звечора, то вернулася геть за північ. Христя чула, як від неї несло хмелем. На третю — чогось вона непевна була, чогось полохалася, наче кого дожидалася. Уже й пани полягали спати, а вона все нишпорила. Христя побралася на піч і швидко заснула. Її збудив якийсь шелест у хаті; вона почала дослухатися — щось шепталось.

— Мар'є! — обізвалася Христя, підвівши голову.

Шептання замерло.

— Мар'є! — удруге гукнула вона на всю хату.

— Чого? — обізвалася та.

— Щось у хаті шепче... Ти чула?

— Цить! — тихо одказала Мар'я.— Це — брат.

— Який брат?

— Здорова, землячко! — впівголоса обізвався хтось до неї...

— Цить! — знову засичала Мар'я.

— Чого там цить? Не бійся! Христя — землячка! — знову одказує той голос. Христя почула, як щось ляпнуло, немов хто кого, жартуючи, ударив; як Мар'я дзизнула.

Христя пізнала той голос, пізнала Свирида і, повернувшись до стіни, закрила голову свиткою, щоб не чути було їх шептання.

На другий день Мар'ю почали розщитувати.

— Я не хочу, щоб ти в мій двір бахурів водила! — казала пані.

— А не хочете, й не треба! — огризалась Мар'я.— Я й сама не хочу у вас бути. Зоставайтеся з тими, кого вам легко дурити!

— Мовчи, а то рота загороджу! — гукнув пан.

Мар'я пішла і не попрощалася; а Христя зосталася.

Вона під той сварливий час не посміла замовити панії, що вона одна не встигне справитися і в горницях, і біля печі. Її обняла така гірка та різуча туга і разом страх насував з усіх боків. Їй здавалося, що її взято у неволю; що з нею тепер що схотять, те й зроблять; будуть бити та нівечити, і ніхто її не пожаліє, ніхто не заступиться за неї; одна, мов та билина серед широкого поля, невеличка трісочка серед кипучого моря!.. Від того страху вона ніяк не прийде до помки, не знає, де ходить, що робить. З усім вона тепер розгубилася, і думок навіть

не позбирає до купи, так вони в неї врозтіч і біжать, і такі то все полохливі!

— Не хапайся так, Христино,— каже їй тихо Пистина Іванівна.— Зроби спершу одно, та тоді й за друге приймайся; а то як розпочнеш усе зразу, то тільки час згаєш, а діла не зробиш. Це через те, що ти ще не при звичаїлася до порядку; а от як порядок знатимеш, то і все гаразд буде... Ти не думай, Христе, що ми тобою робитимемо за стару плату: ми тобі плати надбавимо.

— Важко, панійко, самій,— не дивлячись на неї, таки зібралася з силою вимовити Христя.

— Та то воно тільки здається тобі так... А як діла збереться багато, то й я тобі допоможу: уже ж і в мене дві руки.

Христя нічого на те не одказала, тільки подумала: дві то руки в тебе, та чиїми прийдеться жар загібати?

Біля печі вона так ухоркалася, що ледве обід віддала. Пан все гукав на неї: то те прийми, то те подай.

— Та не гукай так на неї, христа ради! — заступилася пані.— Як розгукаєш, то тоді вже ладу не жди.

Проценко сидів сумний, мовчазний; він тільки колине-коли обміряв Христю якимсь жалісливим поглядом.

Після обіду, проходячи кухнею у свою хату, він її запитав:

— То ви тепер, Христино, самі зостаєтеся?

Наче ніж вгородився в її серце! Вона почула, як воно заколотилося в неї, защеміло. Перед очима щось мутне забігало, щось темне заходило; підборіддя затіпалося,

обличчя сіпала мишка... Вона мерщій вискочила в сіни, щоб не заплакати.

Отака біганина за цілий день, такий непевний струс та страх так її виморили, що вона увечері почувала себе нікуди кчемною: руки й ноги ниють; голова, мов налита чим важким, хилиться; очима ясно не гляне, щось засновує їх, мов перед нею сито наставило. Подавши панам самовар, вона присіла на полу перепочити, приткнулася головою до одвірка та й сама незчулася, коли задрімала.

І сниться їй сон, марять її сонні причуди... Бачить вона гору високу, покриту рідким лісом, заслану, наче зеленим килимом, густою травою; під горою синіє річка, мов хто блакитною стежечкою оповив гору. Ген за річкою розіслалася долина, рівна та довга, очима не схопиш того зеленого простору, далеким краєм тоне вона у синій блакиті неба. Христя стоїть на горі, на самому шпилечку, і дивиться на долину, роздивляється навкруги. День. Сонце стоїть над головою, і його золоте проміння, наче дороге каміння, горить, відбивається на зеленій траві; а чисту річку пронизує до самого дна. Он серед пісочку зелене жабуриння чорніє; он відзначається круча; легенькою хвилею хитається порожня черепашка; там он п'явка плазає, а он риба гра. Та скільки її? Цілою черідкою так і суне; спинки — чорні, боки — срібно-золоті, а очі з червоними обідками... «Піду над воду, спущуся над саму річку, полюбуюся, як риба виграє, а може, й скупаюся,— думає Христя.— Там, певно, добре

купатися: вода чиста, дно піщане. Піду!» Христя спускається з гори. Та й слизька ж яка! Ноги так і їдуть; коли б ще не впасти. Христя надержується, а її так і суне, наче хто попихає у спину... Он над водою рожайста верба стоїть, гілки свої аж на саму воду поклала. Там і холодок, там і затишок; чи й роздітися там — ніхто не побаче, а налучиться хто — сховатися є де... Христя не йде, а біжить. Добігає і дивується. Саму найвищу гілку з верби мов що руками посередині зломило, спустивши зламаний край аж додолу; по боках невеличкі гіллячки поспліталися-позасновувалися, мов хто назнарошне їх посплітував. Курінь, як є курінь! Або житво чие; і долівка притрушена свіжим листом, заслана явором. Тут, певно, хтось живе, хтось захист має. Христі що до того за діло? Вона подивилася кругом — нікого немає. «Це, видно, дівчата задля купання такий захист зробили,— думає.— Он і стежка від самої води аж до захисту явором вимощена, щоб не покаляти ніг, викупавшись. Мерщій же роздягатися, поки немає нікого! мерщій у воду, поки хто не навернувся!» Миттю Христя скинула з себе одєжу, розпустила довгі коси і, як та русалочка, вискочила на бережечок. Сонце обдає її своїм світлом, грає непримітними іскорками; бігає по її тілу невеличкими зайчиками; а до ніг легенька хвиля добігає, лоскоче своїм холодочком її у пальці. Зісподу холодочком віє, а згори теплом гріє, пестить Христю, любим почуванням вітає. Мов мала дитина, забавилася Христя на бережечку: то торкнеться ногою води і, струснувшись,

одскоче геть, проти сонечка гріється; а то присяде, руками плеще тихую хвилю, бризкає на себе і мерщій ховається в захист. Їй чогось страшно стає кинутись зразу у воду, опуститися у її холодні прозорі хвилі. «Та вже ж одважуся!» — рішає Христя, здіймаючи руки угору і подаючись усім тілом на воду... Гнеться-хилиться... от-от впаде, от-от так і плесне!.. Це зразу — як скрикне! І, як божевільна, полинула назад. Страшений чорний павучище, мов копиця, сидів на вербі і дивився на неї своїми блискучими витрішкуватими баньками; однією мохнатою лапою, мов кліщею, упився він у її руку, а другою заміряється вхопити... О, господи! що за страховище! Христя, мов опечена, кинулася геть... Листя з верби посипалося додолу, чорне павучище стрибнуло на неї, розправляє свої лапи і, наче батогами, огортає її... Несамовита печія, жалюча ураза пройняла її аж до серця. Христя кинулась разом з павуком у воду, пурнула з головою у синю хвилю, виринає... І — о, диво! Замість павука, Проценка баче перед собою. Білі його руки учепилися за її шию, ясними очима заглядає у її очі, випинає свої уста цілувати...

Та на тому й прокинулася. Біля неї стояв Проценко, стиха усміхався.

— І не сором дівці отакій соні бути? — каже він, злегка за щоку ущипнувши. Вона спросоння на його похилилася.

— Утомилася? спатоньки хочеш? — питає він.— Ти б же лягла, а не приткнулася до одвірка та й куняєш,— шепче

він, притискуючи її до себе.

Вона прийшла до помки тільки тоді, як опинилася на його грудях, у його обіймах; він стиха цілував її повну гарячу щоку. Як муха, крутнулася Христя і одскочила аж насеред кухні. Він тільки засвітив очима, лукаво посварився на неї пальцем і скрився у свою хату.

«Що се за сон? що за прояви такі? — думала Христя, укладаючись на печі спати, як уже оддала вечерю панам. — І до чого то таке приверзеться? Чого зроду-віку не буває, те присниться!.. Та страшне яке! та гидке придалося... І дивно, як то все зразу перекрутиться, іншим стає. Був павук, а став — він. Укупоньці вони купалися... Він так приязно заглядає у її очі, охоплює її шию руками, горнеться своєю щокою до її обличчя».

Сон її пропав. Любі та втішні почування ворухаться у її серці. Їй душно стає... Це того, що на печі. «Чи не перелізти на піл?» — подумала вона і зразу швиргнула подушку з печі. Серед незамутної тиші подушка глухо гепнулася. «Що це я роблю, дурна? — трохи не скрикнула Христя.— Ще почує хто, подумає богзна-що». Тихо-тихо вона почала спускатися з печі, дослухаючись, чи не ворухиться що де. Ні, не чутно... Тихо та темно, наче в домовині. А то що за п'ятенце червоніє серед темноти? То блисне, то зникне... Вона налупилась пальцем і стукнулася у паничеві двері... Що воно? де воно взялося?.. Розгорнувши руку, долонею тримає по дверях... Не чутно нічого, навіть пляма зникла... А то що

зашаруділо?.. Тихо щось крадеться, наближається... Двері розчинилися, і на порозі показався Проценко.

— Се ти, Христіно? — тихенько питає він.

Христя так і прикипіла на одному місці... «Що се я, дурна, наробила. То світився сучок у дверях, то пробивалося світло з його хати»,— б'є у Христину голову.

Проценко кинувся до неї, ухопив за руку, потяг у свою хату... Двері зачинилися. У кухні стало, як у домовині, темно; тільки сучок світився, та й то недовго: швидко й він згас. Німа та чорна темнота настала усюди, а серед неї глухо, мов з-під землі, чулося тихе шептання, жаркі поцілунки...

Другого дня, уночі, Христя, сидячи на полу, неутішно плакала. Темна темнота буяла кругом неї і огортала її голову ще темнішими думками. Їй пригадувався учорашній сон і ще гіршим страховищем ставав перед її очима. Серце її наче хто у жмені здавив, душа несказанно боліла, гіркі сльози заливали очі... Так он к чому те павучище-страховище! Бач, чого той сон навіщував!

Вона не чула, коли з паничевої хати розчинилися двері, вона почула тільки, як його холодні руки черкнулися її теплої шиї.

— Серце, Христіно! — замовив він любо та тихо.— Ти плачеш, голубонько? Не плач. Що ж робити, коли так лучилося?.. Знаєш: щастя — що трясця, кого схоче, того й нападе... Я тебе люблю, ти мене любиш... Хіба ж ми не щасливі з тобою? Та такого щастя тільки раз на віку й

запобіжиш! Не плач... Ми щось пригадаємо з тобою
утішне та добре... От тобі моя рука, я тебе так не покину.
Я люблю тебе, моя голубко!

Мов та квіточка під дощем клоне-схиляє свою голівку,
схилилася Христя на його груди й обвилася руками
кругом шиї.

— Грицю! моє кохання миле! — зашептала вона.— Один
ти мені на світі — і батько, і мати... Я йому віри тобі: я
знаю, що ти не покинеш сироти одинокої в світі, не
запакостиш мого молодого віку!

І вона покрила його обличчя жаркими поцілунками.

— Угамуйся, моє серце, угамуйся, — почав він.— Знаєш
що? Діждемо літа, я поїду у губернію, похлопочу собі
переводу, візьму і тебе з собою. Там-то ми заживемо тихо
та любо! Я навчу тебе грамоти — читати, писати. Це
зовсім не так трудно, як думають. І от я приходжу з
служби, ти радо стріваєш. Сядемо, пообідаємо; я ляжу
спочити, а ти сядеш біля мене почитати яку книжку або
газету. Разом довідаємося, що діється в світі, посудимо й
спочинемо. А увечері за чаєм — знову за книжку. Ти ще
не знаєш, що то за втіха ті книжки! Там — цілий мир,
вищий, кращий від сього, у якому ми барахтаємося, мов
свині в барлозі!

— А чому ж тут не можна зробити сього? Чого треба за
ним їздити аж у губернію? — спитала вона його.

— Тут? Між сими собаками, а не людьми! Хіба між ними
можна як слід жити? Вони почнуть сміятися, гордувати

нами, а се — тільки буде полохати наше щастя. Ні, тут, Христе, не можна так прожити, як самому хочеться.

— А чого ж там можна? Хіба там інші люди?

— Інші. Там більше є розумних, книжних людей, що й самі так живуть, як хочуть, і другим дають жити.

— Та й добрі ж ті, видно, люди! От, якби, справді, нам до їх...— шепче вона, горнучись до його.

— Доберемось! Ще наша доля не вмирала. Потерпіти тільки трохи треба.

«Терпіти? — думає Христя.— Та не тільки зиму та весну, а рік, цілий вік буду терпіти, аби біля тебе, аби, мій голубе, з тобою!»

Х

Настало Різдво, пішли гулянки. Пани тільки перший день просиділи дома; а з другого, як зарядили — день у день, ніч у ніч у гостях. Тягнуть і Проценка з собою.

Христя нудьгує: буденні дні були їй щасливіші над свято!

— Ти сама не сумуєш, Христино? — спитався він на п'ятий.

Христя важко зітхнула.

— Мені аби вам було весело,— сумно одказала.

Йому жаль її стало. Пистина Іванівна гукнула до його з кухні і в той вечір.

— А нуте, збирайтеся! Ходімо.

— Ні, я не піду. Щось мені недужиться сьогодні. Буду дома сидіти,— одказав він, відхиливши двері.

Пистина Іванівна прикро подивилася на його, потім перевела погляд на Христю. Христі здалося, що вона наче на обличчя перемінилася — зблідла. Оже нічого не сказала, забрала дітей і пішла. Щастя Христі: тепер вони zostалися удвох на всі хати!

— Будемо пити чай укупі. Хоч раз побачу, як ми будемо жити колись,— сказав він.

У трьох водах мила Христя свої руки і все ще сердилася, що вони у неї не такі білі та чисті, як їй хотілося. Чай посідали пити у столовій, де завжди пани п'ють; він по один бік столу, вона напроти його.

Боже! яка вона щаслива! Уперше зроду вона чує рівною себе з ним, близькою до його. Як навісна, вона кидається то до чайника, чи не поспів ще чай, то стакани перемиває, бо на денці щось чорніє таке. Серце в неї так б'ється, руки тремтять; а він дивиться на неї та сміється: і те, мов, не так, і друге.

— Та це ж уперше... Це ж уперше ще! — соромлячись, одказує вона.— Привикну — буду, як і справжня господиня.

— Побачимо, побачимо!

Тільки що Христя налила два стакани чаю, як почула, що кухонними дверима щось стукнуло. Вона так і обмерла.

— Прийшов хтось... Невже пани? — Її переляканий погляд несамовито бігав по хаті, по дверях.

— А хоч і вони? Чого ж ти лякаєшся? — заспокоює він.
— Скажеш: чай наливала.

Вона схопилася і мерщій помчалася у кухню. Чиясь чорна постать бовваніла серед хати.

— Хто то?

— Я,— обізвався товстий голос.— Григорій Петрович дома?

Вона пізнала Довбню.

— Дома... нема! — перевівши дух, скрикнула вона.

— Як нема? А то ж хто сидить? — питає Довбня, указуючи на Проценка, що сидів спиною до кухонних дверей.

— Вони чай п'ють.

— Ну то що? І я чаю не пив; разом нап'ємося.

— То Лука Федорович? — повертаючись, спитав Проценко.— А-а, слихом слихати, в вічі видати! Що це вас так давно нігде не видно? Жалуйте ж сюди...

— Хіба ви перебралися у другу хату?

— Ні. Тут завжди хазяїни чай п'ють. Сьогодні вони усі пішли в гості, а я зостався дома; то, щоб не ламати їх порядків, перейшов сюди чаю напитись... Жалуйте, жалуйте,— запрохував він, дивлячись на Довбню, що чогось у кухні м'явся.

— Хай одежа тут полежить. Ніхто її не вкраде? — повернувся той до Христі, кладучи пальто на піл.

— Хто б же її тут зайняв? Слава богу, ще злодіїв не було,— образливо одказала Христя.

— Та хто його знає? Може, москаль який зайде. Тепер їх до стогаспида у город увійшло.

— Чого ж вони сюди зайдуть? — дивується Христя.

— А може, до тебе!

На Христю наче хто кип'ятку линув!

— Я не така, як Марина, щоб до мене москалі ходили! — гнівно одказала вона; та Довбня вже пішов у гостинну і не чув її одказу.

Сумна та невесела сіла вона на лаві край столу і підперлася рукою під щоку. Невеличка стежечка світу пробивалася з горниць крізь двері і довгою смужкою слалася на чорній долівці. Христя дивилася на ту стежечку, а нудьга та досада, як обценьками, давили її серце... Там, за дверима, на столі зостався її недопитий чай; той чай, що вона уперше зроду намірялася випити разом з ним, перекидаючись любою розмовою. «От і напилася! от і побалакала! І принесе його лиха та нещаслива година! І чого? Бісова п'яниця! обридло по шинках тинятись, та давай ще по людях!» — лаялась Христя про себе, а сльози, наче хто їх видавлював, так і засновували очі, так і застиляли світ... от-от бризнуть!.. Коли се...

— Христе! — донісся до неї голос Проценків.

Дві сльози, наче дві квасолини, викотилися з її очей, залоскотали, пробігаючи по личку, і грузько упали додолу.

— Христе! — гукнув удруге Проценко.

— Чого?..— Христя мерщій утерлася.

— Чого ти там сидиш? Іди хоч чаю нам налий.

Христя, похнюпившись, увійшла у хату, мовчки підійшла до столу, налила чаю і повернула назад.

— Куди ж ти? Хіба чаю не хоч? — спитався Проценко.

— Та вона чогось плаче! — зиркнувши на неї, мовив Довбня.

— Плаче? Чого?

Тривожний погляд Проценків стрівся з її заплаканими очима... Христя мерщій утекла у кухню.

— І чого? — дивувався Проценко.— Любісінька-милісінька була... Чай наливала, ще сміялася; а тут зразу — на тобі та цить! — хвалився він Довбні.

— Глядіть, лишень, чи не я її образив? — догадався Довбня.

— Як? чим?

— Та... кладу одержу та й кажу: гляди, лиш, щоб москалі не вкрали. А вона мені: які? — Може, кажу, до тебе ходять.

— Так того? — кинувся Проценко у кухню.

— Еге-е-е ж,— хлипаючи, одказала Христя.— Хіба я з москалями знаюся? Хіба я водюся з ними, що вони мені ними очі вибивають,— розпорощалася Христя.

— Дурочка ж ти! я ж питався тільки,— утіша Довбня.

— Дурочка! А нащо ж таке казати?

— Ну, він не буде удруге. Годі, перестань. Умийся холодною водою та йди біля чаю порядкувати,— каже Проценко, досадуючи в душі на Довбню.

— Я, їй-богу, не думав її образити,— почав виправлятися Довбня.— Так, навмання сказав, а вона бач... Бабйю! Отакі вони всі. Отака й Марина... Ви знаєте, чого я до вас прийшов?

— А чого?

— Женюся! — граючи очима, одказав Довбня.

— Боже поможи! На кому?

— Прийшов прохати на весілля. Прийдете?

— А чому ж? На кому ж женитесь?

— Та на Марині ж!

Проценко тільки очі витріщив.

— Як на Марині? Марина ж на селі.

— Була на селі, а тепер тут.

— Як? яким побитом?

— Шкода стало гаспидської дівки. Отак пропаде десь, думаю. Так я й виписав.

— Коли ж весілля?

— А от після свят. Як вода одсвятиться, так і весілля.

— Дивно!..— загадавшись, промовив Проценко.

— Дивуєтесь? Усі дивуються, кому не скажу. «Пропав,— кажуть,— чоловік! Отак — учився-учивсь, на дорогу вийшов, жити б та бога хвалити, ніт же, пішов та й утопився...» — Чудні люди! — глухо промовив Довбня, з усієї сили потяг цигарку й запив чималим ковтком чаю, не швидко він випустив цілий оберемок диму і, наче хмарою, покритися ним.

— Я сказав: чудні? — почулося з її хмари.— Ні, лукаві! подлі! — загукав далі Довбня.— Вони знають, що значить чесно думати, жити — не лукавити?.. Наробили якихось перегородок, помежували людей та й душаться у тих тісних суточках; морочать свою голову, нівечать серце; з наймилішими бажаннями криються-ховаються; не

живуть — мучаться, скніють та й зовуть оце життям! Піді тільки проти їх, зроби що таке, що не в'яжеться з їх навіженими звичаями, так і загукають: не можна! не годиться! А чому не можна? чого не годиться? Тому, що ніхто ще досі сього не робив, того, що у їх гурті не прийнято... Брехня! плювати на все! Все можна, все годиться, що тільки дає щастя чоловікові, все, що його робить кращим, становить вище! Он що значить чесно думати, чесно жити, не лукавити з собою! А вони: пропав! Та хоч би й пропав,— сердито гукав Довбня,— кому яке діло? Вони гонобили мої найкращі думки? Вони піддержували мої чесні заміри? Подлі!.. Вони не бачили, як я душею болів, як моє серце розривалося, як я хитався-хилявся. Вони піддержали мене, щоб я не впав? Ні? То яке ж ви маєте право судити мене — добре я роблю, чи погано я роблю? Ще б ви мали право, якби я проти громадської користі йшов, з ваших кишень гроші витягав, душі заножував... А то ви — самі собі, я — сам собі. Я бажаю не вам, а собі гніздо звести, щоб було де голову приткнути під час лихої години... Ви кажете: бери благородну задля сього, стрижися у попи. Плювати мені й на ваших благородних, і на ваших попів, що високу Христову науку повернули у ремесло!.. Плювати хотів, плюю й буду плювати! Заведу своє щастя, як сам знаю, а не як вам хочеться! — гукав Довбня, все більше та більше розпалюючись.

Проценко усміхнувся.

— Та постійте,— сказав він Довбні.— З ким ви воюєте? Зо мною, чи що?

— З вами? Ні, я знаю, що ви стоїте вище від тих перекупок, що на кожному перехресті готові засудити чоловіка. Якби ви були такий, то я б не сказав сього, що досі говорив.

— То чого ж ви гукаєте? Чого ви сердитесь?

— Та досадно, матері його біс! Усім діло до мене, усім я у зуби застряв... «Ви женитесь на Марині? Ви женитесь на простій дівці?» А хоч би й женився? Ну то що? Кому-небудь я став впоперек дороги? Кому-небудь перечу брати панночку?.. Пішов сьогодні до попа... до отця Миколая... Ба! кланяється вам попадька. «Як побачите,— каже,— скажіть: що за знак, що одцурався, не ходе?»

— Та так, то недужиться, то ніколи,— одказав Проценко, морщачись.

— Та для мене все одно! — махнув рукою Довбня.— Я думав, що воно справді що путнє... так попадька — кукла та й годі!

Проценко мав був щось сказати. Довбня рукою зостановив його.

— Постійте! Я все докажу вам. Приходжу сьогодні до його, щоб узявся повінчати. З ним ми недовго вовтузилися, тільки по-товариськи заломив двадцять п'ять рублів за вінчання... Чи двадцять п'ять, то й двадцять п'ять, думаю. Кат його бери! І йому треба з чогось жити. А тут і вона встряла. «То ви женитесь?» — «Женюся»,— кажу. «На кому?» — «Та так,— одказую.—

дівку одну беру».— «Яку дівку? Просту дівку?» — «Просту»,— кажу. «Як? ви на простій? ви на мужичці женитесь?» — «На простій, на мужичці...» — веду далі. Дивлюся— ніс закопилився, скривився, немов під його що гидке піднесли. Подивився я на неї, подивився та й кажу: куколка ви, куколка! А вам тепло у вашому гніздечку живеться?.. Зітхнула вона. «А все ж,— каже,— не проміняю я свого життя на життя мужиче».— «Ну й живіть же ви по-своєму. Чого ж ви не даєте другому жити по-своєму?» — «Та я нічого,— каже.— Тільки,— каже,— ви учились, ви привикли до других звичаїв, а вона?.. Вона... все-таки мужичка...» Я тільки махнув рукою, горбатого могила виправить! сліпородий — ніколи не побаче світу!.. І от з того часу за цілий день не прийду у себе,— похнюпившись, скінчив Довбня.

— І варт? Ви ж знаєте, що вона губернська баришня. Ну, і плюйте!

— Плювати?! — скрикнув Довбня.— Коли б же вона одна, а то всі, всі такі! А мені ж треба з ними жити, з ними поводитись. Не каторжні ж ми, прости господи, щоб запертися у чотирьох стінах та й сидіти. Треба ж і до людей часом піти і їх до себе зазвати. Як же з ними жити після сього, скажіть, пожалуста? Вони тобою гордуватимуть, над тобою насміхатися будуть, вони — що і нігтя з мізинця пальця на моїй нозі не стоять! Не те страшно, що я сам не зумію залучити до себе щастя, а те, що вони перші стануть навперейми шляху твого, отруять його,— упавшим голосом мовив Довбня.— А все-

таки оженюся! Матері їх дуля! — гукнув він, махнувши рукою.— Давайте, лиш, чаю.

— Христе, чаю! — гукнув Проценко.

Христя увійшла і, похнюпившись, почала наливати чай. Довбня зиркнув на неї.

— Ти, бачу, й досі сердишся? Я не знав, що ти така образлива. Ну, вибач. Вибач та послухай, що я скажу тобі. Ти знаєш Марину? Вона тобі, здається, товаришка? Заміж виходе. От приходить на весілля.

Христя, сопучи, налила чай, подивилася, що Проценко не допив ще свого стакану, і мовчки пішла з хати.

— Мовчиш... Сердишся? Ну і сердься, господь з тобою! — сказав Довбня і знову прийнявся за цигарку.

Допивши чаю, він зразу знявся.

— Прощайте.

— Куди ж се?

— Треба. Одна сидить на квартирі, скучає... Так не забудете, прийдете?

— А коли?

— У першу неділю після водосвяття... Приходьте.

— Спасибі, прийду.

Довбня пішов.

— А ти, дурочко, розсердилася,— провівши Довбню, повернувся до Христі Проценко.— І чаю не схотіла пити!

— Чого ж він плеще таке? Як ще п'яний не увалився?!

— Ось жениться — оханеться.

— Хто жениться? він? Яка дурна за його піде?

— Як яка? Марина!.. Він же прохав тебе на весілля до неї.

— Та він оженився на Марині? — аж скрикнула Христя.

— Г оді — дурите!

— Справді казав, що жениться. Прохав на весілля.

— Що ж, ви підете?

— Обіцяв.

— Хм...— дивувалась сама собі Христя.

П'ючи чай, вона разів з десять все допитувалась у Проценка, чи справді то Довбня жениться на Марині. І все їй якось не вірилося, не хотілося вірити. Проценко казав, що не став би ж Довбня клепати сам на себе.

Се так її здивувало, що вона забула про свою недавню образу, про недавні сльози. Довбня тепер стримів гвіздком у її голові, стояв перед очима. Він тепер здавався їй якимсь кращим, якимсь вищим.

— Якщо не бреше Довбня та справді жениться на Марині, то добре зробить,— сказала вона, подумавши.

— А що?

— Так. Не пропаде дурно дівка. Та і його пригляне.

— Не віриться щось мені, щоб Марина його гляділа. Не така вона! — одказав Проценко.

— Що ж, вона не така людина, як і всі? не таке серце має? — образливо запитала Христя.

Проценко на те нічого не одказав. Він пішов у свою хату почитати; а вона, перемиваючи стакани, все думала про Марину та про Довбню... Марина виходить заміж... Довбня жениться на Марині... Хто така Марина? Проста

дівка з села... Хто такий Довбня? Панич, хоч і зламаний... Гриць навіть одмічує його, як розумного чоловіка... І от він жениться, жениться на Марині... Чудно, дивно... Що ж тут дивного? Подобалася йому Марина, а він Марині, ну й поженяться. І нема нічого чудного. Що панич? Так хіба, як він панич, то йому і можна простих дівчат дурити, з ума зводити?.. Це от якби і Гриць оженився на мені... Хіба б я його не любила, хіба б я його не берегла? А що, як Гриць жениться на мені? І я тоді з робітниці стану панією, одінуся по-панській — і не пізнати мене... А вже ж і любитиму. Матінко моя! — аж скрикнула Христя, затулилася долонями і з нестямки цілувала свої руки, думаючи, що то Гриця цілує...

Минуло свято. Прийшла і ордань, і пройшла. Вона впала якраз в четвер, а в неділю Довбня буде брати шлюб з Мариною.

— І ви підете-таки? — спитала Пистина Іванівна у Проценка.

— А що ж? Обіцяв. Треба піти.

Пистина Іванівна усміхнулася, потім скривилася і нічого не одказала.

У неділю він справді пішов. Зараз після обіду одівся і пішов, бо вінчання загадане було надвечір. Христя могла б — летіла за ним. Їй хотілося подивитися на Марину, побачити, як вона удіта, як стоятиме у церкві, чи під пару Довбні? Боже, як хотілося!.. Та ба — не можна: щоденна робота роботою, а то ще на понеділок пані загадала другу роботу: пекти булочки до чаю, бо на

вівторок напрошено гостей. Треба зарані все наготувати, та й доглянути, щоб до ладу було. Звечора цід процідити, до світу учинити, щоб на ранок усе готове було... Христя утирає цід, пані стоїть над нею та дивиться, а в Христі перед очима церква, вінчання... Ніяк з голови не йде!.. «Та вже ж хоч цілу ніч не спатиму, діжду Гриця; прийде, розкаже, як там було. Він обіцяв не баритися»,— утіша сама себе Христя, бовтаючи цід у макортеті.

— Буде уже. Проціди,— каже пані.

Процідила.

— Постав же на піч, хай вистоїться. Та й спати зарані лягай. У півночі треба цід завдати, щоб к світу поспіло... І я встану,— наказує пані.

Зарані полягали усі; лягла і Христя. Та їй не спиться: і весілля з думки не йде, і панича дожидає, щоб стрінути... Боже! як довго час той іде, здається, кінця йому немає!

Не швидко почула Христя стук у вікно... «Він, він, Гриць! От коли усе розкаже...» Як навіжена, Христя мерщій кинулася сінешні двері одчиняти.

Вона не помилилася. То був справді Проценко. Тільки що вона одсунула, впустила, як він зразу і учепився за неї.

— Ходімо, серце, до мене,— шепче, гаряче обдаючи поцілунками, і Христя чує, як від його несе потроху хмелем.

— Пані швидко встане,— одказує Христя.

— Чого?

— На завтра булочки завдали.

— Гаспидські булочки! — гукнув він.

— Як! то ж хліб святий!

— Який там він святий! І свиня, по-твоєму, свята, що чоловік її їсть?

— То ж свиня, а то хліб.

— Ну, хай, по-твоєму, і святий. Тільки ходімо, серце. Оце тільки що з весілля. Присилували чарку тії гаспидської горілки випити. Ходімо, голубочко! Ти ж у мене одна найкраща. Там усе шваль, твого одного мізинця на нозі не стоять!

І він, не давши і дверей зачинити, поволік її за собою. Вона, одначе, і не противилася. Їй так хотілося скоріше почути, як було на весіллі, та хто був, та яка Марина, чи не перемінилася.

— Марина? Марина яка була, такою і зосталася — хльорка та й годі! — сказав він.— Довбня нещасний з нею буде.

— От уже і нещасний! Чого? Ви самі казали, що щастя, як трясця: кого схоче, того й нападе.

— Тільки не з Мариною. Воно од неї, як од того лихого, тікає. Ну, яке щастя з хльоркою?

— А хто винуватий? Ви ж і винуваті: зав'яжете світ дівці, та тоді і хльорка.

— Не в тім річ. А хльорка та й годі. Отже й ти... та не то. Я б і на поріг її не пустив, а тебе і в лобок варто поцілувати,— і він приложився своїми гарячими устами до її білого чола.

Христю той поцілунок наче залоскотав. Гарячий струмок заграв, заклекотав біля її серця і розлився огненною річкою по жилах.

— Грицю! мій любий, мій єдиний! — припадаючи до його, мовила вона, забуваючи про все на світі — і про Марину з Довбнею, і про цід на печі.

А тим часом пані, заснувши перший сон, кинулася. Вона мерщій засвітила світло і вискочила у кухню. Видно, її не мало турбували булочки, бо неодіта, з свічкою у руках, вона так і подралася на піч... «Макортет стоїть серед печі, накритий... все як слід... Де ж Христя? Її на печі немає; чи не на полу?» — думає пані. Підійма свічку поверх голови, повертається лицем до полу, дивиться — і на полу не видно... «Надвір, видно, пішла, бо сінешні двері не щільно причинені. Ну, хай же увійде», — каже сама собі пані і, одкривши макортет, заглядає усередину. «Пора, пора...» — шепче. Закрила макортет, жде... Не чути Христі. «Що за бісів батько?» — подумала. Скочила з припічка, побігла до сінешніх дверей, одхилила їх, заглянула у сіни — надвірні двері засунені.

— Де ж се вона? — здвигнувши плечима, мовила сама до себе пані.— Дивно! І злодія не було, і батька вкрадено!.. Христе! — гукнула стиха. Голос її глухо роздався по хаті.— Немає!..— дивується пані.

А Христя давно вже стоїть коло кухонних дверей і жде не діждеться, щоб пані пішла у свої хати, щоб їй як-небудь вискочити. «Оце долежалась! Оце дослужилась!

оце так!» — думає Христя, а серце її, неначе пташка, б'ється-колотиться, як не вискочить з грудей.

— Та де це вона, справді? — гукнула вже з серцем пані і почала перекидати одєжу на полу... Глянула і під піл, глянула і під піч — немає.

— Тепер же я знаю, де вона! — догадалася пані і, вся тіпаючись і міняючись на лиці, мерщій направила за піч, буцім у горниці.

«О-о, пішла-таки», — подумала Христя і стиха відчиня двері і ще тихше виходить.

Не встигла вона причинити дверей за собою, як з-за печі показалася пані. Обличчя її біліше від сорочки, тільки очі, мов дві роздуті углини, горять-палають.

— Де ти була? — гукнула вона не своїм голосом.

Христя похнюпилася, мовчала.

— Де ти була, питаю? — ще дужче крикнула вона і похлинулася.— Без-стидни-це! сра-мотни-це! — почала далі на розтяг.— До паничів ходити?.. Оце то та тиха, оце то та смирна, недотрога... Не займайте мене, я сама прийду! — знову задріботала пані.

Христя, мов німа, похнюпившись, стояла. Серце її все дужче та дужче билосся, лайка пані все більше та більше його підкидала.

А пані одно ганить:

— То-то я примічаю, що він такий голінний до гостей був, дома ніколи не побачиш, а то з дому і не виволочиш... Голова болить, недужиться... Он воно чого

голова болить! он чого недужиться!.. А ти? а ти?.. подла! подла!..— аж сичить пані біля Христі.

Христя підняла голову, розправилася. Обличчя її, мов стіна, біле, уста тремтять.

— Чого ж я подла? — спитала вона.

— Ще не подла? ще не подла? — пороснула пані на всю кухню.— До паничів ходити?!

— А ви? а ви? — тихо, мов суха трава зашелестіла, спитала Христя.

Пані, наче опечена, кинулась.

— Що я? Ну, що я?.. говори! говори!

— Ви ж самі давали йому руку цілувати,— сказала Христя.

— Шкури-и-ще!..— не своїм голосом скрикнула пані, високо піднімаючи угору руку... Нестямний відляск роздався по хаті, а за ним різучий крик... То Христя скрикнула, ухопившись за щоку, що зразу, наче кармазин, у неї загорілася від панієвого привіту.

— Докажи, шкур-р-о, докажи, сучко! — гукнула пані, ухопивши Христю за коси.

Христя, наче сніп, повалилася додолу.

— Що тут таке? — ускакуючи у кухню, спитався пан.

— Вон!.. вон! — гукала пані, штовхаючи ногою у боки Христі.

— Та господь з тобою! Що се ти робиш? Оханися!..— кинувся пан до панії і насилу одірвав її від Христі.

— Вона... вона...— пручаючись у руках у пана, гукала пані.— Погань! сміття! До паничів ходе... Та сміє...

Помішала, бач, вилежатися на паничевих подушках... Таке... казати...— І закриваючи лице руками, Пистина Іванівна заголосила. Дітвора, почувши материн плач, собі підняла ревище... Збився такий гвалт, гомін!

А що ж Проценко?

Проценко лежав у себе на постелі і чув усе те; чув, як Пистина Іванівна лаяла Христю, як дала їй страшенного ляса. Його неначе хто ножем у серце ударив, так воно зразу заболіло, і він був скочив з постелі. Теплі його ноги черкнулись холодного долу.

— От іще нежить через проклятих буде! — сердито він мовив сам до себе, побрався знову на постелю, загорнувся в одіяло, закрив голову подушкою і усилювався заснути.

До самого білого світу не втихала колотнеча. Пистина Іванівна то замирала, то оживала і страшенно гукала на всі хати.

А Христя, як усі вийшли з кухні, підвелася, злізла на піл і, устроївши голову в подушку, неутішно плакала.

Світом пан пішов на базар сам, та недовго і ходив. Швидко звернувся, ведучи за собою якусь чорну молодицю.

— Годі тобі вилежуватись,— гукнув він Христі.— На твою плату та йди від нас. Мені таких, як ти, не треба.— І, щось кинувши на Христю, він одійшов.

— А ти дивись, щоб вона нашої одежі не занесла,— промовив він до молодиці.— Ото, що на їй,— наше. Хай у своє одягається та йде.

Христя підвелася, коли пан скрився у горниці. Дві зелених бумажки лежали біля неї.

Вона їх ухопила у руку, здавила, як тільки можна міцніше здавити, і скрикнула:

— Куди ж тепер піду я? Де дінуся?

— На вулицю, уже ж не куди! — гугнявим голосом мовила їй молодиця.

Христя глянула на неї, прикро подивилася, і сльози у неї зразу висохли. Щось чуже та нерідне черкнулося її уха, щось гірке та холодне обняло усю душу, невиразна досада учепилася за серце. Вона почула, що жалю до неї ні від кого їй дождити. Як тума та, устала вона, переодяглася і, поточуючись, наче п'яна, пішла з хати.

Пистина Іванівна занедужала. Так у вівторок гостей у їх і не було: декому послали сказати, другі почули — не прийшли.

Проценко нажив страшенний нежить і цілими днями не виходив з хати. Туди йому носили і чай, і обід, аж поки не скінчився місяць і він не перейшов на другу квартиру.

Частина четверта. По всіх усюдах

I

Минуло п'ять літ. Стояла перша осіння доба з сухими покороткуватими днями. Сонце вже не котиться горою, як літом, не стоїть над самою головою і не прище палом, а береться низом, понад горою, привітно світе та пригріває після довгої холодної ночі та ущипливого рожевого ранку. Пройшли жнива; скінчилася і возовиця; хіба де в степу, далеко від людської оселі, ще бовваніють недовожені копи, а то всюди — тільки чорніє нив'я поораною ріллею та жовтіють лани збитою стернею... Пусто серед степу, та сумно й серед лісу: вітри-суховії обголили його рясні віти, а ранні заморозки пожовтили та почервонили лист зелений; пташки щебетливі одлетіли у вирій. Життя утікало з степів та лісів; ховалося по людських оселях та по теплих краях. По селах від білого світу і до темної ночі, знай, гупали неугавно ціпи, доводячи до розуму те добро, яким за літо наділила земля-мати. За годинки поспішали люди з роботою, щоб було що і самому кусати і вивезти лишнє на продаж. По городах теж була немала клопотнеча: мазались, білились, чепурились та прибиралися, збираючись уже на зиму.

Найбільше припала до того губернія. Та й не дивно: вона недавнечко відбула свою місячну ярмарку, закурилася та замурзалася, ярмарковим духом тхнула.

Треба було почиститись та побілитися, бо незабаром ждалися дворянські вибори, а разом з ними і губернський земський з'їзд. Усюди робота кипіла, а по гостиницях та по заїжджих дворах вона й невгавала. Від ранку й до ранку — стук, грук, хлюпанина; метуть, білять, миють, краскою криють... Треба як личить стрінути дорогих гостей! Це тобі не ярмаркове купецтво та крамарство, що в одну хату по п'ять душ влазить; спить — де не впаде; їсть — що не даси; одного чаю випиває відрами... А це тобі дворянство, та ще саме спинкове, — чисте чоло з дворянського роду, що змалку звикло широко жити, солодко їсти, пишно поводитись.

Заради того наїзду і жид, що держав у оренді невеличкий садок на головній улиці, хвалився, що до жидівської музики найняв ще й полкову, та до того ще й арф'янок виписав. Тільки не таких, які були на ярмарку... «То — сміття, котре вимітали з великих городів; гайвороння, що зліталось, зачувши падаць! А на цих глянеш — пальчики оближеш, послухаєш — їсти не схочеш! Що то за молоді та вродливі! що за повногруді та ясноокії! Не гуртом охриплим голосом пісню гудуть; не «в'юшки» або «Москви» затинають; а як заведе одна яку-небудь, то не то що голосом виводе, а ще й очима говоре, руками розказує, на собі показує!.. А нарешті усі як підхоплять, то наче у великі дзвони задзвонять, морозом поза спиною так і посипле!.. У Харкові в гостиниці як співали, то й долівку в гостиниці

провалили — така сила народу набралася їх дивитися!» — вихвалявся жид.

Городяни дожидали того дива, як чуда. Про арф'янок тільки й розмови.

— Хоч би вже швидше дворяни заїздилися. Побачимо, що за диво покаже нам жидюга,— гомоніли нетерплячі.

— О-о! та він нюх має: зна, що кому треба; догодить всякому зможе,— казали другі.

— Жид з нюхом: уміє лицем показати! — піддрочували треті.

— Та й собі, небійсь, охулки на руку не положе!

— То вже як пить дать. На те й жид, щоб вивертать чужі кишені!... А проте вже як що скаже, то не збреше; як за що візьметься, то втне всім надивовижу!.. Смак такий є, нюх такий має!

— Та кат його бери, з його нюхом! Тут аби швидше.

— Нетерплячка бере?

— Авжеж. Того й жди, що негода настане; на те осінь надворі.

— Та не зразу ж вона й насуне? Подождемо. Більше доводилося ждати, тепер менше зосталося.

Отак гомоніли поміж собою городяни, дожидаючи того дива, що приберігав жид задля дворянського наїзду.

Аж ось почали у город четвернею ридвани в'їжджати; гладкі та високі коні важко гупали своїми копитами об суху землю, здіймаючи кіптягу угору; кресали ясними підковами об кам'яну мостову і всівали її невеличкими іскорками; високі колеса гули-гуркотіли; неугавно

клекотіли насади, злегка хитаючи ридвани, наче тую колиску. Все то мчалось в город якнайдужче; простувало в саму його середину, до найпершої гостиниці, що завжди радо стрівала дорогих гостей. Там, коло неї, стояв наче ярмарок: одні ридвани відїздили від високого ганку, а другі — надїздили; коло розчинених дверей стояв високий бородатий швейцар у картузі з золотою кальонкою і широким позументом через плече. Він радо усміхався до знайомих панів, що його признавали і з ним здоровкалися, а з незнайомими поводився, дивлячись на чоловіка: як хто поважно виступав та згорда дивився, то він, як та верства, витягався і прикро слідкував своїми бистрими очима, чи треба в чому-небудь прислужитись; а як бачив якого плохуту або в потертій та зношеній одежі, то, наче заклопотаний, не примічаючи, пропускав повз себе, а то і зупиняв, допитуючись, чого йому або кого треба?.. У великих присінках — тиск, гармидер: пани вигукували, а лакузи, як ті швигалки, носилися перед ними, поспішаючи один перед другим порозводити приїжджих по номерах. До самого смерку не втихав той гармидер коло гостиниці, стріваючи та приймаючи все нових та нових приїжджих, а як смеркалося, то ще більший гармидер настав у самій гостиниці: кожне вікно довгого трьохярусного будинку освітілося, знадвору серед темноти видно було, як там метушилися люди, як від їх тінь снувала по вікну, перебігаючи з одного боку на другий; а всередині стояв гук неугавний, деренчали дзвінки несамовито, рипали та стукали двері

безперестанно, бігали лакузи то взад, то вперед, брязкав та торохтів усякий посуд. То приїжджі задовольняли свої потреби всякою всячиною: хто гарячим чаєм чи кофієм, а хто смачною стравою. Тільки геть вже за північ поодинцю почало гаснути світло у вікнах, даючи ознаку, що наїжджі гості уклалися спати.

На другий день, як уже високо підбилося сонце, у ранню обідню годину почало купами виходити з гостиниці наїждже панство, щоб обдивитися город, і розтеклося по всіх улицах. Яких тільки там не було? Товсті і високі, низькі і пузаті, кругловіди і довгобразі, чорняві і біляві, молоді та жваві, а часом і такі старі, що ледве ноги волочили.

Поважно, невеличкими купами походжали вони по улицах у своїх довгих балахонах, розглядаючи на всі боки і зупиняючись обдивитися то який-небудь будинок витіюватий, то церкву аж під небо високу, то великі вікна в крамницях, де були виставлені напоказ всякі дива: мистецькі вироби з дерева та каменю, золоті та срібні дзиґарі з усяким причандалом, персні й намиста блискучі, штучні каблучки на руки, дорогі сукна та шовкові тканини... Все те так і сяло та грало, все так і било у вічі!

Як на те і день видався тихий, ясний та погожий; на небі — ні хмарочки, чисте, синє та глибоке спускалося воно своїм широким шатром над городом, наче очіпком з блакитного серпанку його прикривало; блискуче сонце котилось горою по небу, ясно сяючи та обсипаючи увесь

город своїм золотим промінням; залізні покрівлі аж лисніли зеленою, як рута, краскою; високі білі стіни, наче сніг, виблимували від сонячного проміння, відкидали його геть від себе через широкі вулиці на тонкі тополі та кучеряві осоки, що виставилися по вулицях, наче сторожі, з того і другого боку, і пишалися своїм де-де пожовклим листом серед сонячного сяєва; каменем вислані вулиці, зранку політі, щоб не куріли, вилискувались на сонці широкими сірими кругляками; де-не-де в рівчачках поміж ними стиха парувала водиця, що не встигла висохнути після поливання. Було тепло, та не задušно; повітря чисте та свіже; дихалось легко та вільно; почувалося щось бадьорне та радісне, як відчувається тільки або ранньою весною, або в ясний та тихий осінній день.

Під таку годину трохи не все місто висипає на вулицю. Тільки ті, кого лиха хвороба приковує до ліжка або нагальна робота припиняє коло печі та коло прибирання, зостаються у хатах; а то всі, хто має хоч хвилиночку зайву, мерщій сунуть на вулицю дихнути повітрям вільним, помилуватися світом ясним, погрітися сонечком теплим. По вулицях — наче плав пливе! — кишить по їх народу всякого: і старі, і малі, і той, хто пожив уже або ще жить починає; багатий і убогий, пишно наряджений чи латками вкритий — всі перемішалися між собою, збилися вкупу, сказати б — порівнялися... бо на всіх їх однаково сонечко світе, усіх їх однаково тихий вітерок обвіває, усім однаково хочеться дихати, жити. А проте,

як неоднакова до людей доля, то таке поміж ними і єднання. Бийся, кажуть, кінь з конем, а віл з волем! Отак і тут: не дивлячись на те, що всі збились вкупу, ходили одно біля одного, плече з плечем, а проте кожний вишукував товариша по своєму пір'ю: пани віталися тільки до панів, купці — до купців, заможні — до заможних, убогі — до убогих. Одні тільки старці віталися до всіх, хоч їх і ніхто не вітав, та мала дітвора радо обзивалась до всякого, хто їй кидався в вічі або чим-небудь вражав, не дивлячись на те, чи то був знайомий чи незнайомий, багатий чи убогий, рівня чи нерівня... Оже на те вона й була дітвора, щоб не потурати ні на що, через те її й зупиняли старші, що ходили біля неї за провожатих.

Серед того невпинного людського плаву геть одсторонь собі походжали наїжджі пани невеличкими гуртами, ведучи поміж себе тиху розмову. Їм треба багато де про що поміж себе побалакати — діла на з'їзді чимало, а тут, як на те, ще й особливе діло, важне діло, що давно вже клопоче їх голову, не дає спокійно спати, наважується, хоч і не зовсім, одтерти від земської справи, а все ж не перед вести, не першу постать зайняти... Он на повітових з'їздах гласних з сірого мужиччя більша половина, а по деяких повітах тільки третя частина справжнього спинкового панства, а то мужиччя та учені молоді верховоди, що за мужиччя руку тягнуть, меншими братами їх взивають; злигалися поміж себе, та що хочуть, те й роблять, важкими податками обкладають, до управи

своїх вибирають. Є чимало повітових управ, де за старших колишні голови та писарі засіли, а що вже члени, то кожна управа не менше як одного у себе має. На що губернська — і та собі за члена різника одібрала!.. Невже воно так повинно бути? Невже ми — чисте зерно поміж збоїною та метлицею — повинні змішатися з нею і запропасти? Невже ми не виб'ємося на сам перед, де колись-то стояли, ближче до трону? Не зарятуємо тих порядків у царстві, що їх наші голови та руки складали і міцно боронили від усякої лихої напасті?.. Невже ми попустимо завести його у ту безодню, в яку ведуть, очевидячки, всякі вискочки-верховоди? То буде сором дворянській честі! Всесвітній сором впаде і поб'є наші голови!.. Ні, се не може бути, се не повинно статися! Гукнемо гук на все царство, на весь світ великий: мерщій до рятунку! до зброї!

Найбільше клопотався про це губернський маршал Лошаков. Хоч він не крився ні від кого, що сам вийшов з давнього козачого роду, що його прапрадід Лошак служив колись за бунчукового товариша у якомусь козачому полку,— оже тепер він не зміг себе прилучати до того темного та неосвіченого гурту, що з козацтва викопала його доля. «Всякому часу довляєт його злоба», — казав він тим молодим верховодам, що іноді натякали йому про його породу і про те, що йому, «козачому синові», не личило б зрікатися свого роду. «Я не зрікаюсь його,— вихвалявся він,— я низько уклоняюся перед усім тим, що козацтво доброго зробило, з якою

завзятістю свою віру і свій край боронило. Так за ті часи і треба було робити. Тільки як часи перемінилися, то треба було і самим слідкувати за часом, іти за віком, а не стояти на одному місці. Хто не йде вперед, той поступається назад! Наше козацтво так і зробило: одстоюючи тільки свої вольності та права, воно не схотіло йти за віком, одсторонилося того культурного напрямку, до якого вела історична доля, і через те зосталося задніх пасти. Ну, а я тому, що вже вмерло, що повинно було умерти, уклонятися не буду. Треба уперед йти, а не назад рачкувати!»

І от тепер правнук козака Лошака маршал Лошаков, довідавшись, що від земської справи одтираються освічені люди темним мужиччям, а все через те, що козаки не порівняні в виборних правах з крестянами, а прилучені до разночинців, котрим закон дає право кожному, хто має десять десятин землі, вибирати уполномоченого, а з двадцятка таких господарів — одного гласного,— довідавшись про оце все, маршал Лошаков підняв баталію проти такого козачого права. Закон про земські справи нічого про се ясно не каже, а закон про сословні права усім ясує, що козаки прилучаються до крестян, одбуваючи всякі одбутки, і користуються усім тим, чим користуються і крестяни. От через це і не слід їх прилучати до разночинців, а хай вони вибирають гласних на своїх волосних сходах, скільки на кожную волость призначено.

«Оцим рахунком, коли його ствердять у столиці, зразу переполовиниться гласних від мужиків. А як їх зменшиться, то тоді і нашому братові дворянинові,— казав Лошаков,— буде більший простір у земських справах; тоді ми і всяким верховодам мусимо утерти носа. А що це ствердять — то як пить дати! Бо дуже вже оті верховоди, злигавшись з мужиччям, залили усім за шкуру сала. Треба про се не мовчати, а більше гомоніти; треба про се підняти питання і на дворянському, і на земському з'їздах. Не вигоре на одному — вигоре на другому! А так, мовчки, зложивши руки, сидіти не годиться. Треба пробі гукати на увесь світ, на все царство!»

Усі дворяни згоджувались на це з своїм маршалом. «Що не кажи, а голова у його на в'язах неабияка. Кепсько мудрий удався, мудрий, та ще й завзятий — за що не візьметься, то вже доведе його до краю. Одно йому бракує — дуже безпутний у житті: з жінкою не живе, вона десь по заграницях віється, а він тут. Нема тії вродливої панії або й простої дівки, щоб він не упадав біля неї. Ну, та се вже наш давній гріх. Хто у цьому не винний? А щодо громадських справ, то він за їх перший оборонець. Йому б не маршалом бути, а губернатором або й самим міністром. Голова, розумом натоптувана голова!»

Отак розмовляли поміж собою наїжджі пани, гуляючи невеличкими гуртами по місту.

Осінній день брався уже до вечора. Сонце, червоно граючи, сідало; захід палав, наче пожежею. У тому вечірньому червоному світу красувався город: високі та білі будинки злегка червоніли білими стінами, мов вони були викрашені червоною краскою; залізна їх покрівля палала зеленим вогнем; шибки у вікнах грали, відкидаючи від себе через улиці снопи червоного огню; церкви, сяючи своїми банями та золотими хрестами, здається, ще вище здіймали їх угору, заглядали у темно-синю блакить неба, що безмірно широким колом розпросторилося над землею. Зате тінь довшала, темнішала; високе дерево наче збігалося до купи, щоб не розгубитися за ніч; довга тінь від його падала через усю улицу і під нею було якось моторошно. Прохожі мерщій минали ті темні місцини, пробирались на світ, де стояв якийсь глухий гомін... Аж ось зразу десь бухнуло, щось охнуло! Усі кинулися... Незабаром понад городом понеслися голосні хвилі полкової музики.

— Музика! Музика! У садок! Мерщій у садок! — загукали, заметушилися люди по улицах.

— Ми ще чаю не пили. Підемо додому чаю пити,— щебетали весело паньанки до молодих паничів, що, мов журавлі, обступили грядку квіток.

— І варт забиватися задля чаю додому? Хіба його у садку немає? Нап'ємося у садку,— підмовляли паничі.

— А справді? — згодилася одна.

— А що ж? Чи в садок, то і в садок! — піддержали другі.
— Музики послухаємо, на арф'янок подивимося.

І чималий гурт паничів з панянками мерщій потягли улицею до садка, де так голосно на увесь город затинала музика.

Коло садка тиск, давка. У церкві, на великих процесіях так тісно не буває, як коло садової будочки, куди зносили городяни семигривеники, щоб увійти в садок. Жид з жидівкою не поспішається видавати білети, такий зразу пук рук потяглося туди.

— Два білетні.. Три!.. П'ять!..— гукали то з того, то з другого боку. Гроші бряжчали; жид з жидівкою металися, як мухи в окропі.

Аж ось чимала купа, забравши білети, посунула проходом між двома височенними домами у садок. Над тим проходом на довгому дроті колихався цілий оберемок цвітних ліхтарів, немов веселка довгою дугою повисла над проходом. А там — далі за нею — огню-огню! світу-світу! Трохи не кожна гілка убогого садового дерева горіла своїм вогнем; над кожною стежкою висіла цвітна дуга.

— А гарно як! О, гарно як! Бісів Штемберг! Він таки має смак! — дивувалися вхожі.

Справді, там було гарно: стежечки, що звивалися змією поміж кругами цвітників, були свіжо усипані сіяним піском; рожайсті груші, дрібнолисті акації та широколисті молоді осоки та кленки висвічували цвітними шкаликами, здалека здавалося, немов то така овощ на їх гіллячку гойдається; все залишне гілля, що виставлялося над стежками, було підрізано, підстрижене, щоб не лізло

незнарошне у вічі, не забороняло гуляти; від цвітних шкаликів падали на білий пісок і сині, і зелені, і жовті, і червоногарячі кружала світу, і здавалося, що то стежки оздоблені цвітними камінцями, по яких злегка шамотіли шовкові хвости панянських спідниць та вискрипували лакові чобітки паничів. То все було на бокових ходах. А на головному? Ціла метка невеличких халабуд, густо обвитих диким виноградом, чорнілася своїми входами, немов чорні печери пороззявляли свої роти, дивуючись на різноцвітне сяєво. По тих халабудах тільки де-не-де горіли свічечки і метушились якісь непримітні тіні, немов мертвяки повилазили з того світу і з-за зеленої засади любувалися на гульбище, що широкою річкою розливалось коло самого вокзалу. Там все диво і все чудо, яке пригадали зробити з огню і світу людські голови. Он величезні скляні баньки, немов три сонця, висять над трьома вокзальними дверима і відкидають від себе жовтомолочний світ; коло їх ціла довга нивка цвітних ліхтариків грає, мов та веселка, усіма цвітами; там коло високих стовпів, що піддержували широкі піддашки вокзалу, гойдається довга вервечка малих непримітних каганчиків, немов зірочки спустилися з темного неба і унизали собою оті високі стовпи. Під піддашками безліч стульців, ослонів, штучно виплетених з лози диванчиків, у вокзалі — столів, то довгих-предовгих, то круглих невеличких, то чотиригранних задля карт, на довгих столах цілі оберемки огню-світу у широких посвітниках, круглих лампах, високих і низьких

підставах; цілі купи усяких наїдків та напיתків; вистави штучних виробок з скла, по яких переливається увесь той світ різними кольорами, сипле цвітними іскорками. А там, з боку вокзалу, висока капиця з круглою оселею, густо з боків оповита виноградовим хмелем. Там, у тій капиці, примостилася полкова музика, і її зичний поклик та голосні заводи розходилися по всьому садку.

Мала пташка, та що за красні пірця на собі має: невеличкий садок, та скільки туди народу назбиралося? І все те нарядилося пишно, уквітчалось розкішно, все шовки та сукні, дорогі єдваби, срібло та золото сяє! Ось чимала купа панянок проходить,— перепеличка не зрівняється з їх дрібненькими виступцями! На їх плаття пишні, збілочками унізані, складочками обвішані, немов рябесеньким пір'ям завітчані; зверху сукні — вліті, а не пошиті, кожна впадина не крутим згір'ям спускається униз, а положистою хвилею збігає туди, щоб, піднявшись угору, якнайдоладніше облямувати круглі виступи на руках, на плечах, на грудях; ноги взуті у невеличечкі ботинки з високими та гострими закаблуками — горе тому, хто попаде під таку корку! Ручки туго позатягвані у блискучі перчатки, так що і пальців зігнути не можна. Личка червоні — не знають тільки, чи то від краски, чи від гарячої крові, що ключем кипить у палкому серці, завжди охочому хоч половину миру обняти, тільки аби не жіночу. Очі горять та сяють, як ті зорі на небі або дорогі камінці у золотих сережках. Мова — наче пісня та — протяжна, співуча; так і тягне, так і вабе до себе.

Недаром коло їх велика купа панів та паничів зібралася — і кругом оточила, і в середину затесалася. У довгих і коротких бородах, у широких балахонах з брилями аж на потилиці, в'ються вони кругом панянок, як той хміль коло тичини, заглядаючи у їх блискучі очі, вільно вимахують руками, ведуть веселу жартівливу розмову, стріляють то сюди, то туди своїми гострими одмовами, викликають то справжній, то притворний регіт... Ось дорідні жидівки з своїми дочками, наче добрі ягниці з ягнятами,— повагом сунуть, кидаючись у вічі своїми цвітними уборами — то, як жар, червоними, то, як луг, зеленими, то, як небо, блакитно-синіми або, як сонце, жовтогарячими. Призро вони позирають на всіх і на все, немов кажуть: що це? у нас в Адесі далеко краще... За ними їх дочки, дивлячись на «мамасу», собі дмуться. Не зменше надулись і їх братики, ідучи геть одсторонь, позакладавши руки за спину. Одначе деякі багатші і проворніші з їх іноді пристають і до «своїх барисень». Зате «папасі», зібравшись юрмою якраз серед дороги, або підняли лемент, серед котрого тільки й чутно «кербель» та «дрей копкен», або поважно стоять одсторонь і думають якусь велику думу. Чи то дума безталанного, у котрого недавно тисячі поміж пальцями упливли, чи гадка щасливого, що вже половиною міста володіє, та наміряється якнайшвидше і другу заграбастати? Хто знає? Хто вгадає?.. Стоять вони, неначе скаменіли, ні страшенні гуки та забої полкової музики, ні хвилі людського гомону та реготу, ні біганина

прислужників, що поверх голов мчали усякі напитки та наїдки, — ніщо їх і трохи не чіпає, ніщо не розбурка від її глибокої задуми — як кам'яні!.. Зате купці та купецькі синки шумували... То не вода по весні, рвучи греблі та разносячи загати, гуде та клекоче, то їх вигуки здійснюються вгору серед неугавного людського гомону... «Наливай! Приймай! Иван Петрович! а нука-сь Ерофтевичем!.. Ах, волк тя заешь!.. Давай: как пить, так пить!.. Уж пойдем, брат, к Анютке... Жги, шельма! огнем гори!» — тільки й чується з глухої халабуди, що стояла якраз проти вокзалу. Коло входу її метка прислужників, кругом народу — проткнути пальцем не можна. «Наши владимирцы загуляли!» — чується чийсь охриплий голос. «А-а! Петру Кузьмичу! наше вам!.. Полынной хошь, брат, али аглицкой?» Петро Кузьмич, поточуючись, підводиться і береться за аглицьку... «Ура-а!» Брязкіт посуду, бій чарок!..

У сад уже набралось чимало людей, а дедалі, то народ усе прибував та прибував. То все були свої, городські, а ось посунули і приїжджі. Повагом та згорда уступають дворянські та земські стовпи у садок, зажмурюючи очі від того світу, що ллється на їх зо всіх боків; за ними, розкидаючи здивовані погляди, дріботять їх прихильники та поклонники, стріваючись з давніми городськими знайомими, з ким доля приводила то замолоду служити, то разом гуляти... «Та невже Иван Петрович?..» — «Він самий і є. А ви ж, вибачайте, хто самі будете?» — «Невже не пізнаєте? Сидора Трохимовича не

пізнаєте?» — «Ви Сидір Трохимович?! Боже ж мій!..» — І давні приятелі приязно вітаються, смачно цілуються. Починаються розмови, як живеться, як можеється?.. Згадують давнє і, згадуючи, дивуються, регочуться... Чого колись не було!.. Усюди гомін, галас, гук.

Аж ось знову гогонула полкова музика і увесь той гармидер покрила... Голосно покотилися тонкі та різучі вигуки флейт та кларнетів; протяжно загули сурми та фаготи; літаври лящать, аж відляски розходяться; турецький барабан стогне та охає, аж гілля на дереві хитається від його товстих забоїв... Людський гам та гук додає решту... Все помішалось вкупу — і заводи музики, і людський гук, гомін,— не чутно виразно ні одного слова, не розбереш поодинокі розмови — все гуде, гукає, лящить, верещить, все вихориться, наче завірюха зимою... А народу набралось — і в вокзалі, і коло вокзалу, і по темних закутках саду, по глухих дорожках його, — всюди повно, битком набито.

Музика переграла і стихла. Виразніше почувається людський гомін. Тому заманулося того, тому другого. Гукають прислужникам мерщій подавати. Одні примостились під вокзалом чай пити; другі розтеклись по халабудках пивком прохолодитися; треті потягли у вокзал «сірка» смикнути... Просторіше стало по дорожках, вільніше і коло вокзалу... Стовпи поважно сновигають і ведуть тиху розмову.

— Что это такое? Только и слышно: интересы крестьянства, интересы крестьянства того требуют!.. Да

разве все крестьянство? Разве исторические судьбы государства ими создавались? Это черт знает что такое! Если мы, культурные элементы, не выступим вперед и не заговорим о диком разгуле демагогии, то что же государство ожидает? Оно потонет, оно должно потонуть в разливе самой страшной революции... Мы должны стать на страже и предупредить!..— гомонів глухо, товсто придавлюючи на кожному слові, стовп.

— Но позвольте. Чего же вы хотите? — перебив його низенький щуплий чоловічок у ширококрилому брилі, що густою тінню закривав усе його обличчя.— Ведь это одни только общие места, которые мы уже около десяти лет слышим из уст охранителей! Вы определенно формулируйте свои желания.

— Извольте,— товсто почав стовп, кидаючи призрий погляд на невеличкого чоловічка.— Во-первых, мы требуем, чтобы нас выслушали; а для этого необходимо дать нам преобладающее значение хотя в таком незначительном органе самоуправления, как земство. Помилуйте: не только в уездных управах избраны председателями полуграмотные писаря, эти истинные пьявки народные, но и в губернскую управу втиснули членом какого-то ремесленника.

— Вы, значит, признаете недостаточным такое самоуправление? Желали бы большего?.. Английская конституция с ее лордами вас привлекает?

Стовп щось товсто загув і незабаром з невеличким чоловічком сховались у гущавині акацій, що високою

стіною виставились над глухою стежкою, круто загнутою убік.

— А слышали, слышали? Наш-то Колесник за сорок тысяч имение купил?.. Вот она, новая земская деятельность... устройство гатей, плотин, мостов!..

— Да, да!.. Нам необходимо принять меры... стать в боевое положение. И так уже долго мирволили всяким либеральным веяниям. Вы слышали проект нашего губернского предводителя дворянства? Государственного ума человек! Нам нужно его держаться, его поддержать. Он все проведет.

І друга пара теж сховалася між акаціями.

— Чаво же это бестия Штемберг? Не подпустил ли жучка? — роздаюся з халабуди охриплий голос.

— А что-о?

— Объявил шельма: арфянки будут. Что же он их до сих пор не показывает? Давай, братцы, вызывать жидовскую рожу!

І через хвилину роздалися гучні оплески в долошки.

— Штемберга! Штемберга!.. Что же это он, чертов сын! Где его арфянки?.. Арфянок подавай! арфянок!.. го-го-о!.. га-га-а-а! — ревла несамовито ціла метка охриплих голосів, то товстих, наче гуркіт від грому, то тонких, ріжучо-ляскучих.

Народ так і хлинув до халабуди! Що там? Чого то? Поміж людьми заблищали цинкові гудзики, заряділи джгути.

— Позвольте, господа! Позвольте! Дайте дорогу! — і, розпихаючи людей, до халабуди мерщій побрався часний пристав.

— Господа! Прошу вас не скандальничать! — повернувся він до тих, хто був у халабуді.

— Проваливай!.. Штемберга-а!..

— Господа! Прошу не кричать!

— А-а... Федор Гаврилович! Наше вам! Просим покорно: заходите... Выпьем, брат! — підскочивши до пристава, загукав височенного росту бородатий купчина і одним махом помчав за руку пристава у халабуду.

Лящання в халабуді стихло; чувся тільки неясний гомін та поодинокі вигуки: «Выпьем! наливай, брат!»

Народ почав розходитись; прислужники, що цілою зграєю кинулися до халабуди, як звідти роздався нестямний вигук, собі почали одходити. Один тільки сухенький та не дуже чепурно наряджений панок стояв проти халабуди і дивився на п'яне гульбище. Його висока постать зігнулася, спина дугою угору вигнулася, а грудина ободом до спини припала; рідкі рудуваті баки, наче гичка, висіли коло запалих щок, по краях вони вже позасівалися сідиною; запалі очі суворо виблискували з-під настовбурчених брів. Заложивши руки за спину і обпершись на високий і товстий з парусини зонтик, він стояв проти халабуди, наче дожидався когось. Через скільки часу з халабуди вийшов, наче рак червоний, пристав.

— Федір Гаврилович! — кинувся до його панок.

Той став, вирячивши на панка здивовані очі.

— Здається, не помилився? Імею честь з Федором Гавриловичем Книшем балакати? — замовив панок.

— Ваш покорный слуга,— брязнувши шпорою і уклоняючись по-воєнному, одказав пристав.

— Не пізнаєте?.. Так, так...— усміхався панок.

— Извините, пожалуйста... не узнаю...

— А пам'ятаєте, як ви секретарювали у поліції? Чи згадується вам, як ви, копитан та я умісті пулечку били?.. Давно то було! Певне, вже і забули Антона Петровича Рубця?

— Антон Петрович! — гукнув здивований пристав, подаючи обидві руки Рубцеві.— Боже мій! Та й постаріли ж ви, та перемінилися як, нізачо пізнати не можна! — замовив по-своєму Книш.

— Час своє бере! — глухим голосом одказав Рубець.— А от ви помолоділи. Та як вам до ладу оця форма пристала! — хвалив Рубець, обдивляючись Книша.

— Як бачите, перемінив службу... Жінка приказала довго жити.

— Чули, чули...— перебив Рубець.

— Так я махнув на все, та оце як бачите... у часні пішов.

— І про це чули... Важка служба! Клопотна служба! Перед усіма на виду.

— Та це б ще нічого, та тільки ніколи поспати.

— Так, так. У п'ять же й оце,— і Рубець хитнув головою на халабуду, де знову піднявся нестямний галас.—

Другим гульня, радість... а ти гляди, дивись та придержуй, щоб не дуже то й загулювались.

— Це наші купчики загуляли. Що з ними поробиш? Знакомий усе народ. У моїй часті живуть.

— Так, так... Кому гульня, а кому служба!

— Ну, а ви ж як? Все на старому місці? Чого оце і до нас завітали? — запитався Книш.

— Та ви ж чули, що копитан умер? — перепитав Рубець.— Не чули? Умер, сердешний: царство йому небесне!.. Отож на його місце мене общество і обібрало.

— Так ви вже по земству служите? — здивувався Книш.

— Пенсійну невеличку вислужив... В одставку вийшов. А все-таки зложивши руки не хочеться сидіти. Привикне, бачите, собака за возом... Отак і я. Заманулося ще обществу послужити... Спасибі добрим людям, не обійшли: вибрали замісто копитана. Помаленьку живем з старою,— глухо повідав Рубець.

— То це ви сюди на вибори приїхали?

— На які там вибори! Непремінного хіба? господь з ним! Більше ж, мабуть, п'ятсот рублів, ніж двісті сорок?

— То по своїм ділам? — знову допитується Книш, не второпавши, чого се Рубець у губернію забрався.

— Та ні! От недогадливі!.. Після виборів земській з'їзд... Мене, бачите, вибрали губернським гласним.

— Так он як? — здивувався Книш.— Поздоровляю!

— Спасибі! Хоч воно і ні з чим поздоровляти: клопоту та здержків більше; а все ж, бачите, почот... Вже як вибрали, то треба хоч раз і на з'їзді побувати...

послухати, як розумні люди у губернії балакають... Ми і в себе кожне собрание чуємо речі... Та то свої, уже знайомі; а тут з усієї губернії... Дива більше... звісно, і гомону буде не мало... Чи буде тільки з того гомону прок? — прихилившись до Книша, мовив Рубець. Книш стиха усміхався.

— А оце знявся на ваші губернські дива надивитися,— почав далі Рубець.— Запакував семигривеника... Думка: може, кого стріну з давніх знайомих?.. І гаразд, що оце вас зуздрів. Скажіть мені: чи не знаєте, бува, Григорія Петровича Проценка? Де він і що з ним?.. Молодим ще тоді паничем був... У мене на квартирі стояв.

— Знаю, знаю. Він теж по земству служить: бухгалтерує у губернській управі,— одказав Книш.

— Хотілося б мені з ним побачитись.

— Він тут у саду був. Я його бачив... Та от і він,— указав Книш на високого у бороді пана, чепурно зодягненого, що виходив з вокзалу.— Григорій Петрович! — гукнув на його Книш.

Проценко поважно, розхитуючись, підійшов до Книша, поздоровкався і, зовсім не примічаючи Рубця, що стояв тут же, спитався у Книша:

— Что нового?

— Пізнаєте земляка? — перепитав його Книш, указуючи головою на зігнуту постать Рубцеву.

Проценко, задравши звисока голову угору, дивився крізь пенсне на Рубця. Той собі, усміхаючись, дивився на Проценка.

— Не пізнаєте? — глухо вимовив Рубець.— Давня річ...

— Ан... Антон Петрович, здається? — спитався Проценко.

— Він і є,— усміхаючись, одказав Рубець.

— Боже ж мій! Скільки літ, скільки зим не бачилися? Здрастуйте! — і він приязно подав йому руку.

Почалося розпитування, як живеться-можеться, чого се Антон Петрович приїхав у губернію.

Проценко наче зрадів, а більше здивувався, як Рубець сказав, чого він приїхав.

— Так і ви до нас на з'їзд? Радісно, радісно своїх бачити! — заторохтів Проценко по-своєму, одкидаючи геть свою пиху і свій звичай згорда держатися.— А знаєте що, Антон Петрович? Ви мене колись як годували... Пистина Іванівна яким смачним борщем кормила — не їси, було, а п'єш! Тут такого ні за які гроші не добудеш. Позвольте ж мені тепер напитися з вами чайку укупі; може, і поїмо чого!..

Рубець мав був щось казати.

— Ні, ні, не одказуйтеся... гріх вам буде. От ви, я, Федір Гаврилович... Утрюх виберемо затишне містечко та любо-мило згадаємо старовину...

— Человек! — гукнув згорда Проценко на прислужника. Той, наче з води вирнув, так і уродився перед ним.

— У вокзалі? — спитався Проценко товариства.

— Краще, як примостимося де у захистку,— одмовив Книш.

— Отбери лучшую и уютную беседку!.. Прибор чаю... живо! — скомандував Проценко.

Прислужник тільки хвостиком мелькнув і зразу скрився.

— Скорий! — здивувався Рубець.— У нас таких швидких немає!

— Та то тільки він бігати скорий. А от побачите, коли він прийде сказати, що готово... Наждемося! — мовив Книш.

— Та хоч біга швидко! — каже Рубець.

Поки Рубець з Книшем вели розмову про швидкого прислужника, Проценко стояв, повернувшись лицем до вокзалу, і гордо озирає крізь своє пенсне прохожих.

— Мосье Проценко! Скажите вашей супруге, что я на нее сердита,— обізвалася до його молоденька пані чи панянка, за котрою ціла метка офіцерів брязкала острогами та торохтіла шаблями.

— За что это? — і Проценко на закаблуках хитнувся.

— Как же! Тянула, тянула в сад с собой, ни за что не пошла! — стрільнувши очима, прощобетала та і незабаром скрилася.

— Так ви вже жонаті? — здивувався Рубець.

— З півроку, як оженився.

— Я й не знав. Поздоровляю! А що ж ви самі?.. Хіба жінка недужа?

— Та так... Вона більше дома насиджує.

Рубець мав був щось сказати, та тут саме прибіг прислужник.

— Готово-с! — мовив він, зостановлюючись перед Проценком і хватко перекидаючи собі салфетку на плече.

— Где? — спитався Проценко.

— Пожалуйте-с! — і, розпихаючи народ руками, він побіг уперед геть від вокзалу.

— Ты же куда? — гукнув на його Проценко.

— Там-с! — одказав прислужник, указуючи рукою на цілу стіну акації, що геть чорніла здалі.

— На кой черт такую глушь выбрал? — спитався суворо Проценко.

— Здесь все заняты-с!

Проценко остановився.

— Та ходімо. Там менше очей буде зазирати,— сказав Книш, і всі рушили за прислужником.

На кінці широкої дорожки, у захистку між гущиною акацій, чорніла невеличка халабудка, до котрої прислужник довівши сказав: «Здесь-с».

Посеред халабудки стояв стіл, накритий білою, як сніг, простинею, на столі горіли дві свічки у скляних запонах, кругом столу з боків зеленіли ослончики.

— І як тут затишно,— сказав Рубець, сідаючи і роздивляючись кругом халабудку.

— Так ти ще нічого і не наготовив? — кривлячись, спитав Проценко.

— Что прикажете-с?

— Черт бы тебя побрал! Хотя бы чаю дал! — вилаявся з досади.

— Скільки прикажете-с? — одно своє прислужник.

— Воно по старому б звичаю,— умішався Рубець...

— П'ють горілочку до чаю,— доказав Книш, усміхаючись.— Я сам такої думки.

— Як хочете. Чого ж ми потребуємо? — пита Проценко.

Почалася рада. Книш захотів битків у сметані, Проценко — перепілки, а Рубець здався на їх: хай чого хочуть, того й дають, аби скоріше.

— Графин водки! бутылку красного! битков, перепелки, а третье, что есть у вас лучшее?

Прислужник затріщав, називаючи кожну страву.

— Давай мені котлетів, то саме по моїх зубах,— рішив Рубець.

— Отбивных, пожарских, рубленых? — знову затріщав прислужник.

Рубець, не знаючи, яких йому брати, тільки дивився.

— Пожарских! — крикнув Проценко.

— Хорошо-с,— і прислужник мав був бігти.

— Пстой! Принеси пока графин водки, селедку, там, может, есть у вас хороший балык, икра, то и этого.

Поти прислужник бігав десь, щируючи, як би скоріше подати те, заказати друге, тут почалася звичайна бесіда. Проценко розпитував про город, про жінку Рубцеву, про дітей. Рубець розказував нешвидко, з примовками, з приказками, як завжди розказують повітові полупанки, і тим викликав неумисну усмішку то у Проценка, то у Книша. Річ затяглася б надовго, коли б прислужник не приніс горілки і закуски. Коли ж з чистого, як сльоза,

скла графин заграв сизенькими смужечками світу, що падав від свічок на його, приязно забряжчали чарочки, хитаючись на своїх високих підставках, тоді зразу забулося про все, про що недавнечко говорилось; очі самі собою упали на графин і залюбувалися тими непримітними голочками, якими грала біла горілка, рука тяглася до чарки, котилась слинка, глядячи на шматочки жовтогарячого балика, чорного кав'яра, срібно-блискучого оселедця.

— Будьмо! — привітався перший Проценко, беручи у руку чималу чарку з горілкою. За ним випив Книш, далі Рубець.

Заївши попереду, приложились по другій.

— Ви, здається, сього зілля не вживали? — спитався Рубець, дивлячись, як Проценко чисто ходить коло посуду.

— Не вживав, не вживав. Молодий ще тоді був.

— Ви тоді більше по часті жіночій,— зареготався Книш.

— Случалося, та й там несміло. Дурний був! Тепер би от і випрактикувався, так жінка перечить,— признавався Проценко.

— А й досі ще вас згадують панянки та молоді панійки, — додає Рубець.

— Згадують? — переспросив Проценко.— Щаслива пора! Ех, давайте ж за їх хоч вип'ємо.

Тільки що налив чарки, як прислужник приносе і страву. Зараз з печі, вона так приязно пахла, лоскотала в роті, будила ще більший смак.

— А вино? — спитав Проценко.

— Сейчас,— заметався прислужник.

— А после вина чай. Слышишь? И бутылку рому хорошего.

— Слушаюсь,— і побіг.

— Так вип'ємо за здоров'я тих, кого колись ми любили і хто нас любив! — піднімаючи чарку, мовив Проценко, зітхнувши.

Книш цокнувся. Цокнувся і Рубець. Випили. Після четвертої загоріли навіть очі, і краска виступила і на злінованому Рубцевому обличчі.

— Чого в молоді годи не случается? — склонившись, мовив він.— Я пам'ятаю, як у свою кріпачку, дівчина така була, так улюбився, що задумував женитись, так покійник панотець як дав доброго прочухана, то й любов пройшла.

— А я? я? — гукнув Проценко.— Це ж на ваших очах. Пам'ятаєте Христю? Я ж задумував був з нею гражданським браком зажити. Може, коли б зажив, то потім і женився б. А тепер... де вона? Що вона?

— Отак і пропала. Ще як розщитав я її, то чутно було, що вона в городі проживала в Довбні. Довбнина ж жінка така повія, як і вона, та ще й заклята. На перших порах ото і приют у себе дала. Так Довбня, побачивши, що показніша від жінки, почав був моститься. То Довбниха помітила і прогнала з двору. Потім, кажуть, і в покійника копитана з тиждень проживала: той таки, як воєнний, любив перебирати. А потім, либонь, копитан жидам її

передавав, та після того і слух об їй пропав. Так не знать де й ділася. А шкода, добра була робітниця, добра, гріх слова сказати! — пожалів Рубець.

— Да, она была даровитая. Очень даровитая,— подумавши, мовив Проценко.— Куда даровитее этой попадьки. Как ее? Наталия... Наталия... взбалмошное существо!

— Царство небесне їй! — повідав Рубець.— Отруїлася. І піп пішов у ченці. Вони таки чудні обоє були.

— Взбалмошное существо! — одно мовив Проценко.

— Тоді у городі всі казали, що через вас,— додав Книш.

— Может быть. Может. Чем же я виноват? Вольно человеку дурь в голову заколотить. Вечной любви желала... Глупая! Как будто может быть вечная любовь?

І Книш, і Рубець зареготалися, а Проценко, засовавшись і зачухавши потилицю, сказав:

— Уже мені сі баби! Ну, баби...

Прислужник приніс чай, вино і ром.

— Ах, это хорошо! — мовив Проценко і присунув до себе стакан.

Прийнялись за чай. Книш і Рубець підлили рому для прохолоди, а Проценко ждав, поти простигне. Він часто схоплювався з місця, зачинав ходити по халабудці, виходив у садок, знову уходив. Лапнеться за стакан — гарячий, знову піде, а через хвилину вертається. Видно, що його то ганяло: або ж горілка марудила, або розмова про давнє не давала спокою. Молоде лице його

почервоніло, очі потускніли, він часто скидав своє пенсне, протирав і знову чіпляв на ніс.

— Григорій Петрович! Здрастуйте! — хтось голосно і жирно привітався до його, коли він знову вийшов був проходитись.— Ви самі? Що ви тут сновигаєте?

— Нет, я с компанией. Ах, кстати. Ви бажаєте земляка бачить?

— Аякже! Земляка та щоб не бажав. Хто він? Де він? — замовив той же голос, так знайомий Рубцеві, а проте не звісно чий.

Тільки що мав був Рубець поспитати у Книша, хто такий, як на порозі халабудки появився Проценко, ведучи за руку здорового ситого чоловіка з червоним, як жар, лицем, блискучими очима і чорними усами. Рубець зразу пізнав Колісника. Той і голос, дзвінкий та гудючий, такий і на зріст високий та бравий. Тільки наряджений інакше. То було у довгій суконній каптаніні, а тепер у короткополому сертуку, штани не сині китаєві в чоботях, а рябі якісь на випуск, чобітки невеличкі, скрипучі, сорочка була з воротничками, на шиї золотий ланцюг від дзиґарів теліпається, на руках золоті персні дорогими камінцями грають.

— Антон Петрович! Слихом слихати, в вічі видати! Скільки літ, скільки зим! — гукав Колісник, прискакуючи до Рубця, і поліз цілуватися.

— Бач, де вони примостилися! Зібрались утрюх земляки собі та й... чайок попивають. Добре. От добре. Вип'ю і я з вами чарочку ромку.

— Костянтин Петрович! А може, чайку? — попитав Проценко.

— Ні. Чай сушить. Я от сього дива. Се по нашій часті. А то і в земстві кажуть, що я мужик. Так уже мужиком і буду. Будьмо здорові.— І він зразу перехилив чарку.

— Ну, як же ви поживаєте? — запитав він у Рубця.— Чув, службу перемінили, по земству пішли. По-моєму. Добре, їй-богу, добре. Клопітна тільки служба. Інколи і на місці не посидиш, ганяють тебе, як солоного зайця. Туди місток біжи строїти, туди греблю гатити. Страх діла! І в городі покійно не посидиш. Воно як пани — всюди пани. Он і мої товариші — вибрали собі панське діло — сидять та пишуть, а ти, Колісниче, котися. Куди стріло, туди й бріло! Оце перед собранієм тільки й спочинеш. А там — гайда! З повозки і не злазиш.

— Одначе вам, Костянтин Петрович, повозка у прок іде, іч, як роздобріли,— усміхнувся Книш.

— Та гаразд, що я такий удався. А будь я сухий, не могучий? Калюка, дощ, лиха година, а ти мчишся. Діло не стоїть. Ох! І забув попитатися,— повернувся він до Проценка.— Бачили диво?

— Яке диво? — спитався той, присмоктуючи холодний чай.

— Як яке диво? — скрикнув Колісник.— Арф'янок! Ну, й Штемберг! От вражий жид! От арф'янки — так так! Повногруді — от! Куценькі платтячка — так! ніжки — такі, позатягвані у блакитні чулочки. А личка — одно рожа, друге лілія. Зроду-віку не бачив кращого нічого.

А найпаче одна — Наташка. Як там у казках кажуть: на лобі місяць, на потилиці зізда?

— Ну, вже й пішов розписувати! — знову увернув Книш.

— Е, це вже по його часті! — додав і Проценко.

— Не вірите? От побачите. Незабаром почнуть співати. Побачите.

Книш і Проценко почали реготатися, який Колісник охочий до дівчат.

— Було колись — кожна рубка становись! А тепер що? Нікчемний став. От так ще побазікати, полюбуватися, а до діла — ні к бісу! — одмагався Колісник, наливаючи знову чарку рому.

У садку тим часом народ зашумів, всі пустилися до вокзалу. Хтось гукнув: «Зараз будуть співати! Зараз!»

— О-о, ходімо, ходімо! — заметушився Колісник.

— Ну, чого його? — умішався Рубець.— Хай уже ідуть молодші. А нам, старим...

— Хіба і старого кров не гріє? Ходімо.— І, покидавши недопитки, усі кинулись чимдуж до вокзалу. Колісник ішов уперед і тяг за руку Рубця, котрий ніяк не поспішав за швидким і вертлявим своїм земляком. Проценко і Книш чимчикували з боків. Коло вокзалу була така давка і тіснота, що страх; неначе бджоли обліпили невеличкі вічка своїх уликів, так народу набилося коло кожного входу. Туди не по одному вступали, а, мов латами одівшись, цілою купою сунули. Посунулись за другими і наші і зразу метнулися одбирати найвиднішого місця.

Якраз напроти дверей поміщена була височенька примостка, на котрій спереду рядком уже стояли арф'янки і прикро позирали то в той, то в другий бік; у деякої непримітна усмішка пробігала на устах, грала на блискучих очах. З усіх сторін тільки й чулося дивування.

— Он, ото Наташка. Середня. Дивіться. Дивіться-бо! — крикнув Колісник, упираючи очі на середню дівчину. Невисокого росту, круглолиця, чорнява, наряджена у чорне оксамитне плаття, котре так ішлося до її білого, як сніг, тіла, вона, наче лілія серед пучка квіток, виділялася серед своїх товаришок.

— У-у-у! — загув Проценко.— Вот скульптурность форм, вот мягкость и теплота очертаний! — здивувавшись, каже він Колісникові.

— Ага. Не я казав? Не я казав? А що, неправда? На лобі місяць, на потилиці зорі! Козир — не дівка!

— Постойте, постойте. Вона нагадує щось мені знайоме, — знову почав Проценко.— Я десь когось на неї схожу бачив. О-о, дай, боже, пам'ять. Де я бачив таку?

— Нігде! Нігде в мирі, хіба, може, коли приснилася така! — сказав Колісник.

— І я десь бачив таку, та чорт його знає, не пригадаєш де,— додав Рубець, упиваючись очима в лице дівці. Та стояла і спокійно переводила свій гарний палючий погляд по людях. Ось вона стрілась очима з Проценком. Тихе непримітне дивування, схоже на страх, заблищало у її безодніх зрачках, постать колихнулася, вона похнюпилася і зразу перевела очі у другу сторону.

— Їй-богу, я десь бачив! — гукнув Проценко.

— Ат, кажете. Нігде не бачили! — одно своє Колісник.

Кругом їх набилося народу — повернутися ніяк, а жара — дихати важко.

— Знаєте що? Ходімо ми попід ту стіну. Там на ослончику постановимосся — не так буде жарко і все видно,— сказав Колісник і напрямився. Другі за ним.

Насилу пробралися і тільки що постановились, як роздався забій на роялю — ознака, що незабаром почнеться пісня. Народ, що досі переговорювався, зразу замер-затих, чутно було, як муха літала. Серед тії тиші виразно бриніли тонкі голосники роялю. Аж ось зразу понад головами грянула маршова:

Ми дружно на врагов
На бой, друзья, спешим...

Ляскучі голоси дівчат зливалися з охрипшими заводами п'янюг, що біля роялю стояли і з-за спин розряджених пташок давали ознаку, що й вони тут, що й вони, не маючи талану або спортивши голоси, перейшли з театральних помостів тішити п'яне купецтво та крамарство своїми заводами. Маршова пройшла і скінчилася криками «ура-ура!». Слухачі наділили співачок цілим забоєм ляскання в долошки, грюку ногами, криками «браво!». У співачок заграли очі, засміялись уста, і, перешіптуючись та переморгуючись одна з одною, вони зразу опустилися на невеличкі дзиґлики, що стояли позаду їх. Зосталась одна середня. Рояль дав акорд і стих. Вона одним поглядом окинула

море голів, що стояли коло неї, і, усміхаючись, почала... «Прачку». Дзвінким голосом вона почала виспівувати про тринадцятилітню молодесеньку прачку, як ту кликнули до сударина-барина стирати сорочку, одна з таких пісень, котру співають повії для п'яних «господ» або ще п'яніших купців, купецьких синків. До співу співуха додавала вирази руками, станом, головою. Слухачі стояли і мліли. Здається, вони поніміли, забули про все на світі, окрім одної нелюдської похоті, котра так грала і світила їх очима і котру так виголошувала співуха. Німий оклик одними очима не забарився перейти в нестямну бурю крику, коли співачка почала показувати, як вона стирала сорочку. Одкинувши голову назад і пускаючи бісики очима, вона злегка підняла плахіття свого куцого плаття і, вертячи передом, перетирала руками. Без всякого сорому почала вона показувати перед усіма як... стирати. Слухачі не видержали, крик нестямний, крик радості до сліз, похоті до забуття, що це діється серед людей, знявся і ломив своїм гуком оселю вокзалу, хвилями переливався з одного боку на другий, грук і стук сотні ніг, плескання в долоньки привітали співачку, котра, кланяючись на усі сторони, опустила на свій дзиґлик. Молоді панійки реготались, панночки для виду поопускали очі у землю, а паничі і пани одно гукали: «Біс! біс!» Хтось крикнув: «Букета!» — і цілі пучки квіток полетіли під ноги співачці.

Другі, протовпившись, самі підносили до рук. Та, кланяючись, брала і, лукаво дякуючи очима, нюхала. Хтось гукнув: «Шампанського!» Прислужник підніс на підносі вино і подав до рук молодому паничеві, той з компанією поплівся до співачки, і почали випивати за П здоров'я. Вона сама трохи хлеснула з одного бокалу, зате зо всіма приязно цокалась.

А що ж наші земляки? Книш реготався і злегка штовхав під бік Рубця, котрий, червоніючи, одмахувався руками.

Проценко витягував шию і, знай, водив палючими очима за співачкою, мов вона була магнітом і тягла його за собою; Колісник вертівся, як опарений, і, тріпаючи себе по животу, по боках, гукав: «Ох, не видержу! їй-богу, не видержу!»

Він таки і не видержав. Дождавшись, коли народ розійшовся коло його, він стрибнув з ослона і, як буря, помчався до купи, що кругом обступила співачку.

— Наташа! — обізвав він її, протовпившись до неї.

— Чево, папаша? — приязно усміхаючись, лукаво спиталася вона.

— Можна вас просить поужинать со мною?

— С удовольствием! — одказала Наташа, подаючи Колісникові свою пухку білу ручку. Усі тільки очі витріщили, дивлячись, як Колісник, узявши Наташу за руку, повів її через увесь вокзал у ті таємні хатні закапелки, котрі примостилися обік його.

— Человек! карту! — гукнув Колісник, шаркаючи ногами і обкидаючи кругом поглядом усю вокзалію. З сим

словом він скрився за товстою портьєрою.

По вокзалу пішов тихий гомін. Отак наші! Де не взявся сивенький голубок та й залишив на бобах наших горобчиків.

— От ти й знай старого. Старий та меткий!

— А вже сей Колісник. Куди не ткнися, всюди він устряне і завжди його верх і затичка.

— Іще б! Дурні земські гроші куди дівати? Он де наші мости та гаті розлазяться.

— Ходімо відсіля. Тут дихати нічим,— похмурий мовив Проценко до Книша і Рубця і, скочивши з ослона, напрямився до своєї закапелки.

Ті пішли за ним, розмовляючи за Колісника, що якийто він смілий та вдатний. Проценко мовчав, ковтаючи чай з червоним вином. Він ніяк у його не доходив смаку і все, знай, підливав та підливав вина у недопитий стакан. Нешвидко вони одставились від чаю, і коли вийшли проходитися, то Рубець і Книш були як стиглі кавуни червоні, а Проценко блідий-блідий, аж сірий. Плутаючи ногами, він, як та тінь, сновигав за своїми земляками.

— А он і Колісник! — сказав Книш, угляdivши його через розчинене вікно у невеличкому закапелочці.

Вони сиділи на м'якому дивані коло невеличкого столика, на котрому було наставлено чимало страв, пляшок. Він, обхопивши її стан рукою, схилився на її пухке плече своєю п'яною головою і, здається, дрімав, і вона мусила плескати його по повній щоці рукою і, знай, вигукувала: «Папаша! папаша! папашечка!»

Проценко перший порвався до вікна, за ним і другі.

— Здрастуйте, мамзель! — сміло привітався він до неї через вікно.

— Здрастуйте, мосьє! — одказала та, прикро зводячи на його свій палючий погляд.

— Мы, кажется, знакомы. Я где-то видел вас?

— Спросите у Епистимии Ивановны! Она вам все расскажет! — одрубала та і, вставши, під самим носом спустила штору над розчиненим вікном.

Проценко, мов громом прибитий, стояв і трусився. У голові в його гуло, у вухах дзвонило, серце, як не вискочить, билось. Він не знав, чи йому кинутися у вікно і одним махом розметати голову цій дурній повії. Він був справді порвався, та Книш поспішив ухопитися за руку і геть одвести від вікна.

— Сволочь какая-нибудь! Дрянъ и смеет так отвечать! — гукав лютий Проценко.

А з-за штори донісся до його дзвінкий оклик дзвінкого голосу: «Папаша! папаша! поедем к тебе!»

Папаша щось буркнув, а одвітний поцілунок перервав його бурчання. Незабаром після того усі бачили, як п'яний Колісник, узявши під руку Наташу, повів її через вокзал, садом, прямо до виходу і, гукнувши на звощика, помчався з нею геть-геть улицею.

— Та кого вона назвала? — допитувався Рубець у Проценка, що після того наче опльований ходив по садку.— Мені почулося, наче ім'я моєї жінки.

— А так здуру перше збрівше на ум мення,— одказав Книш.— Хіба ці повії задумуються над чим?

Проценко мовчав, ідучи, схилившись, коло їх. Він недовго після того зоставався у садку, кликнув лакузу, розплатився, попрощався з Книшем і Рубцем і пішов з садка. Щоб трохи вихмелитись, він не взяв звощика і пішов пішки. Ідучи улицями, думка його, як він не одганяв її, знай, вертілася коло того случаю з арф'янкою, не давала йому покою, будила незірване зло у серці. «Що за мення викрикнула вона тоді? Пистини Іванівни? Яка Пистина Іванівна?» Окриме Рубцевої жінки, він не знав нікого з своїх знайомих. Що Рубцева жінка з ним заgravала, він пам'ятає. Та почім же цій повії звісно? Хіба Колісник успів усе розказати?

І він, дійшовши до своєї квартири, з усієї сили потяг за ручку дзвінка, котрий несамовито задзвонив, аж на усю улицу луна роздалася...

II

— Номер! — гукнув Колісник на всю швейцарську першої і розкішнішої гостиниці у місті, увівши під руку Наташку, закриту чорною густою вуаллю, так що і лице її не було видно.

— Сімейний?

— А вже сімейний. Бач, не сам,— кричить Колісник.

— Пять с полтиною,— кидаючи лукавий погляд на Наташку, одказав Колісникові.

— Веди, а не запрошуєш!

— Да я так. Я, видите, кому как угодно. Может, дорогой будет — есть и подешевле,— оправдувався лакуза, виступаючи уперед.

— Веди! — гука Колісник.

Лакуза повів не дуже-то ясно освіченим коридором. Лакуза біг уперед, мов його хто у шию гнав, а ззаду Колісник, ведучи під руку Наташку, поскрипував на увесь коридор своїми чобітьми.

Добігши до одних дверей, лакуза метко одімкнув їх і скрився; поти Колісник довів Наташку до входу, уже лакуза, засвітивши світло, стояв на дверях.

— Це? — спитав Колісник.

— Самый аристократический,— вихваляв лакуза, даючи дорогу.

Номер справді був, як казав лакуза, «аристократический». Вибитий блакитними шпалерами з важкою на дверях блакитною порт'єрою, з узорчатими на вікнах завісами, з дірочок котрих виходила теж блакитна матерія, з блакитною м'якою мебеллю він здавався якимсь гніздечком, звитим у блакитній блакитності неба. На стіні у золотих рамах висіло здоровенне дзеркало, котре, віддаючи у своєму чистому склі голубі стіни хати, здається, їх ще далі розводило, ширшало хату, з однієї робило дві. Під дзеркалом диван, коло його стіл, кругом обставлений м'якими голубими кріслами. Колісник грузько опустився на одно і почав обдивлятися хату.

— Гарно, матері його куля! Гарно! — казав він, усміхаючись усім своїм широким червоним лицем.

— А спальня где? — спитала Наташка.

— Вот,— указав лакуза на другу блакитну порт'єру, що непримітно скривала вхід у боковій стіні.

— Посмотрим,— мов велика пані-хазяйка, одказала вона і пішла за порт'єру. Лакуза поніс за нею свічку.

— Ничего, хорошо, уютно,— вертаючись, сказала вона Колісникові.— Только, друг мой, еще так рано спать — не напиться б нам чаю?

— Самовар,— скомандував Колісник, і лакуза, як опечений, побіг з хати, його тільки важкі ступні глухо доносились з коридору.

— Это я, папаша, так,— підходячи до Колісника і ласкаючись до його, казала Наташка,— чтобы не дать заметить лакею, что я не твоя жена.

— О, та ти лукава! — промовив Колісник і, ущипнувши злегка за її пухку рум'яну щічку, посварився на неї пальчиком.

— О, папаша! Дорогой папаша! — звалившись на Колісника і далячи його на кріслі, лащилась Наташка.

— Іч, який чорт'юнок! Іч, який чорт'юнок! — гукав радісно Колісник, пручаючись під Наташкою, а вона то гуцала його, то плескала по круглих щоках руками, то хапала за голову і жарко і міцно пригортала його до свого високого лона. Колісник чув, як у неї кров у жилах дзюрчала, як її тривожно серце билось. У його дух захоплювало у грудях, очі грали і горіли, мов свічки.

— Годі! Годі! Бо й чаю не дожду,— гукав Колісник, одводячи її.

— Ага, роздразнила? роздразнила! — плескала, рада, у долошки Наташка і пішла вистрибом по хаті.

Колісник, як вовк, зорив своїми очима за легкою поступою, за її такими красивими викрутасами. Це вона, зразу круто повернувшись, упала знову до його на груди.

— Папаша! Миленький папаша! — замираючим голосом шептала вона.— От коли б я була твоя дочка. Ти б любив мене? Ні, не хочу дочкою, а жінкою. Така молодесенька, красива, а ти такий обломій... За мною роєм молодіж в'ється, я гуляю всюди, а ти дома сидиш.

— А дзуськи? — сказав Колісник,— оцього не хоч? — і підніс їй під самісінький ніс здоровенну дулю.

Вона з усієї сили ударила його по руці і, одкинувшись, закричала:

— Понеси своїй першій!

— Перша далеко,— одказав Колісник.

— А твоя жінка жива?

— Жива.

— У... К? — і вона назвала місто, де жив Колісник.

Колісник, дивуючись, зиркнув на неї.

— Ти почім знаєш? — спитав він.

Вона заплескала в долошки і, зареготавшись, промовила:

— Ти думаєш, я твоєї жінки не знаю? Я все знаю. А Проценкові не одрізала сьогодні?

— Та ти й Проценка знаєш? — ще дужче здивувався Колісник.

— І Проценка, і Рубця, і Книша. Усіх вас, чортів, знаю, як своїх п'ять пальців.

— Та почім ти знаєш?

Вона залилася нестямним реготом і знову кинулась його душити.

Колісник пихтів, одпихався, а вона, як навісна, то одскакувала від його, то, прискакуючи, горнулася, мов вірна собака, не бачивша давно свого хазяїна.

Лакуза, несучи самовар, спинив її. Поти він уставляв посуду, поти вештався у хаті, вона була тиха, поважно проходжувалася то вперед, то назад, мов справді велика пані, і тільки стиха кидала на Колісника жартівливі погляди своїми чорними очима.

Лакуза пішов. Вона кинулась чай заварювати, стакани мити, перетирати. Рожеві пальчики пухкої невеличкої ручки, мов мишенята, бігали і миготіли перед Колісниковими очима.

— Так почім ти знаєш? Хто ти така, звідки, що все знаєш? — спитався Колісник.

Вона наче не чула його питання. Одкопиливши трошки губки і качаючи в полоскательниці стакан, тихим тоненьким голосом затигла веселеньку пісеньку. «Ту-ля-ля! туля-ля! ту-ля-ля!» — виводила вона, підбираючись під бренькіт стакану, і її тоненький голосок зливався з заводами тонкого скла.

— Ти чула? — спитався знову він.

Вона глянула на його. Довго і прикро дивилася у його витріщені очі і, одвернувшись, тихо зітхнула. Потім витерла стакан, пройшлася по хаті і, підійшовши до його, з почервонілим лицем, задихаючись, сказала:

— Я вина хочу. Вина.

— Та чому ж ти не скажеш?

І він, ухопивши дзвоник, нестямно ударив. Лакуза прибіг.

— Вина! — гукнув Колісник.

— Красного,— шептала вона, стоячи коло його.— Я люблю з чаєм пити.

Колісник приказав, додавши:

— Та доброго, старого. І рому доброго.

— Я думала, що ти не даси, одкажеш,— ласкаво промовила вона, коли лакуза побіг.

— Для тебе? — скрикнув Колісник.— Проси, що хоч, що зможу, усього дам.

— Добренький! — шептала вона, пригорнувшись до його.

— Ти думаєш, я стану тягтись та скаредничати так, як другі там скаредничають? Як же? Знайшли дурня. Один раз тому, що батько в плахті!

— От люблю парня за звичай! — весело защебетала вона.— Що — гроші? Полова, на котру ми здобуваємо потрібне для нас. Одного тільки на їх не добудеш: чоловіка по душі. Не май сто рублів, а май сто друзів! Так і я. Скільки через мої руки перейшло усякого добра?

А де воно? Тому дала, тій ткнула. А в себе нічого не зосталося. Що було, все сплило. А отже, живу.

— Ну, у мене не швидко спливе те, що маю,— перервав її Колісник,— поздоров, боже, дурнів панів, що вибрали мене у члени, я тепер покійно можу умерти. Хоч, може, і не буду більше членствувати, та сілкісь: Веселий Кут у дві тисячі десятин хоч кого заспокоїть навіки. Не буду членствувати — буду хазяїнувати.

— Ти купив Веселий Кут?

— Купив.

— Це той, що недалеко від Мар'янівки?

— Той. А ти почім Мар'янівку знаєш?

Вона тільки зітхнула. Лакей приніс вино, ром, поставив і пішов. Наташка начала чай розливати.

— Та почім ти усе знаєш? Хіба з тих країв?

— Багато будеш знати — зостарієшся,— одказала вона, підсуваючи до його стакан чаю наполовину з ромом.

— Не помолодшаю уже! Ех! Коли б мені літ двадцять назад,— зітхнувши, сказав він і сьорбнув чаю.

— То що б було?

— Що б? — перевівши дух, одказав Колісник.— Те, що оцей стакан за одним разом до дна осушив, а тепер то невеличкими ковтками треба випивати.

— Горенько тобі! — засміялась вона, сьорбнувши свого чаю.

— Авжеж горе, та ще й ти такого крутого підправила.

— І в мене не краще.

— Що там у тебе? Свинячий напитек.

— А на покуштуй! — і вона ткнула йому ложечку до рота. Він випив, поцмокав.

— А що, добре? — граючи очима, спитала вона.

— Як є свинячий. Покуштуй ось краще мого.

Вона набрала ложечку і, випивши, ухватилася за лице руками.

— Моя матінко! — скрикнула не швидко.— Огонь огнем!

— Ага, ухопила шилом патоки? — сміється він, помішуючи ложечкою чай.

Вона мерщій припала до свого. Чай, наполовину з вином, мов цілюща вода, гасив ту страшенну печію, що піднялася і в роті, і в грудях від однієї ложечки рому. Вона швидко сьорбала його, не даючи спочивку, а то зразу ухопила стакан і вихилила до дна.

— Отак треба пити? — спитала, перекинувши стакан.

— Молодець! — сказав він, дивлячись, як її лице дедалі червоніло, наливалось краскою, білі пухкі щоки мов заревом пожежі зайнялися, очі заграли, засвітили.— Охулки на руку не даєш!

— Я ще буду пити,— хвастаючи, сказала вона. І знову налила чаю, знову підсипала у його більше, ніж перший раз, вина. Сьорбаючи по ложечці, вона з хвилини на хвилину все більше та більше червоніла, здається, вино, розложившись по жилах, пішло поза тонкою шкурочкою і звідти виглядало таким привітним молодим рум'янцем. У неї не тільки лице, шия, руки горіли — вся вона пашіла, очі так і світили, так і сипали жаром, язик

розм'як, ще більше почав повертатись, мов зачіпалися за губи один в один білі зуби.

Він дивився та сміявся, як хміль розбирав її.

— Ану, пройдися по одній дошці,— сказав він.

— Ти думаєш, не пройдуся? Ні? Так ось же тобі! — і, вхопивши свічку, вона поставила її долі. Потім, піднявши ще вище своє коротке плаття, почала проходити.

— Дивися ж! — через плече зиркнувши, скрикнула вона.

Він побачив її круглі, мов виточені ноги, її біліші снігу литки. У його дух захопило у грудях, у очах зажеврили хижі огоньки. А вона дрібненько-дрібненько забігала по хаті. Перед ним усе покрилося мороком, усе потемніло, одні тільки білили та виблискували її ноги. Він сидів, витріщивши очі, як той пень, тихо, неповорухно, а вона, легка та скоро, знай, крутилася коло його. Це підбігла до його і, наче підкошена, упала прямо йому на руки. Лице її поблідло, очі закрились, одні на висках синенькі жили набрякли, билися, кидались. Він силився її підвести, та вона, як чималий шматок землі, була важка.

— А що, лизнула скляного бога? — питався він, нахилиючись над її лице, заглядаючи у закриті очі.— Дурочка!

І він бережно підняв її, узяв за стан і поволик на диван. Як вальок глини, упала вона на його, і тільки з розкритих уст вирвалося важке гаряче зітхання.

Довго мусувався він, поти положив так, щоб їй було зручно лежати. Мов батько або старший брат, ходив він

біля неї, виніс і подушку з спальні, підсунув під голову і сам сів коло неї. Наче квітка білої лілеї, завита у чорну хустку, лежала вона бліда-бліда, затагнена у чорне плаття. На білому лобі блищали краплі холодного поту, високі груди ходором ходили,— так ходять вони, коли чоловікові не стає чим дихати: то піднімуться високо угору, постоять, похитаються і з тихим гуркотом опускаються наниз.

Довго вона лежала неповорухно, це, зітхнувши, відкрила очі і страшно повела ними.

— Ох! Закрутилася я,— промовила і знову закрила очі.

— Закрутилася? Напилася! На чорта було стільки пити? — корив він її.

Вона тільки хитала головою.

— Що я пила? — не швидко вона знову заговорила, повертаючи до його уже почервоніле лице, на очах ще тільки світилася якась утома.— Хіба стільки мені приходилося випивати? У мене так завжди буває, коли я покручуся не в міру. Один лікар казав мені, що я колись і вму від цього.

— Знають вони, твої лікарі! — буркнув він, приймаючись за свій недопитий стакан.

— Авжеж повинні знати. На щось вони та вчилися.

— На те, щоб людей дурити.

Вона на хвилину замовкла, задумалась, а потім знову почала:

— Хто тільки їх не дурить?

— Кого? — спитався він.

— Людей. Ти дуриш мене, той того, той другого. Хто кого зможе і зуміє обдурити, зараз і обдурить. А кому, кому достається — нашому братові найгірше.

— Та й ваш брат часом як піймає у свої ручки, то вимотає всі кишки.

— Є такі, є. Тільки хіба вони такими родились? То ж ви самі їх такими поробили. Коли обдурите, коли викинете чоловіка на шлях і голого, і босого. Що йому робити? Прохати милостині — стидно, красти — гріх.

— А робити? — спитався Колісник.

— Робити? А коли ви очі чоловікові зав'язали так, що йому не тільки робити — світ не милий.

— Не вір.

— Не вір? Як ти не повіриш, коли серце рветься та б'ється за ним, коли кожне слово його щирою правдою здається?

— Казаному кінця немає.

— То-то й лихо, що казаному нема кінця. А коли б що ти сказав, то й свято, тоді б і не так важко людям було жити. А то отак як проманіжите ви нашого брата не раз та не два — не то чужому, своєму не повіре. Що найкращого має у собі, і те заховає на самий спід. Та тоді вже і пішла на всі чотири сторони крутитись. Ти думаєш, добро нас жене на таке життя? Солодко мені вертиться перед тим, на кого б я удруге і плюнути не схотіла, не то дивитись? А другий ще, заливши очі, і вередувати почне: гола йому покажися... Поневолі і собі заллеш очі і тоді вже наче збожеволієш. Ох! Коли б ти знав, як часто нам

буває гіркої Коли б у той час була під боком глибока річка, так би і кинулася в її холодну та темну воду. Що ми? Хіба ми люди? Обличчя носимо людське та й годі, а душу і серце в хмелі потопили, в калюці невилазній затоптали. Знаєш що? Ти, кажеш, купив Веселий Кут. Візьми мене до себе. Візьми мене у його. Як батька тебе буду почитати, як до бога буду молитися. Може, я там, поживши, до чого і привикну. Візьми! — і, схопивши його товсту червону руку, вона привела до палких уст і жарко почала цілувати.

— Хто ж ти така,— дивуючись, спитав він,— що знаєш усе і Веселий Кут знаєш? І всіх городян?

Вона подивилась на його, підвелася і мерщій почала розстібати своє плаття. Гаплички аж лущали, так вона швидко те робила. Розстебнувшись, вона витягла з невеличкої кишені, пришитої на боці під платтям, папірець і подала йому. То був паспорт кріпачки з Мар'янівки Християн Пилипівни Притиківни.

— Так ти Христина? — спитав він, прочитавши і повернувшись до неї. Вона вже лежала, з-під розстебненого плаття, крізь тонку сорочку, визирало її високе лоно, пазуха трохи розійшлася, і крізь ту невеличку прорішку біліло тіло. Вона мовчала, мов не її він питався, тільки дивилася прикро на його. Те високе лоно, прикрий погляд чорних палючих очей, наче кип'ятком, обдавав його.

— Чого ж ти Наташкою звешся? — спитався він, знову заглядаючи у паспорт.

— Така у нас поведенція — усім нам другі мення дають.

— Христя... Христина?..— твердив він, дивлячись у папір і щось пригадуючи.

— Пам'ятаєш Загнибіду? — спиталася вона.

— Так ти та? Та сама Христя, що у Загнибіди служила? Що, кажуть, Загнибідиху задавила?

— Як то легко так казати,— трохи не з плачем одказала вона.

— Та я знаю, що то брехня. Ти потім служила у Рубця. Ходила по городу чутка, що ви з хазяйкою не помирились за Проценка.

Христя тільки важко зітхнула.

— Не нагадуй мені того. Прошу тебе, не нагадуй. Воно і досі мене, як огнем, пече, як ножем, ріже. З того почалось моє лихо. Щасно та красно почалось...— начала вона жалібно. Це зразу підвелася, наче її що уколело, і аж скрикнула: — Ти знаєш, що я тільки за невеликим сьогодні здержалась і не плюнула йому у вічі тоді, як вони підглядали через вікно за нами.

Комірець сорочки, застебнений на пуговичку, розстебнувся, пазуха зовсім розхристалася, звідти, неначе з мармуру виточене, виглянуло її пишне високе лоно, її кругла повна шия. Вона, здається, того нічого не примічала, лице її пашіло ненавистю, очі світили гнівом.

— А то, а то що у тебе? — хихикаючи, питав Колісник, і рука його потяглася до неї. Вона не пручалася. Коли він припав до неї, вона ще дужче приникала до його, тільки

шептала тихо: — Голубе мій сивенький! Я вся твоя з душею і тілом, тільки візьми мене до себе.

— Добре, добре,— важко дишучи, казав він і, як малу дитину ухопивши на оберемок, мерщій помчав її у темну спальню.

III

На другий вечір зібрався до Штемберга в садок трохи не увесь город подивитися на чудо садове — на писану красу арф'янки, та Наташки не було у той вечір. Не було її і на другий, не було на третій, четвертий.

— Де ж та красавиця?..— допитувалися панянки у паничів.

— Немає. Десь ділася. Може, виїхала.

— Шкода, так не довелося і побачити.

— Постійте, ми поспитаємо хазяїна...

І декілька паничів пішли до хазяїна спитати про Наташку.

Хитрий жид тільки хитав головою та, цмокаючи, чухав сердито бороду. Нарешті, коли до його і геть-то присікалися, він не видержав і скрикнув:

— Ах, когда би ви знали, сколько клопоту она мне стоить! Один клоп, один клоп!..

Часний Книш допитав, що то за клоп був жидові з тією Наташкою. Він розказав, що до його приїздив Колісник і прохав, щоб потай одібрати Наташку. Яку був з того жид бучу підняв, та тільки й того, що одібрав Наташчине збіжжя.

— А Наташка у Колісника зосталася?

— Там у його. Голісінька сидить, поти нашіють сорочок, плаття,— сміявся Книш.

— Та невже голісінька?

— Як мати народила. А Колісник проти неї милується на пишне тіло,— регоче Книш.

— От тобі і Колісник! От і старий! От і піди ти в ним. Маєток недавно купив за тридцять тисяч, а це вже, видно, гарем заведе. От служба, так служба!

І про Колісника пішла по городу недобра чутка: накрив земських грошей, строячи мостки та греблі, купив який маєток. Он тепер хто посяде добро панське, хто у пани лізе. Це незугарні до господарства руки запопали таке добро, у цього не вирвеш його сплоха. Он з чого наша аристократія зложиться.

Чутка про маєток у тридцять тисяч не давала нікому покою. Про його балакали й полупанки, і панки, і службові, і навіть великі пани. Він не давав нікому покійно спати, стирчав більмом ув оці. «Он куди наше добро іде! Де ж пак: кріпаків одібрали, гроші, що за кріпаків дали, повернули на довги. Зосталися ми і без робітників, і без грошей. Що ти з голою землею зробиш? Хоч би банки завели, де б під заклад гроші давали. Треба ж чимсь її обробляти. Нема... нічого того нема. Посадили нас, як рака на землі. Отут і плутайся! Попадись першому ремісникові, купцеві, жидові, аби гроші дав, бухнеш усе»,— трахтували пани між собою.

А найбільше всіх Лошаков — гвардії ротмістр, високий, плечистий, червонопикий Лошаков, по котрому колись, як він ще тільки приїхав з служби додому молодим та нежонатим, не одна панянка спалила своє хире серце об палючий погляд бравого гвардійонця, не одна ходила, як дурна, засмучена та зажурена, стрінувшись з красою такою, не одна молода пані кляла свою долю, що поспішила її зв'язати заміжжям, і так охоче підставляла свої тендітні ручки під палкі поцілунки рожевих та пухких уст молодого Лошакова. А він голінний був до тих поцілунків. Веселий, балакучий, танцюристий, він, як той метелик, літав по всьому повіту від одного пана до другого, і, де не з'являвся, його, мов рідного, приймали усюди. А він розумною та поважною розмовою обвороже молодого пана або старого батька з матір'ю, та тоді вже і розсипає, мов горох, свої поцілунки то молодій панійці, то тендітній панянці. Та то було давно. Тепер Лошаков не той. Жонатий, має діток, став поважним сім'янином, поважним громадянином. Його уже утретє вибирають повітовим предводителем дворянства і тепер зібрали губернським. Пішов Лошаков угору. Панюга панюгою, з губернатором за панібрата. Такий чоловік може великої шкоди наробити такому черв'якові, як Колісник, тим більше, що вони земляки і кожен кожного знають.

І не через се, бува, так зрадив Колісник, коли рознеслася чутка, що хочуть у губернські вибрати Лошакова. Він і без сього, стрінувши Лошакова, завжди кланявся і то сим, то тим боком уступав у розмову з

паном, мов не чув, що Лошаков стрічному і поперічному говорив про його. Тепер Колісник усюди клепає:

— Добрий пан. Справедливий чоловік. І голова! Цей що-небудь та зробе для дворянства. Давно б пора! Давно б пора!

І от, коли стало звісним, що справді Лошакова зібрали, Колісник разом з дворянами поїхав поздоровити Лошакова з такою честю.

— І Колісник прийшов! — у голос вимовив Лошаков до сусіди, струснувши плечима.

А Колісник, мов не чув того, вийшов уперед і почав:

— Давно ми цього ждали, давно казали, коли б нам нашого бачити в голові. Тепер дочекалися. Вітаю вас, як член земства, а ще більше, як член рідного повіту. Достойному достойне дано! Доведи ж, боже, побачити вас ще у більшій честі!

Лошаков, усміхаючись, підійшов до Колісника і подав йому руку. Той трохи не познаменувався до пухкої панської руки, коли узяв її у своїй червоній страшенній лапі.

— Как же ваши земские дела? — спитав Лошаков, лукаво граючи очима.

— Помаленьку, ваше превосходительство, помаленьку везе наш земський коник, та все везе, усе вперед. Хіба затнеться де на якому лихому мостикові. Тоді ми всі раптом кинемося той мостик лагодити.

«О, та ти ціла шельма у мужичій шкурі,— казали очі панів, що зібралися коло Лошакова.— Знає, кому що

сказати, яку де річ повести».

— Слышали, слышали про вашу неутомимую деятельность,— сміється Лошаков.

— Про мою, ваше превосходительство? Яка вона моя? Земська, ваше превосходительство! Ми всі гуртом: що один не зможе — другі помагають. Поздоров, боже, нашого председателя — сам не сидить, то й другий не дрімай. Треба, каже, оправдати вибори, вірою і правдою послужити громаді. І служимо. Звісно, не без того, щоб не блудили,— хто, кажуть, нічого не робе, то той тільки й не блуде. Може, на чії очі то ми і великі помилки робимо — бог знає. На всякого не потрапиш. Ось незабаром з'їзд буде — побачать усі, що ми робили і як ми робили. І тоді кожному дасться по роботі його. Катюзі — по заслугі, кажучи краще.

Усі аж витріщилися, слухаючи таку смілу річ Колісникову. А він хоч би тобі оком моргнув: щебече, наче соловей по весні у садочку. Це приткнувся до Лошакова і тихо почав:

— Ваше превосходительство! Я до вас маю просьбу маленьку.

— Какую? С удовольствием, чем могу — рад служить...

Колісник зам'явся. Лошаков поняв, що Колісник сам-на-сам хоче щось сказати, і, узявши Колісника під руку, геть пішов з ним у глухий куток хати.

— Ваше превосходительство! — почав Колісник.— Ми вас не тільки поважаємо, ми вас любимо. Нам доводиться не раз бачити вас у земській собранії як гласного, як

члена земства, котрий перший указував то на наші помилки, то на наші ще нові нужди. Тепер, коли ви станете губернським предводителем, ви будете предсідателем на наших з'їздах. Велике це діло! Уже вам не стане часу першому зачинати ті бої, котрі велися так талановито вами. Через се ми несемо велику утрату. І от, як колишнього земського водителя, ми тепер хотіли б почитити вас обідом. Прийміть наші зазовини. Не яко Іуда, но яко розбійник просимо вас на наш невеличкий бенкет. Тут будуть наші члени, дехто з предводителів, дехто з наших земляків, більше свої людці. Просимо вас, — вклоняючись низько, казав Колісник.

Лошаков, правда, згорда, звисока прийняв ті зазовини. Дякуючи за несподівану честь, він казав, що і не дума занехаяти праці на користь земству; що праця його тепер ще більшає, стає трудніша, бо треба буде помирити інтереси дворянства з інтересами земства, і він рад буде навіть поступитися чим-небудь, аби привести діло до кінця. І, ще раз подякувавши, він подав Колісникові руку. Колісник, низько вклонившись, повернувся і вийшов з хати.

— Замечательное соединение простоты с трезвым и здравым умом! — сказав Лошаков, вирядивши Колісника, повертаючись до громади.

— О, Колісник має думки погануваті,— хтось обізвався з громади.

— Да, он не без лукавства,— одказав Лошаков.— Но такие люди необходимы для земства.

Всі промовчали на те, чи то згоджуючись з своїм предводителем, чи то щоб не перечити йому. Незабаром розмова їх перейшла на другі речі, черкнулася других, інших, не земських діл. Лошаков, видно, радий, граючи весело очима, ходив по хаті і заговорював то з тим, то з другим із дворян.

А Колісник? Колісник, котячи у штучній таратайці на своєму семисотному жеребці, все, знай, натягував вожжинку та прицмокував, кажучи: ну, ну, вивозь, вивозь, жеребчику! Не вівса тобі — самого золота засиплю, коли вивезеш. А жеребець, понуривши голову і ободом вигинаючи передні ноги, як муха мчав Колісника городом.

— Швидше! Швидше! Бо багато ще клопоту, немало роботи! — одно прицмокував Колісник.

І справді, йому не мало було у той день біганини. Від Лошакова він побіг до свого предсідателя. Сказав йому, що був оце у Лошакова, поздравляв його. Потім здалека натякнув, що, певно, дворянство буде давати обід, варт би і земству почитити такого чоловіка. Предсідатель тільки піддакував. Треба б, треба б. Тільки на чий же щот? На щот земства якось не теє.

— Чого там на щот земства? Йому і без цього багато утрат. А от я б що сказав, коли моє слово у лад. Недавнічко я прикупив собі земельки — так хуторок! І хотілося б мені ту земельку збризнути. От би під видом земського обіду — я б уже не пошкодував сотнею-другою.

— Так чого ж? — спитався председатель.— Готовтесь.

— То ви согласні? Я і Лошакова запрохував. Попросіть іще й ви від себе. Кажіть тільки, що це від земства честь.

— Гаразд, гаразд! Да ви просто геніальна голова,— скрикнув председатель.

— Була колись,— одказав Колісник.— А тепер, що дедалі. все дурніша робиться.

Від председателя знову махнув Колісник до членів. Там уже просто сказав, що председатель велів йому зготовити обід для Лошакова і запрохував на той обід.

Від них поїхав до лавок справитися з цінами, зробити деякі закупки, надавати заклази. Знайомий крамар похвалився, що недавнечко перед ним уже в його цілу волову хуру забрали усякого краму.

— Навіщо?

— Дворянство дає обід Лошакову. На обід усе.

— А коли той обід?

— У суботу.

А Колісникові того тільки й треба. Він тільки вийшов від Лошакова, то зараз почав думати, коли б краще той обід готувати. «Тепер четвер ще,— думав Колісник,— п'ятниця... у суботу обід дворянський. Ну, а в неділю і наш... Поспіль один за другим. Гаразд. Іде».

І Колісник теж немалу хуру нароби́в заклазів. Звідти він поїхав по вина, брав щонайдорожчі, щонайстаріші і горілки усякої як двойної і аглицької, адміральської, залізнодорожної, у пляшках і ведмедях, у кухликах і графинах, рому, коньяку... «Затоплю бісових синів,—

думав він, вичитуючи чималий список усякого трунку.— Це на те й вийде: карай свого ворога хлібом-сіллю». І він почув, якась завина ухопила його за серце від тих згадок, якась пекуча згага запекла. Йому шкода стало грошей, що він тратить оце. «Подумай тільки — триста карбованців, а дай, боже, щоб була половина. А що ж, як обдурить бісів пан, не приїде? Краще не думати, нехай йому! Уже ж зав'язалося — чимсь треба розв'язувати».

І він мерщій повернув коня від лавки. Ще не мало йому приходилося у той день бігати. До хлібника, до різників, повара найняти та й не абиякого, а такого, що знає усі панські витребеньки. Трохи не до вечора ганяв Колісник по городу, а смуток все дедалі обгортав та обгортав його.

— Де се так довго забарився, папаша? — стріла його Христя на порозі, так пишно розряджена у новий одяг: білі рукава сорочки, хороше вицяцькувані квітками, червоногаряча спідниця як не займеться, одна корсетка з дорогого оксамиту не горіла, та й на тій, спускаючись з шиї, густо послалися золоті дукачі і різних кольорів намисто. Заквітчана квітками пополам з хрещатим барвінком, білолиця, рум'яна, вона так привітно виглядала своїми чорними очима, що й кам'яне серце тріпнулося б, уздрівши таку красуню. А хіба ж воно у Колісника скам'яніло?

Уздрівши її, він аж струснувся. Де й дівся його недавній смуток, ув очах зажеврили іскорки одради, похмуре лице освітила легенька усмішка.

— Та, та, та... он як моя доня нарядилася,— засміявся він швидко та весело.— А я, як дурний, бігаю по всіх усядах та морю мою донечку голодом.— І, підійшовши, він смачно цмокнувся з Христею.

— Де був? Кажи, де був? До других бігав? Кращих шукав? — в'ючись хмелиною кругом його і усміхаючись рожевою квіточкою, допитувалася вона його.

— Гроші розтринькував, дурний! Не знав їх де дівати, то по городу трохи не стрічному і поперечному роздавав.

— Нащо? Краще б ти доні хатку купив. Невеличку хатку з садочком. І твоя доня, як мала пташка-канареечка, сиділа б там та пісень щебетала, ждучи свого батенька сивенького.

— А справді? — подумав він.— Куплю, куплю тільки не зараз. Дай трошки хоч дух перевести. Зажали твого батенька. Ось готуйся на бенкет. Незабаром бенкет буде.

— Який бенкет?

Колісник розказав усе Христі. Потім, граючи очима, почав:

— Ти у мене гарна доня, слухняна, послухаєш мене. Лошаков той великий пан — багато зможе і давно чортом на мене дивиться. От, як буде він, перетягни його на мою руч. Перетягнеш — штучну тобі хатину куплю і не з одним, а аж з двома садками.

— Руку! — скрикнула вона, випрямляючись на увесь ріст. Очі її грали, лице усміхалося, з хвилини на хвилину вона робилась все краща та краща, мов пишалася: дивися, мов, любуйся... є такий у світі чоловік, котрий

устояв би проти моєї красної вроди?.. Хіба твій Лошаков вистое?

У неділю коло Колісникової квартири, знай, спинялися карети, коляски та фаєтони, з їх виходило усяке панство і прямисінько простувало у парадні двері, перед котрими (досі ще не видане диво у городі) стояв страшного росту швейцар із здоровенною булавою, у парчевому картузі, в каптані, облямованім золотим позументом. Перед кожним ухожим він витягався у струну, щось вихитував булавою — тобто честь робив, і пропускав у розчинені двері. Народу зібралося на те диво подивитися — уся вулиця з обох боків запруджена людом, так що пройти трудно.

— Побий тебе сила божа! Що то він виробляє? — дивувалися робочі, дивлячись на ті затійливі вимахи швейцарової булави.— Помаха, помаха під носом, та тоді й пускає.

— То він дає: понюхай, мов, чим пахне! — відказав хтось, і чимала купа підняла регіт.

— От церемонія, так так. Це не по-нашому. Так тільки у Москві буває. От і піди ти з Колісником. Первий він чоловік на увесь город,— казали заможні хазяїни-ремісники. вийшовши назнарошно подивитися на церемонію.

— Ну, якого ви бісового сина зібралися сюди, очі повітрішали? — почули вони у розчинене вікно Колісникової квартири.— Ідіть собі, поти не порозганяли.

— Сам каже. Сам. Бачили? Бачили? Червонопикий та сердитий який.

— Хто сам?

— Та вже не хто — Колісник.

— Еге. А давно ти рибою та дохлим м'ясом баришував?

— Піди ж ти. Забулося. Начальство, бач.

— А знаєте що? Щоб не було напасті якої, краще розійтись. Чого ми будемо дивитися, як пани дуріють.

— Коли тобі не хочеться, то йди. А ми хоч раз на віку побачимо на панський бенкет.

— Побачите, поти очі заплюють.

— Та вже ж.

Декілька пішло, а на їх місце присунуло ще більше. Народ запрудив усю вулицю — проїхати з трудом можна.

— Розходьтєся! Розходьтєся! — десь не взялися поліцейські і почали розпихати людей.

— Чого розходьтєся? — деякі з пообідавших і хильнувших почали одмагаться.— Іди собі, коли тобі треба.

Поліцейські почали силувати — народ не слухавсь. Почалося змагання. Коли не де не взялася пожарна з того і з другого боку улиці і ну з двох труб кропити людей. Усі так і кинулись врозтіч. Через півгодини хоч би тобі жива людина показала на вулиці. Ніхто тепер не заглядав у вікна, ніхто не перечив бенкетові ні лихим, ні добрим поглядом.

А бенкет розвернувся на всі боки. На здоровенних столах — напиків та наїдиків. Перші стояли у затійливих

пляшках, кухлях, графинах, і сонячне проміння переливалось різними цвітами у їх чистих трунках, другі на срібних тарілках; з-під скляних покришок так привітно усміхалися до кожного. Пани снували від одного столу до другого, цокались чарками, дзенькали тарілками, стукали ножами, виделками; настала ротам та зубам робота; хто аж давився та запихався пирогами, хто, мов на жорнах, молот на зубах смачні хрящі смаженої риби, там базікали, все вище та вище піднімаючи голос, там реготалися. Панства було повні хати; усі предводителі з Лошаковим в голові, всі члени земства, чимало губернських гласних і Рубець між ними. Пропенка Колісник, уздрівши, теж запросив, і Проценко прийшов. Бенкет вийшов на славу: земські стовпи зійшлися з дворянськими стовпами празникувати свято єднання, згоди. Про це в широких красномовних речах говорили то одні, то другі. Лошаков перший підняв чарку за земство, за земських робітників, председатель другою чаркою випив за здоров'я дорогих гостей дворян, найщиріших земських робітників. Колісник випив за згоду, за поєднання земства з дворянством. Його проста невеличка річ подобалася усім найбільше, всі закричали: «Ура-ура! за згоду, за згоду!» Пішли пожадання успіху тим і другим, цокання, цмокання, братання. Полилися трунки рікою.

То було перед обідом, за закускою. А що то було за обідом? Кругом довгого столу усілися усі, на почотному місці — Лошаков, по праву руч його усі предводителі, по

ліву — земці. Колісник примостився якраз на кінці проти Лошакова. Як хазяїнові і порядникові, йому часом приходилося схоплюватися, вибігати, через це він і зайняв те місце. Лакеї у білих пооучниках цілою ордою розносили пахучу смачну страву. Перед кожним по дві пляшки старого дорогого вина, їжі — хоч розпережися, пий — скільки схочеш. Уже ж і пили усі, і їли! Гомін невгавав ні на хвилину, пожадання сипались снопами. Нащо Рубець несмілий, тихий, і той за обідом, цокнувшись з Колісником, випив за здоров'я земляка-упорядчика. Усі підхопили. Колісник, радий, почервонівши, мов несміла засватана дівка, цокався з кожним, дякував, низько кланяючись, та прохав його вибачити.

— Перше ж зроду довелось мені вітати таких дорогих гостей. Перше зроду,— і аж сльозу зронив від радості.

— По обіді на ура Колісника! — шепталися за столом, як він вибіг у другу хату за чимсь.

— Іде. Іде. На ура!

Ось він знову появився. За ним на страшенному срібному блюді несли, наче гору височенну, виробку з мороженого. Вилиті з паленого сахару два герби, дворянський і земський, красувалися зверху, сповиті докупі цілим оберемком квіток, у ногах тих гербів розкидані снопи жита, пшениці, горами лежать яблука, груші, цвіти польові, огородня і садова овощ. Під ними золотий напис: «Не зменшай, боже!» Угорі царський вінець блистить, як сонце, з-під його впливала стьожка

з написом: «Боже, царя храни!» Зверху вінця сіяніє, на гострих шпилечках котрого золота наковка: «Земство — дворянству!» То було диво з чуд кухарського майстерства. Уся губернська земська управа видумувала його, яку б найкращу і найвиразнішу ознаку дати тому обідові. І рішили закінчити його тією горою з мороженого. Найкращий городський повар мусувався два дні, поти виліпив те диво. Та й учистив же на славу! Тепер на те диво усі аж витріщились, дивились. Коли поставили його на столі і піднесли шампанське, Лошаков перший устав і почав річ. Квітчастою мовою він від усього дворянства дякував земців за ту честь, якою вітали їх. «Дай, боже, щоб жадання з'єднати земство з дворянством на славу свого краю, на дивовижу руської землі не зосталося одним жаданням, а щоб воно справдилось в найскоріший час, повідало мирові мудрі діла мудрих мужей. Ура-а!»

— Урра-а-а-а! — загуло кругом, мов хто випалив з пушки.

Лошаков хлиснув з чарки і ждав, поти кругом утихне. Діждавшись, він знову почав.

— Ваше превосходительство! — гукнув з другого краю Колісник.— Хіба в нас шампанського не стане? Хіба ваша заздравиця не варт того, щоб її смачніш примочити? Великі слова — святі слова, а ви тільки хлиснули за їх. За такі речі по відрові, а не по чарці. Ура!

— Правда! правда! — загукали кругом.— Ура-а-а!

Чарки несамовито перекинулись у роти. Усі випили.

Випив і Лошаков. Піднесли другі чарки. На сей раз підвівся председатель управи і, дякуючи дорогих гостей, випив за здоров'я Лошакова. А там ще хтось піднявся. Знову випили. Ще і ще. Заграло шампанське у головах, як грало воно і в горлах. Полилися вітання одно перед другим. Спершу держалися черги, а далі і чергу погубили. В однім кінці пили за одно, а в другім кричали пити за друге. Хтось чарку впустив і розбив, там тарілку звалили з столу, і вона з грюком полетіла додолу. Гомін, регіт стоїть у хаті, наче у жидівській школі.

— Вибачайте, панове! — гукнув Колісник, низько вклоняючись і даючи ознаку, що обід скінчився.— Може, що не так було, як слід. Може, кому не вгодив чим. Вибачте, спасибі вам!

Стульці загурчали. Всі піднялися і кинулися дякувати Колісника. Хто таки вимовляв виразно дяку, у других язик не повертався, і вони дякували поцілунками, треті тільки хиталися, тріпаючи за руку.

— Попрошу вас, панове, поти приберуть тут, у другу хату покурити.

Друга хата, простора, як і столова, з м'якою мебеллю, привітно усміхнулася до гостей, коли туди розчинили двері. Туди перейшли усі і кинулись на папіроси, цигарки, що у штучних ящиках стояли на столі. Усі усілися і задиміли. Через хвилину від диму вікон не стало видно, серед тих хмар чувся прихильний гомін, регіт, а з столової доносилося гарчання столів, брязкіт посуду, що убирали лакеї.

— Може, хто пулечку зіб'є або на потуху стаканчик-другий пуншу вип'є? — спитався Колісник.

Багато зразу схопилося і закричали:

— У єралаш! преферанс! вінт! бакара! — Столи знову загули, і гості, розбившись на невеличкі купки, розсілися різатись у карти.

Лошаков зібрався додому.

— Ваше превосходительство! А може б, і ви у карточки? — спитав Колісник.

— Вы же знаете, что я враг картам. Я чувствую усталость,— сказав Лошаков, прощаючись, і пішов.

Колісник потягся за ним, щось на ходу говорячи. У коридорі він зостановив Лошакова.

— Ваше превосходительство! — обізвав він знову його.
— А може б, ви трохи спочили? Та тоді вже і вечорок з нами провели. Я вам хатку таку прибрав — і муха там не замутить спокою.

Лошаков постояв, подумав.

— Нет,— одказав він.

— Ну, хоч подивіться. Ваше превосходительство! На одну хвилину. Подивіться ж можна, у гріх не впадете. Тільки подивіться.

І трохи підпившого Лошакова він узяв під руку і повів коридором. Аж на самому кінці, геть у глухому кутку він ткнув ногою у двері й увів Лошакова у невеличку пишно нарядну хату. Вікна її виходили якраз у садок, і широколисті кленки та пишні липи заглядали трохи не в розчинені шибки. Тихий вітерок ходив по хаті, прохолода

зеленою тінню окривала її. Невеличка хаточка розбита була надвоє зеленим пологом. Колісник підвів Лошакова і зразу одкрив полог. Звідти, неначе ласочка, випурхнула пишно розряджена Христя і мала була проскочити.

— Стой! — гукнув Лошаков, запопавши її у свої обійми.

Колісник закрив полог і на пальчиках вийшов з хати, зачинивши за собою двері.

Сонце було на взході. Його ясні стяги, розіславшись по землі, обливали її рожевим сяйвом. У хаті не сиділося. Тягло у садок, на свіжу прохолоду. Колісникові гості все один по одному розходилися. Хто додому спочити, хто прогулятися. Зостався тільки Проценко та Рубець. З ними, як з давніми своїми знайомими, сидів Колісник і кружав. Проценко потягував старе смаковите винце, Рубець смакував крутий та солодкий чай, як звав Колісник пунш, а сам хазяїн тяг сірка за хвіст. Проценко був, як стіна, білий і божевільно розводив по боках очима. Він то починав звисока розмову, то, зразу рвучи її, переводив на жарти. Рубець увесь у плямах, червоних з білими, махав рукою та хитав головою. Колісник, червоний, як стиглий кавун або печений рак, знай, пришивав квітки то тому, то другому, перекидаючи чарку за чаркою. Він пив і за здоров'я гостей, і за здоров'я жінок їх і малої дітвори. Здається, не було кінця-краю тим здравицям, не було кінця-краю випиванню.

— Ох-хо-хо,— якось натрапивши хвилину, коли умовк Колісник, зітхнув Проценко.— Ось незабаром і собраніє.

— Начхати на його! — крикнув Колісник.— Хочете, я вам звірка покажу?

— Якого звірка?

— Самого як є заморського. Ходімо.

І він, забравши під руки Проценка і Рубця, потяг їх за собою.

Не сама ж я йду,
А ведуть мене...

Приспівуючи, ішов Колісник коридором. Ось він пхнув одні двері, котрі в грюком розчинилися до п'ятки, далі другі і одним махом упхнув Проценка і Рубця у невеличку хатину. Сонце, прокравшись крізь густу листву золотими віхтями, розстелилося на стінах, по долівці. Ясна довга стяга тріпалася над пом'ятою кроваттю, полог над котрою був відкинутий. Постіль зім'ята, а на постелі в одних сорочках лежали Лошаков і Христя. Він гостро дивився на незнайомих, а вона, пригорнувшись до Лошакова, лукаво зорила своїми ясними очима.

— Что вам? Чего вы? — гукнув Лошаков, дивлячись, що увійшовші, мов укопані, стояли у порога.

Від Лошакового крику вони були подалися назад до дверей. Двері зачинені і хтось їх придержував. Проценко постукав.

— А що, бачили? Відчиняти двері? — сказав Колісник. Очі його стрілися з гострим поглядом Лошакова.

— Ох, вибачте, ваше превосходительство! Це ми прийшли подивитися, чи вам добре спати. Це мої хороші

знайомі, земляки, не бійтеся нічого,— додавав він, указуючи на Проценка і Рубця, котрі, мов зайці, метнулися чимдуж у розчинені двері.— Вибачте, бога ради! — уклонившись, сказав він, виходячи і зачиняючи за собою двері.

— А що, бачили звіра? — спитав Колісник.

— Ох! Костянтин Петрович, Костянтин Петрович! Гріха ти не боїшся,— казав, хитаючи головою, Рубець.

— Який там гріх, Антон Петрович. А ще і в вісімдесят...

— А то що за звірок з ясними очима? — перебив його Проценко.

— Не пізнали? Лисиця! настояща лисиця! Ось постійте, вирядить вона вовчика-братика, сама прийде сюда.

— А Лошаков сей бідовий! — одно дивується Рубець.— Який замолоду був і на старості літ не покаявся. Жінка... діти... От і хоти ти добра.

— А ти, земляче, не каркай, як та ворона. Наша хата скраю: чув — не чув, бачив — не бачив,— остерігав його Колісник.

— Та я не те. Я не того,— правувався Рубець.— А те, що тобі, Косте, не минути пекла: на все ти підоб'єш, до всього призведеш.

— Треба ж чимсь горлатому панові пельку заткнути.

— Ой, і голова ж твоя лиха! Не минути їй Сибіру.

— І там люди! — одказав Колісник і, махнувши рукою, додав:— Давай краще вип'ємо! Вип'ємо за здоров'я наших молодих! Ура! — і, випиваючи, він гуконув на всі хати.

— Та хто то така? — допитувався Проценко.

— Ат, нетерплячий! Підожди — сам побачиш. Своїми очима уздриш. О! Уже пан і поїхав! — скрикнув він, дивлячись у вікно, проз котре промчався на звощикові Лошаков.

— Ага, знає кішка, чиє сало зїла. Удираєш? Не втечеш моїх рук! — посварився він йому услід кулаком. Потім повернувся, постояв, хитаючись, і гукнув на усі хати: «Доню-ю! донечко!»

— Чого, папаша? — одгукнувся чийсь здалека тонкий жіночий голосок.

— Ходи до мене! Ходи, моя дитино! — знову гукнув на всю хату Колісник.

— Чого, папаша? — обізвалась на порозі у пишному народному уборі молода і хороша дівчина і, забачивши чужих, потупилась, почервоніла.

— Бачив, Антоне, Христю, що в тебе колись служила? Бачили її? — повернувшись до Проценка, спитав Колісник.

І той, і другий, вилупивши баньки, дивились на вродливу дівчину. А вона тільки кинула на їх лукавий палючий погляд, сплеснула у долошки, скрикнула: «О, моя матінко!» — і чимдуж вискочила з хати.

На третій день по городу ходила чутка про обід Лошакову. Перешіптувались люди, хто що їв, скільки хто випив. Кого з панів п'яного додому одвезли, хто сам рачки плазував, а, згадуючи про Лошакова, тільки

похитували головами. Не бісовий Колісник — і такого пана осідлав! От ти й знай!

— Та то брехня! — не вірили другі.— Лошаков давно на його зуби гострить. Постойте! Одкриється собраніє, він його з кістками глитоне.

Одкрилося і собраніє, і недовірки своїми очима побачили, як Лошаков падав коло Колісника, руку йому подавав не згорда, як пан, а по-приятельській заговорював з ним, шуткував, хоч Колісник по-давньому був низькопоклонний і ввічливий.

Коли прийшлося судити про справу управи і коли другі почали були потріпувати потроху членів, Лошаков мовчав. Коли ж пристали до його, він нехотя якось одказав: «Ми хоч і не бачили досі ніякого великого діла від їх, оже не вірити своїм виборцям теж не варт». І цим словом закував усім роти.

— А що, покурили? — спитався над ухо Колісник Рубця, ударивши його по плечі.

Той, дивуючись, подивився на Колісника і, жахаючись, геть одсунувся, наче од сатани.

IV

Всього в семи верстах від Мар'янівки примостився Веселий Кут, невеличка слобода з великим панським двором на горі, низкою людських хаток, котрі, мов сторожі, оповили його з одного боку, заглядаючи в темні води чималого ставка. На другий бік з гори збігав густий садок і слався всюди по долині ген аж до буйного лісу.

Столітні дуб'я, височенні осоки, широколисті кленки та темно-зелені пахучі липи, мов зачаровані лицарі, стояли в тім лісі, розпускаючи кругом себе широченне гілля, покрите густою непроглядною листвою. Поміж ними то там, то там тяглися з землі молоді парості, тонкі та гнучкі, чекаючи простору та сонячного світу, щоб і собі убратися у силу і буйнути навперейми з своїми дідами. По широких полянах кущі калини та орішнику порозпускали тонкі гілки аж додолу. Березка, хміль укривали їх своїми довгими батогами, прикро позираючи угору на столітніх лицарів і шукаючи поблизу гілки, щоб, стрибнувши, подратися по стовбуру ген-ген до тії кучерявої шапки, на котрій звели гніздо орли-клекоти.

Буйний та чудовний ліс! Кругом його і поверх його ходить-віється вітер поволі, сонце пригріває зверху, а всередині — завжди тихо, завжди тінь зелена та прохолода темна. Там, у гущавині молодого гілля, ціла орда усякої пташні завелася: чижі, кропив'янки розсипають своє цьомкання, горлиці туркочуть журливу пісню, лісові кішки перегукуються, зозуля кує літа, горобці несамовито жирують, а солов'ї розлягаються на увесь ліс заливним щебетанням. Здалека чується — клекоче орел, лопотить своїм носом бушель, сова стогне божевільним реготом, кряче ворон, а кібці, мов метелики, в'ються понад гіллям, випискуючи жалібно-голодну пісню... Ліс гомонить, мов живий, на тисячу ладів, на тисячу голосів.

Весела, чудова місцина! Кращої і прикладнішої назви, як Веселий Кут, не можна було пригадати їй. Колись княжеське гніздо, в котрому вигодувалось і вилетіло в світ чимало нових князів, з кріпацькою волею почало осуватися — пустіти. Старий Баратов, склепивши свої уста і очі, кинув його на утіху молодих синів, котрі і сіли і пали у столицях. Тихий простір і незамутна тиша, видно, не дуже-то тягли до себе молодих баратинят, і вони, поховавши батька, розлетілися швидко туди, звідки знову прилинули. Веселий Кут осиротів. Без догляду, без призору почав пустіти та осуватися. Колись биті каменем та устелені пісочком стежечки позаростали споришем; перед палацом, де штучними кружками розстилялися ще штучніші квітки, поріс бур'ян та чорнобиль, заглядаючи у дзеркалові вікна палацу, з половини перебиті. Непогода, дощі та вітри буйні пошпучували самий палац; ознака давньої розкоші та кріпацького лиха, стояв він на горі та лякав дітей з слободи своїм страшенним видом. Уночі сови та сичі покрикували у йому на всю околицю, а люди казали — то куці, між ними заходили страшенні перекази про чортовину, відьом, вовкулаків та другу нечисть.

Не злякався всього того Колісник, купуючи Веселий Кут у Баратових. Правду кажучи, його вабив не розкішний палац, а столітні дуби в лісі, котрі він мав повернути на земську потребу і тим окупити ті п'ятсот десятин поля, котрі навкруги облягали дворище. «Маєток стоє тридцять тисяч,— думав він.— Земля там добра, родюча. Земля

тепер в ціні — по п'ятдесят карбованців десятину не купиш, а коли й по п'ятдесят, то сама земля двадцять п'ять тисяч. На ліс та дворище п'ять тисяч застається. З одного палацу, коли його розібрати, цегли тисяч на три дістанеш, а крім же його хата для управителя зовсім ще нова, кухні, конюшні, теплиці, комори, і все те камінне... Ліс іде за дурницю. А за його, коли тільки з розумом продавати, не двадцять вибереш. Дістається маєток в десять. Це по двадцять рублів десятина. Дій його честі!» — крикнув з радощів Колісник і не побоявся заплатити Баратову за Веселий Кут земські гроші. Він боявся тільки одного, щоб не обплутали, бува, вороги його на земському з'їзді. Поговір про ту куплю все ріс та ширився. Всі кричали: он як з земськими грошима шикують. Колісник не раз тяжко та важко задумувався. Тепер, коли з'їзд минув благополучно, коли, дякуючи обідові та Христі, Лошаков не замовив слова про ту куплю, Колісник знову ожив, наче на білий світ народився.

— Моя пташечко-канарочко,— лащився він до Христі.— Діждемо літа, я тебе у таку сторону завезу, у яку тобі і не снилося. Пригадай тільки: оце тобі гора, на горі у гущавині садка хата, по один бік під горою став, по другий — ліс. Ліс — як бір, просторий та буйний. У в одній льолі, а то і голісінька бігай по йому — ніхто тебе не побаче, хіба співучі пташки привітають тебе.

— А соловейки там є? — спиталася пестливо Христя.

— І соловейки, й зозулі, й чижі. Якої-то пташні немає?

Христя, як навісна, схопилася з місця і, плещучи в долошки, забігала по всіх хатах.

— Боже, боже! — гукала вона.— Приспи мене на всю осінь і зиму, щоб я і незчулася, коли весна настане. Щоб прокинулася я — а надворі весна. Або поверни осінь у весну. А то ще довго так дожидати. Господи, як довго. Підуть дощі осінні, розквасять усю землю. Туман оповіє увесь світ — дихати нічим. Сиди в хаті та скній. А там ще зима: сніг, морози. І знову сиди в хаті, не потикай носа надвір, бо відморозиш. І тоді тільки весна. О, господи, як довгої

— Дурочко моя! Більше ждали — менше зосталося.

— Де ж той рай? Як він зветься? — попитала, заспокоюючись, Христя.

— Веселий Кут зоветься.

— Веселий Кут? Веселий Кут. Це біля Мар'янівки?

— Він самий. Знаєш?

— Чула про його. Там палац є. У Мар'янівці такого страховища наговорили про той палац.

— Чого не набрешуть. Звісно, пустує дворище. Без призору валиться.

— Ти мене і в Мар'янівку повезеш?

— Повезу, доню.

— Я в церкву туди поїду. У церкві застану усіх своїх знайомих. Вони не пізнають мене. А я кожного пізнаю. Ото буде радість! А що, як твоя жінка та приїде туди і накриє мене з тобою? Чого ти, скаже, сяка-така? Та й остриже мою голову, оці кучері шовкові?

— І пригадуєш ти все таке нелюдське. Не приїде вона без мого дозволу. Не посміє. Заживемо ми з тобою там, як перші люди жили. Знаєш, як Адам з Євою? Голісінькі...

— І в Колісника, як угіль, загорілися очі.

— О-о, старі, старі, з вас усе лихо встає! — лукаво посварилася Христя.

Колісник притис її до себе і своїми товстими губами смачно цмокнув в почервонілу щічку...

Настала осінь: дощі, тумани, калюка невилазна. Христя за всю осінь з хати не виходила: сиділа та від нудьги вишивала сорочки. Намережала та нацяцькувала і собі, і Колісникові. Та хоч би тобі прийшов хто, обізвався живим словом. Якось раз забіг Проценко до Колісника по ділу. Христя сховалася. Вони довго об чомусь балакали. Проценко навіть аж гарячився.

«Він, здається, ще більше покращав»,— думала Христя, дивлячись крізь двері у щілинку.

Увечері до чаю вийшла і Христя, сам Колісник покликав. Чай пили купно. За чаєм Проценко розбрехався — все такі смішні побрехеньки вигадував: Христя так реготалася, а Колісник тільки понуро поглядав на неї.

— Ти щось дуже сьогодні реготалася,— сказав він їй, коли пішов Проценко.

— А що?

— Нічого. Чи не захотілося старого замінити молодим? То гляди!

Христя нічого на те не одказала, тільки дала собі слово більше не виходити ніколи, коли Проценко буде. Так вона і робила.

Раз Колісник сам кликав, та вона не вийшла, сказала — недужа. Колісник радів. «Видно, молодчики далися узнаки»,— думав він.

Христя діждала неділі, убралася якнайкраще і пішла. Там на улицах люду-народу, як черва, та так і в'ється, так і снує.

Христя наділа чорну сукню, оторочену сивим смушком, сиву смушеву шапочку. Мороз зарум'янив і без того свіже її лице, видавив, наче маляр вивів, круглі викраски на пухких щоках. Така Христя хороша, пишна та свіжа, наче червона ягідка серед білого квіту. Хто не йде — задивиться на неї.

— А це хто така? Хто ця невідома? — щораз почувала вона, коли переходила повз купу людей.

— Та це ж содержанка Колісникова.

— Оце вона? О-вва-а! Та й важна, враг його матері!

Між чималою купою панянок та молоденьких панійок вона запримітила Проценка. «Ану, признає?» — подумала і направила прямо на його. Проценко ішов посередині і щось щебетав, і регіт молодих панянок весело роздавався навкруги і підохочував його до нових переказів. Христя наближалася все ближче та ближче, уже скільки цікавих очей з-під чорних брів уставилися у неї. «Хто се?» — донеслося до неї таємне шептання. У ту хвилину Проценко глянув на неї. Здається, грім би так не

злякав його бистрого погляду і не обірвав веселої розмови, як та несподівана стріча. Погляд його, як стріла, пробіг і зникнув.

— Ти змерзла? — обернувся він до білявої панійки, що йшла з ним під руку.

Пані та щось пропищала, вони розминулися. Христя пройшлася ген вподовж улиці і, повернувши на другу, поплила тихо додому. Надворі смеркалося, мороз дужчав, загорялися ясні зорі у темно-зеленому небі, світилися ліхтарні по улицах. Гомін потроху стихав, по улицах носилися швидкі скрики поспішаючих додому. Христя ішла тихо, повагом. Їй було досадно. Бач, дома готовий руки лизати, а на вулиці стріне — одвертається. Де ж пак: він з панянками гуляє, а я що?.. Содержанка Колісникова та й годі... Від туги у неї аж серце стиснуло. Похнюпивши голову, вона, наче що загубила, сумно плелася додому. Коли се:

— Здрастуйте! Гуляєте? — і перед нею, наче з-під землі, виріс Проценко. Вона мовчала.

— А Костянтин Петрович дома? — попитався знову Проценко.

Христя гнівно глянула на його.

— Чого ви лізете до мене на самоті? Чого вам від мене треба? — неласкаво обернулася вона до його.— Хіба вам мало було мого дівоцького віку?

— Ви сердитесь, що я не поздоровкався з вами на вулиці? Там жінка моя була. А з вами я стрівся так

невзначай, що поки надумався поздоровкатись — ми вже розійшлися.

— Та я одного тільки хочу знати: навіщо я вам нужна?

Проценко щось замолв про давнє, таке хороше та так швидко минуле.

Христя рада була, що недалеко се було квартири. Вона мерщій скочила на рундук і з усієї сили дьорнула за дзвоник. Їй відчиняти вибіг сам Колісник.

— Костянтину Петровичу моє шанування! — любенько замовив Проценко.

— А, це ви?

— Проводив ось їх,— сказав Проценко, указуючи рукою на Христю, що не пішла, а побігла по східцях нагору.— А тепер іду додому. До зобачення.

— К бісу! — тихо прогук Колісник, замикаючи перед ним двері.

— Де се ти підхопила сього жевжика? — суворо поспитався він у Христі, увійшовши в хату.

— А я знаю, чого він ув'яз? — не менше гнівно одказала та.

Колісник, стиснувши брови, подивився у вид їй і прогук:

— Гляди лиш! не дуже з жевжиками водися, бо як раз та два — загурчиш з хати!

Увесь вечір Колісник був такий неласкавий та неговіркий. Христя теж мовчала. Чорна кішка пробігла поміж ними і сполохнула той лад, який досі був до її, той щасний покій, якого вже давно не мала Христя. А їй

найбільше усього бажалося і ладу, і покою в житті. Коли вона здумала про своє прошле, що ганяло її по всьому світі, як той одірваний листок од гілки, у неї на серці похолонуло від її сварки Колісникової.

— Татусю! Ти сердишся на мене? Який ти сердитий! — пестливо заговорила вона до його, коли потушили світло.

І вона розказала йому все, що їй случилось того дня. Як стрілася з Проценком, як той не поклонився їй і як знову стрів її біля квартири.

— Гляди, не бреши! — ласкаво одказав Колісник, горнучи її до свого товстого тіла.

Після того Христя дала собі зарік більше не йти на гулянки. Вона сиділа у хаті і дожидала весни, коли земля уквітчається квітом, а дерева — листом.

Того року весна, як на те, забарилася. Уже й паска не за горами, а сніг і не позначається, і дні такі ясні та сонячні, а морози беруть своє. Аж після паски пішли дощі та настало тепло. Неначе помелом, за три дні змело сніг, з землі показалася перша зелень — проліски, фіалочки. Ті перші квіти ранньої весни так радують серце, наче п'яним трунком сповнюють душу. Перевиті журбою думки облягають голову, заносять кудись далеко, у ті радісні світа, у ті жадані сторони, які малює тільки одна думка і яких чоловікові довіку не доведеться бачити.

Задумувалася і Христя про свою поїздку в Веселий Кут. Хата їй здавалася такою тісною та душною, город — курним та непривітним. Їй хотілося на простір, на

безкрає поле, над яким тільки вітер грає та сонце пересипа золотим промінням, на широкі луки, що вкрила трава їх, наче шовковим килимом, у темні кучеряві гаї, у непрохідні ще темніші ліси, що здалека здаються такими синіми. Там на тім просторі, серед польового чистого повітря, вона погуляла б, як пташка вільна, під привітною тінню зеленого гаю спочила, набираючи сил на нову гулянку. А Мар'янівка? Рідна хатина, де вона виростала... що з нею сталося? А подруги, з якими вона ділила і радість і горе, де ділися?.. У Христі дух захоплювало у грудях, коли вона про те згадувала... «Все. боже, перенесу, перетерплю, тільки перенеси мене у той рай щонайскоріше!» — молилася Христя і встаючи і лягаючи.

Дні минали за днями, спершу теплі та привітні, а далі жаркі та душні.

— Татусю! та коли ж ми поїдемо?

— Скоро, скоро,— казав той. З весною V його почалася біганина по службі, коли не в канцелярії сидить, то по повітах ганяє. Було так, що Христя сама, як навісна, по тижню просиджувала у хаті.

Прийшлося виїхати аж у маї. Колісникові треба було їхати у N повіт містки лагодити та греблі гатити. Стояла дощова година.

— Хочеш, поїдемо?

— Хочу, хочу! — кричала рада Христя. І на другий день ранком вони зібралися. Яка була щаслива Христя. уздрівши після скількох літ безкраї поля, переписані і

вподовж, і вшир довгими ланами, невеличкі кучеряві гаї, села, все однакові села, такі схожі з її Мар'янівкою, що вона за кожним разом все допитувалася: чи се не вона?

— Ще довго до неї! Надолуже трястися, поки доберемося,— одказував Колісник.

Тільки другого дня під вечір добралися вони до Мар'янівки, та й то Христі не довелося її побачити. Поки проїжджали село, Христя, знемігши, спала. Ген уже недалеко від Кута вона прокинулась.

— Ось тобі і Кут зараз,— сказав Колісник, указуючи на ряд хаток, що, наче поясом, оповив круту гору.

— А Мар'янівка?

— Чого ж ти спала? Проспала, галочко.

— І не збудить мене? Господи! — з жалем вимовила Христя.

— Побачиш ще. Не за горами. Краще полюбуйся Кутом.

— І він вказав рукою на гору.

Сонце сідало і з-за гори червоним світлом обливало колись панське дворище. Червонів посеред гори палац, палаючи рожевим огнем, білили хатки унизу під горою, купою огнища відбивав ставок нижче їх. Від палацу по другий бік гори хвостом униз збігав садок, за садком по долині послався темний, аж чорний ліс ген далеко-далеко, що й оком не скинеш, тільки його столітнє дерево обпирається у край темно-синього неба. Шлях, наче гадюка, повився на гору. Потомлені коні і без того не бігли, а на гору ледве тягли віз помалу. І чим вище вони піднімалися, тим все краща та краща картина

вистилалася перед Христиними очима. Сонце, наче діжа, котилося аж по землі, розстилаючи навкруги пучки щирозлотого проміння, здавалося — земля горіла і ясні язики ті! пожежі віялися понад нею, сягаючи аж до неба. Яри та долини чорними купинами островів здіймалися серед того огнистого озера, ставок, наче дзеркало, відбивав у своїх тихих водах усю гору з слободою, а на праву руч темний ліс, мов велетень, мостився спочивати. З слободи доносився крик людський, заводи скотини, а в лісі, аж розлягалися, щебетали солов'ї. Христя не одривала очей від тієї чудовної краси. Тй здавалося, вона тихо піднімається у якесь зачароване царство.

— А гарно тут як! — скрикнула вона, сплеснувши в долшки.— Стійте, стійте! Я піду пішки, я пташкою полину на ту гору.

І, вискочивши з воза, вона чимдуж подрала не шляхом, а напрямець. Гора така крута, так і сунуться ноги. Христя хапається за торішній бур'ян руками, карабкається, мов по драбині. З-під ніг з грюком сунуться чималі шматки глини... а вона одно чеше, одно чеше, тільки її червона сукня майорить у вечірньому посутенілому повітрі.

— От дивись, здуріла зовсім з радощів! — сказав Колісник, не спускаючи очей з Христі.

Поти він з'їхав на гору, Христя уже стояла там на самому краї зеленого моріжка і обдивлялася околицю.

Сонце зовсім сіло. Над тим місцем, де воно спустилося, стояв тільки рожевий стовп світу — так буває, коли занесеш світло за стіну: огню зовсім не видно, тільки

сяйво від його ясным хвостом віється над тим місцем. Увесь захід, мов сором'язлива дівчина, загорівся рожевою краскою. Над землею лягла легенька тінь вечора. Потемнів і ставок, посутеніла слобода, виблискуючи білими хатками, здавалося — все те тихо тонуло у якомусь рідкому тумані, з другого боку тільки садок з лісом чорнів, здаючись безоднім темним яром. Поза спиною у Христі пробіг легенький мороз.

— Господи! Який хороший світ, який красний! — зітхнувши, мовила вона і пішла до воріт настрічу Колісникові.

— Заморилася, дурочко? — спитався той, висовуючись з халабуди.

— Ні, не заморилася,— весело щебетала та.— Від чого? Серце тільки дуже б'ється.

— То-то: не вмер Данило — болячка вдавила,— зареготався Колісник.

— Здорові, панотче! — роздалося коло їх, і Христя, озирнувшись, побачила коло себе низеньку при землі бабусю.

— Здорова, Оришко. Чи це ти ще?

— Та ще, слава богу, паночку. Все вас ждемо. Наказували з міста — будете учора. Цілий день ждали, а вас немає. Думка, може, роздумали уже й не приїдете.

— А я от узяв та й приїхав. Та ще й не сам. Он подивися, яку кралю до тебе на поправку привіз.

— А це ж хто такий? — спитала бабуса, підступаючи до Христі і заглядаючи прямо їй у вічі.

— Яка хороша паняночка,— мовила, усміхаючись.—
Позвольте мені вашу рученьку поцілувати.— І не встигла
Христя похопитися, як Оришка своїми жорсткими устами
торкнулася її пухкої руки. Христя так і зайнялася уся
вогнем від того поцілунку. Їй стало так соромно, так
соромно!

— А Кирило де? — спитався Колісник.

— Кирило, паноченьку? Ждав-ждав цілий день вас, а се
під вечір пішов чогось на слободу.

— Чого ж ти нас держиш надворі? Веди вже в хату.
Покажуй, які горниці наготовила ти сій панянці.

— Тьфу! дурна я. Розбазікалася тут з вами і забула, що
на те хата є,— промовила бабуса, повернулася і, як
підстрелена утка, коливаючись з сторони на сторону,
посунула уперед.

— Для паняночки я таку горничку прибрала, що за
чудо: уранці сонечко прийде — поздоровкається, а
ввечері, одходячи до спокою, попрощається. Горничка як
гніздечко: і тиха, і спокійна, і весела. З вікон усе
навкруги видно, мов на долоні. Ось побачите, моя
паняночко! — повернулася до неї і шурхнула в темну
темноту сіней.

Коли засвітили світло, Христя глянула на Оришку:
низенька та мала на зріст, лице неначе вив'ялене та
висушене, рот увалився, підборіддя угору задралося, ніс
униз похнюпився; одні очі жевріли спідлоба в глибоких
ямах, мов хто туди по жарині укинув. Не будь тих очей,
такою страшною Оришка виглядала, мов засушена жаба,

скорючивши свої ніжки. Одні очі весело грали і приязно освічували некрасиве обличчя.

Задивилася Христя на Оришку, та не менше і Оришка задивилася на Христю.

— От і хороша ж ти, моя панночко.— зашамкала вона беззубим ротом.— личко твоє — як яблучко наливчате, очі — як зірочки у небі, брівоньки над очима, мов веселки над землею нависли. Щасливі твої батько та мати, породивши на світ таку красуню.

— Нема в мене, бабусю, ні батька, ні матері,— не знаючи, що їй казати, промовила Христя.

— Немає? То ти сирітка, моя рідная? Ох! гірка сирітська доля! Та хране тебе, видно, господь,— торохтіла стара і, підскочивши, ткнула носом у Христину руку.

— Не цілуйте моїх рук, бабусю,— попрохала Христя, струснувшись, мов у лихоманці.

— Не любиш? Не буду. Де вже? Стара, незугарна і поцілувати. Молодчика б сюди молодого...— і стара якось чудно запитала. Підборіддя її захиталося, ніс піднявся. Христя побачила тонкі, мов засохлі, губи і чорну прогалину беззубого рта. Боже! зроду-віку вона нічого страшнішого не бачила. Відьма! — ударило їй у голову, і, тремтячи, вона геть поступилася. А Оришка одно стоїть, утопивши у неї гострі очі, не стуляючи рота... регоче то вона? чи проглинати її наміряється? Це зразу, перевівши погляд на товстого та заплившого потом Колісника, що тут стояв і, як кіт на мишу, собі дивився на Христю, стара почала швидко-швидко:

Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться...
Якби таки молодий, молодий,
То по хаті б поводив, поводив.

Наче хмара насунула на ясне обличчя Колісникове:
брови стиснулися, а очі, як шила, угородилися в
непоказне обличчя старої.

— Слухай, стара. Коли з розуму вижила, то держи і язик
за зубами,— суворо почав він.

— Немає їх у мене, паноченьку,— весело заговорила
Оришка,— ще тридцятого року повипадали. А коли я що
лишнє сказала — вибачте. Стара — дурна.

— То-то ж. Сама добре знаєш, то й не базікай. А краще
нам самовар постав.

— Добре, паноченьку. Це не велике діло. Зараз
поставлю. Вибачте мене.— І з поклоном, мов та жаба,
поплигала з хати.

— Ти не слухай дурної баби, що вона знічев'я плеще,—
повернувся до Христі Колісник.— Стара відьма, видно, за
зводні зубів позбулася, а все зводня не злазе з язика.

— Та нехай їй всячина. Вона така страшна, що я її аж
боюся.

— Боятися її нічого. Та й слухати не треба. Люди
кажуть, що вона відьма, а по-моєму — з ума вижила та й
годі...

— Вона одна на все дворище?

— Ні, з чоловіком.

— Та з жінок — одна?

— Одна.

— Я з нею однією не буду. Їй-богу — я її боюся.

— Боятимешся — візьмеш з слободи дівчину,— сказав Колісник, позіхаючи.— Оже мені щось спати хочеться,— додав, ще раз зіхнувши.

— З дороги. Перебився. Мене всю мов хто хитає.

— Коли б самовар давала мерщій — та й спати. Завтра вже повідному обдивимоя. Прости, господи, і помилуй! — утретє зітхнувши і хрестячи рота, сказав Колісник.

Самовар не забарився поспіти, не забарилася Христя і чаю заварить. Колісник після чаю мерщій пішов у кімнату спати, Христя залилася у світлиці сама. Вона начала обдивлятися своє гніздо.

Світлиця — висока простора хата, рівно вибілена; шестеро вікон, по двоє у кожній стіні, видно, гаразд освічували її удень. Тепер вони всі повідчинені, і вечірня прохолода з темнотою ночі уривалася в хату, не зовсім ясно освічену лойовою свічкою. У передньому кутку божниця, коло неї стіл, всюди під стінами плетені стільці. За грубою, що виходє з кімнати в світлицю, під глухою стіною, стоїть ліжко з пухкими перинами, з білими подушками. Від столу, де Христя сиділа, воно тільки-тільки манячило з-за груби. «А справді, гарна хата, весела»,— подумала вона і кинула погляд на двері, що вели з сіней у світлицю. Вони були розчинені, чорна прогалина їх, як сажа, чорніла. При нагорілій свічці Христі здалося, наче в тій темній сутанині щось ворухиться сіре.

— Хто то? — скрикнула вона і схопилася.

— Се я, панночко! — обізвалася Оришка уже біля неї. — Злякалися? — усміхаючись своєю чорною прогалиною замість рота, попитала вона, заглядаючи Христі у самі очі.

— Се ви, бабусю. А я думала — чужий хто,— одходячи з жаху, одказала Христя.

— Се я, я. Не лякайтеся. За самоваром прийшла. Може, там і мені чайку залишилося? Люблю я чайок,— торохтіла вона, зазираючи більше носом, ніж очима, у розчинений чайник.

— Є, є там чай. Беріть, бабусю, та й пийте. Оце вам і сахар.

Стара ухопила однією рукою самовар і, поставивши його під плече, другою потяглася за сахаром. Христі здалося — то не рука людська, то жаб'яча лапа, така чорна та в зморшках, а пазурі, наче в кота, гострі. Загарбавши своїми кігтями чимало грудок, вона зникла у темноті сіней. Не встигла Христя перевести духа, як Оришка знову біля неї, бере чайник, стакани.

— Може, вам переслати постельку? — питає, усміхаючись.

— Спасибі, бабусю. Не треба. Я вже сама.

Оришка повернулася йти.

— І нічого не треба?

— Нічого, бабусю. Ідіть спати, і я зараз ляжу.

— Гаразд. Тільки ось що. Нащо ви мене бабусею зорете? Яка я вам бабуся? Пупа я вам не різала. Що стара я здаюся, то ви, лишень, гляньте,— і, се кажучи,

вона провела своєю чорною рукою по виду. Христю наче хто у груди пхнув, по голові вдарив, світ перед очима потемнів, і тільки одна іскорка десь далеко-далеко жевріла. У тому мороці, їй здається, стоїть біля неї невеличка дівчинка, личенько як кулачок, а очі як зірочки, і так вона сміється до неї ними приємно. Христя скрикнула, і знову замість дівчини стояла перед нею та ж сама баба Оришка, похитуючись з реготу.

— А що, бачила, яка я баба? Не зовіть же мене бабусею, зовіть мене Ориною, як покійник пан звав.

Христя незчулася, коли вона і з хати вийшла, так перелякалася. «О, господи! Вона справжня відьма»,— промовила, приходячи в себе. І мерщій кинулася, позачиняла й позащіпала вікна, зачинила двері з сіней. Мала була й закрутити, та не знайшла ломаки. Непокійна, з похолоділою душею, вона хутко розділася, вихопила коц з-під подушок, дмухнула на світло і мерщій стрибнула на ліжко, покрившись коцем з головою.

Тихо, темно... І під землею темніше не буде. А Христя ще дужче заривається у подушки, ще більше загортається коцом. Не дивлячись на літню теплоту, її мов лихорадка б'є, змерзла вона, тремтить уся. Перед очима жовте кружляє колісце, ясні іскорки скачуть. Вона дужче жмурить очі, а іскри, мов хто роздимає горно, так і літають на всі боки... Морозом сипнуло з-за спини, у душі, мов у льоху, похолонуло. Чується голос Оришки: «А що, будеш звати мене бабою? Яка я баба?..»

Увиджується невеличка дівчинка... Христя умира з ляку і, сама не примічаючи коли і як, розкрилася.

У хаті, мов кішка, бігала по стіні ясна пляма. От хоче добратися до долівки і стрибне на стула, потремтить, потруситься на йому та й знову побереться назад. «Що воно? де воно взялося? Невже то місяць зійшов? Так, так. То він, то його іграшки-забави. Іч, хитрий, з-за стіни хотів мене злякати. Постій же, я встану, доберуся до вікна».

І їй здається, що вона вже біля вікна стоїть... Унизу по долині чорніє ліс, з-за гори хмарою суне сірий туман і стелеться поміж деревом, мов дим той, обгорта він кожну деревину. Куріє земля, а місяць, виставивши половину свого кола, регоче. «Ну, ну,— каже він,— стелися і вкривайся. Настав твій час покою. Дай і мені позирнути. От і мене ждуть не діждуться».— «Хто там жде тебе, переполовиненого?» — чується голос унизу. «Он глянь на палац. Та й спи собі, не ворущися»,— одказує місяць і зразу на піваршина стрибнув угору. Вся долина укрилася, наче рядом, густим туманом. Туман досягав аж до вікна. Зате поверх його так стало ясно та видно. Христя зиркнула на палац. Там на самому ріжку оселі, на страшенній висоті, стояло щось біле, і тягнулося руками до місяця. Христя придивилася: се ж баба Оришка. Вона, вона. Ув одній сорочці, розпатлана.

— Ну, лишень, скоріше іди. Чого сьогодні так барився? — питає Оришка.

— Та лиха їх година знає,— каже місяць, стрибнувши цілі піваршина вгору.— Як почали тертись та м'ятись, поти випустили. І знають, що нічка мала, треба колись-то оббігати усю землю, ніт же, завели бенкет. Сидять, п'ють та гуляють.

— Хто ж там такий?

Місяць якісь такі сказав чудні назви, що Христя аж здивувалася. Вона зроду таких не чула, то й виговорити їх чоловікові — скоріше язика зламиш, чим виговориш.

— О-о, то звісний гуляка! — одказала баба на місяцеві доводи.— А і в нас новина.

— Приїхав-таки.

— А ти почім знаєш?

— Хіба не видно сліду? Я тільки виткнувся, то зараз забачив колії, а в дворі коло хати сіна натрушено, коні нагноїли.

— Приїхав то приїхав. Та вгадай з ким?

— З жінкою, — одказав місяць.

— Якби з жінкою, то б і не диво. А то таку панянку десь підхопив, що не йому, старому б, залицятися.

— Молоду, гожу? — скрикнув місяць.

— Саме в соку.

— І дій його честі! Хоч би собі хоч одним оком скинути! — скрикнув місяць і. наче дзиґа, на одному місці разів зо сто покрутився. У Христі аж у віччю замиготіло.

— Ну-ну! Я тобі дам! — посварилася на його своїм скрюченим пальцем баба.— Ви всі, бачу, шибеники

однакові. Сьогодні, дивлячись на неї, проспівала на догад буряків, щоб дали капусти, пісеньку, що не такому б старому горнутися до такої кралі. Так де тобі? Так розприндився, що ну. Злякалася я його! Хіба він не знає, що тільки примчу жінку, то не буде місця не тільки кралі, а й йому.

— О-о, ти завзята! Я тебе знаю по зірниці. Перетяла ж мене надвоє.

— А що ж ти пак щоночі унадився? Вашого брата тільки не здержуй, то заведе таке, що й світу відцуратися треба.

— Що ж вони, умісті й спати полягали? — помовчавши, спитав місяць.

— Ні, нарізно. Він, бач, не видає. Сам ліг у кімнаті, а їй віддав світлицю.

— То, може, можна і зирнути на неї? — лукаво моргнувши одним оком, поспитав місяць.

— Зирни, про мене. Тільки цур, не лабузнитись, а то і ту половину пики стовчу, як цибулину у салатівці.

Місяць крутнувся на місці і стрибнув угору. Удруге, втретє... Зразу опинився у самому вікні. У світлиці стало видно, хоч голки збирай. Це чує Христа, тягнеться ясна стяга до її щоки. Гляне, погляне — то ж не стяга, то устоньки блідні з чорними вусами. Цмок!

— Бачив! бачив! — крикнув місяць, стрибнувши з вікна і стрілою помчався до баби.

— А не витерпів-таки! Хоч раз цмокнув,— загарчала та та цап його за роги! Стриб з оселі! — і пішла вистрибом

поверх туману. Мов на ковзалці молода дівчина крутиться-ковзається, так баба-відьма, держачи за ріг місяця, пішла поверх туману. То як стріла промчиться вподовж, то піде навприсядки, то крутнеться, мов вихор, на одному місці, то пурне у сіру безодню, то знову вирне, зареочеться і піде-піде... Волосся її все довшає, більшає, чорнішає... Лице червоніє, наливається кров'ю, сорочка рожевіє, само тіло почина світитися, мов папір крізь світло, очі, як іскорки, горять. Це зразу, пустивши місяця з рук, вся огнем запалала. Місяць, блідний-блідний, як куля, помчався через усе небо і став навпроти, міниться та труситься...

Христя скрикнула і прокинулась.

V

Сонце саме сходило. Рожева зоря зайнялася над землею, зверху її простяглася чорна хмара, і від того вона здавалася ще червоніша. Рожевий світ укривав усю світлицю, по сволоках стрибали невеличкі зайчики, по кутках, куди світ не заходив, трусилася темнота. У хаті було душно. «Сон се чи проява?» — подумала, потягаючись. Христя і, як ласочка, скочила з ліжка додолу і в одну мить опинилася біля вікна. Стукнула заціпка, і в розчинене вікно полилася на неї рання прохолода. Христя була розхристана і аж струснулася, як ранній вітерок, мов жартівливий хлопчик, покрався їй поза сорочкою. Край ясного сонця саме виткнувся з-за землі, і пучок золотого променя в одну мить опинився

біля неї. Стрибнув на личко, цмокнув у жаркі устони і розсипався іскорками по її повному і, як сніг, білому лону. Христі почулося, мов її хто скропнув теплим дощиком, легенький лоскіт пробіг по всьому тілу. Христя глянула у вікно: густий туман сірими хмарами клуботався попід горою. Он його цілий оберемок одірвався і шугонув угору... крутнувся, похитався і довгою-довгою вервечкою розтягся в рожевому повітрі. Сонечко піднялося ще вище: заграла роса на траві по горі, загорілися верхів'я лісового дерева зеленим віттям. Обізвалися пташки: десь цьомкала кропив'янка, закувала віщуня-зозуля, в кущі біля самого вікна защебетав соловейко, а там, а там в тумані, мов скрипочка заграла, на різні лади та голоси заспівали сотні тисяч пташок. Все те з ранковою прохолодою мчалось прямо назустріч до Христі, вітало, пестило.

— О, боже, як же гарно тут! — уголос подумала Христя і скинула очі на палац. Вся сторона, що від сонця, горіла рожевим світом — здавалося, вона була викрашена такою краскою, зате задня туманіла в тіні. Поламлені карнизи, побиті вікна, пошпугована мазка, облуплені стовпи — все виглядало непривітним та страшним, мов то не житво було колись людське, а темні кам'яниці, в яких спокутували грішні душі. Тепер, кинуті, вони повернулися в запущені руїни. Лопухи та чорнобиль позарощували сліди до входів, по рундуках поросло моху, по вікнах дралася колюча березка і ще більше

глушила глухі мовчазні мури. Христя мерщій одвернулася на другий бік.

Там у тумані крилася слобода. Над ставком носилися густі пари, мов хто підогрів знизу воду і вона несамовито парувала. Понад ставом білілися крізь туман хатки, ген угору від їх зеленіли городи. Соняшники високо попіднімали свої жовті голови, мов становилися навспинячки, щоб мерщій погрітися на сонці, котре дугою світу збігало через гору і осідало золотим піском аж ген за ставом на луках. Вони наче сміялися, обігріваячись після нічної прохолоди, куталися та вибілялися у світовій хвилі, міняючи свій колір з зеленого на жовтогарячий або на червоно-сизий. За луками, трохи нагору, картатими плахтами виставились лани, мов хто цвітні доріжки вислав по долині, рівні та довгі, вони не знають куди тяглися, зникаючи у сизому просторі безкрайої далекості. Христя так задивилася на те освічене сонцем поле, що забула про все на світі. Там так гарно та любо, хоч покотися. Он в стороні тільки щось миготить, а то під самим небом що чорніє? Мов легка хмарка колишеться над землею, поверх неї огнем горить щось ясне. Та то ж хрест на церкві. Так, так, а то село чорніє. Та се ж Мар'янівка! Вона. Ось звідки видно її рідну сторону.

— Моя матінко рідная! Я думала, ви спите, а ви вже устали! — почула Христя позаду себе голос.

Обертається — перед нею стоїть Оришка. Така ж низенька і засушена, як і вчора була. На обличчі тільки

якось перемінилася. Правда, підборіддя її дуже виткнулося вперед і ніс насунувся на самі губи, тільки не така жовта, як учора була, і капельки не страшна, а більше ввічлива та привітна. Очі її такі веселі та добрі, мов вона ними принесла якусь хорошу звістку. Лоб високий з невеличкими зморшками, голова глухо пов'язана чорною хусткою, і тільки на висках крайки начосів біліють.

— Се ви, ба...— мала була казати Христя «бабо», та похопилася: — Орино?

— А ви таки не забули мого учорашнього наказу? — усміхаючись, питає Оришка.— Ох, паняночко! Зовіть мене хоч перебабою, уже мені не молодіти. Я учора жартувала, а ви думаєте справді? Вчора ви чи з дороги, чи, може, недужалося вам, такою виглядали сумною та невеселою. А я, знаючи сама добре, який той сум, мала була розговорити.

— Учора я була, кажете, сумна, а сьогодні яка?

— Сьогодні? Сьогодні — як ота зоря рожева та як сонечко ясна.

— Ого, яка я,— пестливо одказала Христя.

— Така, моя галочко. Коли б ви знали, яка я рада, що це ви до нас приїхали. Така рада, така рада, мовби свою рідну дочку узділа.

— А в вас, бабусю, була дочка?

— Була, панночко, була. Така вродлива, така тендітна... панського роду.

— Як панського роду? Де ж вона ділася?

— Панського, панського. Давно се було, ще я кріпачкою була... Пан узяв її до себе, та де дів, куди завіз — господь його знає. Казав — до школи здам. З того часу і не чула і не бачила її ніколи. Може, вмерла вже, а може, панує. Господи! Що б дала я, коли б побачити її хоч перед смертю. Одна ж, одна, як те зернятко, та й ту одірвали від матері.— Баба так скривилася, мов її хто обценьками здавив, і дві гірких сльозини покотилися по старому обличчю.— Отаке-то буває! — сказала вона, протираючи очі.— І от тепер, коли забачу кого, зараз і придивляюся, чи не моя, бува, кров, не моя утіха молодого віку? Учора, як ви сказали, що нема ні батька, ні неньки, так і подумала: се ж вона, моя сирітка.

— Ні, бабусю. Я знаю свого батька і свою неньку.

— Знаєте. Хто ж вони були?

Христя зам'ялася.

— Багато, бабусю, казати.

— А багато, то хай іншим разом — кращим часом. Ви ж до нас на все літечко прибули?

— На все, бабусю.

— Ну, то й слава богу. Вигулюйтеся в нас та викохуйтеся. Ви й так нівроку вам, а в нас поживете, зразу почуєте, як поздоровіли. В нас не то, що в городі — кушпіла тобі та смердота. В нас повітря чисте, на груди таке цілюще. Нащо я стара, поти в Мар'янівці жила,— село тут таке недалечко, щороку боліла, а тут стала, наче помолоділа: легко дишеться, веселіше на світ дивишся.

— Тут у вас справді так гарно.

— Тут? Та тут рай божий! Зимою, правда, коли віхола ударить, то сумно самій. А літечко настане — не знаєш, коли воно й перебіжить. Чуєте, яку пташня джеркотняву завела? Отак же тобі щодня. Співайте, співайте, пташечки! Веселіть мою паняночку, щоб вона було не засмуткувала тут! — гукнула баба, заглядаючи через вікно в садок.— Ось як трошки обігріє, туман підніметься вгору, підете у садочок, у ліс. Там-то самий рай і є! Та що ж се я розбазікалася? Базікай, базікай, дурна, а діло хай само робиться.

І Оришка кинулася до постелі. Дивно! Така стара та непоказна, а подушками, ще й не малими, мов тими куклами, грається. Підкида їх угору, перебиває на руках і, пухкі та м'які, бережно складає одна на одну. За хвилину, як ту квіточку, прибрала постілочку.

— Умитися дати? Зараз свіжої криничної води принесу! сказала Оришка і метнулася з хати.

«Невже ж то сон був? — думала Христя, згадуючи про вчорашнє.— Мабуть, що сон, бо мені увиджувалося — я стояла біля вікна, а прокинулася — лежу на постелі. А бабуся така увічлива, балакуча. Зараз її попитаю, як принесе воду».

Аж ось і та з водою тупає.

— Чи знаєте, бабусю, що ви мені всю ніч снилися. Та так кумедно — зроду-віку я такого сну не бачила,— стріла її Христя.

— Як же я вам, панночко, снилася?

— Кумедно, кажу, так. Я бачила, як ви, стоячи он на тому розі,— і вона вказала на палац,— балакали з місяцем, а далі ще й танцювати з ним пішли.

Баба потупила очі і струснула плечима.

— Сон... чого у тому сні не приверзеться? Видно, ви, моя рідная, не гаразд спали.

— Ні, спалося добре.

— То молода кров грала,— не слухаючи Христі, своє товче Оришка,— як лягали спати, то не так голову положили: або дуже високо, або низько. Ото кров і прилила, та й наверзлося такого.

— Може, й так. Тільки мені усю ніч страшно було.

— То що ви не звиклися...

— А й ви вже, сороки-білобоки, заскреготали? — донісся до їх з кімнати голос Колісників.

— А ви ще собі потягаєтесь? — весело запитала його Христя.

— Потягаємося, галочко, потягаємося. Бісова баба, видно, сон-трави помостила: як упав — наче вмер,— гука Колісник.

— На здоров'я, паноченьку. Сон — не поміха; хто спить — той не грішить! — обізвалася баба.

— І ти туди, стара карга! Нема того, щоб хазяїнові піддобритися. Може, він переспав дуже,— не ке послати яку молоденьку дівчину його розбудити.

— І нащо дівчину посилати? Такі тепер і дівчата настали? І збудити не зугарні. Нема й краще, як баба збуде — ні струсне, ні злякає.

— То це така, як ти?

— А хоч би й я? — усміхаючись, одказує Оришка.— Злякаю, може?

— Та тебе сам чорт злякається, не тільки чоловік. Я не знаю, як досі Кирило не забіг від тебе безвісти.

— А ви все однаковий. Яким були, таким і zostалися,— крутнувши носом, каже Оришка.— Все жарти та сміхи... о, бодай вас!

Може б, ще довго вони вели між собою жартівливу мову, коли б знадвору не донісся якийсь гомін та гук. Христя зиркнула у вікно — від палацу купкою прямували до хати щось за люди.

Тут були і старі діди, і молоді чоловіки, поживші вдови, і молодиці з малими дітьми у руках і на руках. Душ на двадцять набралось народу. Прийшовши до ганку, кружно обступили вони його, чоловіки поскидали шапки, жінки похилились, діти боязко поглядали по сторонах. Всі такі обідрані та обшматані, загорілі та закурені, мов плащуваті цигани. На обличчю у всіх смуток, на очах — нужда та скорбота.

Сонце так привітно світило та грало, пташки утішно щебетали, а вони, наче кам'яні, стояли, похилившись. Здавалося, повинну у великій провинності принесли вони з собою.

— Що це за люди, і чого вони понаходили сюди? — спиталася Христя.

— Це з слободи по ділу.

— По якому ділу?

Оришка, мов не чула, мерщій пішла з хати.

— А чого се ви прийшли? Що скажете? — почувся з ганку голос Колісників.

Він роздітий, у розхристаній сорочці, в одному спідньому біллі — як спав та встав, так і вийшов до їх.

Всі низько поклонилися. Нерозуміючим дітям матері руками нахиляли голови, нашіптуючи: кланяйся панові.

— Доброго здоров'я, пане. З приїздом! — почувся з-під похилених голів поодинокі голоси.

— Ну, добре, добре. А що ж далі? — призро приймаючи те вітання, пита Колісник.

Купка заколихалася, затупцювалася. Це зразу, мов її хто косою скошив, пала на коліна додолу.

— Паночку! Змилосердися! — в один голос простогнала купа.

— Ага! Це рибалки? — моргнув на їх Колісник.— Це ті, що самоправно рибу з ставка тягали, мов вона їх.

— Добродію! — обізвався старий дід з білою, як лунь, бородою, що стояв найближче до ганку.— Так здавна було. За князів ще було. Ніхто ніколи не боронив рибу ту ловити. Звісно, вода... набігла собі... ставок став... Риба завелася... Ніхто не заводив її — сама, а може, птиця занесла ікрою. Ми ж думали — на всякого долю господь плодить.

— О-о, ви думаєте!! Сірі вовчики, наділи овечу шкуру та такі тихі стали... А тоді, як казали вам не ловити риби, то ви якої співали?

— Паночку! — почувся жіночий голос.— Невже ж та риба стоїть того, що з нас присуджено?

— А котра то канарейка защебетала? — шукаючи очима винувату, пита Колісник.

— Се я, панотче, кажу,— сміло виступила вперед ще молода молодиця з невеличкою дівчинкою в руках.

— Се ти? О, яка ж ти молода та розумна! Ще тільки на ноги зіп'ялася, а вже й з дитиною носишся! Розумна! Чи не від москаля, бува, в придане добула? Та й розуму чи не від його позичила?

Молодиця почервоніла, наче буряк, гнівні іскорки заграли у запалих очах, та зразу і стухли.

— У мене чоловік є, пане,— здавлюючи образу, одказала молодиця.

— То се він тебе і наструнчив іти до мене з дитиною? О, розумний! А що б було, коли б я...— тут Колісник таке сказав, що аж діди витріщили баньки, та він, не потураючи на те, ще допитується: — Якої б заспівав тоді твій чоловік? Адже ж, мабуть, на місці приштрикнув мене вилами?

Молодиця, як огонь, загорілася. Образа всю кров погнала у її лице; зрачки наче іскрою зажевірили.

— Посоромтеся хоч старих людей, пане,— промовила та гнівно і відступилася назад.

— Ага, не злюбила правди? Заховалася. Правда у вічі заколола,— все гнівніше і гнівніше почав Колісник.— Біси вашому батькові! — уже далі прямо гукав він.— Ви всі такі. Усі однакові. На чуже як собаки ті ласі. А кинься

я до вашого? Адже ж ти перша б мені очі видрала. Так би своїми паскудними руками і впилася!.. Тепер ви тихі, як піймалися мені до рук. Тепер ви от на колінках у мене лазите, а тоді?.. Вон з мого двору сякі-такі сини та дочки! — гукнув він, аж у хатах стіни задрижали.

Купа заколихалася. Діти з ляку залентували, за дітьми почулося хлипання жінок.

— Чого ж ви мовчите? Чому нічого не кажете, не просите... стоять навколішках, мов понімілі,— з болем та слізьми заговорили жінки до чоловіків.

— Паночку! Згляньтеся на нас, уже ж ми і так двісті рублів заплатили. Де ж нам ще три сотні узяти? — почав дід.

— Про те вам знати... Я вам спершу казав: хлопці, так не можна. Хочете у миру жити, от вам: городи, став... хоч топіться в йому, для мене все рівно. За се тільки окопайте мені ліс ровом. А ви мені на те що? Як тисячу даси, то й окопаємо. Чуєте? Тисячу рублів за те, що обнесете ліс ським-таким ровом? Та за тисячу рублів вас усіх з вашими нащадками купити можна! До городів я прикидав ще сотню рублів — не брали? І не нужно! Подавай назад городи! Не смій у ставку ловити риби! Не хочете? І без вас знайдемо грабарів. На те і грошики, що злуплю з вас, знайдуться такі, що окопають. Не хочете? Ще не те буде. Не те! Води з ставка не дам! Копай собі колодязі — та й май свою воду. Ставок мій і вода моя!

— Та вона, пане, божа,— хтось вирвався.

— Божа? А ось побачите, чи божа, чи моя? Побачите, я покажу вам, чия вона!

— Та що ж, уже бачили,— зітхнувши, мовив дід, устаючи з колін.— Усе вже, що було, бачили... А що далі буде — то господь знає... Ходімо, хлопці! — і він повагом повернув від ганку.

За ним, похнюпившись, повалили другі. Важке та тяжке зітхання вихопилося з грудей чоловіків; жінки підхопили його, поливаючи здавленими слізьми, а дітвора дойняла заливним лементом. Тихо та смутно сунула громада з двору за старим дідом, що, звісивши голову, наче п'яний, ковиляв попереду. Так проводжають поважного покійника або рідні на смерть приговореного родича. Христя все стояла коло вікна і дивилася на громаду. Вона чула образу і гіркий посміх над молодою молодницею, вона бачила ще гіршу образу над цілою громадою. Її така важка туга пройняла, такий жаль увійшов у саме серце, якого вона досі ніколи не звідувала. Уже люди давно скрилися за горою, а їй здається, вони стоять перед її очима, стоять на колінках, плачуть, трусяться, моляться перед розхристаним та неприбраним Колісником. А він регоче з їх молитви, їх кривого прохання... З образою сказане слово будить його гнів, наливає очі крів'ю, і він, як звір лютий, гукає на увесь двір, от-от кинеється, от-от цілком проглине... І хто ж це? Колісник, що торгував колись м'ясом і гнувся і терся перед Рубцем, запрохуючи надбавити таксу... За що? за ту гнилу рибу, що, не маючи ніякого варунку,

покористувався бідний чоловік піймати з його ставу?.. У очах у Христі потемніло, сонце скрилося за якоюсь хмарою невиданою, пташки перестали щебетати, щось неясно замість їх співу зашуміло у її ухах, і вона, перегнувшись через вікно, зронила дві гарячих сльозини на приспу.

— Бісове хамське кодлої — мовив Колісник, увіходячи у світлицю.— І не думав сердитись — ніт же розсердило. І принесла їх лиха година! І це все, видно, нагнав їх Кирило. Бісів п'янюга, учора ото, видно, ходив одпивати мирової та сьогодні і навернув у двір сії нечисті. Оришко! Бабо! — гукав він, швендяючи по світлиці.

Оришка приплигала до порога.

— Де твій дурень? — спитав і помовчав.— Не поймеш? Кирило, питаю, де?

— Товар, паночку, погнав напувати. Та онде й він,— указала Оришка в вікно, уздрівши Кирила, що гнав теляток та овечат від водопою.

Христя глянула на його — се ж мар'янівський Кирило. Се ж той, що вперше одвозив її у місто. Постарів тільки трохи, посивів, а на лиці мов і трохи не перемінився.

— Се ти, п'янице, наслав мені сих дияволів у двір? — гукнув Колісник з вікна на Кирила.

Той скинув шапку і, кинувши товар, підійшов до вікна.

— Яких, пане, дияволів?

— Не знаєш яких? О, чортова ворона, а хитріший від чорта! — накинувся на його Колісник.— Цілу ніч, мабуть,

учора пив могорича, а сьогодні чуть світ і з двору скрився.

— Та побий мене боже, коли я хоч краплю бачив! — виправлявся Кирило.— Вони вже з тиждень, як топцюються біля двору. Все питають, чи пана немає?

— А якої ж ти лихої години учора на слободі був?

— Та все ж, бачте, за ліс турбувався. «Коли б,— кажуть,— пан простив нам наші провини та вернув усе, як до спірки було, то ми б уже і ліс йому за сотню рублів окопали».— «А що,— кажу,— тепер уже й назад, коли побачили, що не теє... А я ж вам тоді казав. Пан у нас справедливий, пан добрий. Беріть, дурні, що дає, не входьте в спірку, а то лихо вам буде. Не послухалися мене, от тепер і платіться».— «Та то все,— одказують,— наші верховоди таке роблять: підбили ж, не слухайтесь, мов; обіпріться усією громадою. Громада, мов, великий чоловік. Ми, значить, і послухалися. А воно тепер і виходить, що наші совітчики в стороні, а ми отвічай. Їм, бач, цього і треба було, щоб нас з паном порізнити. Тепер вони, либонь, збираються і городи і ставок у пана заорендувати».

— Хто ж то такі верховоди? — спитав, одходячи, Колісник.

— Та вже ж не хто. Наші слобідські багатирі: шинкар Кравченко та тутешній крамар Вовк.

— Брешуть, паночку! — стрибнувши у світлицю, заторохтіла Оришка.— Не вірте сьому. І Кравченко і Вовк поважні люди, хазяїни, ніколи не стали б вони підбивати

громаду на лихе проти вас. А що вони справді хочуть найняти у вас і огороди і ставок, то і мені хвалилися. Ми б, каже, добру плату дали панові.

Христя озирнулася — Оришка стояла перед Колісником, розмахувала руками, шамкотіла своїм беззубим ротом, зла та люта,— де й ділася недавня ще Оришка, тиха та ясна!

— Не знаю. Може, воно й брехня,— понуро одказав Кирило.— За що купив, за те й продаю, що чув — те й вам, добродію, кажу.

— Гаразд, гаразд,— махнув на його рукою Колісник і повернувся до Оришки.— А скільки б же Вовк та Кравченко дали за оренду?

— Не знаю, паночку, скільки. Та таким хазяїнам коли яким і рублем поступитися,— то не будете каятися: вони знають, коли і як чому ярміс дати. Не стануть чужого розоряти, як другі. Звісно, хазяїни.

— То скажи їм, хай прийдуть, коли мають охоту наймати,— повернувся він знову до Кирила.— Побалакаємо. А дурних учити треба! То їм оддавай городи, а то і городи що-небудь принесуть, і ліс буде окопаний.

— Що ж, пане, наймете людей? — пита покійно Кирило.

— Нащо наймати? Поки вони в мене в руках, то і самі окопають.

— Ні, пане, вони так не схотять.

— А не схотять — найму! — рішив Колісник.— За їх гроші і найму.

— За двісті трудно найняти.

— Яких двісті? Двісті полувив, а ще триста.

— Тих, пане, навряд чи полувивте.

— Чому?

— Ні з чого брати.

— Знайдеться. Коли нагнуть, то знайдеться. Як опишуть хати та ґрунти, то заплатять.

— То тоді, пане, чи й ми тут усидимо.

— Чого усидимо?

— Так. Голому, кажуть, розбій не страшний. Запалять так колись, що не похопимся і з душею вирватися.

— Та ну, не лякай! На паліїв є тюрми, є Сибір, є й шибениці!

— Та й те, пане, що тоді від крадіжки не вбережешся. Все, що можна тільки буде украсти, украдуть.

— А очі нащо?

— Та очі є, та що ти поробиш з ними проти такої сили! Ти на двоє дивишся, а вони на двадцятро.

— Не вірте, паночку! — знову, як потайна собака з-за причілка, кинулася, гаркнула Оришка.— Не буде нічого. Сміло наймайте Кравченкові та Вовкові. То поважні люди, хазяїни, а то — сміття. Розбишаки, шибеники!

— А он же, бач, твій чоловік не рає,— усміхнувшись, одказав Колісник.

— І він бреше, паночку, хоч він і мій чоловік! — не видержала Оришка.

— От і не дурна ж ти? — покійно обізвався Кирило з-за вікна.— Ще я тебе мало вчив, а ти й досі дурною

зосталася. Де б за чоловіком руку тягти, а ти йому брехні завдаєш. А все через те, що дурна. Хоч і кажуть, що ти відьма, і бояться люди тебе, а я прямо скажу — дурна, дурна, як чіп, та й годі! Це бачите від чого, пане, вона узлилася на слобожан. Торік була засуха. Люди справді мають її за відьму, хоч вона така відьма, як я вовкулак. Ну, ото, як засуха була, то вони й толкуються: це, певно, відьма покрала росу з неба, давай її викупаємо. Спіймали її раз та й укинули у ставок. А вона ото узлилася та й метиться ото.

Колісник так і приснув.

— Так ти і в ставку жаб полохала?

— Брешеш, поганцю! Брешеш, вонючий, смердючий! І не кидали у ставок, а тільки водою облили та й годі. Далася б я їм, бісовим шибеникам, укинути себе? Я б їм очі видрала!

— Та хто тебе знає — чи кидали тебе, чи облили водою. Тільки вернулася ти додому, як хлюща, мокра.

Оришка аж посиніла з серця. Раз посиніє, вдруге позеленіє. Стоїть, труситься, очі палають, як углі. А Колісник аж за боки береться — регоче. Усміхнувся і Кирило за вікном. Оришка побачила, як кішка, стрибнула до вікна, плюнула прямо межі очі і мерщій вибігла з хати. Колісник упав і покотився по долівці... аж стогне, аж посинів, ніяк не вдержиться від реготу. «Хо-хо-хо, хо-хо-хо!» — глухо розкочується по хаті, а з-за вікна Кирило собі здержує регіт.

Одна Христя понуро дивилася на все те. У самому глибі її жалісливого серця гострим ножем поверталася пекуча туга. Перед очима у неї одно стояли слобожани, обірвані, нечисті, невмиті. На колінах гнулися вони перед багатим Колісником, котрий кепкував з їх, а накінці ще і вигнав з двору. Спершу їй тільки шкода їх було, своїм жіночим серцем вона жаліла провинників. Тепер, після Кирилових переказів та Оришчиного гарчання, вона побачила, що вони і не винуваті... Їй тільки приманячилося її давнє, уздрівся Грицько Супруненко, що за малим і великим в'яз до її матері... І ці Кравченко та Вовк такі ж, як і Супруненко, собаки. «Багатирі, хазяїни»,— каже Оришка. Та на чуже заздрі; їм замуляли ті городи, котрими селяни володіли, котрими який-небудь бідолашний годував сім'ю свою. Нащо йому? Він не розживеться з їх, а Кравченко та Вовк розживуться... Важкі та тяжкі думки окривали її голову, тоді коли Колісник качався по хаті з реготу. Яким він здався їй гидким, цей запанілий різник, кепкуючий з людського горя... а вона ж повинна його обнімати та пригортати... якою злою та уїдливою ця стара відьма Оришка, плюючи в очі своєму чоловікові за те, що той розкрив правду... Господи! і це люди! Собаки так гризуться за недогризену кістку. Христя переживала за ту хвилину більш, ніж за увесь свій вік молодий. Не краскою сорому, а бліднотою немочі та страждання покрилося її молоде свіже лице, ясні очі мерхли під натовпом важких думок, а в серці гірка та неодрядна туга заводила свою пісню...

Невеличка зморшка скочила на її лобі та там і закаменіла.

Не швидко Колісник одійшов від свого реготу, не скоро одігнав Кирила від вікна, наказуючи йому переказати Кравченкові та Вовкові, щоб безпремінно прийшли і як можна скоріше, бо він швидко повинен виїхати по службі, а Христя одно сиділа, понурившись.

— Чого се наша доня засумувала так? — стаючи проти неї і весело заглядаючи у вічі, спитав Колісник.

Христя глянула на його своїми понурими очима і, опустивши, важко зітхнула.

— По кім се так важко зітхаєш? Чи не за губернією засумувала? Бач, як надула свої губи? намурмосилася? Пішла б краще в садок, подивилася по видноті на се місце, де ціле літо прийдеться літувати, ніж отут тумою туманієш.

Христя зірвалась було йти.

— Іди, іди. І я не забарюся вийти,— сказав Колісник.

Христя зупинилася.

— Я ще не вмивалась,— згадала вона і, не дивлячись на Колісника, підійшла до стула, на котрому стояла миска з водою, начала умиватися.

— І не нарядилася? — зло зиркнувши на неї, спитав Колісник.

— І не нарядилася,— з неменшим злом одказала Христя.

Колісник зразу почервонів.

— Чи ви сьогодні не зговорилися, бува, мене сердити? То кому-кому скрутиться, а кудому змелеться,— сваркою додав він і, сопучи, пішов з світлиці у кімнату.

Христя умилася і, не розчісуючись, накинула платок на голову і мерщій вискочила з хати.

Сонце і геть-то піднялося; туман розходився по лісу, осідав на траву золотою росою. Повітря прозоріло, поміж золотим морем сонячного світу темними плямами лежали тіні по землі; роса на тих місцях, наче срібло, біліла. Ставок унизу, мов скло, блищав, і димарі на слободі закурилися. Сизий димок вистилав горою. Доносився глухий людський гомін... десь скотина ревнула, порося кувікнуло, кури кудачили, півні голосили. «Слобода загомоніла»,— подумала Христя і направилася в садок.

У чистому ранковому повітрі тонував він; зверху лилася на його золота сонячна хвиля, знизу знімалася сиза тінь. Там, між гущавиною молодого гілля, у зеленій листві, навперейми одна другій щебетали пташки. Скільки їх і які вони? Цьомкання, тиркання, лящання мчалось хвиля за хвилею. Горлиці в кущах жалібно туркотали; зозулі, перелітаючи з деревини на деревину, мов найнялися кувати; іволги завели таку белькотняву, наче лаялися, і з серця не поспішали слів вимовити; одні бджоли сумно гули, перескакуючи з квіточки на квітку. Краса садова, наче чаром, облила, обхопила Христю. Уражене серце потиху переставало боліти, засмучена душа почула — щось легке і тепле в неї переливалося... Важкі думки в голові угасли.

«Світе мій, квіте мій, який ти красний! Ще б ти красніший був, коли б тебе лихі люди не мутили!» — подумала вона і посунула у саму тінь молодих кущів.

Уже сонце високо підплило, бралось до раннього обіду, як з хати вийшов Колісник, радий та веселий, і напрямився в садок.

— Христе! доню! — гукав він, і його голос гучно розкотився по садкові.

Він стояв, дожидаючи одгуку. Ніхто ніде не обзивався. Він знову гукнув ще дужче.

— Та я тут. Чого так гукати? — з близьких кущів обізвалася Христя.

— Чи ти знаєш, за скільки я найняв ставок та городи? — І, не дожидаючи питання, одказав: — За сімдесят п'ять рублів у рік. Це тобі, дурочко, буде на примхи. Чуєш? На твої примхи! Тільки...— і він злегка посварився пальцем.— Ось і гроші дали попереду. На!

Христя сумно-сумно зиркнула на його. Вона почула, мов хто підійшов до неї, щоб задавити — з усієї сили ухватило за горло... Дух захопило у грудях, темні кружала заходили перед очима... Почалося змагання життя з смертю... Життя одоліло... Наче іскра мигнула в глибокій безодні, заграли зрачки її темних очей, груди дихнули глибоко і вільно, весела усмішка освітила рум'яне личко... Христя, підвівшись, почепилася руками на товстій Колісниковій шиї. Він її пригорнув до себе і, як дитину, помчав у більшу гушавину саду... Тоді саме

Оришка вискочила з кухні і, як кішка, покралася тихо поза кущами...

VI

Через тиждень Колісник поїхав по службі, наказуючи Оришці глядіти панночки.

— Чи мені їх не доглядіти, коли кругом ні одної живої душі? — одказала та.

— То-то ж, гляди!

І, кликнувши ще у кімнату, він довгенько шептався з нею на самоті. Оришка вийшла від його, покручуючи головою та сама собі під ніс усміхаючись.

— Що то він казав вам, бабусю? — спитала Христя, коли Колісник скрився за горою.

— Ат... не знаєте пана! Все жартують: «Ти б,— кажуть, — знайшла нашій панночці яку-небудь іншу утіху».— «Яку,— питаю,— іншу?» — «Так молоденького панича або що»,— і Оришка преєхидно хихикнула.

У Христі аж у душі похолонуло від того реготу. Вона зразу догадалася, що Оришка тільки замина правду. Згадуючи, як учора звечора Колісник наказував їй берегти себе, не виходити далеко у ліс, зовсім не ходити на слободу, бо там небезпечно... щось белькнув про парубків... і зам'яв мерщій обіцянкою привезти доброго гостинця, коли його доня буде розумно вести себе,— вона догадалася, який був Оришці наказ від Колісника. Їй гірко так стало на душі, важко на серці. Їй не вірять, не вірять на слово. Над нею дозор наставляють.

Поти Христя роздумувала усе це, Оришка вела далі розмову.

— А я й одказую: «Чого мені, старій, їм шукати. Панночка самі собі знайдуть. Та тут,— кажу,— і в околиці паничів не чуто. І зламаного ніде немає, покуритися нічим». А вони як зарегочуться: «Хіба,— кажуть,— паничами покурюються?..» Такі кумедні, щасті їм, боже!

— Ага,— одказала, принуждаючи сама себе усміхнутися, Христя.— Я ще ось що хотіла вас попитати, бабусю.

— Що. панночко? Слухаю, рідная.

— Церква від вас далеко?

— Церква? У Мар'янівці найближче.

— Хотілося б мені піти у неділю до церкви.

— Як, пішки?

— А що ж?

— Потомите свої ніжки тендітні. Сім верстов — не близький світ.

— А на слободі не можна підводи найняти?

— Чому не можна? — скрикнула Оришка.— І наймати не треба. Кравченко і так відвезе. Він давно на мене нападався: «Повезу я вас, тітко, до церкви». А мені то ніколи, то маєтку так кинути не можна. Тепера ж от і добре. Неділі діждемо та й поїдемо. І я поїду з вами, бо коли у церкві була — і не пригадаю. Та там у мене і родичі є — з родичами побачуся.

— От і гаразд,— одказує Христя.— І я побачу, як на селах люди живуть.

— Погано, панночко, живуть. Все то мужики, по-мужичому і поводяться.

Ще в суботу Оришка нагадала панночці, що завтра раненько підїде Кравченко везти їх у Мар'янівку. Христя ще звечора витягла новий одяг: червону шовкову спідницю, тонку штучно вишиту сорочку, оксамитову корсетку. Вона бажала показатися перед мар'янівцями у їх рідній одежі. Той убор так їй личив, та щоб і селяни знали, які бувають пишні їх убори. До того, її мов магнітом тягло побачити рідне село: може, як-небудь вона стріне своїх подруг, знайомих. Пізнають вони її? Ні, не пізнають, а вона їх пізнає. Буде розпитуватися за давнє, нагадувати за те, з чим вони крилися колись. Ото буде чудасія І Що за проява така? Панночка, а все знає, що колись між ними водилося!.. Христя несказанно раділа і до півночі все качалася з боку на бік, пригадуючи, як би своїх дівочих подруг дужче здивувати.

Чуть світ вона встала і начала наряджатися. Потім приїхав Кравченко, вона була зовсім готова. Та що за пишна та розкішна її одежа, що за радісне та свіже біле личенько. А головонька? Як те яблучко, кругла, гладенько розчесана; а коса чорна, товста та довга, мов рука позаду неї гойдається; червона, як огонь, стьожка уплетена в неї, трохи не до ніг доходить.

Кравченко, ще молодий чоловік, як забачив її, то і очі витріщив. А вони ж у його сірі, невеличкі, здається, ніколи не мали покою: як живе срібло, бігали то сюди, то туди, а то їх мов хто гвіздочками прибив на одному місці.

І не змельне нікуди, тільки коли-не-коли віями лупне, мов згоне ненароком набіжалу сльозину, котра боронить ясно дивитись на таку красу дивовижну. А Христя собі дивиться на його та всміхається. Личенько свіже та біле, устоньки, мов корали, червоні, брівоньки чорні, аж полискуються, а очі так і грають своєю темною безоднею. Нічого не видно в тій глибині, на дні тільки мов дві іскорки миготять та світяться.

— Сідайте, панночко, сідайте,— каже Оришка, виходячи надвір розряджена теж по-празниковому. На її сивій голові, наче коробка, чорна хустка майталається, а синій китайовий халат з плеч аж до землі спадає. Мов хто засушену жабу загорнув у синю китайку, прикривши голову здоровенною кучмою,— такою Оришка здавалась у своєму празниковому одягу.

— А ти, Василю, і не вимостив там, де сидіти? — зиркнувши на віз, де сьак-так накидано було гнилої соломи та трухи, сказала Оришка.

— Я зараз, зараз,— заметушився Кравченко і, кинувши віжки, почав вимощати.— Бабусю! У вас немає залишнього ряденця? — спитав він, накидаючи соломі на одну купу.— Вимощу — первий сорт. Царівні не в стид тут сидіти! — хвалився він, вибиваючи та вимощуючи, щоб не було ні згористо, ні з ямами.

Вимостивши, він стрибнув з воза і почав вистилати рядом, що винесла Оришка. Туди пхне, там підіткне... Сам любить свою роботу.

— Готово! — сказав він, ударивши посередині долонею, щоб осіла.— Сідайте!

Тільки що Христя намірилася стрибнути, а Кравченко ззаду так її і підхопив під руки, так і зніс на повозку, аж Христя усміхнулася.

— О, та ви ж і митець свого діла! — сказала вона.

— Не первина! — одказав Кравченко.— Скільки я оцим самим конем перевозив народу — і не перелічиш!.. Ану, бабусю, мерщій задирайте ноги! — лукаво усміхаючись, повернувся до Оришки, що, ухопившись за полудрабки руками, стояла біля воза.

— Задирай, лиш, ти, сину. А я, стара, хоч би помаленьку зідралась.

— Ну, то я поможу. Р-а-аз! — гукнув він, ухопивши стару на одну руку, і підняв вище своєї голови.

— Та й важка ж ви — нехай вам! Панночка куди легше буде! — сміється Кравченко, садовлячи Оришку біля Христі.

— Старе завжди важче молодого,— одказала та, гніздячись.

— Та добре, добре. Нігде не замуле. Знаю, як і кому вимощати. Жидові, небійсь, як вимощу — чортового батька всидить. Ну, вже усілися? Рушай, Васька! — гукнув він на коня, що стояв біля ганку, схиливши голову, і щось губами потрушував. Певно, лаяв хазяїна, що набирав такого народу на віз.— Ану, заснув? Н-н-оо!!

Кінь махнув хвостом і зразу, мов опечений, кинувсь. Кравченко, держачись за віжки, біг збоку і напрямляв

Ваську на шлях.

— Ти, Василю, не дуже пускай з гори,— сказала Оришка,— щоб, бува, не перекинув.

— Ет, толкуйтеся,— стрибаючи на віз, одказав Кравченко.— Та се в мене як кінь, то по всьому світу другого не зіскати. З гори спуска — як на подушці зносе.

І справді, ще тільки доїжджали до гори, як кінь почав ходи вкорочати. Прийшлося з гори — і він, вип'явши спину угору, мов вона в його була горбом, пішов потиху та помалу. Хоч би струснув, хоч би раз як оступився — а гора ж крута-крута! Як на руках зніс, так перейшов гору Васька і вже на низу розправив ноги.

— А що? Не я казав? — повернувся Кравченко.— Бачили, як спускає? Нехай Вовк своїм вороним так з'їде. Та й з такої гори кістки б розтрусив, коли зовсім голови не звернув би. Та й по рівному проти сього не вистое. Він спершу і забасує — куди який страшний! А пробіг версту-другу — уже і одставати начав. Дивися, мій Васька вже й випередив. Хіба не билися ми з ним на заклади! Билися! Карбованця виграв. Хоч він у його цілу сотню заплачений, а мій тільки півсотні. Та хоч і півсотні, та з толком. Що з того, що кінь у тебе як піч гладкий, та не везе? Такому коню уся ціна — копійка. А ось кінь! так кінь! Гей, ти, невіро! — гукнув він на коня і потяг за віжки. Кінь зразу додав ходи. Мов і не швидко ступає, а повозка, аж колеса торохтять, котить.

— А що, чули? У його розуму більше, ніж у всіх слобожан разом,— жартує Кравченко.

— Чого ви його звете невірою? — поспиталася Христя.

— Невірою? Того, що татарської породи. Невіра, значить, і є. Но!.. село недалеко! — повернувся до коня.

Проїхали ще трохи — показалися садки, левади, що завжди облягають кожне село. За ним — царина, майдан, а далі — хати з хатами поскуплювалися, городи з городами поспліталися, пішли криві ulиці, поперерізувані невеличкими ulичками. Христя не знає, куди свої очі напрямити, на чому їх зостановити. Чи давно вона з села — а тепер його і не пізнати. За сім-вісім років все так перемінилося. «Тут, на сій стороні, була хата Вовчихи, де ми, дівчата, збиралися на досвітки. Де тепер вона?! І признаков немає. Вона стояла на розпутті — тепер все те позастроювалося, позагороджувалося. А то чия оселя покрита дранню? Це вже новина. Цього ніколи при мені не було. Видно, щось багате оселилося — двір обнесений забором. А то, здається, домівка Супруненка?.. Вона... вона... похилилася, покривилася, у землю влізла. Колись що то за страховище було, той Супруненко. А тепер? Може, вже й на світі немає?..»

Переїхали ulиці, виткнулись на майдан. Ось і церква заблищала перед ними. Яка ся церква здавалася колись великою та показною, а тепер наче осіла — зовсім і не видно її з-за лип, що кругом так буйно розрослися. А цвинтар, як і давно, укритий густо зеленою травою,

вузенька стежка, як і колись, кругом церкви біліє, мов хто прослав сувою білого полотна. І люди снують... он дівчата у холодочку розсілися, он парубки на їх з-за дерева позирають, коло самої церкви дітки граються на травиці. Христю так і потягло туди. Як тільки невіра зостановився біля брами, Христя, як пташка, стрибнула з воза і, як метелик, полинула через браму.

— Дивись, що воно? — почула вона іззаду і спереду себе, і сотні цікавих очей уставилися на неї.

Христя, не примічаючи нічого, пройшла прямо у церкву. Густа купка людей, що заступили вход, перед нею розступилася; червона спідниця і оксамитна корсетка потонули у морі білих свиток та синіх халатів бабів та молодиць.

— Що воно таке? Де вона взялася? — заходило глухе шептання по церкві. Всі дивилися і дивувалися, не знаючи, де така мальована пташка взялася.

А Христя пішла і пішла, все вперед та вперед. Темна сутанина церкви, морок закапелків напромяли її туди, до притворів, де перед старим поблідлим обличчям ікон цілими снопами горіли жовті шагові свічечки. Вона стала вже тоді, коли далі не можна було іти. Перед нею чималий ставник палав огнем; за ставником висіла ікона божої матері. Жовте лице її здавалося від світу свічок ще жовтіше, от так, як у мерлої людини. Одні чорні очі пестливо дивилися на свого невеличкого сина, що сидить у неї на руці, приткнувшись кучерявою голівонькою до лона. І в його жовте личенько, устоники тільки

червоніють та оченята так задумано дивляться на людей. Христю обняв якийсь потайний страх від того задуманого погляду, і вона, перехрестившись, опустила на коліна.

Вона недовго молилася. Той самий дяк, що ще малою його чула, завів своїм охриплим голосом боже поспів'я, і їй закортіло його побачити. Ударивши скільки поклонів, вона підвелася і пішла до титаря, де продаються свічі. Дорогою побачила і дяка: такий же низенький, сухий, і в одну косу волосся заплетене, тільки тепер та коса стала у його коротша і тонша. Підійшовши до титаря, вона стала збоку, бо біля його багато народу натовпилося.

— Ну, чого ви згуртилися, мов вівці! Гетьте! Проходьте! Може, кому кращому від вас нужніше!..— гукав титар на людей, розпихаючи їх, без сорому казка, руками.

— Пожалуйте... Вам скільки і яких? — любенько замовив титар до Христі.

Христя глянула — та се ж Карпо Здір, їх сусід. Він, він, і голос його, і обличчя — тільки товсте та біле воно у його стало, і сам Карпо потовстів і підріс наче. У синьому сукняному каптані, розчесаний не по-селянському, а у проділ, він визира таким поважним-заможним.

Христя узяла у його аж п'ять білих свічечок, заплатила сороковку і мерщій пішла собі, щоб, бува, Карпо не признав її. Се її так здивувало, що вона, і до ставника пробираючись і свічі становлячи, все наче перед своїми очима уздівала Карпа. Яка ж то тепер стала Одарка? Бажала б вона бачити її. Бажала б і розпитатися, з чого і

від чого вони так розбагатіли, тільки коли б так, щоб її не пізнали. Думаючи про се, вона незчулася, як поліпила до одного ставника трохи не всі свічечки, одна одним тільки і зосталася у її руках. Христю наче варом обдало, як зобачила вона ту свічку, і хоч тут стояли ближче ставники, вона минула їх, а понесла туди, де перше стояла, постановить перед божою матір'ю.

— Хто се така пишна? Не знаєте, моя матінко? — почула вона ззаду себе жіночий голос.

— Не знаю,— одказав другий.

— А одежа яка пишна. Воно щось не спроста.

— Бог його знає, що воно. Не вгляділа, де і взялося. Та убор сей як їй личить.

— Се ви про ту? — почувся третій голос.

— Еге ж.

— Бабу Оришку знаєте? Відьму... З нею, кажуть, приїхала.

— То се, може, дочка її?

— Яка там у гаспида дочка?

— А та сама, про котру завжди плеще. Пан якийсь там її узяв, чи що.

— А що ви думаете? Може, й вона. Щось не видно Горпини — вона бабі якоюсь родичкою доводиться.

— Племінниця рідна. Стара з матір'ю Горпини — рідні.

— От би і послати до баби розпитатися, що воно.

Дяк охриплим голосом завів херувимську — всі чимдуж замолилися; замолились і жінки, що стояли позаду Христі, і розмова стихла.

Після херувимської народ сунув до притвору підставити голову під перенос.

— Он-он і Горпина пішла,— знову почулося ззаду Христі.

— Вона, вона. Постійте, я піду попитаюся,— і повз Христю щось на пальчиках покралось. Христя глянула — чорна, висока і товста молодиця у синьому халаті і в жовтогарячому платку пройшла повз неї... «Та се ж чорна Ївга! Це та Тимофієва... Товста та пиката яка стала. Що, коли б вона дозналася, що се я. То чорна, а то з заздрості, мабуть, ще б дужче почорніла»,— подумала Христя.

Ївга приткнула свою здоровенну голову між двох жінок. Одна з їх була невеличка, кругловида, друга — суха, висока, довгобраз. Видно, Ївга щось шепнула їм на ушко; довгобраз, зразу закашлявшись, ще дужче нахилилась, і Христя запримітила, як її очі стрільнули у ту сторону, де стояла вона. Невже то Горпина? Стара та жовта, очі позападали, ніс довгий та тонкий витягся, щоки усередину усмокталися.

Перенос скінчився. Піп з чашею пішов ув олтар, за ним із здоровенною свічкою, тільки на другі двері, пройшов паламар. Христі лице його здалося таким знайомим... Вона десь бачила його, та не пригадає де. Дяк немочним голосом «царя» піднімав, і народ, хрестячись, подався назад.

— Казала, розпитає баби та й скаже,— почувся знову ззаду Христі голос Ївги.

— То-то ж, не пропусти як-небудь її.

— Ні, я вийду з церкви. Там на дверях сторожитиму.

— А цікава ся Ївга, і — цікава! — почулося через скільки часу.

— Та й язичок! Недаром, кажуть, чоловік у москалі пішов.

— А їй і горенька мало. Вона старого Супруна загнуждала та й їздить верхи по йому. Покійної Хіврі все добро перейшло до неї. Мені дивно, що дурна Горпина мовчить. Я б їй серед села потовкла оту чорну мармузу.

— Дума, може, коли буде їй годити, то після смерті старого і їй що-небудь перепаде.

— Хай дожидає. Не так вона прибрала його в руки. Та й не така вона, щоб випустити.

Розмова стихла. З олтаря доносився голос попів, з криласа глухі заводи дякові. У церкві робилося душніше і душніше. Дим від ладану хмарами носився понад головами, синів у потемнілій оселі, з закапелків доносився кашель. Ударили на достойно. Народ, прослухавши вірую, потроху виходив з церкви на прохолоду. Як почалося святе святих, коло Христі зовсім стало пусто. Титар ходив коло ставників і тушив недогарки. У церкві потемніло. Здавалася вона якимсь склепом або домовиною — образи так сумно і суворо визирали з іконостасу. Декілька жінок з малими дітьми ставали кружка коло церковних врат; діти плакали, матері їх гойдали, шикали. Христі ставало не по собі, і вона намірилася було вийти. Повернеться — аж у стороні

стоять дві жінки, і до їх брава, мов москаль, чеше Ївга. Христя зосталася.

— Ну, що? — почулося.

— Панночка якась. З Колісником, що купив Кут, з губернії приїхала,— шептала Ївга.— Пішов Колісник угору; з панами водиться, сам паном став. А що колись був? Там одна дівка, що служила у місті, розказувала: різник та й годі. Жінка його і досі живе у місті. З собою він її не бере. Де ж, вона зовсім проста, а він, бач, пан,— казала друга.

— Як мужиком був та жінка служила, то тоді її і треба було, а як запанував, то й жінки не треба,— увернула третя.

— Нащо йому жінка? Там, у губернії багато є таких. Либонь, кажуть, він і має... Може, й се така,— догадувалася Ївга.

— О-о! Невже? Старий він.

— Старий! Баба розказує, що тільки у нього і розмови, що про дівчат. З старих цих все лихо встає!

З гуком і брязком завіса на церковних вратах відкинулася в сторону, люди замолилися, розмова стихла. Злякані діти завели репет на всю церкву. Піп з чашею показався з олтаря, суворо на їх позираючи. «Со страхом божим»,— почулося. І жіночки, нахиливши голови, підійшли до попа. Почалося причастя.

Христя одійшла до дверей. Духота і крик дитячий її геть-то діймали. А там, коло дверей, так хороше: вітерок легенький провіває, у двері видно — зеленіє цвинтар;

сонечко крізь густу листву лип пробивається і опадає золотими плямами на траву — здається, мов хто розіслав зелений килим з жовтогарячими квітками. А на йому, як черви, народу: бігає дівчата, у холодочку дівчата розсілися, посилаючи бісики очима на прохожих парубків, поважно проходять жінки, чоловіки. Іде між ними тихий гомін; горобці на липах завели, мов жиди, свою джеркотнюву і не дають слухати, про що гомонять люди. Вони так кричать несамовито, що ледве чути у церкві голос попів. Чудно Христі: там, надворі, життя, справжнє життя, аж б'є, аж ріже у вічі, а тут обік з ним тиха сутанина... темний закапелочок, куди сховалася жива душа, щоб висповідатися перед богом. Вона замислилася, рівняючи одну до другої ці дві постанови людського побиту. Туди, до світу, тягли її молоді літа; там дитячі забави, людський гомін, все те, чим краситься і з чого складається життя, тут німота темної могили, глухі вичити попові, тремтячий голос дяків, дим і морок,— холодом обдавали душу, ніяк не припадали до її серця... І чого воно так: до того тебе тягне, а од сього — і святощі, та одбиває... Видно, трудне те спасіння.

— Батюшка поздоровляють вас з неділею і веліли піднести сю проскуру,— почула Христя коло себе.

Зирк — перед нею стоїть паламар і де рже в руках олив'яну тарілочку з високою подзьобаною проскурою. Та се ж Федір Супруненко! Христя позирнула по церкві — увесь народ витріщився на неї. У неї в очах потемніло, ноги струснулися; не обіпрись вона об одвірки, певно,

довелося б упасти — так те все несподівано випало. Червона, як сап'янець, краска облила її свіже лице. Вона стояла і не знала, що їй робити. Тоді тільки, коли вдруге переказав Федір наказ батюшчин, Христя узяла проскуру з тарілки. Федір пішов, і їй полегшало. «За кого вони приймають мене?» — думала вона, похнюпившись, щоб не дивитись ні на кого. Ті недовгі хвилини, які zostалися до кінця служби, здавалися їй за вік. Вона ні об чім уже більше не думала, аби скоріше скінчилася служба і щоб їй хоч надвір вийти прохолодитися, бо та прохолода, що йшла в двері, зовсім її не прохолоджала, а ця проскура наче прикувала її на одному місці.

Аж ось заметушились люди, заколихалися і повалили з церкви. Христя мерщій вискочила у бокові двері і пішла до брами, відчуваючи, що стоока купа людей більше нікуди і не дивилася, як на неї. Господи! як би вона бажала у ту мить хоч провалитися крізь землю або покритися чорною хмарою, щоб тільки одвернуть від себе людські очі.

— А я вас давно вже жду,— стріла її коло брами баба Оришка.— Дивилася у церкві — не видно, та стала на цьому місці — уже ж, думаю, коли виходитиме, то не пущу.

— Ходімо, бабусю, он наша повозка,— каже Христя, поспішаючи, бо люди знову зступилися біля брами і витріщилися на неї.

— Та постійте, панночко. Я щось маю вам сказати,— зостановила її Оришка.

Христя стала, уставивши очі в Оришку.

— Тут у мене є родичка. Прохала до себе з церкви. Ми, було, вас піджидали, а потім вона побігла уперед приготувитися. Може, ваша ласка — зайдете до неї в хату. Вона рада буде, і ви побачите, як на селі люди живуть.

— Добре, добре. Ходімо ж скоріше,— одно приспичує Христя і пішла вперед. За нею Оришка — ковиль, ковиль! і трохи не впала, сама наступивши на полу свого халата.

— Оці ще мені балахони! Бодай їх! — ремствувала Оришка, доходячи до повозки, де Христя уже сиділа.

Поки ж ще Оришка злізла та вмостилася, Христя аж совалася, дожидаючи. Ось і Оришка сіла. Поїхали... Слава богу! Христя, мов з тюрми вирвалася, аж легше зітхнула.

VII

— Стій, Василю, стій! — гукнула Оришка, коли вони пробігали улицею.

— А що там, розгубилися? — спитав Кравченко, зупиняючи коня.

— Ні. Приверни, лиш, он до тії хати. Бачиш, молодиця на воротях стоїть. То моя племінниця. Заїдемо. Певно, ти нічого не їв, то й підкусиш там. І панночка, спасибі їм, обіцяли зайти.

Христя глянула— на воротях стояла Горпина. «Еге,— подумала вона.— Так се он куди мене баба завезла.

Певно, знає, бісова відьма, хто я, та тільки вдає так...»
І Христя прикро подивилася на Оришку.

Кравченко начав привертати до двору.

— У двір, у двір заїздіть,— розчиняючи ворота, каже Горпина.— Спасибі вам, бабусю, ви і панночку завезли. А я думала, панночка горді, не схотять зайти у просту хату.

— Та як се у нас панночка, то дай їй, господи, усього доброго. З того часу, як вони приїхали до нас, то в мене і світ ув очах піднявся,— одказує Оришка, злізаючи з воза.

Не встигла Христя собі стрибнути, як Горпина підбігла до неї і цмокнула у руку. Христя, як огонь, запалала.

— Здрастуйте... не цілуйте... нащо ви цілуєте? — сором'язливо одказала вона, ховаючи назад руки.

— Просимо ж у хату. Там за вами, бабусю, Пріся скучає. Той раз як були, поманили її бубличками, а тепер вона все допитується: «Коли та й коли, мамо, бабуса ще приїдуть?»

— Отак же! А в мене на сей раз і гостинця ніякого немає,— одказує Оришка, переступаючи поріг.

Уступили у хату. Низенька вона, невеличка, зате рівно помазана, гладенько вибілена, челюсті у печі і вікна обведені кругом жовтою глиною; стіл у кутку біля божниці покритий білою скатертиною, лави кругом хати вистругані, вишарувані, наче з воску, жовтіють; долівка пісочком присипана. Видно, щиро хазяйські руки ходили коло сього невеличкого гнізда.

— Бабуся! Бабуся приїхали! — радо скрикнула дівчинка літ семи, підбігаючи до баби і даючи їй чолом. За нею п'ятилітній хлопчик качаном прикотився, а далі з полу зсунувся і, перевалюючись з боку на бік, як утка, копотів другий, менший, гукаючи нетвердим язиком: «Ба! ма!», і всі опали бабу. У хаті піднявся гармидер. Дітвора одно поперед другого поспішало перед бабою то сим, то тим похвалитися, а пискун, дивлячись на сестру та брата, ухопився, як реп'ях, за бабин халат, виставив своє свіже личко та, знай, погукує: «Ба! ма!»

— Діточки ж мої! Голуб'ятка! Не сподівалася ж я до вас завітати сьогодні, то й гостинця не принесла.

— Ось нате вам гостинця! — сказала Христя, подаючи проскуру. Дітвора, дивлячись на незнайому панну, насторочилась якось.

— Чому ж ви не берете? — спитала мати.— Бач, панночка якого гостинця привезлаї Беріть та дякуйте панночці.

Дівчинка перша несміло підійшла до Христі і поцілувала у руку, за нею хлопчик, а найменший так і кинувся, так і вхопився за червону спідницю, піднявши угору одну ніжку, наміряючись, видно, далі подратись.

Христя ухопила його під руки і підняла вище своєї голови. Хлопчик засміявся, виставивши рядки своїх білих зубенят. Очиці його грали, свіже личенько, як ягідка, червоніло. Христя, замилувавшись, почала його гойдати, то підніме високо угору, то спускає трохи не додолу.

Хлопчик регоче, аж ніженятами сова — таке йому любе те гойдання.

— А що, Петрику, а що! — утішно дивлячись на його, каже Горпина.— Ще тебе ніхто так не гойдав, як панночка гойдає. Бач, як літа. Як пташка та. Ку-ку-ку! ку-ку-ку! — з-за спини Христі тішиться мати. А Христя аж сама розчервонілася та, знай, гойдає.

— Буде, панночко, буде. А то він вас заморе. Нівроку йому, важкий-таки. Та як візьмеш на руки та поподержиш, то й рук не чуєш, а то ж проти себе такого попідкидати.

Христя пустила. Хлопчик, постоявши трохи, знову кинувся до Христі.

— Петрусю! ажа-жа! — посварилася пальцем мати.— Тобі тільки дай привід, то й не одчепишся. Годі! Пусти панночку. Просю вас за стіл посідати. Петрусю! Кому кажу, пусти! — крикнула Горпина на хлопця, що, вчепившись за спідницю руками, дивився чорними оченятами то на матір, то на Христю.

— Ми ось разом підемо,— сказала Христя, узявши його на руки, і посунулася за стіл.

— У-у, страмовище, отакий бецман на руках гніздиться! — сказала з серцем Горпина.

— Доброго здоров'я! — привітався Кравченко, увіходячи у хату. Горпина і його попросила сідати.

— А що ж се Федора досі немає? — спитала баба, усаджуючись біля Христі, котра чукикала на колінах Петруся.

— Не знаю. Він повинен би і прийти зараз. Чи не завернув, бува, до батька.

— А що, і досі не допомоглося?

— Дуріє, як і дурів... І сів, і пав у тії чорної маримонди.

— Ти ж казала йому?

— Що ж я йому буду казати? Все рівно не послуха. ще скаже, чого не в своє діло мішаюся. Федір казав.

— Ну?

— Ну, і звісно що. «Ви,— каже,— все так; мене і трохи не поважаєте, не то що за батька не приймаєте, а все на мою худобу дивитесь. Якби чорт старий скоріше очі закрив та загарбати його худобу. Не буде,— каже,— сього, чужому віддам, та знатиму, що буде хоч душу поминати, а свої — хай як хочуть».

— Отаке! А ти ж сказала б: ото ж унуки не чиї, а твого ж сина діти. На їх поглянь. Та й на сина подивитися: дуже він багато, носячи за попом кадильницю, заробить? Хоч би ж уже землю віддав, все рівно сам нікчемний біля неї ходити.

— Так! Землю він віддасть. А мені, каже, з чого жити?

— А грошей стара собака мало наховала? — скрикнула, визвірившись, Оришка.

— Були колись гроші,— спокійно одказала Горпина.

— Та що?

— Та в скриню до Ївги перейшли. Обійшла старого, отак кругом і обплутала. Сміється з його, з молодшими по шинках шляється, а він і не бачить. Я вже їй казала: ми ж колись діували умісті. Ти б, кажу, Ївго, хоч бога

побоялася над старим отак глузувати. А вона п'яненька була: «Уже,— каже,— до бога тепер лазити, як чорт не поміг». Який, питаю, чорт? «Не знаєш,— каже,— який? То попитай своєї дядини. Думаєш,— каже,— не знаю, яке ви зілля варили та чим старого накурювали. Помогло? Багато взяли з своїми чаклами? Не дуже я злякалася твоєї дядини, хоч вона і відьма. Я й сама навчу ще, як відьмити». Сказано, п'яна, то таке і верзе.

Баба, слухаючи те, аж позеленіла. Сидить за столом, ухопившись за лаву руками, та так важко дише, аж пищики в неї в грудях грають.

— Про кого се ви річ ведете? — спитався Кравченко, дослухаючись до розмови.

— Та...— махнула Горпина рукою.— Про свекра, чоловіче добрий, коли хоч знати. Замість того, щоб на старість гріхи одмолювати, він з молодницею зв'язався. Та хоч би путне що, а то...

— А-а...— заакав Кравченко.— Я знав на своєму віку одного. Так от чудасія була. Йому двадцять літ, а він полюбив п'ятдесятилітню бабу. Та так полюбив, що хоч вішатись. Усі дивуються, здурів парубок та й годі. А він, не потураючи на те, одно вчащає до старої — і встав, і ліг там. Стало чутно, що будуть вінчатся. У неї, правда, своя хата, худоба і грошей, либонь, було до стобіса; а в його тільки й добра, що штани на очкурі, та й то драні. Люди кажуть: «Дурний, на худобу вдаряє. Чи варт те добро, щоб свій молодий вік запакувати?» Оже він не чує. Збираються до вінця. І день назначили. Тут би до

церкви йти, а він назад. «Що я,— каже,— маю. Як був робітником, так і зостануся. Не хочу». Вона і сюди, і туди: «Я тобі,— каже,— все віддам».— «Давай зараз». Пішли до волості,— а він, значить, уже з писарем змовився,— зробили таку бумагу, що вона йому усе продає. Грошики, звісно, які були, так віддала. Тоді він знову. «Ти,— каже,— подумай, стара. Чи мені, молодому, під пару така баба? Краще будь мені за матір, я тебе до смерті догодую». Вона не хоче, бришкає. «Нічого не дам! — кричить.— Жалітися буду, в тюрму засаджу».— «Коли,— каже,— ще мене в тюрму саджати,— вон із моєї хати!» І вигнав, у чому була, при тому тільки й зосталася. Жалілася, так ще судді посміялися: «Так,— кажуть,— дурнів і треба вчить». Що ж, ви думали, з того парубка вийшло? Оженився, до своєї худоби та ще взяв за жінкою, зажив таким багатим, що ну! Шинок одкрив, постійний двір завів. А баба десь під тином сконала... Так от молодець, так молодець!

— А воно ж хіба се й не гріх? — з жалем спиталася Горпина.

— Є, бач, молодице, приказка: гріха боятимешся — голий ходитимеш. Що гріх, що не гріх, про те бог знає. Та коли ще він там розсуде — дожидайся.

— А люди? — знову пита Горпина.

— Люди? Наплюй на їх! Люди звали і того парубка дурним, а потім — на улиці стрінуть — шапку скидають. От тобі й дурний!

Горпина тільки важко зітхнула. Зітхнула і Христя за нею. Баба сиділа похнюпившись, її тільки підборіддя тремтіло. У хаті стало тихо-тихо. Дітвора сиділа на полу і дивилася мовчки на проскуру, що лежала між ними. Петрик — і той покинув гратися, якимось дивуючись, обводив усіх своїми чорними оченятами.

Якась тінь пробігла по вікну: тихий гомін почувся знадвору.

— О, і Федір ідеї— сказала Горпина, зиркнувши у вікно.
— Та ще й не сам — з батьком.

І вона мерщій стрибнула у сіни — стрівати. Христю наче трясця обняла. Вона колись давно не могла бачити Грицька без того, щоб її не струснуло, тепер їй згадалося давнє.

— Сюди, тату, сюди... Тут поріг — глядіть не спіткніться,— чувся давно знайомий Федорів голос.

— Хе-е... старий став,— одказує йому другий,— і очі дивляться — та не бачать. Переведи, лиш, мене за руку.

На дверях показалася висока постать старого діда. Голова його біла, як молоко, борода рідка спадає на груди, сірі брови, як стріха, настовбурчилися над очима, а на обличчі — і трохи Грицько не перемінився, такий сухий, такий і суворий, ніс довгий з горбом, лице тільки з мурого стало біло-рожеве.

— Ну, здрастуйте у хаті. То тут у вас і гостей повно,— обізвався він, переступивши поріг.

— Здрастуйте. Се тітка приїхали з Кута,— докладала Горпина.

— Ну, а то? — тикнув пальцем Грицько на Кравченка.

— А то той чоловік, що тітку привіз.

— А то? — знову допитується Грицько.

— То панночка з бабою приїхали.

— Панночка? Так ви вже з панами зазналися? Через те, мабуть, і батька забули,— виговорював Грицько.— А то по полу що ворухиться?

— То діти. Гетьте, встаньте відтіля! — крикнула на їх Горпина,— може, дід схотять там присісти.

— Устаньте, устаньте, діти, хай дід хоч на полу присяде, бо на покуті поважні гості розсілися,— бурчав Грицько, чвалаючи до полу.

Горпину наче хто кип'ятком обдав. Тільки що Грицько на поріг — уже і сварка, та ще при чужих людях, та ще й у їх город камінці кида... У неї аж сльози на очах виступили.

— Хіба ж я, тату, зневажаючи вас, таке сказала! — тільки і вимовила вона.

— Чого зневажаючи? Ні, почитаючи. Якби, бач, не почитала, то старого не посадила. А то я і сиджу, і діти біля мене. Другі діти і чужі, та, як прийдеш, і чолом старому чоловікові оддадуть, а твої діти почитають діда і геть ховаються від його, мов собаки від мух.

Горпина зовсім осіла. І як вона сього раніше не здумала? Стоїть, як тороплена, і від сорому не знає, що й казати, куди їй діватись. Та вже виручила Оришка.

— Чого се ти, старий, розбурчався? — спитала вона його.— Не на той бік устав, не на ту ногу ступив?

— Не на той. Правда твоя. Старому, бач, усе на заваді. Та ще як свої більше, ніж чужі, шпильки під нігті заганяють,— похнюпившись, додав він.

— Хто ж тобі їх заганя? — знову йому Оришка.— Так наслухається, що з сторони люди брешуть, та й зачина! Що, тебе син не почитає? Невістка не слуха? Коли ти сторонишся їх, то, звісно, не потрапиш, що тобі хочеться. Уп'ять же — і діти. Діти — як діти. Коли б ти до їх з ласкою, то й вони до тебе з тим. А як ти не вспів на поріг ступити — зараз бур та бур. Звісно, і діти полякаються.

— Толкуйся. Так, усе так. Я у всьому винен. Чого ж ви мене, винуватого, до себе прикликали? Судити? Судіть мене!

— От ти вп'ять, Грицьку, на сварку б'єш. Тобі як доброму кажуть, а ти — знову за своє. Нема того щоб сісти, як там кажуть, рядком та побалакати ладком.

— О, ти м'яко стелеш, та як буде спати! — буркнув Грицько.

— Ні, я тобі по правді кажу. Чого тут критися, чого його, як лисиця хвостом, вертіти? Ти сам подумай: старий ти став, немічний... за тобою треба дивитись, треба глядіти. А кому ж те ближче, як не своєму? Сказать би, у тебе немає близького нікого, а то ж у тебе син, невістка. Чого б я, як той бовкун, сидів там у своєму закапелкові? Чоловік не деревина, що положи його, то й буде лежати. Чоловікові часом треба і побалакати... Узяв би перейшов до сина, один син у тебе, і догляд би тобі такий як слід був, і погомоніти було б з ким.

— З того часу, як не стало старої, не стало й щастя! — глухо промовив Грицько.

— І то правда. Стара, царство небесне їй, була і хазяйка невсипуща, і жінка добра, і господиня розумна. Та що ж — умерла... То вже діло боже. Він один над нами знає, що робить, і нам не скаже. Умерла — й умерла. З могили її не вернеш. А тобі все-таки не слід своїх сторонитись-обходити.

— Та що ти все зарядила, обходиш та обходиш! — гукнув Грицько.— Хто їх обходить? Я їх, чи вони мене? От ти кажеш — син у мене, до його горнися. А ти знаєш мого сина? Він ще замолоду все мені навпаки йшов. Хотів я його одружити на Куцівні. Чим би була йому не жінка? І багата, і хорошого роду. Ніт же, підніс чорт Христю Притиківну. От цяця неписана! Чого мені стояло його збити? Може, коли, господь знає, і душею прийшлося покривити, і гріха на душу схопити, поки зломив. Що ж він? Почав дуріти. От, як є — дурник.

— Тату, то коли було,— понурившись, обізвався Федір, а Христя сиділа червона-червона та, не знаючи, що їй робити, горнула до себе маленького Петрика.

— Давно? — гукнув Грицько, підводячись, і, як верста, став серед хати.— Давно, кажеш? А після того? Ми ж насилу тебе з покійною одходили, насилу тебе на стежку навели. Оженився ти. Знайшлася така, що пішла за тебе. Стали ми жити укупі. То і ти, і невістка тільки й чутно, що славите нас між чужими людьми. Усе одно: «Якби таки батько одділив нас, дав землі, дав хату, ми тоді б

знали, для кого робимо-трудимося». Бач, вони, у батька живучи, не собі дбали! Нехай і так. Побалакали ми з старою, чи одділити, то й одділити. Хто сей ґрунт купив? Хто хату вистроїв? Перевів їх — живіть собі; і поля дав. Що ж мені, дяка за те? Знову чую: «Одділить одділив, та чим наділив? Випхнув з двору та й усе». А побий же вас все зле та лихе! Чи я вам не батько? Чи я вам добра не жадаю? Де б біля того клапця землі робити, що `ддав, він його у найми пустив. Самому, бач, не хочеться білих рук каляти. Сам почав до попів лизатись — у протопопи намірявся вилізти, та піймав у дзвонарі. Легкого хліба захотілося. Чи легкого, то й легкого. Значить, тобі не потрібна земля, подай її назад. Живи своїм розумом, як бог тобі дав. Чого б, бачця? Так де тобі! На батька і тучі, і грому! Батько і сякий, і такий. Побачив, що своїм розумом заробляємо шматок того насущного, так і землю назад одібрав. Усе собі та собі, а нам нічого... Хіба, ти думаєш, воно легко мені було те слухати, що чуже, нерідне прийде до тебе в хату та й хвалиться, що рідний син каже? А бодай уже таких синів ніколи не мати! Я ж мовчав, я ж слова на те ніякого не казав. Пройшов рік — вони до мене і в хату не напаювалися, не прийшли з празником поздоровити. Тут уп'ять стара занедужала, прийшли вони її провідати? Чужі люди неодхідно біля неї стояли, своїми руками перевертали немощну, а рідна невістка і не здумала. Як умерла, тоді тільки прийшли, наче чужосторонні які-небудь, геть одсторонь стояли. І нема того, щоб утішити батька у горі, нема того, щоб

хоч чужим допомогти при тому скрутові. Де ж, ми великий пан — кадильницю за попом треба нести, а ми — не робітниця, не наймичка, ми — важна птиця — паламарка! У-у! прокляті! прокляті! Нема на вас мого благословення! Чужим усе оддам, а вам дулю під ніс! — гукнув Грицько і, вхопивши шапку, мерщій напрямився у двері.

У хаті стало так тихо, мов нікого й живого не було. Оришка і Христя сиділи похнюпившись, Горпина, припавши до столу, струшувалась, мов у лихоманці, Федір блідий ходив та тер руки, один Василь Кравченко весело позирав з-за столу своїми сірими лукавими очима.

— Чудасія та й годі,— здвигуючи плечима, промовив він.— Нащо його благословення? Коли б добро своє віддав!

— Нащо ти привів його сюди? — скрикнула нестямно Горпина, придавлюючи стіл головою, мов вона хотіла його продавити.— Ще нам мало прийшлося від його витерпіти?

І докорів і догани. Захотів ще, щоб прокляв він нас у нашій хаті!

— Хто ж знав! Хто ж знав? — глухо замовив Федір, тручи руки.— Я ж хотів як краще, а вийшло...

— Не буде між вами ладу. Не буде добра,— схопившись, мовила Оришка.— Прощайте! Поїдемо,— повернулася вона до Кравченка і не пішла — поплигала з хати.

— Поїдьмо, поїдьмо,— хапаючись за шапку, мовив Кравченко.— Бо час і обідати, аж кишки підвело.

Горпина тільки тоді догадалася, про що вона забула.

— Тіточко! тіточко! — заплакана кинулась вона надвір.
— Постійте, подождіть, хоч пообідаєте з нами. За цим проклятим клопотом і розуму збудешся!

Федір і Христя zostалися одні в хаті. Поки Христя збиралася собі в дорогу, Федір одно, знай, ходив. Як же Христя, передавши Петруся дівчинці, направила йти, Федір став напроти неї, прикро подивився своїми засмученими очима, скрикнув: «Отак у нас завжди! Господи! Господи!..» — і нестямно схопився за голову руками.

У Христі серце перевернулося, сльози затремтіли на очах. Перша думка, що вдарила її в голову, була: «Певно, Федір її признав, бо так прямо випалив перед нею своє признання...» І вона, похнюпившись і не сказавши йому ні слова, вийшла з хати.

На сінешньому порозі вона стріла Оришку, Кравченка і Горпину. Горпині таки довелося уговорити бабу zostатися пообідати.

— А ми вертаємося. Просить Горпина обідати,— сказала їй Оришка.

— Я вже не знаю, чи вгоджу чим панночці. Просила б провідати мужичої страви. Колись забився до нас слідователь. Такий гарний пан, дякував. Прохали б панночку. Чим багаті, тим і раді...— замовила Горпина перед нею, рвучи слова.

— Та панночка хоч посидять. Ми швидко се діло порішимо, бо кишки аж кавчать,— сказав, сміючись, Кравченко.

— Про мене не турбуйтеся. Я посиджу, подожду,— сказала Христя і собі вернулася за другими.

Горпина така рада, не здержалася і кинулася поцілувати Христю у руку. Христя помітила і підставила губи. Дві давні подруги поцілувалися. «Якби ти знала, кого цілуєш! — подумала Христя.— Чи цілувала б?»

Не менше зрадів і Федір, як вони вернулися. Засмучений та збитий з пантелику, він зразу ожив, заметушився, забігав.

— Просю вас, сідайте. Я на хвилину, я зараз,— і він кудись побіг з хати.

Поти Горпина розсадила гостей та вийняла пироги з печі, і Федір уже звернувся. З одної кишені він витяг пляшку горілки, а з другої — щось друге, червоне і поставив на столі.

— Ви не повірите, як мені оця спірка у печінках сидить. Та не проходить тижня без того, щоб отакого не скоїлося, — пожалівся він.— Тільки й забудешся, як добрий чоловік приб'ється до хати та розговорить. Спасибі вам, що вернулися. Ануте, лиш, вип'ємо по чарці. Се повинна бути добра горілка. Ач, жовта яка.

— Вистояла?! — граючи лукавими очима, сказав Кравченко.

— Жид казав, що давня. А бог його знає, яка вона.— І, наливши в чарку, він першу підніс бабі.

— У кого в руках, у того й в устах! — одказала та, одводячи чарку рукою.

— Жінко! Десь у нас і друга була чарупина. Ке, лиш, сюди та попотчуй панночку. То ж я для їх купив пляшку тернівки.

— Для мене? — червоніючи, спитала Христя.— Марно ви і втрачалися. Я не п'ю.

— Не можна, наша панночко. Хоч пригубте,— потчуючи, прохала Горпина.

— Ось я поцокаюся з панночкою. Будьмо здорові. Хай наші вороги вигибнуть,— і Федір, цокнувшись чаркою, зразу вихилив. Потім попотчував бабу і Кравченка.

Христя надпила трохи і поставила. Тернівка здалася їй такою смачною. Вона, здається, ще ніколи нічого смачнішого не пила.

— А справді добра,— сказала вона.

— То просимо вас викушати всю,— кланяється Горпина.
— Та й пиріжечком заїсти. Пиріжки з свіжим сиром, і сметана свіжа.

— Хіба з вами,— сказала Христя, беручись за чарку.

— І я вип'ю,— і Горпина потяглася до горілки. Сама з півчарочки випила і других попотчувала.

— Хай нашим ворогам така шибениця! — скрикнула Христя, вихиливши чарку і вибризнувши остатню краплю поверх голови.

— О, наша панночко! наша голубочко! — скрикнула Горпина і, прихилившись до неї, цмокнула у плече.—

Мов ви між нами родились, так знаєте наші звичаї та поговірки.

— За се не стид ще по чарці випити! — сказав Кравченко.

— Випити! Випити! — скрикнув Федір і почав знову потчувати.

Після третьої усі зразу загомоніли весело та гучно, так, мов бджоли в улику перед роєм. Недавньої сварки і признаку не було. Федір розказував усякі приповістки за дяків, за попа, Горпина утішалася перед Христею своїми дітьми, котрі на полу натоптувались пирогами. Кравченко розповідав про всякі плутні, хто кого обдурив, хто нажився, і завжди вихвалював мистецького плутягу. Одна Оришка з посоловілими очима, мов та сова, мовчки позирала на всіх. Христя після двох чарок тернівки розчервонілася — мов макова квітка виглядала з-за столу, а очі її так і плясали. Вона ще ніколи не почувала, щоб їй було так гарно, так любо. Все те давнє, що вона кинула у селі, тепер вернулося до неї і так встало, пестливо-правдиве і рідне, воно робило її на хвилинку щасливою. Оце б і їй так було. І вона утішалася б своїми дітьми, як утішається Горпина, і вона турбувалася б коло свого господарства, як і ся турбується. А тепер?..

— Доброго здоров'я всім! З неділенькою святою! — почувся від порога жіночий голос.

Зирк — чорна Ївга ускочила в хату. Не встигли їй одказати на привіт, як вона, позирнувши по хаті, спитала:

— Що, старого у вас не було?

— Ні, був,— сказала Горпина.

— Та куди пішов?

— За тобою,— гукнула Оришка.

— Ох, мені лишенько! Ми, значить, розминулися! Побіжу ж за ним,— і, повернувшись, мерщій вискочила в сіни.

Неждане ївжине навідування на який час перервало веселу бесіду.

— Чи бач, яка жалібниця знайшлася! — гарикнула баба і сплюнула.

— Отак, тільки кого чужого забачить, зараз і біжить дознатися, що робили,— жалілася Горпина.

— Вона нас, спасибі їй, не забуває,— сміється Федір.

— Погань,— гарикнула баба.

— Та хай. Не руште. Краще вип'ємо,— беручись за пляшку, каже Федір.— А ти, Горпино, давай нам борщу, каші... Всього давай, що напорала.

До борщу ще по одній випили і знову розвеселилися. Гомін та регіт не стихає ні на хвилину. Оришка, вихиливши пів третьої, зовсім знемогла, очі їй сплющуються, голова так і хитається з боку на бік, бере ложку і держалном у борщ умочає. Всі регочуться, і Оришка сама з себе сміється.

— Випила... випила,— нетвердо вимовляє.— А все своїм ворогам не піддамся, не піддамся... Ось тут вони у мене сидять,— показує стулену руку.— Я не Горпина, що всім мовчить. І не Федір, що їх оббігає. Я знаю їх і думку.

— Які ж у вас вороги, бабусю? — питає Горпина.

— До чорта у мене ворогів. Усі в мене вороги. І чоловік — ворог. Хіба я за його залюбки йшла? Хай умиється. Не таким стидким моє личко цілувати...— і стара усіма своїми зморшками усміхнулася.

Усі засміялися, а Кравченко найдужче усіх.

— А ти в мене не регочи,— повернулася до його баба.— Ти у мене в жмені. Як жабу ту розчавучу. І ти не регочи, Федоре, я знаю, що ти крізь сльози регочеш. І ти, Горпино... А ти,— повернулася вона до Христі,— твоє ще тільки заснувалося. Ти смійся, смійся... А я все знаю.— І стара, переставши усміхатися, підвелася і почала пророкувати: — Тебе горе жде. Тяжке горе тебе жде. Я знаю, я все знаю.

— Що ж ви знаєте? — дивлячись зляканими очима на страшну бабу, спитала Христя.

— Те знаю,— почала Оришка знову пророче,— що спати хочу,— і, усміхнувшись, посунулася з-за столу. Не дякуючи, не помолившись, вона додибала до полу і уклалася аж поза дітьми спати.

— Знемогла старенька. Випила лишню,— зітхнувши, сказала Горпина і кинулась тітці помостити.

Обід скінчився. Кравченко і Федір пішли надвір походити, сучка посмоктати, а Горпина і Христя zostалися у хаті. Поти Горпина посуду мила, Христя думала над сьогоднішнім бабиним пророкуванням. Її вид страшний, її голос гучний — все це не мало уразило Христю. До того і саме пророкування: «Твоє ще тільки

заснувалося...» Що воно значить? Та вп'ять: «Тебе горе жде, тяжке тебе горе жде». Почім вона знає, що мене жде? А каже — мов певно знає... і Христя почала перебирати своє життя. Що воно? Ціла черідка утрат та горя, ціла вервечка випадків, котрі піднімали її угору на те, щоб опустити сторч головою. І тепер хіба не те саме? І тепер вона не холодна і не голодна, і сита, і вкрита. А що буде завтра? Треба Колісникові тільки слово сказати — і вона опиниться на улиці. Спершу, не зучена до розкоші, вона знову стала б до діла, помаленьку і то б хліб їла. А тепер? Вся сила її в красі. Не будь уроди — і зразу вона ніщо. Доки ж їй так скитатися, доки сидіти сьогодні вище свого пір'я, а завтра летіти на саме дно глибокого яру, де тільки грязюка та смердота? Їй так хотілося покою та рівного життя, хоч такого от, як Горпина живе. Бувають і в неї гіркі часи, важкі хвилини — от і сьогодні. Прийшов свекор, збив бучу, уколів не раз її так боляче. А проте — її ніхто не лишить того, що вона має. Вона знає сім'ю свою, свого Федора, і люди знають, що вона Федорова жінка. А я? Сьогодні панянка, а завтра... може б, ніхто не став і балакати з нею, якби дознався, хто вона.

Сум та туга дужче і дужче давили її серце. Їй хотілося перед ким-небудь висповідатись, вимовити своє лихо.

— Горпино! — почала вона сумно.

— А що скажете? Може, і ви спочили б? — спитала учасливо Горпина.

— Ні. Я тобі, Горпино, хочу щось сказати. Таке сказати, таке... Може, ти, як почувеш, то мене і з хати виженеш.

— Оце, як ви страшно почали,— сказала Горпина.— За віщо б я вас з хати виганяла?

— А може, й буде за що. Ти не знаєш. Я тільки одного у тебе попрошу. Не скажеш ти нікому того, що я тобі скажу?

— Кому б же я сказала?

— Як кому? Може, у тебе хто з жінок подруга є? Чоловікові...

— Нема в мене нікого ближчого, як ото діти,— указала Горпина на дітвору, дивлячись якось чудно на понуру Христю.

— А побожишся, що не скажеш?

— Та що се ви? господь з вами! Хіба чию душу загубили, так я й сама не повірю.

— Не чию-небудь, Горпино, а свою загубила. Ти знала коли-небудь Христю Притиківну?

— Аякже. Ми ж з нею дівували, товаришували.

— Де ж вона тепер, не знаєш?

— А ви хіба її знали? — спитала Горпина.

— Знала. І мені хотілося б знати, де вона тепер.

— Де? господь її знає, була колись дівка гарна і з себе красива, та, видно, лихо з'їло її, що не вертається. Батько її змерз, мати умерла. Там щось і мій свекор не без гріха. Давня то річ — забулося. Знаю тільки, що Федір, мій чоловік, замолоду кохав її. А батькові не хотілося. От він і почав гнати на їх. Поти гнав, поти гнав,

поти з села вижив. Перейшла Христя у місто служити... Потім чутка ходила, що Христя задавила хазяйку. Волочили її... І знов вона була у селі, ховала матір, а потім як пішла, то вже її ніхто ніколи і не бачив. Федір раз був у місті та, вернувшись, розказував, що буцім вона з паничем зналася. А пані помітила та й вигнала з двору.

— А худоби ніякої після батька-матері їй і не зосталося?

— Худоба... Яка ж худоба? Знаю, що був город і наділ був. Видно, Христя припоручила все те Здорові, там коло їх Здір жив. Здір і володів ними. Люди кажуть, що буцім він з того і розжився. Тепер багатир став. Коли їхали тією стороною, то бачили його будинок, дранню критий, забором обнесений. Пан паном... Він у нас у церкві титарем. Своє старе дворище продав, на нове перейшов, а от уже не знаю, Притичине чи продав, чи так попустив. Тепер там жид шинкує.

Христя слухала, нахилившись.

— Отак,— сказала вона,— у Христиній хаті жид шинкує, а в душі — християни.

— Як саме? А ви ж коли і де знали Христю? — спитала Горпина.

— Де? — сказала та і підвела свою голову.— Хіба ти мене, Горпино, не пізнаєш? Хіба я так перемінилася? Я ж і є Христя. Та сама Христя, що колись жила між вами. Бач, тепер яка я стала.

— Ти... ви... Христя,— забелькотала Горпина, дивлячись на Христю. Мертвого виходця з того світу, здається, не

так злякалася б Горпина, як тепер злякалася Христі.

У ту саму мить проснулася Оришка.

— А що, вже пізно? Не пора б їхати? — спитала.

— Пора, пора,— заговорила перша Христя.

А тут Кравченко і Федір на двері.

— Василю! Пора їхати! — повернулася до його Христя.

— Я сам за тим ішов. Їхати, то й їхати. Зараз коня прилаштую.

І він пішов з хати. Через півгодини вони поїхали. Намучилася Христя ті півгодини. Вона все сиділа в хаті і стерегла, щоб часом Горпина не завела з бабою річ за неї. Горпина собі як у воду опущена... Коли вже сіла на віз і виїхала з двору, Христя вільніше здихнула.

VIII

— Тепер я вас іншим шляхом проведу, щоб ви бачили всю Мар'янівку, щоб ви знали, яка вона є! — сказав Кравченко, як вони усілися, і повернув свого невіру до церкви.

Вони проїхали тим шляхом, що вів з міста через Мар'янівку. Знайомий той шлях Христі, добре знайомий! По йому бігали її малі ноги, вона і переміряла його ще дівкою, швендяючи з села у місто, з міста додому. По сьому шляху її Кирило у найми одводив, по йому напасть котилася слідом за нею. Отут вона з селом колись прощалася, а там материну домовину стріла. Доїхали-таки її добрі люди, добило те лихо, якого вона сама не

сподівалась, понесло у рідне гніздо. Все то нерадісні споминки, невеселі думки!

За майданом повинна бути і її хата. Де вона? Тепер тут ціла улица, а колись вона кінчала село. Ото Карпів двір. Карпа Здора... Він, він. Біля його і їх хата. Невже та довга будівля, над котрою висить на хмизині пляшка, її колись оселя? Місце те, та хата незнайома: доступ до неї не через хвіртку, а прямо з улиці; там, де колись у неї був квітник, рожа високо піднімалася угору, барвінок слався по землі, тепер голе бите місце, і замість вікон — двері у хату. Рудий жид стоїть на порозі і прикро позирає на їх невіру, що так прудко котить шляхом. Що то він зориться на коня-скакуна — чи дивується, чому сі прочани не звертають до його шинку?

Христю ще більша туга пройняла, коли вона уздріла своє дворище. Їй пригадалася недавня розмова з Горпиною. У її хаті — жид шинкар, а в душі — християни... Хіба не правда? Свята правда! Он куди воно ішлося, он до чого привела її сліпа доля. І це після того, що вона перетерпіла, що їй прийшлося пережити! Он для чого її родили, годували, кохали!

Життя стало перед нею своїм гострим ребром. По йому високі гори та глибокі яри. Тільки що збереться вона на самий шпиль, як уже знову летить сторч головою. Де ж їй пристановище? Де той спочинок, під котрий склоне вона свою задурену голову? Там, у землі, де батько-мати, де всі уже не одну сотню літ лежать та тліють? І для сього жити, для сього мучитись, терпіти?! «Ох, життя,

життя!» — зітхнувши, прошептала вона і склонила свою молоду голову на високе лоно. Так клониться розцвівша квітка додолу, так гнеться її тонке стебло.

Всю дорогу Христа була смутна та невесела, наче у воду опущена, нікому слова не проронила, ні до кого не обізвалася. Як склонила голову, коли виїхали з Мар'янівки, та й до самого Куту не розгиналася. Ні широке поле, прикрите промінням западаючого сонця, ні дрімучий ліс коло Куту, ні самий Кут хороший, як картина, не підвели її голови важкої, не зняли на себе її похмурого погляду. Коли на серці лежить важкий камінь, коли в душі темнота і тільки одні думки, як сичі, заводять свої страшні заводи, то і краса світова не збуде веселої споминки, не звеселить затуманених очей.

їй ще тяжче стало дома, ще безодрадніше, коли вона глянула на свою клітку, у яку заперли її, обкувавши золотом, нарядивши в дорогі убори. А тут ще і Оришка підогріває: то забіжить з одного боку, прикро погляне, то з другого — допитується, чи сподобалося у Мар'янівці.

— Аякже. Сподобалося, сподобалося! — одказувала Христа, щоб хоч чим-небудь одмогтися від Оришки.

Та така й та, щоб від неї одмогтися.

— Що тепер у ній гарного? Побачили б ви її літ тридцять назад, коли ще панщина була, пан сам жив на селі. Що за весело було у панському дворі — хліб свій, горілка своя, музика своя... Їж, пий, хоч розпережися, а гуляй — скільки твоєї мочі! І людей тоді менше було, і люди кращі. Усе вкупочці, одно одного держалися. А пішло що

накриво, коли хто почне одлучатися — пан зараз на сторожі. І вже винувате не просися і не молися.

І Оришка весело повідала Христі, кого і коли на стайні били, кого у дибки садили, кого у москалі завдали. Як одній жінці за крадіжку молока присудили цілий вік носити на шиї невеличкий глечичок, який нарошне заказали гончареві зробити. Як матір чорної Ївги, коли дізналися, що вона непутня виходила заміж,— сам пан і дізнавався,— присудили обстригти, обмазати дьогтем і обтикати пір'ям і так водити голу по селу. Люди казали, від того у неї така чорна і дочка уродилася.

То були страшні споминки, гіркі перекази. Христя аж жахалася від їх, а Оришка — байдуже... Її очі горіли, старе лице займалося радістю. Їй, видно, весело було згадати свої молоді літа, ті давні випадки, від котрих Христина кров холола в жилах.

— Отак-то колись було! і добре було. Старший між людьми був, котрий здержував їх. А тепер — усе те розлізлося, все розпливлося, як стара одежина. Той туди, та туди, не знайдеш, де рукав був, де поли, де спина. Все пішло врозтіч. Все стало одно проти другого, як ворог кривний... Кожний так і стереже другого, як би насісти, обаранити, одняти. Не розберешся у такій сутаніні, хто свій, хто чужий. Всі чужі, кожен сам собі!

Так повідала Оришка своїм глухим голосом, сидячи з Христею у світлиці перед самоваром і потягаючи солодкий чай. Христя сиділа, зігнувшись над своїм стаканом, слухала ті сумні приповістки, і перед її очима

розстиалося ще непривітніше, ще гірше життя. З давнього-давну і до сього часу воно розверталося перед нею своєю страшною стороною горя та утрат тисячів, сотнів тисяч тих, кого сліпа доля обдарила своїм щастям. Яка ж вона? Колись-то були одні пани, а тепер... тепер багаті, дуки, що нагарбали грошей всякими правдами і неправдами з того ж таки безталанного люду, який робив колись на пана.

— Що ти тут мелеш своїм дурним язиком? — обізвався Кирило, увіходячи до їх у хату.

— А твоє яке діло? Сам дурний, то й усіх робиш дурними,— гарикнула на нього Оришка.

— Де ж пак, розпащекувалася, що за панства краще було. Слухав я, слухав з кухні та й обридло мені слухати. Піду, думаю, хоч спиню трохи.

— Звісно, за панства було краще! Звісно, за його було! Ти жив собі десь за двором, блукав там по полях, що ти бачив? А пожив би ти в дворі, побачив, що там було. Де тепер є так, як тоді було?

— Що, тепер водять з глечиками жінок по селу за те, що, може, яка для своєї дитини узяла кухлятко молока? — спитався спокійно Кирило.

Оришка так і приснула.

— Так і слід було! Не крадь чужого. Тепер не водять, зате ж і крадіжка всьогосвітня. Хто тепер не краде? І мала дитина й та норовить стибрити, що легко лежить.

— А вимазують вашого брата дьогтем, як чорної Ївги матір мазали? — усміхнувся Кирило.

— Зате ж і повій тих наплодилося! — гарикнула знову Оришка.

Христю наче що ножем ударило в саме серце, вона аж кинулася. Повій, повій — аж свистіла їй у вуха та назва. Це і вона повія. Так, так... повія. Віється по світу без притулку, пристановища, від одного до другого.

— А тоді їх хіба мало було? — питає покійно Кирило.

— Тоді хіба так було? Не встиг на ноги підвестись, материне молоко коло губів не обсохне, а вона вже з москалями водиться.

— Тепер хоч сама водиться, а тоді на вервечці водили.

— Водили, та не було того, що тепер,— під тином здихають, по жидах, мов червиві собаки, шляються.

— Та ти краще скажи — то ваша така пелька прожорлива, утроба навісна. Здержки на вас нема, он щоі Тоді вас силою водили та й привчили бігати так, що тепер ви і самі, як піняві, мчитесь, та тоді хоч плакали, а тепер регочетесь.

— Брешеш, стидкий! брешеш, бридкий! вонючий! смердючий! тьфу! тьфу! Путтям слова сказати не вміє! — стрибнувши, скрикнула Оришка і кинулася з хати.— Хоч би панночки пострамився! — на ходу додала і скрилася в темноті сіней.

— От тобі й на! — розвів руками Кирило.— Вибачте мене, панночко. Сама на таке навела та ще і мене страмить. Отак, як бачите! Дурна, зовсім дурна баба! Їй одній, може, й добре було за панства, так вона дума, і всім так. Тепер, правда, трудно, дуже трудно жити, так

те ж хоч знаєш, що ніхто не стоїть за твоєю душею, ніхто тебе ні арапійом не вчисте, ні на стайню не поведе. Бува, правда, і голодно, і холодно, зате вільно. Вільно тобі як хоч жити: боїшся бога — по правді живи, а не боїшся — ну, тоді як знаєш.

— А хіба баба Оришка неправду сказала, що тоді ви знали одного пана і його береглися, а тепер кожного стережись,— обізвалася Христя.

— Та, бачите, і тут є трохи не так. Боялися пана, правда, боялися, та й свого-таки брата стереглись, щоб не підкусив, бува, перед паном. І тепер стережись. Тоді тільки шкури стерегли, а тепер — кишені. Он у чім усе діло.

Знову перед Христею одкрився інший світ, інший погляд на життя, не такий гіркий та непривітний, який лила баба Оришка. Досі їй нічого такого і в голову ніколи не западало. Тепер вона почувала, як з хвилинами старішала на цілі десятки літ. Їй стало якимось ясніше на душі, веселіше на серці, вона наче росла, піднімалася, виростала цілою головою вище всього миру і озирала людей з своєї високості.

— Може, й ви, Кирило, вип'єте стакан чаю? — ласкаво запитала вона його, бажаючи побалакати з таким утішним чоловіком. Їй пригадався той час, коли її Кирило одводив у місто на службу. Як він і тоді її утішав і яким він добрим здався.

— Коли ваша ласка, панночко, то можна стаканчик випити,— одказав Кирило.

— Сідайте ж. Я зараз.

І Христя метко налила Кирилові чаю і посунула до його.

— Сердита моя стара, палка, як порох! — почав Кирило.— А все скажу, що дурна. Якби вона звідала те, що мені приходилося звідати, може б, і порозумнішала, а то — баба та й годі. Примірно, каже, тепер гірше стало, чим колись давно було. Ну, гірше, то й гірше. Та хоч сама ж ти не роби людям гіркого. Ніт же, по її гірко, а вона ще й сама гірчить.

— Як сама? Кому ж вона яке лихо заподіяла? — здивувалася Христя.

— Хіба мало було! Та от і ви бачили недавнечко. Підбила ж пана ставок та городи Вовкові та Кравченкові віддати. Звісно, воно на перший погляд і добре — то землею дурно володіли, а то оренди сімдесят п'ять рублів дає. Тільки, по-моєму, воно не по-божому... ні, не по-божому. Панові воно нічого не стоїть, а слобожанам то потрібна річ. Дуже потрібна річ, хоч семидесяти п'яти рублів і не стоє.

— А чого ж ті сімдесят п'ять рублів дали? — спитала Христя.

— Щоб ті кровопії не дали! Вони знають, де раки зимують: не на молоці, то на сироватці своє здобудуть! Тм треба громаду скрутити. От що їм треба. Без сього вони б не скрутили, бо в людей і водопій свій, і город є. А тепер скрутять. Та вже такі як піймають у лапки, то хоч би з душею пустили. Шкода людей! Не по-божому. Ні, не по-божому! — замовив Кирило, припадаючи до чаю.

— Та я ще й другого боюся,— передихнувши, почав знову Кирило.

— Чого? — спитала Христя.

— Коли чоловікові нічого теряти, то він на все рішиться.

— На що ж? На що? — запитала швидко Христя.

— На все.

— Як, і зарізати можуть?

— Та як різати, то то, певно, і самому треба виставити. А от темної ночі півня пустити, то інша річ.

— Як то півня? — не догадалася Христя.

— Так. Позвозять, примірно, хліб у тік. Тільки що збираються молотити, а тут не знать звідки огонь узявся — і все дощенту згоріло.

— Так вони підпалять? — злякавшись, скрикнула Христя.

— Я не кажу, що певне се вони зроблять, тільки у других буває. Коли з ними не по-божому, то й вони не по-людському! — додав він, допиваючи чай.— Спасибі вам,— подякував Кирило, підводячись.

— А може, ще стаканчик? — попитала Христя.

— Ні, дякую. Пора спати, бо завтра рано вставати. На добраніч вам! — уклонившись, сказав Кирило і пішов з хати.

Христя залилася сама у хаті. Сама біля самовару, над стаканом чаю, котрий недопитий і холодний стояв коло неї. Нащо його допивати, коли ні з ким допити? Одинока, з своїми самотніми думками, вона сиділа за столом. Від

нагорілої свічки здіймався неясний світ, з дверей і розчинених вікон розливався морок по хаті, ходив легенький вітерок і хитав той світ і ту темноту, а разом Христині думки... А вони, наче голуби, розсипалися по сірій сутанині кутків і звідти світили то темними очима пригаданих людей, то обзивались до неї своїми глухими голосами.

Ще ніколи Христі так не було, як сьогодні. Випадки цілого дня і перекази вечора становили її в такі постанови, в яких вона досі ніколи не була або ніколи не звідувала. Життя, справжнє життя заглядало їй у вічі своїм суворим поглядом, будило такі думки, котрі ніколи не западали в її голову, здійснювали такі питання, котрі вона досі ніколи не чула. Одинокa, на всім світі одинокa, тепер повинна розібратися серед своїх важких думок, повинна рішити, що вона серед цього бурливого моря, куди їй напрямити свій легкий човен по кипучих хвилях життя? Важкі то питання! І з могучим розумом людям часом не під силу, а то їй, безталанній, наодині! Недаром сунуться її безсилі руки з столу на коліна, клониться і пада важка голова на високі груди, бліда неміч укриває рожеве личко, закриваються ясні очі. А думки підхопили на свої легкі крила і мчать, мчать ген у різні сторони; то ткнуть її у пройшу бувальщину, освічуючи іншим світом, — то вона була гірка та непривітна, а тепер здається ще непривітнішою, бо винуватить сама себе Христа у таких випадках, в яких вона не почувала себе винуватою... То зостановиться на теперішньому часі — і здається він їй

такий обридлий та безодрадний. То знову понесеться у будучину шукать місця для себе. Почувалося — нема їй місця такого, немає кутка нагрітого! Повія... Повія... як вітер віється по полю, як птиця носить по вітру, так вона по білому світу. Розумний чоловік Кирило, та не дурна і баба Оришка. Одним словом, наче тим ножем, очертила вона її безталанне пробування на сьому світі. Кирило каже, вона дурна. Ох, не дурна вона, а страшна. І говоре якось страшно, наче у душу залазе, і слова каже троючі, до самого живця тими словами проймає. «Відьма вона, відьма... через те і пророкує»,— рішає Христя і сама струшується. Голова її клониться все нижче, сама вона згинається все дужче, наче хоче удвоє перегнутися, у клубочок скотитись, щоб не дивиться на хату, бо там у глухих кутках засіли її живі думки, манять її глянути на себе, кривляться і кепкують із неї.

Свічка зовсім нагоріла: довгий гніт, наче палець, виглядає з синьої горошини світу і туманить і без того сумні померки хати. Це зразу щось тріснуло, світонуло. Христя кинулась, підвела голову. Криваве зарево пожежі здіймалося з-за гори, з слободи і осіяло усю хату. Христя від нестямку кинулась до вікна. Серед чорної темноти наче що роздимало страшенними міхами горно, палала хата унизу, над самим ставом. По його сонній хвилі одбивалися, бігали огненні струмочки, з боків жовтіли своїми оселями хати... Щось десь залопотіло, неначе побігло... собака страшенно завиває, ревнула скотина із жаху. Ось і нестямний гук людського лементу роздався

над сонною слободою і завихорився разом з цілим оберемком огненних язиків та іскор, що шугонули у темне небо з горілої хати. Ось знявся чорний дим, заклуботав серед ясного багаття, по обік першого піднявся другий огонь, наче з пекла дихнуло довгим огненим язиком, лизнув темну околицю неба... То вже щось друге зайнялося — не видко, повітка чи хата, тільки щось друге. «О, люточки, рятуйте!» — почулося Христі, і в першу мить вона мала була кинутись в вікно на поміч, та, спохопившись, повернулася у двері... На бігу вона зачепила стул ногою; дубовий і важкий, він, наче зважніло, грюкнувся додолу. Страшний стук пройшов по всьому домі. Христя нестямно скрикнула і впала. Розхристана, розкуйдана, без очіпка, Оришка перша ускочила в хату до неї. Наче кішка, вона стрибнула через поріг і замерла від нестямку, повернувши своє хиже лице до вікна. Страшна вона: в неї скандзюбилися ноги, очі вивело з лоба, і в її темних зрачках, мов на ножі, виблискувало червоне зарево пожежі. Христі здалося, що настав страшний суд і сам лущипір виліз з пекла і став коло неї... Вона, припавши ниць до долівки, сама не пам'ятала, як страшно на увесь дім лементувала.

— Що там таке? — почувся неспокійний голос Кирила, і він убіг у хату.

— Ті-і... лишечко! — тільки і вимовив він і зараз кинувся до Христі.— Панночко, панночко! Оханіться!

господь з вами! То на слободі горить, від нас далеко. Не бійтеся.

Людськеє тихеє слово, слово утіхи, покоем війнуло на неї. «Це ще не страшний суд, коли такий ласкавий голос роздається біля неї»,— подумала вона і, хоч не вставала з долуг, оже затихла.

— Устаньте! господь з вами! Нуте, я вас підведу! — сказав Кирило, беручи її під руки.

За поміччю його Христя устала. Він мерщій постановив стула, і вона, як вальок глини, повалилася на його.

Вона сиділа якраз лицем до пожежі. Поперед неї у страшній нестямі закостеніла Оришка, ззаду, держачись за стула, стояв Кирило. Він стеріг її, щоб вона знову не впала.

А пожежа все розгорялась та розгорялась. По сторонах тих двох високих куп огнів здіймалися нижчі, зливалися і страшенно іскрили. Та тепер уже не так було страшно. Чутно, що прокинулись люди, з безнадійним криком і лементом чулися голоси помочі і рятунку. «Води! Води! Мерщій води! Де відра? Давай сюди відра! Лий! Ламай тини! Налягай! Налягай!..» І тріск, і ляск, шкварчання води — все те злилося до купи.

— А як по моїм примітам, то се Кравченко горить,— сказав з-за спини у Христі Кирило.

Оришка, неначе хижа птиця, повернулася до його і зразу кинулася з хати.

— Ку-у-ди? — гукнув Кирило, ухопивши ззаду за сорочку.— Ні з місця!

Оришка, застогнавши, ухопилась за лице руками.

— Ох, він... він... Запалили... запалили...— зашипіла вона своїм глухим голосом.

— Хто запалив? Кравченка запалено? — боязко спитала Христя.

— Та не слухайте дурної... Ще хто його знає, від чого то пожежа, а вона вже плеще «запалили»,— сказав Кирило.

— Запалили, запалили! — невгаває Оришка, бігаючи від нестямі по хаті.— Далебі запалили! Не я буду, коли не запалили! Де тому огню узятись? Юдами запалено!

— Та перестань, чортова сорока! — скрикнув Кирило на неї.— Мов той дурень товче воду — одно своє: «Запалили! запалили!»

Кирило такий, що побігти б і на слободу порятувати, так дворище ні на кого кинути. Дві одурілі від ляку баби були небезпечними сторожами, так що й коло їх, наче біля малих дітей, приходилося ходити, доглядати. Кирило то вговорював Христю, то гукав на Оришку, поки огонь, не зробивши свого, почав помалу стихати. Його несита жага та ненажерливість, ковтнувши своє, притомилися, довгі язики уже не здіймалися вгору, не лизали чорного неба, а купою багаття трусились на самій землі. Зате тепер гомін людський, їх крик і гук росли, ширились. Здається, вони зраділи, що здолали ненаситного звіра, і зразу всі загомоніли у сто язиків, загукали у сто ротів. То був неясний гомін і гук, але він давав ознаку, що вже минулася та лиха година, що його знімала, що настав інший час, час запомоги та клопоту про минуле.

— Утихло, слава богу! — зітхнувши, сказав Кирило і пішов з хати.

За ним слідом почовгали Христа і Оришка. Усі троє вони зійшли над гору і стали.

Унизу над ставом по землі купою золи і огню розкинулась чимала пожежа. Сині зайчики бігали по ній із краю в край, підскакуючи знічев'я угору. По ліву руч ставок миготів своїм чорним плесом, на його холодній та тихій хвилі, у його безодній прозорості, наче у дзеркалі, відбивався червоний огонь. Здавалося, горіло і зверху землі, і зісподу. Кругом ставка, по березі і геть поза пожежею, начіплялося люду-люду — баби, жінки, діти чорною стіною стояли і дивилися, як за поміччю чоловіків боролися дві страшні сили — огонь з водою. А поверх усього у темному мороці ночі під чорним небом віялось, жевріло зарево, досвічувало робітникам своїм червоним світлом, даючи ознаку далеким людям про чиєсь тяжкеє нещастя.

Аж ген за північ, коли пожежа стихла і зарево згасло, змогла тільки трохи заспокоїтися Христа і лягла спати. Їй не спалося: пригадувались пророчі бабині слова до Кравченка ще в Мар'янівці: «Ти не регочи, бо ти в моїх руках...» І Кирилове слово справдилося: Кравченкове добро перше пішло догори куривом... Оришка каже: «Запалено». Хто ж запалив? Кому б більш запалити, як не своїм? То, певно, на йому мстилися за ставок та городи. За що ж на йому? Чим він винуватий? Хіба він ним володіє, розпоряджається? Чи це предосторога тим,

хто володіє? Страшна предосторога! А яка ж буде кара? І крізь сонне забуття Христина думка забігла вперед, малює картину другої пожежі, пожежі панського дворища... Христя прокидається і, перехрестившись, знову лягає. Сон колише її, а перед очима — огонь... Палає палац від гори і до низу, куріє садок, укритий жовтим димом, репетує Кирило, просячи допомоги, а внизу люди гомонять, чується їх регіт великий. То вони регочуть з чужого нещастя! Знову прокинулась Христя.

Блідий світ носився над сонною землею. Край синього неба зашарівся, як сором'язлива дівчина від вільного парубочого слова, і пташача пісня глухо бубонить у шибки зачинених вікон, доноситься до неї тихим та утішним щебетанням. Тихую радість почула Христя у своєму серці. Як ясна іскорка серед темноти, зажевріла вона на самому дні її заляканої душі, забиваючи гіркі споминки про вчорашнє. Христя мерщій скочила з ліжка і стрибнула до вікна, щоб дихнути пахучим ранковим повітрям. То була даремна надія! Не свіже повітря її привітало, а з гар'ю та чадом. Вчорашнє страшидло встало перед нею уразююче та люте. Жовтий дим, змішаний з раннім туманом, будив гірку споминку. Разом стихла та тихая радість, що зачиналася в серці, сумні думки обізвалися замість неї, і з ними прокинулась жіноча цікавість. «Тепер, коли видно, я хочу подивитися, що там було», — сказала вона сама собі і направила в кухню, бо звідти доносився до неї гомін.

Кирило й Оришка вже встали. Оришка вешталась по кухні, Кирило стояв в кутку перед образами і вголос молився. То його глухе буботіння доходило до Христі в світлицю.

Христя, щоб не перебити часом Кирилові молитви, поткнувшись на поріг, повернула знову в світлицю, не сказавши нікому ні слова.

— О, і ви, панночко, встали,— обізвалася, наганяючи її, Оришка.— Рано, рано. Пізно лягли, рано встали. Вам чого треба?

— Та я хотіла умитися, бабусю.

— Умитися? Можна. Чому не умитися? — і Оришка заметушилась коло мисок та кухлів.

— Чого ж се ви так рано знялися сьогодні? — спитала Оришка, даючи вмиватися.— Тепер тільки б спати та спати. Надворі такий сморід від учорашньої пожежі, що гуляти годі.

— Я хочу піти подивитися на те нещастя,— зітхнувши, сказала Христя.

— Подивитися? Гаразд. І я піду. Може, чим заспокоїмо Кравченка. У бідного все погоріло, і кінь, кажуть, згорів. Той кінь, що ми їздили у Мар'янівку. Невіра. Добрий кінь і біжить добре, та й згорів. Усе, все погоріло, насилу самі вихопились з душами,— торохтіла Оришка.

Не забарилася Христя умитись, вдягтися, і ще сонце тільки-тільки що послало назустріч сонній землі дві-три променясті стяги, як вона з Оришкою, спустившись з гори, повертали дорогою на слободу. Тільки що вони

обігнули гору, як перед ними блиснула темная хвиля мутного ставка, а коло неї здоровенними купами чорніла вчорашня пожежа. Декілька чоловіків снувало по їй і коло неї, одні розривали чорну золу, під котрою ще жеврів огонь, другі носили з ставка воду і заливали. Всі були чорні, у сажі. Христя й Оришка з ляком в душі наближалися до самого місця. Не на радість вони йшли, не радісна картина розверталася перед їх очима. Чимале дворище, ще вчора застроєне, по-господарській впорядковане, тепер, все покрите попелом, курілось.

Замість хати на кучугурі золи та угілля чорною марою стояло печище, де були повітки, комори — все те чорне, купа на купі, грудка на груді; посеред двору, неначе головешка, лежало обгоріле туловище якоїсь скотини. Обсмалене, без ніг, здіймалося воно копицею угору своїм одутлим животом з порепаною шкурою.

— Що то? — спитала Христя у ближнього чоловіка.

— То корова згоріла. Добра була корова, не проста, німецька. Молока з відро давала. І що то за молоко. Добра короваї — зітхнувши, додав він і, забачивши, що з-під однієї купи вихопивсь огонь, мерщій помчався з відром до його.

— Та так нічого й не вихопили? — знову спитала Христя другого чоловіка.

— Нічого. Все, що було, тут і ляснуло! — махнувши рукою, сказав він.

— Багато добра пропало! — додав другий.— Удруге не зберешся на стільки.

— Від чого ж воно?

— А бог його знає!

— Тепер решт Кравченкові! Решті — спокійно вимовив третій, і всі разом кинулись знову до роботи.

З цієї розмови і з другими, з ким тільки Христа не заговорювала, вона запримітила, що ніхто не жалів Кравченка. Говорили про силу добра, що тут запропастилося, шкодували навіть за коровою, конем, а про Кравченка хоч би хто вимовив одно жалісливе слово, хоч би хто, помилившись, сказав його.

— Де ж сам хазяїн? — нарешті, спитала Христа.

— А бог його знає. Був тут. Видно, пішов кудись. Та он він блукає,— указав молодий парубок на сіру чоловічу постать, що, мов тінь та, колихалася улицею, простуючи до пожежі.

То був справді Кравченко. Без шапки, без свитки, босий, в одній сорочці, і та розхристана, ішов він, похнюпившись. Руки, мов батоги, теліпалися обік його, голова закустрана, лице чорне, у сажі, а очі сторч стоять, як у навіженого. Страшно було глянути на його, а глянувши, не можна вгадати, що то був Кравченко, веселий, балакучий Кравченко. Мовчки він простував, невірною ступаючи; люди давали дорогу, коли з ним стрівалися, боязко на його позираючи. Він, не дивлячись, ішов усе вперед та вперед; здається, його щось манило до себе, тягло, як тягне і мане божевільного. Ось він уже ближче і ближче підходе до пожежі, все наближається до неї. Ось-ось незабаром, здається, ускоче в купу попелу.

Ні, він став, став, як укопаний. Підняв свою голову, божевільним поглядом окинув погоріле дворище і, затіпавшись, упав на коліна, тяжко застогнавши. Так стогне звір, забачивши убитого свого товариша, або виє вовчиця, уздрівши розметану дитину.

У Христі волосся подралося вгору від того страшного заводу. Оришка, перестрибуючи через купи золи та головешок, підскочила до його і опустила руку на плече.

— Василю! — тихо обізвалась вона, любо заглядаючи йому ув очі.— Не журись!

Кравченко глянув на неї і зареготався, страшно, божевільно зареготався.

— Не журись? — спитав він її, регочучись.— Глянь! Глянь! Глянь на оте! — ухопивши за руку, скрикнув він, указуючи другою на пожежу. І потім, кинувши Оришку, зняв кулаки угору, не видно до кого скрикнув: — Це все ви! Ви мені наробили! — кинувся знову у вулицю.

Люди не звернули на те ніякої уваги. Вони знали своє — розгрібали купи та заливали огонь. Христя тільки почула, коли пішов Кравченко, хтось обізвався: «Бач, як відьма утішає луципіра! Ворон ворону ока не виклює!» Дехто важко зітхнув.

Христя, мерщій кликнувши бабу, пішла додому. Важка туга лежала на її серці. На її щастя, тільки що вступили в двір, як приїхав Колісник. Христя, наче рідному батькові, йому зраділа. Почалися перекази, питання. Кирило розказував про пожежу, Оришка додавала: «Та його, паночку, свої підпалили». Колісник мовчки слухав. І не

сказав ні слова ні Кирилові, ні Оришці. Він кликнув Христю в кімнату і зачинився там з нею.

— Що ти злякалася, дурочко? — спитав він її, весело зазираючи у її похмурі очі.

— Я тебе, тату, хочу прохати...— почала вона, запинаючись на словах.

— Об чім? Про що?

— Оддам я ті гроші, що ти дав мені, назад. Хай усе буде по-давньому.

— Як по-давньому?

— Так. Хай слобожани володіють ставком і городами.

— Не кажи мені сього. Не кажи, коли не хочеш сердити, — суворо одказав він.— Не буде по їх! Я не хочу, щоб було по їх. Я не хочу паліям привід давати. Я їх знищу, тюрми ними начиню. Вони не бачили ще мене сердитого! — гукав Колісник і, кликнувши Кирила, велів йому передати Кравченкові, щоб не журився, що він дає йому дерево з лісу на нову будівлю, а поки що хай, коли хоче, переходе жити у двір до його.

— Тепер літо, де-небудь перебуде,— додав Колісник і, позіхнувши, вислав Кирила і Христю і зараз ліг спати.

ІХ

Сумним та непривітним став Христі Веселий Кут після того часу. Здається, у йому ніщо не перемінилося: людське нещастя, знявшись огненним вихором, знесло одно тільки Кравченкове дворище на слободі, та й то за поміччю Колісниковою він уже місце розчистив, повітку

нап'яв, сохи на хату вкопує... А в панському дворі як було, так і зосталося. Він, як та квітка, знявши високо свою голову, стоїть на горі, красується на всю околицю, у ногах у його слобода розтягнулася, поза ним ліс буяє. І сонце встає, світить і лягає, як і вставало, світило й лягало; горове повітря чисте, прозоре, пахуче... Все те, як і спершу було, зосталося. Тільки не таким воно здається Христі.

Дворище, чисте і красне, здається їй хижим та лютим, наче шульпіка знеслася угору і звідти стереже свою здобич. Сонце — таким іскристим, пекучим, мов воно тим тільки досадити хоче, прозоре повітря оддає горілим, садок і ліс — німими свідками людського лиха, котрі глухо шумлять, таємно похитуючи своїми кучерявими головами. Щебетливі пташки, і ті їй надокучили. З німою тугою стріває вона ясний ранок, з тугою ховається від прикрого Оришчиного погляду цілий довгий день, з тугою проводить сонце до спокою і з тугою лягає спати. Нічна темнота криє її самотні сльози, з котрими вона удень боїться показатися перед людьми.

Люди, звичаї їх, своє життя навіть спротивило їй. Все те таке обридле та непривітне, все те не має ніякої радості у її серці, ніякої втіхи. Навпаки — все те буде якийсь таємний страх, котрого вона ніяк не позбуде, з котрим нігде не сховається. І хоч би одна душа, перед котрою вона розкрила своє серце, котра злила хоч одну сльозину на її болючу виразку. Яка б та сльоза здалася їй і теплою, і цілющою. Ні, немає! Одинока, як билина в полі, як

сиротливе стебло одно одним у степу серед снігу, так вона серед людей. Частіше і частіше стала вона повертатися до свого пройшлого, до свого життя ще у селі, ще до служби у городі: яке воно здається їй тепер привітне та утішне. Ті невеличкі незгоди, той холод і голод, ті недостачі тяжкі не клопотали і трохи її голови; як квітка у садочку, розцвітала вона під любим поглядом старої неньки. І світ, і люди здавалися такими гарними, на думці одні веселощі. Ох, коли б можна все те назад повернути! Коли б можна цілу вервечку незгод, страждання одним махом руки вирвати з її життя, з якою б охотою вона рвонула! Ніт, не такий писар писав, не таким огненним пером уписав він те на її серці, щоб його можна вирвати. І тепер довіку прийдеться носитися з тим лихом, до суду не скидати тяжкої ваги його з своєї шиї... віятись... Повія... повія... більше нічого.

Та назва, те слово, як холодним вітром, обдавало її всю, морозом кувало і серце, і розум, вона вся каменіла від його, а все носилася з ним, як з чимсь разом і дорогим, і гірким. Ніяк його не забуде, всюди воно перед нею і з нею, мов почуття лиха якогось, мов ознака кари, котру наложила на неї гірка доля.

Хоч би утекти відсюди куди-небудь, хоч світ за очі, аби утекти! Може, там, між іншими людьми, вона оханеться, спочине; може, їх стосунки не будуть становитися так гостро і боляче між нею і ними, як тут воно стоїть. Хоч би літо скоріше минало, наставала осінь. Вона б поїхала у

губернію і вже тоді ніколи не вернеться сюди, ніяким калачем ніхто її не замане!

А час іде, як безногий чоловік плазає, тихо, помалу. Один день за вік здається. А до осені ще скільки то тих днів зосталося, довгих-предовгих, гарячих та пекучих? Ще й косовиця не наступила, а там жнива. Та ще цілий вік! Зоскніти можна за той довгий час!

І Христя справді скніла. Веселе молоде личко поблідло, на білому, як мармур, чолі пройшла непримітна смужка і вподовж його переписала. В чорних огненних очах потухли іскорки гарячі, зосталася одна непрозора темнота... Під очима мішки сині, що наплакує Христя кожної ночі.

— Що це з тобою сталося таке? — допитується Колісник, заглядаючи у її похмуре личко.

— Сумно мені тут,— одказує упавшим голосом Христя.— Хоч би скоріше відсюди.

— Куди?

— Куди? У город, на край світу, у пекло... Тільки не тут.

— Чудна! Жила в городі — тобі було сумно, бажала в село. Стала у селі — тебе знову у город тягне. Чудна ти, нігде місця не нагрієш!

— Не нагрію з того часу, як прохолодили його добрі люди,— вимовила Христя і заплакала.

— От і сльози... Ненавиджу я сі дурні сльози! — скрикнув Колісник і втік від неї.

«Чого їй недостає? — думав він, бродячи самотній по садку.— Як сир у маслі купається, а ще й плаче. Напuste

дурощі на себе і носиться з ними, як циган з писаною торбою!»

А Христя в світлиці собі дума: «Ніхто тебе не пойме... не хоче поняти... одинока, одинока... повія!..»

З того разу вона дала собі слово одмовчуватися від Колісника. Все рівно: кажи правду — не повірять, скажуть, дуροщі напустила, покажи сльози — ті сльози ще більше роздратують його. Краще одмовчуватись.

І вона одмовчувалась. Чи питає він — чого сумно? — вона зверне або на голову, або на нездоров'я. Чи лащиться до неї — вона і те ласкання приймає без того запалу, з яким колись приймала, а так, наче дерев'яна або скам'яніла.

— Ти риба, зовсім риба! Холодна, як риба! — скрикне він, горнучись до неї.

А вона дивиться на його своїми чорними очима, начебто не до неї річ, мов вона не розуміє, що то він плеще.

— Хоч поцілуй мене! — нестямно здавлюючи, шепче він.

Вона приткнеться до його своїми устами, цмокне холодним поцілунком, мов до заліза або до дерева приложиться, і знову сяде спокійна та тиха.

— Старий я тобі, старий...— скаржиться він на її непривітність.— Молодшого б тобі треба... О, я знаю вашу жіночу натуру, вашу жагу ненаситну!

Вона і ті докори мовчанням обійде... Хіба не все рівно тепер їй, чи будуть докори, чи ні. Коли у душі холод і

морок, то й докори туди не доходять, коли на серці туман непроглядна, то й вони її не зворушать.

До того він з своїми ласками так остогид їй. Спершу, бувало, крився від Оришки та Кирила, а то і при їх вона проходить, а він не промине ущипнути або полоскотати.

— Так бач, що воно за панночка? — підчула вона, як раз казала Оришка Кирилові.— Я думала, добре що, аж воно — тьфу!

— Не наше засіялось, не наше воно й буде! — понуро одказав Кирило.

— Знаю, що не наше діло. Та як воно дивиться збоку, коли він до неї з усім серцем, як у вічі не вскоче, а вона — ще й свою мармузу набік одвертає. Я б її ні одного часу в дворі не держала.

— Якби ж свині роги!

Оришка тільки очима світнула.

— Ти спершу глянь на його, глянь і на неї,— помовчавши, сказав Кирило.— Ти думаєш, воно і їй медяно такого пригортати.

— Та за мою хліб-сіль така дяка! — скрикнула Оришка.

— Бачили очі, що купували,— одказав покійно Кирило і вийшов з хати, щоб не розводити бучі.

Спершу Христя близько прийняла б ту розмову до серця, і, певно, Оришці не здобрувати б за своє плювання, а тепер... Бачили ви, як хто вдаре пугою по воді? Ляск роздається, хвиля розійдеться, а через годину все уляжеться — і сліду ніякісінького. Так і Христя. Коли сплюнула Оришка, у Христі уся кров хвилею прилила до

серця, вдарила у поблідле личко, вся вона так і затіпалася, та зразу й охолола. «Хіба справді не така вона? Хіба справді не варт на неї плювати?» — подумала, і тільки голова низько-низько схилилася, мов вона підставляла її, кажучи: «Плюйте!»

— Ти хоч би пішла проходилася. А то сидиш крячкою у хаті, аж зажовкла,— раз увечері сказав їй Колісник, ходячи по світлиці і дивлячись на її похилу постать.— Учора я ходив ген аж за ліс. Славно так. Попід лісом ідеш, не душно, пташки співають. Не будь проклятого народу, зовсім би було добре. А то — і в своєму добрі не маєш через його покою. Ти тільки подумай: двадцять голів скоту випустили у молодняк! Га? Зовсім вичистили! А дубки піднялися такі рівні та важні, повище мого росту. Став казати — так куди! І слухати не хотять. Ще один і вилаяв. Я не знаю, куди той лісничий дивиться? Треться там коло хати серед лісу, байдуже йому, що робиться по околицях. Викликав його. «Що то?» — питаю, а він тільки голову чуха. «То,— каже,— слобожани». І розказує, чиї хлопці, кого воли... І от тепер треба до мирового. Завтра поїду. Уже сидять вони мені в печінках з отим спашем! Уже людці, уже і сусіди! — скаржився Колісник, ходячи по хаті і покручуючи головою.— А ти ще прохала, щоб їм городи вернути! Кому? Скотину, звіра приручити можна, а їх? Ну, та вже побачимо, чий батько старший! Ви до мене добрі, та й я собі не ворог! Побачимо... Та то наші щоти. А ти все-таки не сиди, кажу, в хаті. Он я завтра поїду, а ти візьми та й піди.

Проходишся і позирнеш над лісничим. Будь хазяйкою. Ти ж у мене хазяєчка? Погана, правда, хазяйка... зажовкла, замліла...— і він, підійшовши до неї, здавив злегенька за носа.

— Правду ж, погана? — допитувався він, падаючи коло неї.— Ну, не буду, не буду! Тільки не плачі— додав він, запримітивши на її очах сльози.— Бач, того ти й кисла, що не ходиш нікуди, не гуляєш. Походи, рибко! Завтра от і походи. Не вражай хоч ти мого серця. Ти ж мені найближча і найдорожча. Всі ті клопоти не варт твого одного погляду. Розвеселися ж! А то як я тебе таку у губернію повезу. Ох, життя, життя! І чого я на двадцять літ не молодший! — зітхнувши, сказав він і пішов у свою кімнату.

А вона, зронивши сльози, ще довго сиділа, уставивши в землю свої очі. Потім устала, безнадійно махнула рукою, розділася і, дмухнувши на світло, лягла спати.

На другий день, коли виїхав Колісник, Христі стало ще сумніше. Їй здавалося, коли він поїде, то їй світ підніметься; вона не бачитиме його докучливого ласкання, не чутиме старого пестливого голосу. Хоч це не буде нагадувати їй про її гірку долю! А як поїхав, як скрилася з очей його повозка, як зосталася вона самотою у хаті, несподівана і нестямна туга обгорнула її душу. Він учора казав: «Ти ж мені найближча й найдорожча». А сьогодні так клопотався, щоб їй не було без його сумно... Чи турбувався б він, коли б вона не була дорога для його? Чого ж її серце не приймало близько того

клопотання? Хіба їй є хто ближчий від його? Нікого ж немає. Поговорити ні з ким. Спершу баба Оришка частіше забігала повторити, тепер і вона сторониться від неї, оббігає. Що ж вона — чума, пошесть лиха, що усі її цураються, усі обходять?.. «Ох, несила ж моя далі так бути, таке переживати!» — беручись за голову, думала вона. І, згадавши про вчорашній наказ гуляти, схопила платок, нап'ялася і пішла, не сказавши нікому ні слова.

День був ясний, гарячий, небо — аж жовте від палу, сонце — як скажене, іскристе, пекуче. Була рання обідня пора. У садку, куди повернула вона, було парко. Темнолисті вишні, гіллясті груші, рожайсті яблуні не змогли прикрити землі від ясного сонячного проміння. Непримітними іскорками пробивалося воно крізь листву, поміж сплеченим гіллям і опускалося на траву гарячим іскристим дощем. Мов огнем пекли, парили вони чорную землю, і з-під зеленого руна трави уставала непримітна пара і розливалась у гарячому повітрі. Наче у піч ускочила Христя, так у садку було душно і мляво. В долині між садком і лісом стояв сірий туман. «Там, певно, холодніше», — подумала і попростувала. Чим нижче спускалась вона, тим було вогкіше, холодніше. Родюче дерево стрівалося то там, то там, більше росли молоді лісові дички; далі нанизу, мов хто нарощне засіяв, щіткою піднімалися угору білі осички. «Юдине дерево, на йому Іуда повісився», — пригадалося Христі, дивлячись на його круглі листочки, що і без вітру все, знай, трусилися і наче перешіптувались самі між собою. Поміж

осичками земля густо укрита молодю та тонкою травою, мов хто зелений килим розіслав, порозкидавши по йому цілими оберемками кущі пахучих квіток, жовтої, мов зорі, кульбаби, червоних трав'яночок. Поміж ними знімаються цівки тонких осичок, покриті зверху густою кроною, крізь неї спускаються на траву непримітними пасмами іскристі сонячні стяги і пронизують сизо-блакитно-прозоре повітря золотими нитками. Христя стала, замилувавшись на той живий килим з живих квіток. Спершу їй захотілося лягти покачатися на м'якій, мов з шовку, траві, під сизо-прозорою тінню, потім вона перемінила бажання — почала зривати квітки і, спустивши платок на плечі, квітчала ними свою круглу головоньку. До зблідлого личка, чорного волосу і темних очей так їй личили запашні фіалочки, закрашені червоними трав'яночками! Зриваючи квітку по квітці, вона спускалася все нижче та нижче, поти не дійшла до самого дна долини. Посеред неї у два рядки стояли гіллясті верби, розділяючи ліс від садка. Вони були такі кучеряві та розкішні, віти їх похилилися аж на саму землю, а верхів'я ген дралося угору, заглядало у синє небо. Під ними було вогко, аж мокро. Гонка чорнобиль, широколисті лопухи та дрібнолиста бугилова кругом обступили їх. Попід тією рослиною часто попадалися, плигали жаби — ознака, що близько вода. Ось і вона — бігучий та чистий, як сльоза, струмочок, викочується з-під гори і простує по долині поміж високою травою, схожою на очерет. Христя пішла по течії довідатися,

куди-то плине ця непримітна річечка. Ось вона, повертаючись, як гадюка, то сюди, то туди, дійшла до невеличкої ямки на краю самого лісу. Столітні високі дуби обступили її, прикриваючи від очей палючого сонця. Далі уперед тонуть у золотій хвилі сонячного світу луки, поля, позаду на один бік гори садок розіслався, по другий — ліс буяє. Христі заманулося пити, і вона ускочила між дуби до ковбаськи. Круто, мов скрипочка граючи, стікав струмочок у неї, і — тільки підставити руку — вода, як кришталь чиста, зразу набіжить повну жменю. Христя глянула на руки, позеленені квітками, і прихилилася спершу помити їх у ковбасьці. На гладенькому лоні темної, аж чорної води, здалося їй, щось колихнулося, наче упала якась тінь непримітна. Тільки що пригнулась вона, як з непроглядного дна блиснула на неї пара чорних очей і заколихалось чиєсь молоде та свіже обличчя. Спершу струснулася Христя, наче злякалася, а потім знову зиркнула. У ковбасьці, кругом отороченій зеленою травою, мов у дзеркалі з зеленою оздобою, знову показалося молоде личко, чорнії коси, завітчані фіалками та трав'янками, як віночок, облягали біле, наче з мармуру, чоло. Ніс прямий, на кінці трохи угору піднявся, щічки повні, злегка рожеві, уста пухлі та червоні, трохи розкриті, і з їх невеличкої щілини виглядають дрібні білі зубочки. «То се ж я, я!» — скрикнула Христя і усміхнулася сама до себе. Личко, що в воді, собі усміхнулось. Та яка ж то привітна та втішна ухмилка! Зубенята ще більше блиснули, а очі заграли,

мов зорі, у їх непрозорій темноті зажеврили іскорки невеличкі. Христя замилювалась сама на себе. Вона вперше підгляділа свою красу пишну, уперше серцем прочула свою вроду незвичайну. Досі скільки раз їй приходилось заглядати у дзеркало, і вона того нічого не примічала, а тепер щось любе, невимовно любе та втішне обізвалось у її серці... «Недаром же вони так гоняться за мною! і старий одутлий Колісник задивляється на неї!» — подумала вона, удивляючись все прикріше та прикріше у те обличчя, що стиха тремтіло на чорному лоні води. «Що ж мені із сього? Другим — утіха, забавка, а мені?» Неясна хвиля туги прилила у душу, болісно ущипнувши за серце. Потухли іскорки ув очах, пропала ухмилка весела, замість неї непримітна тінь нерадісної думки обняла все обличчя. Сумно визирало воно з води на неї своїми темними очима. Христя важко, глибоко зітхнула, опускаючи в воду свої білі руки. Та й вода ж то холодна та чиста! Аж пече, аж ріже, наче шматок криги. От тільки диво — рук не вимиває. Як не тре, як не хлюпоще вона їх, а жовто-зелені плями на пальцях, мов хто повипікав, не сходять. Підніме Христя руки, подивиться — і починає терти. Тре-тре, аж краска виступає, а плями не сходять. Та хай їм! — і мокрі та червоні вона підвела під струмочок. Мов у кухлик з рожевого каменю пада вода в її жмені. От-от-от набіжать повні. Уже і набігла. Христя мерщій привела руки до вуст і червоногарячі устромила в прозору воду... Наче цілющий трунок полився їй усередину. Ох, яка ж то

вода смачна та живуча! Знову підставила Христя свої руки, знову п'є. П'є-п'є — і не нап'ється. Холод так лоскоче її, живить, забуту радість здійсмає. «Що, коли б умитися?» — і, взявши у жменю, плеснула її у лице. Далі — другу, третю. Холодна вода щипає за зблідлі щоки, викликає краску; мов край неба ранком, вони червоніють, тоді як з-під мокрих довгих вій іскрять чорним огнем її темні очі. «Ух, гарно! Ух, гарно!» — тільки ухає Христя, плещучи воду в розшарене личко. Бризки стрибають угору, сягають на голову, осідають росю на косах. Ось холодний струмок помчався до голови і потоками розливсь поза шиєю... морозом обдало усю. «Годі! Змерзла!» — цокаючи зубами, сказала вона і стрибнула мерщій на сонце. Гаряча хвиля його обдала її, граючи цвітними вогнями у невеличких краплях, що понависали на чорній косі, тоді як холод, наче мурав'я, бігає по всьому тілу, пройма її дрижаками. Кожна жилочка бренить, кожна кісточка мов ниє. Разом їй і холодно і тепло, і непривітно і втішно. На саму спеку вона виставля свої посинілі руки, мокре личко, гріє і суше. Гарно так їй на сьому пекучому сонці, як розпалена куля, котиться воно по безкрайому небі, а золотий світ так і ллє, так і сприскує на всі боки вогняними стрілами. А що, як побігти? І в одну мить Христя, мов що вкусило або злякало її, знялася з місця і помчалась попід лісом. Гарячий вітер ходє кругом неї, обвіває, платок з-за спини ободом знявся і, надувшись, лопоче. Боже, як гарно! Серце стиха топоче, зітхання

сперлось у грудях... і її наче що підхопило на крила і несе... знай, несе по зеленій долині.

Вона і незчулася, як вибігла на кінець лісу. Перед нею безкрає поле злегка піднімається вгору, тонучи ген-ген у жовто-прозорій блакиті неба, а ліс круто повернув на ліву руч. А то що бовваніє таке на тому зеленому морі золотого марева? Наче журавлі ідуть собі, похитуючись тихо попід горою, за ними щось ясне то блисне, то стихне. «Чи не косарі, бува?» — подумала Христя. Он під тією деревиною, що, мов копиця, зеленіє серед поля, здіймається димок сизий. «Косарі! Косарі! То і галушки або кашу варять». — І прямо на їх попростувала.

Вона йшла лугом, зеленою високою травою. Їй любо так іти по тому пелехатому килимі, трава чіпляється за ноги, перечіпає... Вона ще й досі змерзла. Чому ж не нагрітись? Нарошне запуска вона ногу в густішу траву і, наче косою, пополам розбиває. Злякані коники роєм знімаються з-під трави і стрибають на всі боки. Сюрчать, галасують, мов дають звістку переднім товаришам, щоб береглися. Між ними метелики, мов лепестки розкішних квіток, носяться, грають. Десь недалеко ударив перепел: «Ховав! ховав!» — роздалося між травою і стихло... Гарячий степовий вітрець подихнув і обдав польовими пахощами — зігрітою травою, чебрецем, материнкою... Що за розкіш, що за приволля серед степу! Стихають болі пекучі, німіє туга самотня, тиха радість голубить душу, думки не думки, а якісь легкі почуття забавляють серце. Не чути голосу людського, не примітно клопоту

гіркого, а життя так і гра кругом тебе, так і б'є у свої страшенні забої. Чуєш, як воно проходить крізь тебе шелестом тихим трави, неугавним голосом коників, хававканням та підпадьомканням перепелиним... і все те якесь любе та миле, привітне та рідне... І себе відчуваєш, що ти тільки мала, невеличка частина того всесвітнього життя, що так розвернулось кругом тебе і заведе голосну свою пісню... і ти відчуєш, що говорить травина травині, про що сюрчить коник коникові, чого гукає перепел несамовито. То життя в йогому говоре, то воно шелестить, і сюрчить, і гукає. І твоє серце зливається з тим гомоном-гуком і стиха кидається, озиваючись до його.

Так почувала себе Христя серед широкої просторості степу, серед теплого польового повітря, простуючи до розкішної деревини, з-під якої здіймався сизий димок. Чого вона туди йшла? Кого вона там стріне? Вона не питала себе і в думці не мала, а так щось невідоме, наче магнітом, тягло її туди. І вона йшла. Ось уже їй видно, що та деревина — темно-зелена липа, товста і висока, широко розставила, мов руки, свої рясні гілки, від котрих густа тінь спускалась на землю. Ген від неї збоку купа багаття між двома сішками, і на перекладині чорніють казанки; коло їх молода дівчина з переписаним сажею лицем зігнулась і, держачи ложку в руках, знай, поглядає то на той, то на другий. Сонце виткнулось з-за гілки, снопом падає на її чорну шию, незап'яту голову — вона не примічає. Зате в холодочку, обпершись спиною об липу, сидить ще не стара молодиця і, мугикаючи, корписа

голкою якесь шитво. Чорнява дівчинка коло неї очей не зводить з блискучої голки, а по другий бік кучерявий хлопець спить, розвернувшись на м'якій травиці. Лице молодиці біле та повне, одяг хоч простий, та пишний, тонка сорочка штучно мережана квітками, червчата плахта з голубою попередницею. Не то що в дівчини — і сорочка товста, брудна, і тільки дві лихеньких дерги обвилися кругом стану. Так і видно, що дівчина — наймичка, а молодиця — господиня. І лице її Христі якесь знайоме. Десь вона бачила, та не пригадає. Христя підійшла ще ближче.

— Гляди, Килино, не перевари,— тихим голосом обізвалася молодиця.

Дівчина посунула ложку в казан, захопила щерби і, подувши разів скільки на неї, сьорбнула.

— Ще. господине, раз закипить та й буде,— повертаючись до молодиці, сказала дівчина.

— Гляди, не перевари, щоб не прийшлося лопатки скуштувати,— знову сказала молодиця і, усміхнувшись, зиркнула на дівчину. Погляд її темних очей зразу перескочив на невідому, що рукою подать стояла проти неї.

— Христя! — скрикнула молодиця і, кинувши шитво, знялася з місця.

— Одарка! — здивувалась Христя і кинулась до молодиці. Міцно вони обнялись і поцілувались. Дівчина, що була коло варива, дивуючись, поглядала на

панночку, що невідомо де узялася і тепер цілувалась з її господинею.

— Боже! А я вже думала, довіку не побачу нігде Христі! — скрикнула радо Одарка.— Сказано: «Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком стрінеться!» От не знав Карпо, коли на косовицю виїхати, та зостався дома... Бджоли рояться, так він коло їх. А як же він бажав тебе бачити, Христе! Як навідалась до нас Горпина та розказала, що то за панночка була у церкві... Боже, як він шкодував, що не довелося побачитися з тобою, побалакати. А ти бач, Христе, які великі мої діти вирости. Ото Миколка спить, набігався по жарі, знемігся, сердешний. А то — Оленка. Оленко! Пізнала тьотю Христю? — повернулася вона до чорнявої дівчинки.

Христя підійшла до дівчинки і, поцілувавши в чорняву головоньку, сказала:

— Пізнаєш, Оленко, хто я?

Оленка блиснула оченятами і, показуючи два рядочки своїх дрібних зубків, промовила: «Не знаю».

— Не знаєш? — сказала Одарка, узявши дівчинку за щічку.— Це тьотя Христя. Мала ще тоді була ти, як тебе вона на руках носила.

Оденка ще утішніше усміхнулась.

— Сідай же, Христе! сідай, моя голубко! — повернулась Одарка до Христі,— та розкажи, як же тобі живеться? Бач, ти стала тепер якою? і не пізнати.

Христя, опускаючись коло Одарки на траву, глибоко і важко зітхнула.

— Чого ж ти так важко зітхаєш? Хіба не добре тобі? Не суди, значить, по обличчю? А ми, слава тобі, боже! Ти знаєш, ми те дворище продали, на другому вибудувались. Викупились, та ще й земельки прикупили. Гріх бога гнівити, живемо — не тужимо. І люди нас знають — не цураються. Карпа титарем вибрали. Слава богу! Хазяйствечко — повна чаша! Оце луку найняли. Карпо, кажу, біля бджіл зостався, а я до косарів виїхала... Миколка у школу ходить, тепер у нас і школа є. Уже уміє читати і писати. Раяли і Оденку дять, і батько таки намагався, та я подумала: навіщо їй та грамота? Тепер багато є тих грамотних, а їсти нічого. Хай краще приучається до хазяйства. Нашому братові і без грамоти багато діла: обшити, обмити, дивитися, щоб господарство як слід ішло. Бо хазяйство таке: не додивишся на шага, а втрати на рубля. Чого ж ти мовчиш? Похилилася? Чому не розказуєш за себе? Ти плачеш? Христе, Христе! Моя голубко! — і вона, як дитину, пригорнула заплакану Христю до себе.

— Ходімо проходимся,— тихо вимовила Христя.

— Ходімо, голубко, ходімо! Коли б ти знала, яка я рада тобі! Килино! Чи не пора кашу здійсмати?

— Ще трохи не впріла,— відказала Килина.

— Ну, ну! Гляди ж мені, пожалуста. Щоб косарі не сказали: ото мудрі хазяйки — і каші не вміють зварити. Дивися очима, а ми от трохи походимо. А ти, Оленко, посидь тут та стережи мого шитва. Тільки й сама гляди не нашій матері такого, щоб не прийшлося розпорювати.

Ми, дочко, зараз і вернемось,— порядкувала молода та здорова Одарка, повертаючись то сюди, то туди.

— Кажи ж мені, Христе, розкажуй усе за себе,— замовила Одарка знову, як вони удвох одійшли вже геть од липи і пішли по свіжих покосах.— Не втаюй нічого. Ти знаєш, як я тебе любила і люблю. І матір твою любила, і тебе за рідну сестру маю. У селі, як дозналися, що то ти була у церкві,— Горпина по всьому селу рознесла та все просе: «Не кажіть, будь ласка, Федорові. Як призналася, — каже,— що вона Христя, то мов мені ніж у серце вгородила. Так у той час і подумала: це ж вона за моїм Федором прийшла!» Так ото, як дозналися у селі про тебе: «Нічого,— кажуть,— видно, вірою і правдою Колісникові служе, що в такі шовки нарядив її». Одні завидують, другі лають. А я думаю: «Як можна другого судити, а про себе ніхто нічого й не скаже. Може, думаю, лиха година заставила ті шовки начепити, може, коли б можна давнє вернути, то чоловік дав би одну руку одтяти, аби воно вернулося»,— весело торохтить Одарка, ведучи перед. А за нею Христя — похилилася. Іде і, мов граблями, волоче за собою ногами свіжі покоси.

— Чого ж ти отстаєш, Христе? Ти знову плачеш? — повертаючись, питає Одарка.— Хіба воно справді так недобре тобі живеться? Кажи ж бо!

— О-о-х! — зітхнула важко Христя.— Що мені казати тобі? Ти сама добре усе одгадала. Коли б ти знала, яка мене туга їсть, який жаль проймає. Після того разу, як побувала я у Мар'янівці, як своїми очима побачила своє

давнє, не найду собі я покою. Усі люди — як люди, у всіх є про що клопотатися, об чім боліти, є те, що тягне до себе, життя скрашає... і в мене не без його. Тільки другим живуть, а я — я ночами боюся пригадати... У других воно під боком, а в мене... глибокий яр... непроходимий яр нас розділяє. Я — по сей бік, воно — по другий. І видно мені його, і мане воно до себе, і хочеться мені перейти. Та от і досі тиняюся, не знаходжу переходу. І не знайду, здається, ніколи. Так і тинятимуся, доки не пропаду або не звалюся у той яр глибокий...— Христя зітхнула і замовкла.

— Щось не розберу я тебе, Христе, про що це ти кажеш, чого жалієш, за чим шкодуєш?

— Не розбереш? Трудно те, Одарко, тобі розібрати? Добре тобі, сама ти кажеш: у тебе своє хазяйство, чоловік і діточки. А в мене? Оце шовкове ганчір'я, що почепили на мене, щоб я другим очі скрашала? І ніхто тебе не питає: чи до душі воно тобі, чи по серцю? Носи та тіш другого.

— Все-таки я не розберу тебе, Христе. Тобі шкода, що в тебе нема свого господарства, чоловіка, дітей?

— Ні, не того! Не того! — замахала руками Христя.— А того, що немає мені притулку на всьому світі.

— Та ти ж живеш — і дай, боже, всякому так жити — і не холодна, і не голодна, і зобута, і зодіта,— умішалася Одарка, та Христя мов не чула або не хотіла слухати і далі гукала.

— Немає нічого рідного, до чого б я прихилилась, що б мене привітало, гріло. Немає того, про що б я сказала: оце моє і ніхто його не одніме від мене. Все чуже, і я чужа. Як та безпарна птиця, ношуся від деревини до деревини, від гілки до гілки, де б зобачити чуже гніздо і пересидіти в йому ніч темну... Яке діло їй, що та невеличка пташка буде гибіти під листям на дощі. Аби їй було тепло і покійно... Хіба ж це життя, Одарко? Хіба такого життя мені бажалося?

Одарка задумалася. На її білому та повному личку лягла глибока думка, тонкі та рівні брови її зсунулися до купи.

— І як подумаю про те, Одарко,— знову почала Христя, — як подумаю, то не знаю, де б і ділася. Куди мені втекти? Де сховатися?

— Нікуди не втечеш ти сама від себе, нігде не сховаєшся,— похитуючи головою, сказала тихо Одарка.

Христю наче холодом пройняли ті слова.

— Що ж мені робити, Одарко? Як бути? — боязко заговорила вона.— І чого мені досі се ніколи на думку не сходило? А тепер з голови не вижену! Уже я думаю, чи не пороблено мені? У нас, ти знаєш, є баба Оришка, Кирилова жінка. Страшна така. З першого разу вона мені відьмою здалася. І сни на мене такі посишала... страшні сни! У Мар'янівці, як сміялися чогось, а вона і каже: «Не смійся, не смійся. Тебе горе жде, тяжке тебе горе жде». І з того часу наче гарячим подихом пройняла мою душу... Чи не вона, бува, поробила що зо мною? Чи не вона заподіяла мені се?

— Бог його знає, Христе, бог його знає. Може, й вона. Бувають такі очі, бувають і слова такі. Нащо ж ти держиш її коло себе? Хіба не можна її відіслати?

— Як же її відіслати?

— Як? Сказала б своєму старому. Невже він тебе не послуха? Він же, кажуть, кохає тебе — душі не чує.

Христя задумалася. Пройшла скільки ступників мовчки. Це ззаду щось залопотіло.

— Мамо! Мамо! — почувся крик дитський.

Одарка і Христя повернулися. Прямо до їх без шапки мчався хлопчик. Голова його розкуйдана, очі грають.

— Ось і Миколка,— обізвалася Одарка.— Виспався, сину? Чому ж не поздоровкаєшся з тьотею Христею? Чому не даси чолом?

Миколка веселий підскочив до Христі і протяг руку. Та взяла його за головку і поцілувала у лоб.

— А який він великий виріс! І не пізнати.

— А я вас зразу пізнав! — одказав Миколка.

— О-о! Хіба я все однакова? І не постаріла?

— Ні, не постаріли. А ще мов стали кращі — молодші.

Одарка дзвінко зареготалася:

— О-о, ти в мене розумний! Тільки без шапки бігаєш по сонцю.

— А учитель казав, що по сонцю бігати здорово. Що панські діти бояться сонця, то такі вони і блідні, замлілі.

Одарка ще дужче засміялася.

— А що там Килина робе? — спитала.

— Килина уже поздймала казанки. Жде вас, щоб скликати обідать.

— Так ходімо, ходімо скоріше,— приспічила Одарка, повертаючи назад. Христя собі потяглася за нею.

— Мамо! і тьотя Христя будуть з нами обідати? — спитався Миколка.

— Того вже, сину, не знаю. Коли ласка її, то й пообідає косарської каші.

Христя ішла ззаду й мовчала.

— Ви, мамо, попросіть її обідати. Хай вона з нами буде обідати. Та й за ліс попросите... Знаєте, що батько казали? — підстрибуючи, плеще Миколка.

— Цисс! — засичала Одарка, і густа краска вкрила її біле лице.

Христя глянула на сина, глянула на матір і почула — щось гірке та холодне коло її серця повернулося. Їй здавалося: та щира привітність Одарки, та її ввічливість та шаноба мали за собою якусь скритну надію, котру вона досі не показувала і котру так несподівано розмовов балакучий Миколка.

Христя, як не просила й не благала Одарка зостатися обідати з нею, не зосталася, а, розпрощавшись, похилила луками додому.

— А яка пишна тьотя Христя, як панночка. Я брехав, коли казав, що пізнав її, я її зовсім не пізнав,— плескав Миколка матері, стрибаючи на одній нозі, коли вони вернулися під липу.

— Геть! Не в'язни, осоружний! — скрикнула мати і сердито подивилась на сина.— Хіба ніхто не знає, який ти брехун? І не пізнав, кажеш, а зараз розклепав усе перед нею. Яке тобі діло було патякать, про що наказав батько? Сама я без пам'яті або не знаю, коли що сказати. Дурень!..— Червона та сердита, вона почала куштувати кашу.

— І трохи не солона! А куштувала, кажеш? — grimнула вона на Килину.

— Я ж мов до смаку солила,— несміло одказала та.

— До смаку? Добрий у тебе смак! Дай солі! — і по цілій жмені вона бурхнула в той і другий казани.

Хоч потім косарі, зійшовшись на обід, і казали, що каша з сільцею, та Одарка не чула. Зігнувшись над своїм шитвом за товстою липою, вона думала: «Уже мені оці діти! Що не задумаєш, як не криєшся від них, а вони зразу усе розплещуть... Ну вже і діти!»

Х

На третій день Колісник вернувся сердитий та хмурий; діло за спаш він програв. «Що воно за суддя? Який він суддя? «У вас,— каже,— нема ні свідителів, ні поличного». Нащо ті свідителі, навіщо поличне? Хіба я стану брехати? Ти ж суддя! Ти судиш по своїй совісті! Я, значить, потвоєму, брешу. Ну, вже ж доживемо до нових виборів. Пустимо тебе, голубе, сторч головою! Хто тебе вибирає? Мужики вибрали б? Дожидайсь, поки

виберуть!» — толкувався він, лаючи і суддю, і лісника, і слобожан.

На четвертий зрана сидів він у світлиці і пив чай, що Христя наливала. Знадвору у розчинене вікно доносився якийсь гомін: чувся чужий чийсь голос і Кирилів.

— Тут такої, парубче, немає,— казав Кирило.

— А мені хазяїн і хазяйка веліли у двір іти і спитати Христі Притиківни.

Христя, почувши своє мення, кинулася до вікна. Підійшов і Колісник.

Коло замчища стояв перед Кирилом молодий парубок і держав у руці щось кругле, у білу хустину загорнене.

— Що там таке? — гукнув Колісник.

— Та се парубок з Мар'янівки,— одказав Кирило.— Шука якусь Христю Притиківну. Я кажу, що такої у нас зроду не було, а він одно домагається, що сюди.

— Хто ти, парубче, від кого? — спитав Колісник.

— Та я з Мар'янівки, від Здора.

— Чого ж ти?

— Хазяїн і хазяйка прислали Христі стільників. Ще й наказували безпремінно доставити і самій Христі до рук дати.

— А ти вже, кажеш, усе про себе розплескала і комерцію завела! Бери ж, коли до тебе,— гримнув Колісник і, повернувшись, пішов у кімнату.

Христя перехилилась у вікно і взяла у парубка зв'язку. Руки її тремтіли, сама вона, як огонь, горіла, а з-за

парубка дивився на неї Кирило, мов до його устав з того світу батько.

— Чудеса з вами, жінками, та й годі! — вернувшись у світлицю, виговорював Колісник.— Нема того, щоб язик за зубами подержати. Чи тобі то так дорого-мило, що ти, Христя, перевернулась у панночку. Он, мов, куди наші шагонули. Знай наших! Дивіться, мов, чи пізнаєте Христю? Ось я, ось... Яка уже бісова жіноча натура! Недаром кажуть: «Волос довгий, та розум короткий». Ну, що тобі з того прибуло, що ти себе виявила? Перша Оришка,— на що шкарбун,— наплює тепер на тебе. Я, каже, думала воно добре що, путнє що, аж воно...— Він не договорив і знову пішов у кімнату.

Христя сиділа як на ножах або на угіллі — голова її горіла, лице пашіло, серце так страшно билось. І підвернулася Одарка з своїми стільниками! Прохала вона її, хвалилася, що хочеться меду? Нащо ж вона його прислала?

— Чи посуду спорожните? Чи у себе зоставите? — спитався у вікно парубок.

Христя заметушилася. Ухопила мед і помчалася з ним у кухню.

— Оце, бабусю, стільники. У вас чиста мисочка є?

— Нащо та мисочка? — не дивлячись, спитала суворо Оришка.

— Спорожнити треба.

— Так би й казали. А то «чиста мисочка чи є?» Звісно — є. У нас не так, як у других, що часом і ложки в

хаті немає. Давайте! — і вона своїми корявими руками так і гребезнула з рук у Христі зв'язку.

— Від кого се? Ну та й стільники! — ласкавіше заговорила вона, уздрівши три пласти здорових на всю тарілку липових стільників.

Христя мовчала. І нащо їй знати, від кого? «Спорожнила б скоріше, щоб хоч одіслати того парубка, що стояв там коло світлиці і, наче докір, заглядав у вікно»,— думалося їй.

Не швидко спорожнила Оришка посуду — Христя все стояла і дожидала.

— Чого ви ждете? Хіба я сама не принесу? — гарикнула Оришка, перекладаючи третій стільник.

Христя мерщій ухопила тарілку з хусткою і помчалась в світлицю.

— Та підждіть! Постойте! — гукнула Оришка.— Ще там мед зостався! Вимити ж треба! Оце яке там швидке та скоре, матінко! — і, ускочивши в світлицю, вона знову узяла посуду і почовгала в кухню.

Христя важко-важко зітхнула. Докори Колісникові боляче щипали її за серце, а тут ще й Оришка вразила. Христя, зронивши сльозу, пішла до своєї скриньки.

Поти вона там рилась, чогось шукала, і Оришка вернулась в світлицю, несучи в одній руці миску з медом, у другій випорожнену посуду.

— Нате вам і те, і друге, щоб не сказали, що вкрала. Стара я для сього,— гарикнула вона і, переступивши поріг, поплигала через сіни.

Христя вся затіпалась, оже здержалась, Узяла чужу посуду, передала через вікно парубкові, ткнувши йому в руку щось біленьке, кругле.

Парубок, почувши подарунок в руці, уклонився низьконизько, трохи не до землі, і подякував щиро.

Далі вона вже не могла здержатись. Як одвернулась від вікна, сльози градом полили з її очей. Наче підстрелена, помчалась вона до ліжка і, як сніп соломи, повалилась лицем на подушку.

— От і починається! Уже і починається! — гірко вимовив Колісник, увійшовши в світлицю і чухаючи потилицю.— Ну, чого ти?

Христя підкидалася на подушці.

— Ми все так... усе так,— казав Колісник, міряючи світлицю вдовж і впоперек.— Самі наробимо, та ще й сльозами надолужимо.

— Що ж я наробила таке? — крізь сльози глухо спитала Христя.

— Чого ти в Мар'янівку їдила? — гукнув Колісник, становлячись коло неї.

Христю неначе хто батогом стьобнув. Вона підвелася і заплаканими очима призво-призво глянула на Колісника.

— У Мар'янівку? Спитайтесь баби, що ви иадо мною надзирати настановили.

Колісник вилупив на неї очі.

— А вчора... позавчора чи то четвертого дня де була?

— У любовників. Тут їх у мене ціла метка, а ви, бач, з Оришкою і прогляділи.

— У нас ніколи не так, як у людей... Або сльози, або крик,— одказав тихо Колісник і пішов з хати.

Христі стало ще важче на душі, ще тяжче на серці. Вона побачила, що її зопалий замір, котрий вона таїла на своєму серці, що гнітив досі її душу, пропав даром. Колісник уражений пішов від неї, не сказавши ні слова навпаки. Може, він і в думці нічого не мав того, що заключулося в її дурній голові? Певно б, він виявив те або поглядом, або словом, а то — ні. Дивуючись, якось тільки глянув на неї і пішов геть, щоб не збивати бучі. Чого ж їй так думалося? Стара відьма про щось натякнула, а їй і запевно здалося. І жаль, і досада, як п'явки, ссали її за серце. Образа Оришчина, прикре запитання Колісникове ключем закипіли у її душі, піднімалися угору, били через край. Вона знову, припавши до подушки, кревно і голосно заголосила. Оришка, почувши з кухні, підійшла до неї, подивилася, як тіпалися її круглі плечі, як дрижало і тремтіло тіло, здвигнула плечима і мовчки пішла собі геть.

— Все... слинить... якби піймав за патли та одвіяв на всі боки, то не слинила б...— толкувалася Оришка сама з собою.

— Чи ти, пак, знаєш, хто ся панночка? — спитав Кирило, увіходячи у кухню.

— Уже чи ти знаєш. А я давно бачу, що шмат повії,— гарикнула з серцем Оришка.— Видно, чим не вгодив сьогодні. Чуєш, як заводе? — додала вона, мотнувши

головою на світлицю. Звідти доносилося важке схлипування.

— Та то хай собі вони як знають,— одказав Кирило.— Погризлися — і помиряться. А тут хто вона, он в чім смак. Ти знала старого Притику?

Оришка мовчала.

— Що змерз у миколаївський ярмарок? Пріська, його жінка, як умерла, то нічим було і ховати... Здір на свій кошт ховав.

— Ну, то що? — спитала Оришка.

— Це ж їх дочка — Христя. Сьогодні од Здорів приходить парубок, стільники приніс. Питає Христі. Чи не збожеволів ти, думаю, якої тобі Христі, у нас і в дворі такої не чути. Коли тут і вона — сама виявилася. Тоді тільки я признав, що вона справді, її обличчя, її й голос. Он куди наші стрибнули!

— Багато честі! О, багато честі! — крутячи головою, одказувала Оришка.

— Та честі-то небагато. А бажалося б знати, як вона дійшла до сього?

— Нужно... куди пак, як нужно!

— І краще робиш, Оришко, що не дознаєшся,— несподівано обізвався до них з сіней третій голос. Кирило і Оришка зиркнули — на сінешніх дверях стояв Колісник.

— А тобі, Кирило, уже старому дурневі, і стид у бабські речі умішуватись! Краще б дивився за лісничими, щоб не

пускали чужого скоту на молодняк,— додав він і потяг у світлицю.

Оришка глянула на Кирила і усміхнулася, а Кирило, поскромадивши голову, мовчки потяг з хати.

— От тут послухай, що за тебе Кирило з Оришкою трахтують! — сказав з досадою Колісник Христі, увійшовши в світлицю.— А все твій язичок наробив.

Христя, припавши до подушки, мовчала. Кревний плач її пройшов, та німа мовчазність, що наступає після гіркого плачу, найшла на неї, склепила уста, скувала серце і душу. Туди тепер ніщо не доходе і нізачо не дійде. Ні гіркі докори, ні криклива лайка-буча. Серце закрилось, не чує, душа бажає спочинку, одного спочинку і байдуже їй, що робиться около. І Христі було байдуже. Вона лежала головою в подушку і, не повертаючись до Колісника, мовчала. Той походив-походив по світлиці і знову сумний потяг з хати.

«Ну та й день сьогодні видався! Уже й день!» — думав сам собі Колісник, ходячи по садку на сонячній спеці. Вона, здається, і трохи не діймала його, хоч піт обливав і лице, і шию, і груди. Що йому ся спека, коли більше підпіка його ж середина? Ще недавня невдача з слобожанами за спаш не заволоклася забуттям, як сьогодні ота рева підновила, підложивши до серця ще пекучішого огню. Уже все за себе розплескала, позаводила зводні якісь. Це ж усе дійде туди, куди треба доходити. Будуть ті, що донесуть до жінки і вложать в її

уха. І так мені життя немає через неї, а тут ще — на та цить!

Колісника наче злі комарі кусали у потилиці, так він її раз по раз скромадив, ходячи похнюпившись по садку.

— Пане! А пане! — гукнув з гори Кирило.

— Чого?

— Тут до вас чоловік приїхав!

— Який там чоловік? Чого? — допитувався Колісник, виходячи на гору.

— Здрастуйте,— привітався до його приїжджий середніх літ чоловік у синій суконній каптаніні, у добрих юхтових чоботях, у картузі замість шапки. Лице його сите, гладко виголене, вуси руді, трошки підстрижені, голова розчесана під проділ. Все це давало ознаку, що приїжджий не простий собі чоловік, а заможний і поважний хазяїн.

— Здорові,— одказав Колісник, заглядаючи у ясні приїжджого очі.

— Я до вас по ділу,— сказав той, виступаючи уперед і кидаючи Кирила позаді.

— По якому, кажіть,— допитується Колісник.

— Та, бачите...— і приїжджий запнувся.

Колісник помітив, що приїжджий не хотів казати свого діла при Кирилові, котрий стояв назаді, і, повернувшись, повів приїжджого у садок.

— Я чув, ви ліс продаєте,— почав приїжджий, спустившись геть з гори.

— Продаю,— одказав Колісник.— Коли добрий купець знайдеться, чому не продати?

— Та так, так. Так от я, їдучи на луку, і завернув до вас попитати, як ви продаєте: чи увесь, чи по частях?

— А ви ж хто такий будете? Звідкіля?

— Та я Карпо Здір з Мар'янівки. Ви, певно, мене не знаєте, а от...— і Карпо знову зам'явся.— Христя знає.

— Яка Христя? — геть дивлячись убік, щоб не стріватися з веселим Карповим поглядом, спитав Колісник.

— Та вони у вас живуть. Давні мої знайомі, сусідами колись жили. Жінка моя бачилась з ними.

— То ви до Христі чи до мене? — не видержав Колісник і приснув Карпові, кинувши на його свій суворий погляд.

— Ні, до вас,— спокійно одказав Карпо, граючи веселими очима.— Ліс же не Христин, а ваш...

— Я лісу не продаю! — випалив знову Колісник, червоніючи увесь, як буряк.

Карпо здвигнув плечима.

— А коли не продаєте, то вибачте, що потурбував. Прощайте! — вимовив він, усміхаючись, і пішов на гору, помахуючи батіжком. Колісник стояв і зло дивився на браву осадкувату вже постать Карпову. Він, здається, намірявся кинутися на його і з усього маху дати доброго потиличника сьому приїжджому купцеві. А той, не озираючись, пішов-пішов і ген скрився за замчищем. Через скільки часу дорогою під горою показався гнідий ситий кінь і зелений возок. На передку сидів чоловік у

сорочці і в жовтому брилі, а назад сиділа знайома каптанина. Колісник; пізнав у передньому парубка, що приносив сьогодні ранком стільники. То справді був він, одвозив тепер хазяїна на луку.

«Так от відкіля той мед! Он чого вони задобряють ним. Мужик, кажуть, дурніше ворони, а хитріший чорта!» — »думав Колісник, все далі та далі даючи волю своєму гніву. Він аж клекотів у його серці, перевертав усю душу до дна. Думки стеряли свій покій і носилися над ним, як ті чорні круки, почувши здобич, каркаючи та вигукуючи про одно тільки нещастя. «Так он воно до чого йдеться! Он куди вони усі горнуть. Моє добро упоперек горла їм стало. Моє добро їх завадило. Хотять мене кругом обійти, обплутати, щоб його посісти. І Христя туди... і вона з ними... Я ж їй притулок дав, я ж її з того гнилого рову, в яким вона була, витяг, поставив на ноги. І от тепер се мені дяка від неї! Спасибі! Спасибі! Не ждав я сього від тебе, Христе! То-то ти по Мар'янівках вієшся, то-то ти про себе усюди клепаєш. Аж воно, бачу, он через віщо. Підожди ж, галочко! І на тебе є у мене пута... Тихо тобі в мене, покійно, не голодна й не холодна ти. А от, як замість тонких полотен ряднина обгорне твоє тіло і розтиратиме його, замість сукнів та шовку драна сорочина прикриє тебе... шматок цвілого сухаря, а не булки стане упоперек твого неситого горла, ти пізнаєш, чи то добро, яким я тебе наділяв. Прийдеш ти знову до мене, у ногах лазитимеш, будеш скавучати, як собача... Вон! Вон! з мого двору, з мого добра, повіїще! З мого

добра... Де ж моє добро? Де воно? — знову ударив у його голову інший стрій думок.— Цей Кут, сі поля, ліси... хіба воно моє добро? Невеличка картонка двору серед міста, невеличка хаточка на тій карті — от і все. Та й там є той, хто тебе не пускає... А се все... Де ті містки, що я строїв, де ті греблі, що я робив? Усі ті гроші тут сіли. Сей Кут всі їх злопав, мов та прорва по весні, що гатиш-гатиш її — і нічим не зупиниш бистрої течії... Все це на чужі гроші добуто... треба ж їх колись віддати. Коли? Колісник схопився обома руками за голову і нестямно забігав по садку. Хіба ніхто не знає про се? Усі знають. Торік трохи-трохи не обвалилося на його нещастя. Він так і знав, що Лошаков доконає його, Христя вивезла, вона допомгла. Христя... ох! чи вже ж тепер і ти проти мене? Ти хоч і повія, а все ж найдорожча і найближча до мене... Ні, ні», — сказав він уголос і, постоявши трохи, знявся і мерщій пішов до хати.

— Збирайся, у город поїдемо! — скрикнув Колісник, аж Христя кинулася і, підвівшись, звела на його свої заспані очі. Вона справді спала. Неміч і сльози приспали її.

— Чого баньки на мене витріщила? Збирайся, кажу, у город поїдемо,— сказав удруге Колісник.

— У який город? Чого?

— У який? У губернію. Тут уже і так добре надихалися польового повітря, дай, боже, видихати.

«У губернію їхати!» — ударила думка у голову Христі, і очі її радісно заграли.

— Коли ж їхати? Зараз...— хотіла сказати Христя «збираться», та промовчала.

— Коли ж зараз їхати? Завтра або післязавтра.

— Мені не довго збиратися: плаття зложила, зв'язала — от і все. Слава богу! Коли б скоріше те завтра або післязавтра! — не видержала Христя.

Колісник неймовірно глянув на неї. Христя вся сяла радістю.

«Чи раділа б вона, коли б що мала проти мене?» — подумав Колісник. І інший, покійніший стрій думок обняв його. А може, і її піддурюють, підводять.

— Слухай,— сказав він уголос до Христі, котра вже полізла за платтям знімати з кілочків.

— А що?

— Ти знаєш, нащо то тобі Здір прислав меду? Кажи по правді!

Христя тільки зняла угору плечі.

— А я почім знаю. Учора я бачилася з його жінкою на луці. Вона хвалилася, що розбагатіла, що чоловік зостався дома біля пасіки. Може, по давньому приятельству,— вони прихильні були до моєї матері,— і прислали гой мед.

— Так, по приятельству. Сьогодні Здір приїздив купувати лісу.

— Ага. Так тепер же я знаю, чого Одарка розсердилася, як натякнув син її, щоб не забула сказати мені про те, що батько наказував. Оце ж воно і є про той ліс.

— То-то. Вони хотіли, бач, через тебе діло ламати, та не вдалося.

— А я ж тут причому. Хіба мій ліс? Хіба я його продаватиму?

— Піди ж ти! Ох! Бісовщина! — крикнув Колісник і, поскромивши себе у потилицю, пішов у свою кімнату.

Христя помітила, що Колісника щось наче клопотало, вона, постоявши, побігла за ним у кімнату дознатися.

— Що клопоче бідну головоньку мого доброго тата? — пестливо заговорила вона. — Скажи ж мені. Повідай своїй доні!

Колісник повернувся. Христя стояла перед ним, та давня Христя, з рожевим личком, з іскристими чорними очима, що так і вабить, так і тягне до себе. У його на душі пояснишало.

— Ох, Христе! Христе! — заговорив він, горнучи її до себе. — Коли б ти знала — наче сто гадюк упилося в моє серце.

— Що ж там таке?

— Ат! — махнув рукою Колісник. — Ся худоба — бери її нечистий! — не дасть мені спокійно вік дожити! І нащо я її купував? На те, щоб собі покою не мати. Чую, що не викрутиться мені від напасті. Ось осінь прийде, наїзд буде, — почав далі журливо він і зостановився.

— Яка ж напасть буде?

— Яка? У тюрму запруть, в Сибір зашлють.

— За що? — скрикнула Христя.

А Колісник, мов не чув того питання, далі вів:

— І ніхто не скаже: «Все ж він чоловік був». Все ж і мені хотілося жити. Усі мене обвинуватять.

— От і не вгадав. От і не всі. А я нащо?

— Ти... ти, спасибі тобі, тільки, може, одна й прихильна до мене. Та що ти? Коли вестимуть мене з тюрми на позорище, чи ти станеш зо мною разом? І ти, як і другі, одступишся від мене,— замовив він і замовк.

— Я молитимуся за тебе. Може, моя молитва дійде до бога, учує він її і помилує тебе.

— І вже. Ніщо мене не помилує. Нема нікого за мене — всі проти мене.

— Бо ти сам так ведеш діла, що всі проти тебе стають,
— сказала Христя.

— Як?

— Так. От ти пригнітив слобожан, а вони, певно, були б за тебе, коли б ти не так робив.

— Що ж вони?

— Що? люди! Тебе не стало б — вони добрим словом згадували. От, сказали б, добрий пан був.

Колісник сумно і болісно усміхнувся.

— Що ж робити мені?

— Що? Подаруй їм той зиск, що ще зостався. Верни їм ставок, городи. І вони будуть молитися за тебе.

Колісник, схилившись, довго-довго думав.

— В тебе добра душа, Христе, в тебе жалісливе серце,— чуло промовив він.— Трохи, лиш, чи не твоя й правда. Хоч кому-небудь добро зробити, хоч капельку — і то краще. Кириле! — гукнув він на всі хати.

Кирило як з-під землі вродився.

— От що, Кириле,— почав Колісник, похнюпившись.— Завтра або післязавтраго я виїду відсіль. Там з слобожан слідує зіскати триста рублів. Збери їх і скажи — дарую я їм той зиск. Вовкові і Кравченкові теж скажи, щоб до ставка й городів не мали ніякого права. Хай буде все по-старому.

Кирило якось неймовірно дивився то на Колісника, то на Христю. «Що се,— думалось йому,— що се?»

— Скажи їм,— знову почав Колісник,— поки я живий, хай усе по-старому. А не стане мене — може, згадають добрим словом, може, хто помолиться за мене.

— А гроші ж як Вовкові та Кравченкові за оренду? — спитав Кирило.

— Гроші я верну,— заговорила Христя і мала була бігти у світлицю.

— Стій. Ті гроші тобі зостануться. Виручиш з хазяйства, Кириле,— вернеш, а може, я зашлю з губернії,

Кирило аж трусився з радощів,

— Оце по-божому, пане, а по-божому! — замовив він

— Так чуєш? Як я поїду, скажеш їм. Скажи, хай помоляться і за Христю уже разом.

— Що ти? Що ти? А за мене за що? Хіба моя худоба?

— Цсс! — засичав він і махнув на Кирила рукою — іди, мов, собі.

Той, уклонившись, вийшов. А Колісник підвівся, походив по хаті, підійшов до Христі і, взявши за голову, притис її біле чоло до своїх пухких уст.

— Це за розум! — сказав він, поцілувавши, — а це за серце! — і, прихилившись, припав устами до її високого лона.

Христя тільки радісно світила очима.

XI

Через два дні вони поїхали. Ніколи Христя не почувала себе такою веселою та утішною, як у ті два дні. Ожила, розцвіла, мов на світ знову народилася. І він їй здається такий красний та привітний, і люди такими добрими та ввічливими. Нащо баба Оришка похмура та небалакуча (Кирило не втерпів повідати їй про Колісників наказ), і вона їй здалася не такою страшною, як попереду здавалася. Вона їй на спомини подарувала свій чорний платок.

— Носіть на здоров'я та згадуйте мене! — сказала Христя, не примічаючи, як Оришка гребезнула той платок у неї з рук, мов однімала, і хоч би сказала спасибі, хоч би головою хитнула.

Нащо їй та дяка, коли вона почувала себе такою щасливою? Вона не помічала і того, що Кирило коло неї, мов коло своєї дитини, пада, приязно заглядає ув очі, на льоту і думку ловє, дивиться — молиться на неї! Вона і йому на кисет шовкову хустку подарувала.

Кирило, мов розум стеряв з радощів, ухопив ту хустку обома руками, притулив до вуст, поцілував і, тремтячи, промовив:

— Не буду я з цієї хустки кисет шити. А, як умру, заповідаю з собою положити. Мені вона і на тім світі буде про добро людське нагадувати, з нею мені і під землею легше буде лежати.

Після обід, надвечір вони виїхали. Слобожани, як тільки надїхали коні у двір, почали несміло збиратися під горою біля шляху. Певно, вони і в двір би пішли, коли б Кирило грізно-прегрізно не наказав, щоб ніхто не смів і очей показати. Коли повозка спустилася з гори, тоді тільки Колісник запримітив сіру громаду, що, скидаючи шапки і вклоняючись, бажала йому щасливої дороги. Діти не видержали і, гудючи на все поле, помчалися навздогінці коням.

— А Кирило таки не видержав,— промовив Колісник і одвернувся. Зате Христя, знай, озиралася з повозки, низько вклоняючись назад і усміхаючись до дітвори, що одно поперед другого, мов м'ячі, котилися пообік дороги. Гук-крик, галас, мов галячий клекіт, ні на хвилину не вгавав. Коли б не суха дорога, по котрій, мов по кам'яниці, гуркотіли колеса повозки, певно, той нестямний гук дитячий надолужив. Тепер ним Христя забавлялася: то озирнеться назад, махне рукою, мов що з жмені кине,— діти з новою силою помчаться на той мах, їх гук доходить до самої повозки. Христя одвернеться — гук стихне, тільки гуркочуть колеса по накоченій колії.

— Та буде тобі з тими щенятами водитися,— суворо промовив Колісник, накидаючи легку кобку свого сірого

балахону на голову. Христя, прикрившись платком, похнюпилася.

До самої Мар'янівки вони їхали мовчки. Чутно тільки тупотіння кінських ніг, гуркіт коліс та коли-не-коли возниця зійкне на яку-небудь коняку, хвисне батіжком, щоб не одставала.

Сонце сідало, як вони уїхали в Мар'янівку. Жовтогарячий його світ привітно слався над оселями, садками, городами, темні тіні зступалися по глухих кутках, вечірній морок слався по землі. У повітрі тихо-тихо, курява стовпом стоїть і не розходиться. Там, у непрозорій кіптязі, чується бекання овече, десь ревнула скотина, бугай бутить на все село, людський гомін, жіночі крики зливаються з його гудючим покликом. Упосліднє перед спокоєм гомоніло все, незабаром воно стихне, тільки сонце скриє своє ясне обличчя, тінь ночі розстелеться над землею — і все замовкне до завтрішньої зорі.

Колісник, як їхали селом, похнюпився і не дивився нікуди, зате Христя розглядала все, повертаючи голову то на той, то на другий бік. Кожна хатина, кожна місцина була їй відома, з кожною чим-небудь та в'язалося її минуле. Там вона ще дитиною злякалася собаки, на тім місці справляли Купала, там вулиця збиралася, і тепер он скільки дівчат видно. Все те, нагадуючи їй давнє, привітно вітало, мов давній знайомий або знайома стрілися і нагадували минуле. Все було якось мило. Один тільки шинок, де стояла їх хата, непривітно уразив її.

Вона, проїжджаючи, геть одвернулася, щоб і не дивитися.

Як переїхали Мар'янівку і виїхали в поле, сонце уже сіло. Тільки захід горів жовтогарячим огнем та навислі над ним хмари червоніли, мов збита кров, а кругом усе тонуло в мороці. Над полями знімалася темно-зелена вечірня тінь, небо аж чорне — таке синє, а між його густою синькою пробивалися невеличкі жовті плямочки — то займалися зорі. Кругом тихо, аж сумно, з окопів коли-не-коли сюркне цвіркун або здалека донесеться крик перепела. Одні коні, знай, тупотять, трусцею виступаючи, та гуркотять колеса по сухій дорозі.

— Коли б ти знала,— обізвався Колісник таким жалісливим голосом, що Христя аж струснулася, не пізнавши,— коли б ти знала, як мені не хочеться їхати у те трекляте місто!

Христя мовчала.

— І кожен раз отаке зо мною. Ідеш — мов на ніж ідеш — промовив він, помовчавши.

— Чого?

— Ех,— зітхнув Колісник.— І чому бог не дав чоловікові завести життя, як сам він знає? Як йому хочеться? Чого кожен раз, коли він почуває себе щасливим, так з-за спини або з глухого куточка серця якась непримітна спомка озоветься і отрує його щастя? Нащо воно так?

Христя мовчала, не знаючи, що й казати і на що натякає їй Колісник.

— Ну, нащо мені жінка? — випалив він, не дождавшись від Христі одказу.— Нащо вона тепер мені, коли біля мене є друга — і краща, і приємніша? Молодим мене оженили, трохи не хлопцем, щоб не розволочився. Хіба я бачив світу, знав людей, хіба я міг повернути мізком, як тепер? Тільки що зіп'явся на ноги — показали мені дівчину. Оце твоя наречена. Бери за руку та веди в церкву. Я, дурень, і послухався, щоб потім проклинати і той час, коли вона народилась на світ, коли мені нарекли її. Хто її вибирав, хто нарікав? Батьки! «Поженимо молодят»,— сказали і поженили на наше лихо. З першого ж року у нас пішов нелад, та сварка, та лайка. Своя хата гірше тюрми завжди здавалася! Чи в гостях бували, чи в, тебе гості — не скажи слова лишнього, не привітай добрим словом чужу господиню або не жартуй з дівчиною. Завжди як на ножі! «І сякий, і такий! І втопила я свою голову бідну, і загубила вік молодий за таким заміжжям». Поки ще молодий був, берігся і її таки жалів. А потім — таки допекла до живих печінок, доїла до самої кістки... Плюнув на все: будь ти неладна! І от тепер люди винуватять мене, кажуть: «Не держиться закону божого, звичаю людського». А що, мені було тепліше, коли я кріпився, держався? Я був щасливіший? Посадити б їх на гарячий черінь, певно, крикнули б: пече! А тобі, бач, заськи. Ти — мовчи! І от тепер приїдемо в місто — треба іти до неї: поклонитися господині. Хай вимиле твою голову. Як, скажуть, був у городі — не був у жінки? А то їм і байдуже, що мені дивитися на неї верне. Ох,

життя! Не виходь, Христе, заміж ніколи: раз зв'яжеш руки — довіку не розв'яжуться. Будь краще вільною птицею. Краще, кажу, так.

Христя собі глибоко-глибоко зітхнула.

А Колісник, помовчавши, знову почав. Його клопотали все такі смутні думки, якісь почуття лиха носилися над ним, додавали жалю у його голосі, будили жаль до його. Він, чіпляючись за нерадісні випадки у своєму житті, нарешті, добрався до Куту. Нащо він його купив?

— Ось незабаром земський наїзд буде. Перевези, кривий коню, через вороже становище! Перевези... Куди тобі перевезти трьома каліченими ногами... чує моє серце: не зносити тобі, Косте, голови на своїх плечах! — пророче вимовив Колісник і затих.

Христя поглянула кругом себе: наче море, розстелилися кругом їх поля, прикриті темною темнотою ночі. Нігде ніщо ні шерхне, одні зорі лупають з темного неба, їй стало сумно-сумно, як тільки стає сумно серед пустині. Проїхали чимало мовчки.

— Он уже світить моя мука своїми злими очима! — промовив Колісник, підвівши голову.

Христя глянула — ген за горою, наче догорівше пожарище світило, жовтуватий світ гойдався, тремтів в темному мороці. Христя пізнала, що то вони вже доїжджали до міста.

— Я устану на базарі, а ти їдь до Пилипенка в гостиницю. Хоч Пилипенко і ворог мій, та там кращі номери... Жди мене, я заїду за тобою,— шептав Колісник,

уїхавши в город. І, піймавши її руку, мовчки притис до свого серця. Воно у його як молотком гамселило.

— Тпруу!.. Стій! — гукнув він, як коні виїхали на базар. Колісник устав.

— Спасибі вам за кумпанію! На добраніч! — голосно вимовив він і ще раз схопив Христину руку і, стиснувши так, що та трохи не скрикнула, мерщій подався далі і незабаром скрився у темній темноті.

«Старе, що мале»,— подумала Христя, і непримітний жаль ущипнув її за серце. Їй зразу так стало сумно та гірко. Літ вісім тому назад її вів сюди Кирило, утішаючи та розважаючи, тепер вона їхала, їхала рядом, як рівна, з хазяїном Кириловим, і їй приходилося утішати його... Таке життя! А хто знає, що далі буде? Чи не прийдеться, бува, їй голій і босій зимньої пори переходити знову через се місто, простуючи додому, і критися темними улицями, щоб з ким не стрінутися, щоб хто не пізнав?

«Життя, що довга нива,— думала вона, zostавшись сама собі у глухому номері,— поки перейдеш, і поколешся, і поріжешся на гострій стерні».

От і в сьому місті, скільки раз доля її то гріла щастям, то допікала невдачами, поти не пустила віятись по світу. Вона пригадувала Загнибідиху, яка вона була добра та тиха, Загнибіду, що наробив їй такого клопоту, Рубця, Проценка, жінку Рубцеву, що її колись так тяжко образила. Бог з нею! Вона не пам'ятає на їй зла. І Марина не згірше уразила її, коли приревнувала свого чоловіка до неї. «А де тепер Марина, де Довбня? Хоч

вона, може, досі сердита на мене, а я все-таки завтра піду розшукаю її. Удень, певно, ми не поїдемо, старий боїться і людей, і сонця — піду, піду». З якоюсь легкою надією, що вона розшукає Марину, як стрінуться, що то та скаже їй, вона лягла спати і швидко заснула.

На другий день, п'ючи чай, вона розпитувала горничну, що прислугувувала їй, чи не знає та Довбні.

— Довбні? — здивувалася та.— Та хто його у городі не знає? Не було того чужого тину або забора, під котрим він би п'яний не валявся. Зовсім з кругу спився.

Христі боляче було слухати такі приповістки за Довбню. Живучи у його, вона бачила і його серце добре, і те, що Марина зовсім не гляділа, як слід жінці глядіти, свого чоловіка, часто п'яного випихала надвір, хоч він цілу ніч витупцюється під вікнами, називаючи її всякими ласкавими назвами і христом-богом молячи упустити в хату.

— А де він живе, не знаєте?

— Та кажу ж вам, з кругу спився! — одрізала горнична. — Голий бігав по городу. Скільки раз його і в шпиталь брали — не помагало. Казали, треба везти у губернію, туди, де божевільні. Та щось оце і не видно його — певно, одвезли.

— Він, кажеться, був жонатий. Жінка жива його?

— Жінка? То така й жінка. Вона, здається, більше його і довела до того. Він, бачте, з простою жив та потім і оженився.

— А не знаєте, де вона живе?

— Не знаю. Казали, там десь на кінці міста. —
І горнична назвала мення хазяїна.

Христя, напившись чаю, зібралася і пішла прямо, куди напрямляла її горнична. Їй довго прийшлося іти, все допитуючись, де такого-то хата. Насилу знайшла вона її аж на самому краї міста. Над яром, куди вивозили і скидали всяку городську нечисть, стояла одним одна хатина, не обгороджена, з дірчавою оселею, з пузатими стінами, кривими вікнами і увійшовшими у землю дверима. То і була та хата, де мала пристановище Марина.

Насилу, згинаючись, щоб не вдаритись, увізла Христя у ту конуру. Хата зокола здавалася чепурнішою, чим зсередини. Стіни помазані, полупані, якісь темні патьоки спускалися по стінах від стелі оселі аж під лави, павутиння цілі гнізда позаводило у кутках, довгими нитками услало усю оселю. Долівка не зрівняна, сміття пополам з грязюкою по кісточки. Піч ряба від чорних плям, що сажа, пробиваючись, понароблювала. Крізь позеленілі шибки ледве пробивається світ у хату, окриваючи її мороком; здавалося, мов хто надимив, і спертий дим снував по хаті, не знаходячи нікуди виходу.

Увійшовши прямо знадвору, Христя спершу нічого не побачила у тій темноті. Не швидко вона запримітила, що на полу коло печі в темному закапелку щось наче ворухилося.

— Здрастуйте! Хто тут у хаті?

— А кого вам треба? — почула Христя незнайомий охриплий голос.

— Чи Марина тут живе?

— Яка Марина?

— Марина. Довбниха.

— А нащо вона? — запитав той голос.— Я — Марина! — одказало, і темна постать підвелася з полу.

Христя зобачила перед собою високу молодицю з широким обрюзглим лицем і заспаними очима.

— Марино! — затаюючи зітхання, з ляком вимовила Христя.

— Я — я Марина,— казала та, підступаючи до Христі і заглядаючи прямо у вічі.

— Марино! Не пізнаєш мене?

— Хто ж ви такі будете? — потягаючись прямо на Христю, спитала та.

— Христі не пізнаєш? Я — Христя!

У лице Марині наче хто бризнув водою. Заспані очі широко розкрились.

— Христе! се ти? — скрикнула Марина.— Яка ж ти, і не пізнать тебе — зовсім пані!

— А в тебе тут як пустка, та темно, та нечисто! — не видержала Христя.

— Еге, отак довелося жити. Все пропив той п'яниця. Все дощенту, поки і сам з кругу не спився. А ти ж де взялася? Тут живеш чи приїхала?

— Ні, я мимоїздом. Зосталася на день — на два. Сумно самій, піду, думаю, розшукаю знайомих. Та це згадала

про тебе та й прийшла. Насилу допиталася.

— Спасибі тобі, що не забула,— подякувала Марина.— Сідай же, сідай. Отам коло столу сідай. Не бійсь, там чисто. Вчора стерла,— додала вона, дивлячись, як Христя боязко озиралася, де б їй вибрати таке місце, щоб присісти.

Христя присіла. У неї мороз поза спиною драв від тих злиднів та убожества, яке вона тут стріла.

— І давно ви сюди перебралися? — спитала вона.

— Та насилу тут знайшли захист у сій пустці, котра, гляди, колись придавить тебе навіки та й годі. Хіба ж можна було з ним де ужитися... Скільки ми тих квартир перемінили. Оце переберемося. День, два — нічого. А там як закурив — хазяїн і жене. Шукайте собі по собі. Лихо, Христе, за таким заміжжям. Коли б знала, краще з посліднім нищим зв'язалася, ніж з ним.

— А де ж він тепер?

— Де? у шпиталі. В губернію одвезли. Насилу домовилася та допросилася. Ноги одбігала, поки виходила, щоб його взяли у шпиталь. «Ти,— кажуть,— жінка — сама і вези». А на що мені його везти? Усе ж, усе пропив. Прийде оце — мене немає дома, на базарі абощо. Він за платок або за спідницю — та й у шинок. Як огню того боялася! Та допився до того, що страшно глянути: обірваний, трохи не голий, увесь труситься, очі — стовбуром, верзе таке, що й на голову не злізе. Господи! Намучилася я з ним! — зітхнувши, додала Марина.

А Христя сиділа в кутку біля столу і тулилася до стіни. Марина так розписувала їй свого чоловіка, що Христі здавалося, от-от двері розчиняться і ввійде він у хату, світячи своїми божевільними очима.

Двері справді розчинилися,— Христя аж струснулася,— в хату увійшов височенного росту москаль. Голова його трохи не в оселю впиралася, руки — мов дрючки, лице довге, таранкувате.

— Марине Трохимовне! Наше вам! — привітався москаль, підходячи до Марини і простягаючи руку. Та, усміхнувшись, подала свою, і москаль так її здавив за пальці, що та, стрибнувши, засичала і з усієї сили гепнула його межи плечі. Москаль реготався, а Марина стрибала по хаті та махала рукою.

— Бодай тебе кат так поподавив! — лаялась вона.

— Ничавось, ничавось. Ефто здорово! — сідаючи на другім кінці столу, казав москаль.

Христя подивилась кругом себе. «Оце той халамидницький притон!» — подумала і знов боязко озирнулася.

— А ефто што у тебе за барышня? — спитався москаль, указуючи на Христю.

— Се моя подруга, а не баришня,— одказала та.

— Понимаемсь. Наше вам! — даючи Христі руку, обізвався він. Та боязко простягла свою.

— Не, не, не бойтесь! Вот ручка так ручка. Беленькая, пухленькая! — любувався він, злегка перетираючи її своїми кодзумитими долонями. Христя усміхнулася.

— А позвольте спросить. Вы ж где находитесь? Здеся, али приехамши?

— Приїхала,— одказала, усміхаючись, Христя.

— При должности какой состоите али гулящая?

Христю мов хто у правець поставив від того питання, вона аж скорчилася.

— Ну, от уже і почне! От і почав! — крикнула Марина.— Тобі яке діло? Заськи! Не знаєш?!

— Не извольте гневаться, Марина Трохимовна, не извольте гневаться. Я, значит, все доподлинно желаю знать.

— Швидко зостарієшся, як усе будеш знати.

— А вот у нас в роте фидфебель всегда говорит: «Все знать — самый раз!»

— То ж у вас. Хіба в вас, у москалів, так, як у людей?

— У нас, у солдатов, всегда лучше, чем где-либо. Ничаво сваво, одна вот душа, да и ту каму-либо отдашь на сохранение,— одказав москаль чуло.

Марина, дивлячись на його, глибоко-глибоко зітхнула.

— Ти ж кому свою припоручив: богові чи чортові? — спитала вона і зареготалася своїй вигадці.

— Зачем богу? Богу еще успеем, а черт к нашему брату не пристанет. Вот маладушке какой — самый раз!

— О, вам усе молодушки, а хто ж нас, старих, глядітиме? — спитала знову Марина.

— Старым бабам помирать нада, а маладушкам — песни петь да солдат любить!

— За віщо!

— Как за што? За то, што солдат — сиротинушка. Один себе на чужой старане...

— О, гарно співаєш. Янгольський, кажуть, голосок, а чортова думка.

— Опять чертова! Зачем чертова? Эх, едят вас мухи! Разве с бабами можно говорить об ефтих материях? У бабы волос долог, да ум короткий. Вот што я тебе скажу.

— Як саме?

— А так. Вот, примерно, пришла к тебе гостья, подруга твоя. Нет тово, чтобы, примерно, в шиночек, да четверточку... с печки гуся жареново али барана... Все на стол: пей и ешь, любезная подруга!.. А ты вот баснями соловья кормишь.

— Годувала б його чим і кращим, а як нема чим! — одказала, прикро дивлячись на його, Марина.

— А нет — так і скажи. Тогда на тебе и ответу никакого. Вот у меня в солдатском кармане осталась завалящая копейка. На! тащи! — сказав москаль, витягнувши з кишені семигривеника грошей і брязнувши ним об стіл.

— Ні, ні,— кинулася Христя.— Бога ради не треба! Я нічого не хочу! Спасибі вам! Я прийшла одвідатк подругу.

— Ну, ты не хоч, так, может, кто другой хочет,— сказав москаль, посунувши семигривеника до Марини.

Та покірно взяла, зап'ялась платком і вийшла з хати. Христя зосталася удвох з москалем. Їй було і боязко і не по собі.

— Хорошая эта баба, Марина,— помовчавши, почав москаль.— Совсем хорошая, вот только хохлушка... Иной раз такое скажет — никак не разберешь. Да вот у нее только муж лихой! У, лихой!

— А він же був смирний! — обізвалася Христя.

— Да смирный то он, смирный. Только больно много зашибает. Как жарнет — небу жарко! Ну, а тогда уж не знает, што и делает. На меня один раз с ножом бросился. Не увернись я — вот так бы насквозь и прошел. Да, бедовый!

— За віщо ж він на вас зло таке мав?

— Как тебе сказать за што? Ни за што. Первое — муж он, всегда пьяный. Как его пьяного любить жене? А второе — я их квартирант. Ну вот, он и начал ревновать ее ко мне.

На той час саме вернулася Марина, несучи в руках пляшку горілки і під рукою півпалянички.

— Се все про того ірода балакаєте? — спитала, викладаючи на стіл свою куплю.— Осточортів він мені, хоч не згадуйте! — додала вона, хмурячись.

— Не, не, не будем. Потчу й-ка гостью! — сказав москаль.

— Я не п'ю. Ій-богу, нічого не п'ю. Спасибі вам,— подякувала Христя, коли Марина піднесла їй чарку горілки.

— Ну, як хочеш,— одказала та і перекинула собі у рот чарку.— А горілка добра. Випила б.

— Да что же, как не пьет? — умішався москаль.— Ну, и не нада. Я за нее выпью.

І москаль, усміхаючись і кланяючись, вихилив одну, посмакував, крякнув, сказав: «Да, добрая» — і налив другу.

Христя ще посиділа трохи, послухала, як Марина жартувала з москалем, випиваючи по повній, потім підвелася, попрощалася і пішла.

— І к бісу, коли не хоч! — сказала Марина, як Христя на її прохання посидіти ще не здалася.— Ніс копилиш — к бісу!

— А бабенка ядреная! — скрикнув москаль.

— Думаєш, путнє що? — сказала Марина.— Така ж боска, як і всі

— Значит, наш брат Савва! Эх, едят ее мухи! — скрикнув удруге москаль, даючи Марині з усієї сили раз по спині.

— Хоч би тебе кат так опік! — гукнула та, угинаючись, і стусонула москаля кулаком межи плечі.

XII

Того ж дня увечері заїхав по неї Колісник, і вони поїхали в губернію. Всю дорогу він був сумний та неговіркий, ще мов сумніший, ніж як виїжджали з Кута. Христя думала про Довбнів, не питала, чого сумує старий, він мовчав.

Приїхавши другого дня надвечір, він зразу пішов на свою половину і заперся. У Христі серце болісно занило,

як вона глянула йому услід: похнюпившись, поколихав він, наче п'яний. Вона довго не спала, думаючи про його. Що прийшлося вислухати старому дома від жінки? Недаром він осунувся так, опустивсь. Їй здавалося, що він повинен її кликнути, вона сама поривалася скільки раз іти до його, чи не виговоре він перед нею свого лиха і чи не повеселішає хоч трохи. Та кожен раз її зостановлювала перед зачиненими дверима думка: він утомився з дороги і спить. Хай завтра. Так Христя і заснула. А Колісник?

Він, поставивши світло на невеличкому столику в головах кроваті, ліг на спину, понурим поглядом озираючи хату. По стінах, оббитих темними шпалерами, по глухих кутках снували тіні, одна біла оселя виблискувала, обдаючи хату збіда-жовтуватим кольором. У тому жовтуватому мороці по темних стінках снують його злякані думки. По глухих кутках вони зступаються і визирають до його таємними обличчями давньої давнини. Ось його батько, високий кругловидий різник, котрому з почотом скидають шапки і низько вклоняються всі городянські міщани. Ось і мати, низька натоптувана перекупка, говірка, балакуча, говоре — мов горохом сипле і все так до прикладу, все такими поговірками, котрих вона мала цілий ворох на всякий случай. Що не видума Петро Колісник — ніхто краще від його не видума, а послухати товстої Василяни зостановлювались не раз і пани серед базару, дивуючись, де в неї ті слова беруться, і думаючи: «Сам

розум поверта її язиком». Всім навдивовижу далася та пара людей і розумні, і живуть согласно, і сина того, єдину свою дитину, добру навчають не дома, а в школі, де і панські діти учаться. «Дома балуватись буде, а до свого ремесла привчати — ще рано»,— казав батько. «І справді, хто біля його дома буде дивитись, ти — у різницях, я — на базарі»,— довела мати. Костик трохи не з того часу, як став лазити, покинутий без призору батька-матері, ріс собі самотою. Не закривала йому на ніч очей материна ласка, не будили ранком її пестоші. «Матері немає дома, матері ніколи»,— чув він кожен раз від наймички-кухарки, що разом гляділа і за ним. А батько? Батько більше гримав на його. Страшно і тепер йому, коли він згадає свої дитячі літа. У тих людей, здається, не було серця у грудях, не було ласкавості в розмовах. У його — різниці, у неї — базари, і більше нічого. Тільки він і чув нарікання батькове на малу таксу, тільки і вислухував перекази материні про торг. А люди на їх з заздрістю дивились і казали: «От хто розживається-багатіє». Непривітною стороною тих щоденних клопот становилося життя перед його молодими очима, не будило воно чулості до людей, а здійсало заздрість, недовір'я.

— Знай, ти не об'їдеш — тебе об'їдуть, на те торг,— казав батько, при звичаючи сина до свого ремесла, коли той скінчив школу. І він розказав синові про всі ті плутні, які треба часом пустити, щоб збути товар. Син був покірним батьковим учеником; викидати колінця, як звав

батько крамарські плутні, приносило спершу йому таку утіху та радість. «Не для кого трудимося-працюємо, не кому це все збираємо, як не для тебе і не тобі,— казала мати, додаючи:— А ти гляди батьківського добра, гляди — не розволочи. Чим більше його матимеш, тим міцніше на ногах стоятимеш, більше почоту від людей. Гроші — сила, у нашій міщанській постаті — вони все». Що було йому робити, як не стати на раз накоченій колії? І люди наддавали хіті: які батько-мати, та який син удався!.. Правда, молода ще кров шпарко дзюрчала у молодих жилах, серце нудилось серед тих щоденних клопот, і Костянтин не раз, набравши цілу метку парубоцтва, заводив з ними забави,— то догори дном жидівський шинок переверне, то ворота з двору, де є молода дівка, замчить на базар, вивісивши їх, мов щигля, на здоровенній щоглі. Та скоро і тим забавкам кінець настав. «Пора, сину, тобі женитись. Он у Сотника є дочка, хоч і не вродлива, зате покірна дитина, та й не без приданого»,— казав батько. А через тиждень Костянтин був уже чоловіком. З того часу увесь світ повився для його густою хмарою, з-за котрої йому ніколи не доводилося бачити сонця. У тому тумані робилися обходи та ошукування людей, з року на рік ширилось та прибільшувало добро. Померли батько і мати, та слава їх не померла. Син високо підняв ту славу угору, ставши рядчиком м'яса спершу на полк москалів, а далі і на увесь город. Про його говорили у кожній хаті, його прізвище було на язиці у кожного. Він став першим

чоловіком, першим міщанином на усе місто. Те забавляло його, тішило серце. Та одно лихо — ні з ким було йому тії слави ділити. Йому найближча і найдорожча людина, його жінка, труїла йому найкращі і найлюбіші хвилини в житті. Її несита ревність не давала йому покою ні на одну хвилину. Своя хата стала пеклом, з якого приходилось тікати. І він тікав, хижо накидаючись на людські кишені і вивертаючи з їх усе, що там затаїлося. Він, здається, мстився над тими сіромами, що, не маючи нічого, мали своє щастя. Боже! Що він тільки не витворював на своїм віку? Яких темних діл, людських сліз не лежить на його душі. Його, наче гарячого коня, підганяло хатнє нещастя. І досі він безперестанно мчався... Мчався і от до чого домчався. Тепер він сидить рядом з панами, більше — сам пан. Одно слово, Колісників Кут, колись графське гніздо, тепер його... Його, його. Та як йому воно досталося, якими скритними доріжками дійшло? Кинься земство до своїх грошей — і Кут, і все пропало. Пропала і слава. Праця цілих років, турботи довгих часів — усе наче помелом змете. Колись йому Загнибіда, теж не згіршої руки крутій, казав: «Ой, дограєшся ти, Косте, до свого. Опечуть і тебе колись, та так опечуть, як ще ти нікого досі не пік». Гляди, лишень, чи то не було пророкуванням. Чує його серце, настає та пророча хвилина. От земський наїзд швидко. Він був у Рубця, і Рубець якось здалека усе закидав, що треба б хоч раз повірити земську скриньку. Його ті слова, мов холодний ніж, доторкалися до його душі. Він ще не чув,

щоб він колов або різав, він тільки чув гострий холод на горлі заліза. Уп'ять же і жінка, виговорюючи йому, казала про ту чутку, що ходить по місту. «Он,— каже,— розказують, накупив землі на земські гроші та у їх і вигодовує бахурок». Бахурок... Христя, перша людина, котру він любить більше усього на світі, не що інше, як бахурка. Не гіркий посміх гіркої долі? «Ох! Коли б можна вернутися літ за тридцять назад, не була б вона бахурка. Не був би і ти, Косте, тим, що тепер є,— казав він сам собі.— Не мутило б твою душу довгих літ безперестанне ошукування інших людей, жив би ти у глухому куточку села тихо та щасно. А то що з того, що винесло тебе у світ, вимчало у люди і поставило на показ на високому місці? Нащо? Для того, щоб усі бачили, як ти будеш летіть з своєї високості сторч головою? Щоб тикали на тебе пальцями, показуючи: он він, казнокрад, бахурі»

Колісникові стало страшно. Перший зроду раз він почув такий нестямний страх. Серце стало, кожна жилочка перестала кидатись, у кожному сугаві похолонуло. Він чув, як у його волосся на голові жмутом піднімалося угору, очі наче хотіли вискочити з баньок... а кругом ходором ходив світ. У тому неясному мороці сотні тисяч колихалися народу, ревучи та гукаючи: «Так йому і треба! Собаці — собача і честь!»

Йому здалося, то настала послідня хвилина. Знічев'я рвонувся він, скрикнувши: «Прокляте життя!» — і заходив по хаті.

Він довго ходив. Усе кругом спало мертвим сном, нівідки не доходило ніякого гуку, тільки його ступні, мов гіркі докори, роздавалися серед її німої німоти. Йому було сумно-гірко і ще ставало сумніше і гірше, що йому ні від кого було ждати ні помочі, ні поради.

На другий день Христя уздріла Колісника і не пізнала. Похмурий ходив він по хаті, ледве ногами соваючи, лице жовте, осунулося.

— Тату! Що це з тобою? — скрикнула вона.

Він став і гостро на неї подивився. Так дивиться божевільний своїми палючими очима. У Христі серце несамовито забилося.

— Ти недужий, недужий? — допитувалася вона його.

— Недужий... Не спав і трішки за усю ніч. Не буди мене,— сказав він, виходячи в свою хату і зачиняючи за собою двері.

— Що це з ним таке? Не дай, боже...— і Христя не договорила. Холодом пройняло її наскрізь. Куди вона тоді ткнеться, що їй робити? Тільки що вона трошки заспокоїлася, тільки що прийшла у себе, як знову їй іти у ту непросипну гульню, у ті безперестанні побіганки. Їй пригадалися слова п'яненської Оришки: «А ти не смійся. Тебе велике горе жде...» Невже то були пророчі слова?

Христя і чаю не пила, сновигаючи з хати в хату і не знаючи, що їй робити. «А може, засне, переспить»,— тішила її надія. І вона на пальчики покралася до його хати, бережно беручись за ручку дверей. Стиха стукнула плямка, стиха скрипнула половинка, і невеличка щілина

засвітилася. Христя, затаївши зітхання, приложила оком до її щілинки. На ліжку на спині лежав Колісник, згорнувши на грудях руки. Так їх умирущому складають. Лице бліде, злегка синювате, очі закриті. «Невже?» — подумала Христя і в одну мить опинилася коло його. Колісник ворухнувся, застогнав і схилив трохи набік голову. Христя одійшла набік, щоб не видно її було, коли часом він лупне очима. Довго стояла вона, дивлячись на його, на неголене, заросле срібними остами лице; воно ще недавно було гладеньке, зовсім кругле, тепер його щось витягло, декілька зморщок пройшло по йому і вподовж, і впоперек. «Ох, який він старий став зразу... Старий, а все добрий чоловік», — подумала вона і тихо покралася назад.

Важкі думки не покидали її увесь день, почуття лиха носилося над нею і не давало спокою. Господи! Та невже ж? Тільки що збігло на лад, тільки що заключулося щастя, та знову воно утікає від тебе, знову ти одинока серед сторонніх людей, серед чужої чужини.

Колісник аж увечері кинувсь. Його сон хоч і підкріпив, та ж все не вернув спокою; на лиці zostалися сліди важких дум, пережитого лиха.

— Налякав ти мене,— чуло сказала йому Христя, даючи йому чай.

Він тільки поскромадив у потилиці і не сказав нічого.

— Ти ще й досі не при собі. Може б, лікаря кликнути?

— Лікаря? Лікар pomoже! Не pomoже бабі кадило, коли бабу казило,— одказав він, гостро дивлячись на неї і

болісно усміхаючись.

— Тобі не до смішків, а ти смієшся,— з плачем одказала вона і похнюпилася.

Він нестямно схопився за голову.

— Боже! Хоч ти не муч мене! — скрикнув і побіг у свою хату, зачиняючи за собою двері.

І знову цілу ніч чулися його важкі ступні важкої ходи. Блідий світ ранку ще застав його на ногах понурого та похилого. «Одно, що зосталось,— сказав він, підходячи до ліжка і дивлячись на подушки,— збожеволіти. Як се не допоможе, ніщо не допоможе!» — махнувши рукою, додав і ліг на постелю, закривши голову подушкою.

З дня на день Колісник робився все чудніше та чудніше. День спить, ніч гуляє, часто сам з собою балакає. «Ану погадай, Косте, чи то й на сей раз перевезе тебе кривий кінь? — питав він сам себе.— Перевезе! Не перевезе! Перевезе! Не перевезе!» — казав він, розтуляючи раз по раз то той, то другий кулак і з острахом позираючи на свої долоні. Потім утихне, задумається. «Хоч би одна близька душа біля тебе!» — скрикне і сумний та похмурий заходе-засновигає по хаті.

Так проходили дні за днями. Колісник і ногою не виходив з хати. Не виходила і Христя нікуди. Їй бажалося провідати Довбню, та як його кинути татуся самого?

А тим часом наближався наїзд. По городу ходила чутка, що цей наїзд повинен бути дуже цікавим, що годі так на слово вірити виборним членам, пора хоч раз гаразденько

подивитися, що ними зроблено і чи цілі, лиш, припоручені декому грошики. Дехто з болем указував прямо на крадіжку і шкодував, що казна припоручила громаді грошову часть. Не треба б сього було робити. Ну, земство, земство. Хай би воно розпорядки робило, а грошима казна завідувала. Другі зовсім не бачили ніякої користі з земства і казали: «Ще одна драчка, а для уряду обуза. Раз коневі попустити поводи — дай показати свої норови, то вже трудно одучити. Попомните моє слово: з цього земства щось лихе вийде!» Треті жалілися, що мужиччя натюрили в земство, буцім воно куди і чемне. Через те і крадіжка, і шахранина громадських грошей. «Пусти,— кажуть,— свиню за стіл, то вона і ноги на стіл».

Багато ходило по городу судів-пересудів, та не чув того нічого Колісник, сидячи дома. Раз до його прислали з управи довідатися, чи приїхав. Так він сторожа вилаяв і прогнав. Удруге прислали бумагу: давай отчот наїзду. Колісник ще більше задумався. Потім почав щось писати. Одно напише — порве та знову друге починає. І знову рве, і знову пише. З тиждень писав він, а потім на все махнув рукою і повеселів. Христя бачила, що то якась непевна веселість була, оже мовчала. Та й що їй було казати!

На другий день він почав наряджатися.

— Куди се? — спитала Христя.

— В управу. У нас тепер наїзд. Забула?

Довго він наряджався і вийшов до неї вибілений та вичищений.

— От що,— сказав він, мнучись,— не забувай свого завіту: мене не стане — помолися за мене!

Христя скинула на його здивований погляд. Колісник надівав верхню одягу.

— Ти б, може, пішла провідати Довбню? — спитався і пішов.

«А справді? — подумала Христя.— Піду. Чи признаєто він мене? Все рівно: не признає — сама признаюся. Може, йому полегшає, коли побаче, що не всі одвертаються від його, як жінка одвернулася». І Христя, прибравшись, пішла в шпиталь.

Їй там сказали, що ще рано. Прихожих пускають до болящих тоді тільки, як скінчить лікар свої обходи. Христя пішла в садок проходитись.

День був ясний та тихий. Сонце привітно світило і гріло, як воно завжди гріє восени. На улиці серед хмар пилу жарко, зате в холодочку та в садочку саме добре. Дерево не то що з весни зелене-зелене, як рута, а прибралося в різні кольори, від блідо-жовтого до жовтогарячого,— здалека здавалося, мов воно зацвіло такими квітками.

Христя увійшла в садок і сіла спочити на першій примостці у холодочку. З глухого кінця садка доносився гомін, по вичищених доріжках сновигали болящі у білих шликах, у жовтих балахонах. У Христі серце замліло,

дивлячись на їх бліді замлілі обличчя, що мовчки снували, мов ті жовті тіні, на сонячній стороні.

«А може, і він там де між ними?» — подумала вона і пішла походити, заглядаючи кожному у вічі, пізнаючи, чи нема між ними Довбні. Вона обходила увесь садок, усі доріжки і нігде його не стріла. Потім вернулася назад. З того місця видно усюди, видно, що робиться в садку, в дворі, коло шпиталю. Он невеличка шкінька на лихомому возі привезла до шпиталю болящого. Голова і лице його були завернені ганчірками, зверху прикритий він рядниною, а ззаду ішла похила жіноча постать. То, певно, жінка привезла свого чоловіка. Он чотири прислужники несли на носилках щось жовте, котре так важко стогнало. Он вибіг хтось з шпиталю з мідним тазом і линув у яму щосо червоне. То кров, може? А там з глухої хвіртки, наче вітер, вибігла трохи не гола жінка і, плещуши в долоні, помчалася геть за двір. За нею навздогінці кинулося чимало прислужників. Хтось десь кричав: «Так ви усе дивитесь? Так глядите? Божевільну випустили. Ловіть! Ловіть!» — і всі, аж земля гула, погналися за нею. Через скільки часу її вели два чоловіки за руки, а вона розпатлана прихилилася то до того, то до другого, видно, наче кусалась або пручалася вирватись. Привівши до хвіртки, один з чоловіків штовхнув її, і вона сторч пролетіла у двір. Нестямний регіт привітав штовхуна. А той, крякнувши, скаржився, що біда з сими божевільними. Так і бережися, щоб чого

не нашкодили. Та здорові, прокляті. Сказано, нечиста сила їх обуяла!

«Так он воно чого люди розуму позбуваються! Нечиста сила його плутає. Хто ж заборонить їй напастися на кожного?» — подумала Христя. Це місце мученьки людської та всякої хвороби таким їй страшним здалося, що вона мала була тікати, та згадала, що не дозналася нічого про Довбню, пішла знову до контори.

— Довбня? Довбня,— замовив смотритель.— Був такий у білій гарячці. Здається, видужав. Я зараз.— І він метнувся у другу хату, а звідти вийшовши, сказав, що вже третій день, як Довбня виписався.

«Отак же! От і зібралася провідати! — подумала Христя, вертаючись додому.— Де ж тепер його я стріну? У кого спитаю?»

Похила ішла вона улицею і думала про божевільну жінку. Думки її, плутаючись та нанизуючись одна на другу, черкнулися Колісника. Чудний він став. Коли б ще не позбувся розуму. Он сьогодні так щось наплів перед тим, як виходив. Ну що, як, не дай, боже, позбудеться? — і її наскрізь прот изав якийсь гострий холод.

— А-а, Христя! Здорова, чорноброва! — роздався коло неї знайомий голос.

Христя підняла голову — перед нею стояв Проценко. На всій улиці не було нікого, тільки їх двоє.

— Де се ти була, моє давнє кохання? — питав він, зазираючи у її похмурі очі.

— Я? Була в шпиталі. Ходила провідати Довбню.

— Шкода, опізнилася! Він уже третій день як виписався...

— Так мені і там сказали. Де ж він тепер?

— Де? Певно, добрався до першого шинку та й засів там. Чого ж так гостро на мене дивишся? А ти і трохи не перемінилася. Ще мов краща стала. Ех, шельмовство! Ходім, я тебе проведу.

— Коли нікого на вулиці немає, то тоді й проведу,— виступаючи вперед, ущипнула Христя.

— Чудна ти! Був колись вільний птах, та пообрубували крила,— одказав він, поспішаючи за нею.

— Ага, знайшлися такі! — усміхнулася вона.

Пройшли скільки ступнів мовчки.

— Чого це вас нігде не видно? То, бувало, до Костянтина Петровича забігаєте провідати, а тепер і ви одцуралися.

— Мошеник твій Костянтин Петрович! Плутяга! Он то що! — випалив він.

Вона звела на його здивований погляд.

— Як саме?

— А так: накрив земських грошей, накупив собі маєтків...

— Яких?

— А там Кут купив у якогось грапа, чи що. Чорт його знає! Тільки двадцять тисяч не долічаться. Сьогодні там у земстві таке, що тільки держись! Під суд його оддали.

У Христі перед очима заходили зелені кружала. Все, все їй тепер стало відомо — і його чудні речі, і його запеклий сум. Так он воно що!

Їй здавалося, що земля під нею колишеться і її хитає. Вона не йде, а біжить, а їй здається, ледве ногами пересуває, вони у неї мов не свої.

— Та чого ти летиш, як навісна? — гука він до неї.

Вона чує, що далі нема їй ходи, недостає чим дихати — світ витушкою крутиться кругом неї. Вона стала під забором передихнути, спочити трохи.

— Ага! — радісно граючи очима, сказав він, підходячи до неї.— До самого живого дійшло? Що, тепер знову на розпуття? Знаєш що? Коли не хоч попасти, кидай мерщій свого старого друга! Та і наймайся до моєї жінки у горничні. Тільки анічирк! Добре буде, Христе! Я не забув давнього,— важко дишучи і метаючи очима стріли, казав він.— Все я пам'ятаю, все. Мені хочеться тобі яке-небудь добро зробити.

Перед очима її зовсім зникнув світ. Замість його темно-зелений морок клуботав кругом неї.

— Геть від мене, іроде! сатано! — нестямно скрикнула вона і пустилася наче стріла від його.

Вона нічого не бачила, не чула. Не бачила, як він зло подивився услід їй, не чула, як гірко вимовив: «Ну-у! я ж тебе доїду, шлюшище!» — і, повернувшись, пішов далі.

А вона не йшла — летіла. З-під воріт одного дому собака гавкнула і погналася за нею. Та куди тій собаці

догнати її? На повороті хтось толкнув. У сусідній улиці підняли регіт.

— Що то за лисиця так тікає? — хтось крикнув.

— Федоре! Ану доганяй своїм жеребцем, чи доженеш? — зареготався один звощик до другого.

— Та що воно таке? — питає той.— Видно, у добрих бувальцях була. Ач, як закуріла.

— Поїдьмо. Що воно, справді?

І два звощики один проти другого навперейми помчалися за нею навздогінці.

Аж улица гуде від їх бігу, аж іскри сипляться з-під кінських копит, а Христя байдуже — одне чеше, мов її хто ззаду підганяє.

Ось уже вона і в своїй улиці, он уже і той дім, де вона живе, видно. Ще трохи, ще — і вона до рундука добігає.

Двері з улиці там завжди заперті, і, щоб увійти, треба дзвонити. Вона забула про те і з усього розгону налягла на половинку дверей. Ті на сей раз не були заперті і з грюком розчинилися. Вона кинулась уперед: як укопана стала...

Перед нею на піддашковій бантині на товстому шнурі спокійно висів... Колісник. Христя хитнулася, скрикнула і з усіх чотирьох повалилася навznak. Під рундуком тільки загуло, як вона упала.

XIII

— Де се я? Що зо мною? — були її перші слова, коли вона прийшла до помки.

Кругом тихо, темно. Щось шелестить під нею. Та се солома! Звідкіля? де вона взялася? А то що угорі, з глухого куточка Сіріє? Кругом так вогко, сумно. Се вона у льоху чи під землею? І то крізь оддушину доходить неясний світ. Господи! як вона піймана сюди, чого і за що піймана?

Вона підвелася, сіла і почала пригадувати. Голова у неї крутилась і в ухах дзвонило, а їй здавалося, що земля під нею тіпається і її хитає. Від немочі вона знову лягла... щось пробігло по лиці, щось укусило за шию. Вона махнула рукою і роздавила блощицю!

Як навісна вона скочила — зразу усе пригадала. Так, так — вона перед собою бачить Проценка, він їй щось шепоче: «Добра тобі хочу — іди у наймички до моєї жінки». Що вона сказала? Не діждеш! Вона пам'ятає, як кинулась від його. Пам'ятає, як добігла до рундука, ускочила в двері... І перед нею зателіпався на вірьовці труп Колісників. Серце у неї заболіло, щось важке підійшло під горло і, наче руками, здавило. Далі все повилося забуттям-темнотою.

То було з нею... а тепер? Де вона, чого сюди забралася? Хто її закинув сюди?

Як не пригадує Христя, як не розкидає свою споминку — нічого не пригадає.

Помацки покралася вона до оддушини, що сіріла вгорі. Стала проти неї, простягає руки, хоче піймати, а оддушина все мов вище та вище підіймається... Вона аж навспинячки стає... махає рукою і об залізну штабу

торкнулася пальцями. Холодом пронизало її наскрізь. «Та се тюрма!» — трохи не скрикнула вона. Вона у тюрмі, вона... За що? Сльози давили її. Видно, щось зробила вона, коли її вкинули у тюрму. Оце так! Ще вчора була між людьми, їх клопоти клопотали її, а сьогодні одрізалась від їх навіки сими чотирма стінами. Ще вчора качалась на м'якій перині, панувала, а сьогодні — на гнилій соломі, у тюрмі. Так се та напасть, про яку плескала баба Оришка. Господи! за що ж, про що? Кому вона лихо заподіяла, кому хоч бажала чого злого?

Сльози градом полили з її очей, і вона, припавши лицем до колючої соломи, неутішно плакала. Кругом неї чорна ніч і тиша незамутна, і тільки її важке та гірке зітхання порушує ту німу тишину.

Довго вона плакала, поки знову забулась-заснула. Прокинулась — крізь невеличке віконечко під оселею, перевите залізними штабами, пробивався ясний сонячний світ; по жовтій соломі стрибає він, наче хто іскри розсипав, а кругом морок. Стіни, покриті цвіллю та чорними плямами, здавалось їй, зступилися, наміряючи її придавити. З якогось далека доносився до неї стук, гомін. Ось наче над її головою щось загарчало, і непомічені нею двері розчинилися.

— Эй, ты! Спишь там али околела! — хтось обізвався.— По-барски почивать изволишь. Подь сюда.

— Се я? — спитала Христя.

— Да ушь не кто — ты.

Христя підвелася — на дверях стояв москаль.

— Да живей, живей! Што, словно неживая? — гукав він на неї.

Невмита, нечесана, вона як устала, так і пішла за ним, думаючи, на яку ж се нову муку ведуть її.

Її увели у якусь здорову хату.

— Посиди здесь. Паабажди, сичас пристав выйdet.

Тоді тільки догадалася Христя, що то вона була в чорній при поліції. І ще більше здивувалася, коли перед нею появився Книш.

— Ага, се ти, прачко, се ти, співухо? — замовив він.— Що ж, ти добре виспалася у моїй панській опочивальні? Опочивальня добра, і м'яка, і тиха, не то що в Колісника на перині.

Христя, стоячи перед ним, заплакала.

— Чого ж ти плачеш? Хіба я тебе б'ю? — пронизуючи її гострим поглядом, сказав він.— Годі ж, годі. Перестань. Скажи краще, що ти знаєш про Колісника. Чого він повісився? Може, сама і помагала?

— Я? Я якби знала, що таке буде, то нізащо із дому не йшла.

— Хіба тебе дома не було? Де ж ти була?

Христя розказала все, все, як було, не втаїла і того, що Проценко нашіптував їй.

Книш тільки свиснув і заходив по хаті, позираючи скося на Христю.

— Що ж ти тепер будеш робити? — не швидко спитав він після того, як вона замовкла.

— Що ж мені тепер робити?

— Станеш у горничні до Проценка?

— Чого я там у нього не бачила? Мені коли б вернули мою одежу.

— Угу. Одежу? — промугикнув Книш і знову заходив по хаті.— Ти краще зостанься у мене.

— Чого я тут зостануся? Щоб блощиці зїли?

— Ні, не там. Не в чорній. А там, на моїй половині.

— Та й що?

— Та й нічого. І одежу свою візьмеш, і оправити тебе швидше можна. А то, знаєш, поки діло скінчиться, то справді блощиці попотнуть.

У Христі голова похилилася. Он куди знову кинула її доля, он на яку стежку направило її безталання. А вона думала уже... Що вона думала? Ні, ще вона не пропаща, коли її врода не зносилася. І Христя так спідлоба стрільнула на Книша своїми чорними очима, що по його широкому обличчю наче сонце заграло.

— Так ти... согласна? — запинаючись, спитав Книш і, підійшовши, узяв її за круглу борідку.

Христя лукаво опустила очі.

— Ну, глянь же! Глянь на мене! — увесь тіпаючись, зашептав він.

— Я нічого не їла. Мені їсти хочеться,— придавлюючи злегка своєю щокою його руку, мовила вона.

Він, наче що опекло його, зразу висмикнув руку.

— Іванов! — гукнув.

Перед ним наче з-під землі виріс москаль.

— Одведи її до мене. Та дай їй їсти. Самовар готов?

— Готов, ваше високоблагородієї Слушаюсь, ваше вскобродієї — і він повів Христю на приставську половину.

А ввечері Христя удвох з Книшем уже розпивали чаї. Пляшка рому стояла на столі. Книш раз по раз підливав з неї у свій і без того темний стакан. Лице його, як жар, жевріло, а очі, наче розпалені углі, горіли. Він вів веселу розмову, щипаючи раз по раз її пухку щічку. Христя пестилася, то опускала очі додолу, то стріляла ними так, наче наскрізь хотіла Книша пройняти. Їй було весело. Теплий чай, привітна розмова і гріли, і веселили її. Один раз, коли вона протягла руку до пляшки, щоб собі у чай налити, їй здалося, наче синє Колісникове лице з зажмуреними очима виглянуло з-за пляшки. Вона струснулася і линула рому більше, чим треба.

— Що ти, злякалась чого? — спитав Книш.

А вона зиркнула на його. Ухопила стакан.

— Давай пити! — скрикнула, цокнулася з ним і за одним махом не залишила нічого в стакані.

В голові у неї зашуміло, ув очах іскри зайнялися. Своєю червоною та, як огонь, гарячою щокою вона склонилася на плече до його. Перед її п'яними очима стояла її давня доля, та доля, коли вона була ще співачкою і вихвалялася перед людьми своєю гульнею, своїми запоями... Як тоді не гірко було, як не тяжко щось усе ссало за серце, зате весело. Вогні горять, музика грає, люди цілими хвилями набігають. Подруга шепче на вухо: «Он той чорнявий купчик задивився на тебе», або: «Он

як гусарин покручує вуса і дивиться, як кіт на мишу...» А ти, наче не примічаєш нічого, стоїш і підтягуєш пісню. Скінчилась вона, остогидла та осточортіла, і купчик, і гусарин кидаються до тебе і наперебій один перед другим вечерять присоглашають... А там — смачні наїдки, добре п'яне вино... веселовесело! І Христя, стрибнувши, почала показувати Книшеві, чому її учено в арф'янках. Як і коли моргнути, що напоказ виставляти... То були п'яні заводи голосу, срамні постанови голого жіночого тіла... Книш аж трусився, дивлячись на неї, а очі у його, як у хижого звіра, горіли.

На другий день, коли він пішов по службі, а вона зосталася сама у хаті, їй пригадалося вчорашнє, і нестямно важкі думи облягли її зачмелену голову. Хто вона й що вона? Чи давно тішила неситу жагу одного, ще труп його не вспів задубіти, а вона уже перед другим ламається. Що вона? Усякий товар має свою ціну, а вона, як та іграшка, переходе з рук в руки. Ніхто її не питає, що вона стоє. Стрічне і поперічне бере її, пограється, полюбується і кине. Доки ж і поки так буде? Поки одлетить її краса молода, її врода красна. А там?.. Прокляте життя! Собача доля! І в обід вона знову напилася, щоб не думати, щоб забутись.

Минув тиждень. Той тиждень тільки і було говору та гомону по городу, що за Колісника. Виявилось, які порядки заведено в земстві, скільки перейшло через Колісникові руки грошей, які трати оправдані, які ні. У наїзді піднялася така буря, така завірюха — світу не

видно! «То що ми одно балакаємо та балакаємо? Хто сповне крадіжку, хто верне втрати?» — спитався Лошаков. «На управу!» — кричали одні. «На того, хто неохайно дивився за громадським добром»,— піддавали другі. «Під суд усіх!» — гукали треті. Предсідатель і члени як тінь ходили. «Оце невинне спасіння! Оце лихо! Чим ми винуваті? — оправдувалися ті.— Хто вибирав усяких плутяг та пройдисвітів? Казали тоді, нащо мужика пускати до такого поважного стану! Недоставало, щоб ще повибирали волосних писарів!» Три дні йшла буча та сварка. На четвертий предсідатель доложив, що Колісник купив великий маєток на своє мення. Чи не краще попрохати уряд заарештувати все його добро? Усім трохи полегшало. Слава богу! знайшли чим розв'язати цю каторжну зав'язку. «Прохати, прохати уряді» — усі в один голос загомоніли. Та тут саме предсідателя викликали. На його мення прийшла нужна бумага від уряду. Що то? Може, знову яка напасть? Через скільки часу той вернувся веселий з папером в руках. «Панове! Радість! Велика радість!» — «А що таке?» — «Губернатор прислав духовне завіщання покійного. Веселий Кут, на куплю котрого Колісник узяв двадцять тисяч земських грошей, він передає земству».— «Ура!» — хтось гукнув. «Ура!» — піддержали другі. «А знаєте, він чесний чоловік був! Чи другий би зробив так? Ніколи! Дурний тільки! Виявив би усе перед нами, сказав: беріть моє добро. І ми б йому простили його провинність, ще б і на місці дослужувати zostавили. А то так запакував себе!

Шкодаі» — і всі загомоніли про нещасну долю людську. Що таке життя чоловіче? Дим та й годі! Б'ється-б'ється він, плутається — от вискоче, от вилізе на суше, а тут на тобі! Спіткнувся — і завис на бантині. «Чоловік — як трава, дні його, як цвіт сельний!» — проговорив Рубець. Це так подобалося всьому наїздові, що його на місце Колісника крикнули вибрати. «Єдиногласно!» — хтось гукнув, «єдиногласно!» — роздалося з усіх кутків. Та тут піднявся один з козачих гласних у сірій сірячині. «Ні, ми не хочемо єдиногласно,— сказав він.— Ми знаємо, як пан Рубець бігав по панах і кланявся усім у ноги, щоб вибрати. Ми знаємо пана Рубця як колишнього секретаря у думі, а на се місце треба чоловіка, тямучого у хазяйстві».

— То, может быть, вы желаете баллотироваться? — підвівшись, спитав Лошаков і додав, зло усміхаючись: — Мы рады будем и вас избрать. Был же Колесник, а тепер вы будете.

— Я не домагаюся панської ласки,— одказав сіряк,— а я прошу робити по закону.

— Ну, что же, баллотировать, так баллотировать! — сказав Лошаков, дивлячись на часи.— Пора же и обедать.

Кинули на шари і вибрали Рубця 75 голосами замість 50.

— Ну что, вы удовлетворены? — спитав Лошаков сіряка, виходячи з собранія.— Ведь вы знали, что

изберут Рубца. Не все ли равно — баллотировкою или единоголосно!

— Знав. Та не знав, скільки з тих панів, що кричали единоголосно, самі бажали б сісти на Колісникове місце. А тепер от дізнався. Нас, темних, усього три душі, а п'ятдесят чорних навалили. От тобі й единоголосно!

Лошаков сердито глянув на сірого і, нічого не сказавши, пройшов далі.

А ввечері у Лошакова на роз'їзному бенкеті була рада, як би так зробити, щоб переполовинити мужика у земстві.

— Помилуйте! У губернському наїзді отак викрикують, а на уїздах — їх царство. Предсідателями своїх вибирають, членами... Хіба нашого брата, бідака, котрий з самого малку службову лямку тяг, мало є?

— Да, об этом нужно будет подумать,— сказав Лошаков.

— Постарайтесь. А ми, знаєте що? Навіщо нам той Кут здався? Заплатіть двадцять тисяч та й візьміть собі, він більше стоє.

Лошаков нічого на се не сказав, а тільки, кланяючись усім, плескав: «Постараюся, постараюся!»

Дещо з цього доходило і до Христі. П'яний Книш поміж розмовою доводив їй потроху, що робилось і що говорилося у місті. Вона слухала все те, позіхаючи. Що вона, і що їй до того земства?

Вона знає одно: пани б'ються, а в мужиків будуть чуби боліти! Вона тільки попитала, чи зостанеться заправляти

Кутом Кирило і чи городами та ставом будуть слобожани володіти.

— Який Кирило? Які слобожани? — спитав Книш.

Вона розказала про своє життя у Куті.

— Ну, навряд,— сказав він.

— Що ж вони зроблять з Кутом?

— Продадуть та й годі.

Христі стало шкода і Колісника, і Кирила, і слобожан. Вона немало сама постаралася, поти довела діло до згоди. І от тепер її турботи, як дим, розлетілися.

Щоб позбутись досади, вона за обідом наклюкалася і лягла спати.

Увечері Книш приніс до неї другу новину.

— А знаєш, кого вибрали на місце Колісника?

— Кого?

— Земляка, Рубця!

— Рубця! — скрикнула Христя.— Я у його колись служила.

Тепер тільки дізнався Книш, де він її раніше сього бачив.

— То ти Проценкових рук не втекла?

— Його! Бодай йому добра не булої Ще й тепер все лащиться, де стріне.

— О, він вашого брата любе і спуску нігде не дає.

— А де тепер Довбня? — спитала, помовчавши, Христя.

— По шинках шляється. Раз у мене в чорній ночував.

— За що?

— П'яного знайшли під тином.

— Бажала б я його бачити.

— А що, і з ним зналася?

— Я жила у їх, як одійшла від Рубця. Він добрий чоловік, та його жінка, хоч і колишня подруга моя, а лиха людина. Як переїжджали з Куту, я забігала до неї. У пустці живе, з москалем, і рада, що чоловіка здихалася... З чого ж він живе?

— Хто?

— Та Довбня ж.

— А чорт його знає. Удень біля суду швендяє. Піймає якого мужика, настроче йому прошеніє — от і є на випивку.

— А в нас добре, що некупована,— усміхнулася Христя.

— Пий — і п'яним ніколи не будеш.

— О, та ти ціла шельма! — обізвав її Книш, помітивши лукавий посміх у її очах.

— Я не шельма, а я шельмочка! — пестливо одказала вона.

Книш залився веселим реготом.

— Знаєш що, Христе? Мене, може, переведуть швидко з цього місця на друге. Ти поїдеш зо мною?

— Куди?

— Не знаю ще куди. Може, і в N.

— Туди я нізащо не поїду.

— Чому?

— Там усе знайомі люди. З села наїдуть — пізнають.

— А тобі що?

— Нічого. Тільки я не поїду туди.

— Ну, а в друге місце?

— Звідси нікуди не хочу. Я б одного бажала: коли б ви пристроїли мене тут де-небудь.

— Де ж я тебе пристрою?

— У гостиниці де. Сказали якому-небудь гостинникові, щоб дав мені хату.

— А платити хто буде?

— Не без добрих людей,— зітхнувши, одказала Христя.

— Гуляй, значить!

— Що ж мені більше робити? — трохи не з плачем вимовила Христя.— Другі гірші від мене, та в їх усього є. Я тільки одна дурна така, що досі нічого не нажила.

Розмова на який час запнулася. Христя сиділа похнюпившись, Книш мовчки міряв хату своїми довгими ступнями.

— Дурне ти надумала,— сказав він перегадом.— Тобі з мною краще буде. То біганина та неспокій, а то хазяйкою дома жила б у мене.

— Була вже я такою хазяйкою,— знову зітхнувши, сказала вона.

— Як хочеш. Я не держу тебе. Кажу тільки — тобі гірше буде.

— Уже не буде гірше, як є.

Того дня вони більше не говорили. Книш бігав по службі, а Христя, сидячи дома, думала про свою долю. Господи! До чого вона дійшла! До чого довели її добрі люди та лихе життя. Коли б мати устала та глянула на неї у той час, коли вона прохала Книша помістити її в

гостиниці. Що б вона сказала? Умерла б знову і більше не бажала б уставати. Що ж їй робити, що їй казати? Їхати з Книшем? Нізащо! Остогидлий та осточортілий. Коли б вона не боялася його, вона б і одного дня т>т не була. А то — цілуй його, пести п'яну пику. Хіба не гірше їй тепер? То хоч вільна ти, а то так і бійся: запруть тебе у той каторжний блощичник або ще й далі завдадуть. Коли піймалася мишка в руки котові, твори його волю, тіш його серце, регочися, перекидайся. Що до того, що тобі слізки, аби йому були смішки!

Книш прийшов перед світом.

— Ну, тепер, Христе, прощайся зо мною. Іду в Н.

— Так швидко?

— Так. Назначили помішником справника. Оце з товариством могоричували.

— А я ж як?

— За тебе я говорив одному чоловікові.

— Ну?

— Обіцяв.

— Добрий мій! Любий мій! — скрикнула вона, чіпляючись на його шиї.

— А все тобі б краще їхати зо мною. Звісно, не зараз. Тепер ти перейдеш у гостиницю. А я поїду — роздивлюся, квартиру найму. Чуєш?

— Чую, чую,— одказала Христя, думаючи: «Перемісти тільки мене з цього пекла — довіку моя нога не буде у тебе!»

Уже Христя цілий місяць живе у гостиниці. День спить, ніч гуляє. Де сама вона не була, кого у неї не перебуло! І все те безпросипно п'яне, зачуміло завзяте, безмірно розкидчасте. Вино — річкою ллється, гроші — наче полова сиплються. Скільки їх перейшло через Христині руки? А де вони? Тільки й того, що пошила собі нове плаття, купила шляпку, сорочок. Останнє все до хазяїна йде. Легко сказати — за одну хату п'ятдесят рублів у місяць дати! А їсти захоче вона, то беруть з неї не як з усіх голодних людей, а удвоє більше. Уп'ять же, прийде до неї хто — плати карбованця. Прислужники собі по полтиннику правлять за те, що рають знайомим. Що вона, корова, котру безперестанно доять, щоб більше узяти користі? Та й корова позбудеться молока, а вона?

Уже в неї очі від безсонних нічок потускніли, личко поблідло-пожовкло; щоб закрасити його, приходилося підмальовувати червцем. І вона малювала.

Як у того душогуба з-перед очей не сходять зарізані душі, так у неї не сходило почуття чогось недоброго, чогось лихого. І, як той, щоб забутися, іде на нове душогубство, чужою кров'ю заливає свій перший слизький ступінь, так і вона, прийшовши до помки, заливала себе вином... Від його весело стає на душі... серце скоріше б'ється, кров шпарче бігає по жилах... а в голові — вихор думок та гадок, легких, як тінь, шумуючих, як вода у прірві... Якийсь сказ найшов на неї, якась несамовита хвиля підхопила її і кудись мчала... Вона не намагалася здержатися... Хай несе!

І понесло Христю у плин за водою... Та й донесло до шпиталю. Тіло її покритою струпом, лице услалося синіми плямами, на лобі з кулак завбільшки вигнало гниючу гулю, горло боліло, голос, як розбитий чавун, хрипів, а далі й зовсім спав, не говорила вона, а щось стиха сичала.

XIV

Надворі стояла осіння негода: дощ та грязюка, грязюка та дощ. Небо заслалося непроглядними хмарами, з землі встає важка пара і закриває від очей світ білий, якісь померки стоять над землею, і люди снували у тому мутному світі, наче непривітні тіні.

Вечоріло. Над землею розіслалася чорна ніч. По хатах запалювали світло, по улицах — ліхтарні. Жовтий світ їх мутним кружалом стояв у густому мороці ночі і ледвеледве освічував те місце, де стояли ліхтарні. За їх жовтим кружалом починалася непроглядна темнота. Чулося шльопання важкої ноги по невилазній калюці, прокльони на дощ, на негоду. Все поспішало додому, всяке шукало собі захисту, ховалося по хатах. Одні хурщики торохтіли по опустілих улицах, вигукуючи охриплим від негоди голосом: «Давать? Давать?» Ніхто їх не кликав, луна не розносила їх глухого гуку, і від суму вони, знай, переїжджали з одного місця на друге.

Не дивлячись на таку твань та негоду, земський наїзд ще ні одного разу не був такий людний, як тепера. Земський дом, наче купа багаття, палав світлом від гори і

до самого низу. По всіх хатах і проходах повно гласних, котрі то снують сюди та туди, то збираються в купи, то знову розходяться. Тут і світлійші князі, і вельможні пани, і заможні дуки-купці, і наш брат сіра-сіромаха... Слово по слову — ціле море слів, гук і гам стоїть, мов у вулику перед рійбою.

Що ж за діло зібрало сих людей до купи, що за рада зібрала їх з близьких і дальніх країв і повітів?

А ось увійдім, послухаймо.

Дзвоник председателя давно вже гуде і ззиває до місця гласних, що розтеклися по всіх усядах, гомоніли одно з другим, гвалтуючи цілими купами.

— Господа! Прошу занять места! — гука председатель, утомившись дзвонити. І, перегодивши, знову дзвоне.

— Чуєте, дзвонять! Буде... годі! — почувається то там, то там. І поодинокі тузи, отстаючи від куп, простують до місця, тоді як юркі сухоребрики розмахують руками, щось гаряче доказуючи, сиві бороди, порозкидавшись по залі, крізь окуляри обдивляються купи, а товстопузі купці, стоячи під дверима, пихтять та втираються червоними платками. Одні сірі-сіроманці, скупившись у кутку під стіною, смиренно стоять собі, похнюпивши голову, мов винуваті, котрих зібрались судити.

— Господа! Прошу занять места! Еще много предстоит нам рассмотреть вопросов...— знову гука председатель.

— Чуєте? Чуєте? — і купи шарахнули до місць. Гомін та рип чобіт, рип чобіт та гомін... і тільки дзвоник, мов

скигля собача, голосно та тонко роздається серед того глухого гуку.

Аж ось посідали гласні. Дзвоник вгаває. Тихо, хіба то пронесеться неясне шептання.

— Господа! — почав предсідатель.— Теперь нам предстоит вопрос о растрате бывшим членом управы Колесником двадцати тысяч земских денег. Прошу вашего внимания. Вопрос о растрате столь значительной суммы уже сам собою представляет довольно серьезный вопрос, но серьезность его усложняется еще тем печальным обстоятельством, что, к стыду нашему, должен сознаться, представляет не единичное явление.

— Та гроші за Колісника заплачені! — не то спиталася, не то прямо казала якась сіра свита.

— Да, деньги внесены. Но я вовсе не о том говорю. Я говорю о самом явлении. Оно столь необычайно, столь часто начало повторяться в последнее время, что я просил бы вас обратить на это свое серьезное внимание и в настоящее заседание рядом мер положить раз навсегда предел такому печальному положению.

— Який же преділ положити? Під суд злодія — от увесь преділ!

— Я прошу не перебивать меня. Слово за мною, и моя мысль впереди.

— Послухаємо.

— Господа! — скрикнув, червоніючи, предсідатель.— Я того лишу слова, кто еще раз перебьет меня.— І, посовавшись на місці, знову почав. Плавно і красно

лилась його бурлива річ, часами на хвилину стихаючи, видно, для передишки, бо через другу хвилину знову знімалася бурхливо, як вихор, котрий все ломе і зміта, грізна, як той грім, що розбиває всяку заборону на своєму сліду... Без жалю, немилосердно він катував лихую замашку до крадіжки, безчестив злодійські заміри, окидаючи усіх своїм поїдливим поглядом, уриваючись в кожного душу своїм дзвінким та гудючим голосом.

— Таковы, господа, печальные последствия простой кражи,— сказав він, переводячи духа,— неуважение к чужой собственности, разрушение общественного спокойствия, шаткость религиозных убеждений. Но во сколько раз преступнее, во сколько раз позорнее кража или растрата общественного добра? — гукнув він, наче випалив з рушниці. Він не знаходив слова, яким би можна було охрестити той порок, збагнути і вирікти його гіркі шкоди та утрати: дивно, що земля не розійдеться під ногами такого злочинця і не пожре відразу, що грім небесний не положить його на місце, як тільки зла думка здійметься у його голові. Живе ж така огида і паскудить світ і людей! Ми, не знаючи спершу нічого, живемо з ним, братаємося, хліб-сіль водимо укупі, а потім, як виявиться, другі кивають і на нас: одного, мов, поля ягода, з одного глека пили!..— Нет, господа, нам нужно обелить себя в глазах честолюбивых интриганов, которые не задумаются бросить комком грязи во всякую светлую личность в глазах общества, в глазах всего света! Кому, как не нам, дворянам, стоящим на страже

чести, взяться за это дело. И я, как дворянин, первый считаю священным долгом предложить вам, господа, некоторые меры, могущие служить для искоренения столь гнусного зла. Но прежде всего позволю себе спросить вас: какие причины, какие, так сказать, условия породили возможность появления среди нас такого рода личностей? Скажут нам: разве и в прежнее время не было этого? Разве чиновничество не брало взятки? Отвечу: да, брало, брало потому, что было нищенское жалованье, брало, чтобы с голоду не умереть, но не крало! Не крало потому, что чиновники — это мы, те же дворяне. А это много! Целый ряд веков стоит за нами, рыцарями порядка и честности, вековые традиции создали нас таковыми. Таковы были и чиновники, самой природе их присуще, не скажу понятие, а ощущение о чести, о достоинстве. Вот почему тогда у нас не было воровства общественного достояния. А теперь? Наряду с нами сидят люди иных сословий, иных общественных положений, где понятие о честности или же недоразвилось, или же приняло какие-то уродливые проявления: обвесить, обмерить, обойти другого вовсе не считается преступным. Чего же вы хотите после этого? Руководствуясь таковым взглядом, я предложил бы следующую меру: очистить земство от того преобладающего большинства чуждого дворянству элемента, который, в особенности по уездам, создал управы из своих, все прибрал к своим рукам.

— Так оце нас, Паньку, по зашийку з хати! — вирвався від сірих-сіромах гудючий поклик.

— Ничаво, ничаво, ваше превосходительство,— підводячись, мовив бородатий кацап у купецькому каптані,— обрили вы нас, нечево сказать. А двадцять-то тыщ попризаняли у меня за пять процентов, тогда как мне давали десять, да вот уже пятый годок-то требую, да никак не истребуем.

— Тише, господа, я еще не окончил. Тише! — скрикнув Лошаков і несамовито задзвонив на всю залу, почервонівши, як рак печений.

— Ходім, Грицьку, поки не вибили в шию,— знову обізвався хтось, і сірі-сіроманці один за одним повставали і почимчикували до дверей.

— Господа, тише! Стойте! Куда вы? — гукнув Лошаков на сірих.

— Куда? Додому! — обізвався один.

— Я не позволю. Я требую вас остаться. Вопрос очень серьезный.

— Ні, ще такого немає закону, щоб нас чистили на всі боки та ще заставляли й слухати.— Уже вони стовпилися біля дверей. Як тут з усього розгону увірвався у залу незнайомий чоловік. Одежина на йому пошматана, пика заросла, суха, як скіпка, голова закустрана, нечесана, вуси, наче котячі хвости, одстовбурчилися, а очі — як у хижака горять, палають.

— Стійте! Стійте, добрі люди! — гукнув він.— Я вам усе по правді скажу. Не вірте ви нічому, усе то брехня! Як

давно колись крали, так і тепер крадуть і будуть красти... Поки в одного добра більше, а в другого менше, крадіжка не переведеться! Оце я вам по правді сказав.

— Соціаліст! Нігіліст! Арестовать его! — загуло з усіх кутків, і всі посхоплювалися з місця.

— Кто это? Кто? — допитувались другі.

— Это, господа, один сумасшедший, не очень давно из дома умалишенных выпущен,— пояснив председатель управи.

— Кто он? — спросив Лошаков.

— Довбня. Окончивший когда-то курс семинарии.

— Ну, и верно, что социалист. Сторож! Позвать сюда полицейского, арестовать того господина.

— Ет, застрахали! — махнув на його Довбня і зареготався.— Я і в божевільниці був, а вони — арестувати! Я не тікаю,— одмовив він і повернувся знову до сіромах.— А вам, братця, одно скажу: не вірте ви нічому на світі — усе брехня! Тільки коли є у кого правди крихта, то тільки у бідного чоловіка, зате ж тому бідному і найгірше!

Тут саме увійшов поліцейський, і Довбню, підхопивши під руки, поволокли з хати, як він не кричав, не огинався... Сірі-сіроманці не знають де ділися. Сторонніх людей за те, що плескали у долошки Довбні і кричали йому браво, Лошаков попрохав вийти з собранія, а тим часом перервав на десять хвилин засіданіє. У залі почувся гук-гам; гласні гвалтували, сторонні реготалися,

дехто у голос лаяв Лошакова, дехто свистав... усі разом несамовито гупали ногами, виходячи.

Не забарилася зала опустіти. Сторонніх — ані духу, одні гласні, мов бджоли, утеравши матку, метушилися по всіх усядах. Аж ось знову роздався дзвоник Лошакова — і всі ущухнули.

Лошаков знову почав говорити. Він раїв, щоб зменшити недворянських гласних, прохати уряд заборонить козакам бути самостійними виборцями разом з малоземельними панками, а хай вони вибирають від цілої волості, як кріпаки казенні. Утомившись, він закінчив свою довгу річ надією, що його рада буде прийнята, а тим часом, може, хто краще що від його пригадав, то хай повіда перед нашими зборами.

Нестямний ляск у долошки привітав красномовного пана за його річ. Разом скільки гласних, схопившись, побігли до Лошакова і гаряче потрушували його руку; другі з місця кричали: що, мов, нам ще слухати? Якої кращої поради ждати? Пускайте на голоси!

Серед того гвалту та гуку, серед радісної біганини та реготу в одному тільки місці щось одиноким чорніло, окурюючись кругом, наче хмарою, димом. Аж ось дим заколихався, і поверх його, неначе поверх хмари, з'явилася патлата голова у синіх окулярах з здоровенною бородою.

— Я прошу слова! — гукнула голова, покриваючи своїм товстим голосом і гук нестямної радості, і біганину панів.

— Тише, тише, господа! — скрикнув Лошаков і почав роздивлятися по залі.

— Вы желаете говорить? — спитав він, ехидно уклоняючись.

— Я,— grimнула знову голова.

— Не надо! Не надо! — загукали кругом гласні.— Мы наперед знаем, что услышим одни порицания.

— Но позвольте же, господа! — скрикнув Лошаков, підводячись.— Не будемте пристрастны. Может быть, господин профессор, как гласный от N крестьянского общества, скажет нам что в защиту своих избирателей.

— Не надо! Не надо! — одно гвалтує кругом.

— Да позвольте же: не могу же я запретить говорить.

— Не надо! Не надо!

Лошаков дзвоне.

— Не надо! Не надо!

— Господа! — гукнула голова,— я не стану долго истязать вашего внимания. Я не стану говорить часовые речи. Я скажу только несколько слов. Я думаю, господа, что мы прежде всего представители земства, а не представители какого-нибудь одного сословия, почему и в речах касаться сословных каких вопросов по меньшей мере не деликатно...

— Мы уже слышали... Не надо! Пускайте на голоса. Вопрос так ясно поставлен, что в прениях нет надобности.

— Вы не хотите меня выслушать. Но позвольте: два слова. Я, господа, считаю для себя позорным быть в

таком собрании, где нарушается свобода прений, где возбуждается сословная вражда, причем обвиняющая сторона даже не дает возможности обвиняемой сказать что-либо в свое оправдание.

— Не надо!

— Я слагаю свои полномочия и удаляюсь,— сказала голова, з грюком одсовуючи стул і виходячи з зали.

— И лучше. Счастливой вам дороги!

— Помилуйте! Что это такое? Приходишь в собрание — одни свиты да серяки. Вонь, грязь, просто сидеть нет возможности. Опять же: их же члены, их же председатель. Сами себе назначают содержание, какое желают. Налоги накладывают, какие сами вздумают, не справляясь ни с законом, ни с доходностью. Да к этому еще и воруют земские деньги! — чулося то там, то там.

— Но как же, господа? Никто не желает сказать чтолибо? — спитав Лошаков.

Что тут говорить?

— Баллотируйте, да и вся тут. Помилуйте, одиннадцать часов, меня в клубе ждут: партия винта не составится.

— Господа, садитесь же. Буду сейчас баллотировать вопрос.

— Зачем баллотировать? Вот все станем, все будем стоять. Единогласно, да и только.

— Единогласно! Единогласно! — загукало, наче в дзвони, кругом.

— Никого нет против предложения?

— Никого. Единогласно.

— Вопрос принят, господа, единогласно. Поздравляю вас...

— Закрывайте заседание. Чего долго тянуть? Главное порешено, а что другое может остаться и до другого собрания, если в это не успеем.

— Да, я думаю, господа, что после этого вопроса нам следует и отдохнуть. Вот только еще вопрос о Колесникове.

— На завтра! На завтра! Сегодня поздно. Пора в клуб.

— Заседание закрываю. Завтра прошу, господа, пораньше, часов в одиннадцать,— сказав Лошаков і вийшов з-за столу.

Через десять хвилин зала опустіла, у виходів і коло під'їзду крик, гук, давка.

— Извозчик! Давай! Карета генерала N! Эй, давай скорее! — Тріскотнява залізних шин об каміницю, гуркіт ридванів, кресання копит і гомін, мов у бджолянику...

Через півгодини все і тут стихло, а ще трохи — почало гаснути світло. Ясно освічений будинок покривався густим мороком все більше та більше, поти й зовсім не скрився у темній темноті ночі. Здавалося, злякалися того, що тут скоїлося, жильці його і мерщій поспішали гасити світло.

Коли посліднє вікно окрилося темнотою, з-за камінного стовпа, де жовтіло, наче підсліпе, око ліхтаря, висунулась чиясь невідома постать і невилазною калюкою прочимчикувала прямо майданом. Серед непроглядного мороку ночі, густого дощового туману

чулося тільки чвиркання води з-під ступні та якесь вурчання — не то лайка, не то бідкання. Аж ось на краї улиці у кружалі жовтої плями, що лежала на землі від ліхтарні, замаячила темна тінь. То була тінь жіночої постаті, бо як тільки вона підступила під ліхтарню, то підсліпий світ освітив лиху спідницю, низько попущену, і всю у дірках юпку, підперезану мотузком. Голови не було видно, бо аж по плечі, наче покрівлею, була вона накрита лихенькою рогожею. Невідома підійшла під ліхтарню і почала об стовпець обтирати свої покаляні чоботи з кривими закаблуками, драними халявами.

— Оце яка твань! — не то прогула, не то прошипіла вона.

— Гей, ти! Безноса боско! Обтираєшся? — донісся до неї другий охриплий голос.

Рогожка заворушилася на всі боки. Видко, що та, котра носила її, не дочула, звідки до неї обзивався хтось.

— Уже осліпла, не бач? — знову озвався охриплий голос.

— Ти, Марино? — просвистала рогожка, додивляючись.

— Я. Іди сюди, на сей бік: сюди не так дощем набиває.

— Сама, небійсь, краща: тільки й того, що ніс, як той димар, а пранці так і кишать! — огризнулася рогожка і почимчикувала через улицю на другий бік.

— Здорова! — привітала її теж жіноча постать, прикрита зверху платком.

— Здорова,— просвистала рогожка.

— Де була, що так обтираєш ноги?

— А там, коло земства. Та твань через майдан — насилу вилізла!

— Що ж, і заробила що?

— Заробиш! Під таку ніч хоч би очей де не виколоти. А ти?

— Та й я ж так. Тут один ішов п'яний халамидник.

— Та й що?

— Та й пройшов.

Помовкли на який час, підпираючи забор спинами.

— Я ще сьогодні нічого й не їла,— мовила журливо рогожка.

— Хіба жиди через день тебе годують? — зареготалася Марина.

— Ні, не те. А сьогодні нічого не варили, шабаш.

— Я б їм, бісовим, і гугіль би поїла.

Рогожка зітхнула.

— А чула? — спитала трохи перегадом.

— Що?

— Твого у поліцію повели.

— П'яного?

— Ні, не те, а вилаяв панів у земстві. Там такий гвалт збив, що і за поліцією послали, насилу його на звощика узяли.

— І краще. Хай не напивається.

— Кучери гомоніли між собою, що за се йому лихо буде. У тюрму запруть, в Сибір зашлють.

— І пошли боже, як уже мені з таким п'яницею вік калатати!

— А все ж ти сьогодні їла, не голодна.

— Не в його дяку. Я і горілку пила, то що? Він би з рота вирвав, коли б побачив.

— А все краще. Я, знаєш що, Марино, надумала.

— А що?

— Піду додому.

— Якої трясці? Під тином здихати?

— А тут не все рівно?

— Тут хоч у жида місце маєш. А там — хто тебе пусте?

І знову помовкли. Через хвилину геть-геть здалека донісся якийсь гук, туп. Щось п'яне чи гукало, чи пісню заводило.

— Чуєш? — спитала Марина.

— Чую.

— Ходімо, а може?..— Марина почимчикувала, починаючи уперед заводити тонким-тонким голосом.

Якби таки чоловік молодий,
То по хаті б поводив, поводив!

А рогожка слідом за нею сипко, мов сухий оситняг перекладала:

Ой, гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері.
Гоп! гоп! гоп! —

і, вхопивши Марину за руку, почала вибивати тропака.

— Стой! Не шуми! Расшибу! — плутаючи ногами, крикнув на їх п'яний чоловік і з одного маху ухопив за руку рогожку.

Марина, вирвавшись, побігла далі. Рогожка зосталася. П'яний, схилившись на неї, не то що шептав, не то сам з

собою гомонів.

— Як не сороковку, то й не хочу,— гомоніла рогожка.

— Что мне твоя сороковка? У меня денег куры не клюют. Вона! — і він ударив по кишені рукою. Почувся брязкіт міді.

Через хвилину вони скрилися у темному переулку. Незабаром рогожка знову виткнулася.

— Марино! — гукнула вона.

— Агов! — обізвалася та здалека з-під крамниць.

— Іди сюди.

Марина підійшла.

— А що? Заробила?

— Семигривеника. Ходімо вип'ємо та поїмо.

— А того де діла?

— Заснув під лавками.

— А грошей у його не залишилося?

— Бог його знає. Він уперед дав.

— То ти, дурна, сама й не пошукала?

— Нехай йому!

— Де він лежить? Я піду.

— Пішов. Їй-богу, пішов.

— Брешеш!

— От хай мене бог поб'є! — махнула рукою та так, що аж рогожка посунулася з голови і упала додолу.

Вона стояла саме коло ліхтарні. Світ упав прямо на неї і освітив безносе дощем змочене лице, покарбовані губи, розкуйдану голову.

— Оце ще мені оця халабуда! — скрикнула вона і, піднявши рогожку, знову накрила голову.

— Ходімо, кажу.

— Куди?

— А он у шинку світиться.

І мовчки обидві пішли через улицу. То були Христя із Мариною, котру Довбня з п'яних очей витребував собі у губернію.

XV

На другий день у собранії Лошаков на чім світ стоїть громив Колісника. Коли його душа ще до того літала по світу, то, певно, прослухавши Лошакову річ, мерщій почимчикувала до пекла, щоб у гарячій смолі спокутувати ті гріхи тяжкі, які викопав з самого дна її Лошаков: таких злочинств, такого сорому не видержала б і душа найпершого зарізяки! А щодо кісток, то, певно, вони аж танцювали в глухій домовині, бо й кістка не влеже покійно після такої красної мови.

Шмагаючи по коневі — не без того, щоб не зачепити і оглобель: говорячи про Колісника — не минеш і Христі. Досталося і їй на горіхи, «этому продукту глубокого нравственного растления», «куртизанке», «камелии», «кокотке»... Коли б чула все те безноса Христя, прислужуючи жидам, то від радості перенесла б і свій голод, дякуючи великим панам, що не забули її, жидівської наймички.

Та вона не чула, чешучи гнидяві пейси жиденяті, котре гидувало дивитися на її безносу пику і все, знай, рукою одпихало невірну наймичку.

А Лошаков невгавав: соловей весняної ночі утомився так довго б співати, а він — ні. Аж зблід, аж перепався... І було чого: вдячливе земство віддало йому Колісниковий маєток, щоб аби у двадцять літ заплатив двадцять тисяч, що вкрав покійний Колісник.

На роз'їзді Лошаков задав земцям бенкет: там були одні тільки пани дворяни. Пили і їли, їли і пили, незгірше, чим на бенкеті в Колісника, тільки не пили, як там, «за мир», «за земську згоду», а більше «за победу». Полупанки прихильно дякували Лошакова, що він потяг руку за свого брата дворянина. А то — одтерто нас, зовсім від діла одтерто. А ми хіба колись не служили й не робили? І справниками, і неперемінними, і суддями, і засідателями. Хрестян одібрали — і сіре мужицтво узяло горуї За здоров'я нашого сословного предводителя! За побіду! — і нестямним «ура!» оголошувалися високі стіни дворянського дому.

Чи чуло ти, сіре хліборобство, розтикане по горах і по долинах, по хуторах і селах, чи ти чуло той нестямний викрик дворянської радості?

Ні, ти не чуло, тобі ніколи було дослухатися. Хатні клопоти, клопоти села, хутора, а найбільше клопоти біля землі тобі ближчі були, ніж що друге. Аби земля-мати добре родила, щоб не довелося упроголодь зиму сидіти. А про земство — тобі байдуже. Твої гласні, правда, усі

їздили на збори, більше думаючи про те, а що там воно дома діється, ніж про громадську справу. Вони і до тебе занесли недобру чутку про панські заміри.

— От нашого брата хочуть з земства вижити. Мулить, бач, панам очі сіра свита.

— Ат, земство! Що земство? Тільки одно здирство! — казало ти, глухе до його, і переводило розмову про урожай, про низькі ціни на хліб та про землю, що в тебе її так обмаль — ні об віщо рук зачепити!

Зима. Земля, скована морозом, покрилася білим снігом. Сонця не видно, високе небо замазалося зелено-бурими хмарами, припало до землі, наче нагнітило на неї. Сумно, сумно... Один вітер гуляє поволі, гуде та реве, мов туже посеред того всесвітнього гробовища. Справжнє гробовище: мальовані лани прикриті снігом, серед котрого дене-де бовваніє почорнілий бур'ян, темно-зелені ліси, позбувшись свого пишного одягу, повистирчали з снігу товстелезні цівки, позадирали угору посинілі парості; співучі пташки одлетіли, хіба де горобці по токах заведуть своє цвірінькання та чорний крук, надувшись, жалібно закряче з високої могили серед пустельного поля, мов поскаржиться і на голод і на холод.

І життя людське змандрувало знадвору у хати, у теплі захисти, не чути нігде ні співу, ні реготу-гомону. Всюди пусто та глухо.

З зимньою добою прийшлося Христі зовсім пропадати і від холоду, і від голоду. Одежина в неї — старе дрантя та

ганчір'я, з-під котрого то там, то там виглядає посиніле зашкарубле тіло, їжа — об'їдки жидівської страви та цибуля з черствим хлібом. Коли було тепліше, то хоч нічні походеньки коли-не-коли принесуть сороковку-другу, хоч погрітись було чим, а стали морози — і походеньки минулися. Кого стрінеш у холод та у віхолу? А тут іще одного разу Христя приморозила ноги... Горять і щемлять її пальці — боляче ступати, а жидівка шле по воду за три гони — до самої річки.

— Куди мені дійти? Я недужа,— з жалем у голосі плачеться Христя.

— А їсти дужа! А на нічні побіганки дужа? То коли не хочеш робити, іди собі к бісу! — свариться жидівка.

Нічого Христі робити, накидає на себе рамтя та дрантя, закутує у ганчірки голі литки та руки, бере відра і суне до річки.

Одного разу у віхолу вона, щоб скоріше справитись, не пішла до річки, а завернула поблизу до колодязя, хоч їй жид і жидівка ще при уговорі заказали з колодязя води брати — і гірка, і солона, ні на страву, ні помити нею.

«Питимуть. Не візьме їх лиха година!» — подумала Христя, набираючи воду.

Вечоріло. Пора самовар ставити, гарячим чаєм погрітись, бо незабаром і сам Лейба прибіжить з своїх щоденних побіганок, а Лейба так любить чай.

Христя постановила самовар і сіла доїдати свою вечерю — цибулю з сухарем. Ось і жид Лейба іде.

— Сидиш, а самовар хай хоч безвісти забіжить! —
grimнув він на неї.

Христя кинула їсти і побігла за самоваром. Жидівка
зразу наставила чай, жиденята з печі позскакували до
столу, а жид вже у кутку сидить, дожидає чаю.

— Та наливай, досі вже настоявся.

Хайка начала наливати. Не чай, а якась жовта мутна
водиця потекла з чайника.

— Це ти з колодязя води набирала! — угадала жидівка.

— От, і ще ж таки! З колодязя! З якої речі з колодязя?

Жидівка попробувала, виплювала і дала попробувати
Лейбі. Лейба покуштував.

— Брешеш,— grimнув він,— з колодязя!

Христя мовчала.

— Хіба на те я тебе прийняв хліб переводити, щоб ти за
увесь день хоч раз води з річки не принесла! — почав
виговорювати жид.

— Піди сам та добийся до тієї річки у таку віхолу! —
гарикнула Христя.

— А коли так — вон з моєї хати, пранцюваті
недоїдки! — скрикнув жид, вискакуючи з-за столу.

— Куди я піду під ніч та лиху годину?

— Хоч і до чорта в гості! — гукнув жид, розпалившись,
і, схопивши Христю за руку, помчав з хати.

Христя уп'ялася.

— Підожди. Дай же хоч зібратись.

Жид кинув, а Христя почала намотувати на себе своє
ганчір'я.

«Ну, куди тепер проти ночі?» — не кидала її думка, поти вона одягалася. Не можна сказати, щоб їй було страшно або гірко або об чому шкодувала. Вона давно намірялася кинути жида і давно сього ждала. Не ждала тільки тепер — сьогодні, зараз, та ще вночі. А от узяло та й випало! — і аж усміхалася сама до себе Христя, дивуючись, що випало, та ще проти ночі.

Намотавши на себе що тільки можна, останнє шмаття вона згорнула укупу, зв'язала у лиху ряднину і, перекинувши через голову за плечі, пішла з хати, не сказавши нікому нічого.

Вона вже зробила скільки ступнів від хати, як з сіней почувся Лейбин окрик.

— Гей, ти! Подожди!

— А що ще за рада? — повернувшись, спитала Христя.

— Візьми ж з собою і свою воду! — уїдливо гукнув жид.

— Подався нею! — тільки що одрубала Христя, як ціле відро холодної води обдало її з голови і до ніг, двері стукнули, засув загурчав і все стихло.

Від нестямки вона не знала, що їй робити, ухнула, струснулася і не пішла, а побігла з двору. Уже на улиці опам'яталася. Холодні патьоки бігли за шию, стікали на ноги, достали тіла. Вона лапнулася за спину — хлюща хлющею! Регіт, глуз жидівський почувся ззаду... нелюдське зло її опанувало... Вона спіткнулася на мерзлу груду, прихилилася і, як собака, одгребла руками шматок льодини і пошпурила на жидівську хату. Почувся брязкіт битого скла, жидівський гвалт, галас... Вона чимдуж

подрала улицею і незабаром скрилася у темній темноті ночі. Кожен раз тільки, коли вона задирає руку за спину і черкалася об мокру одягу, зло розбирало її, і вона, на ходу викручуючи воду, костила на всі заставки жида. Їй шкода так стало свого дрантя... Мокре, обмерзне... Поки то його висушиш — зогниє скоріше! Вона не думала про те, чи буде ще де сушити і куди вона бере тепер, а от їй шкода, що мокре.

Про се думка не швидко прийшла до неї. Уже вона геть-геть увійшла, більшу половину міста прочухрала, тоді тільки спитала сама себе: та куди ж вона йде і куди піде?

Холод пронизав її аж до самого серця, безмірна туга спустилась на душу, безнадійна тривога опанувала її. Вона опустила коло забору свою в'язку і сама сіла на неї. «Ну, куди ж тепер, куди?» — «У Мар'янівку,— наче підказало що їй,— там твоя батьківщина, ґрунт, хата... Ніхто не вижене, з холоду не околєш. Туди, туди, у Мар'янівку!» — і вона схопилася вже, щоб іти.

«Куди уночі? — знову ударило їй у голову.— Десь зблудишся, тропи не знайдеш, десь замерзнеш серед поля. Друге діло удень повидному — прибився до якого села або хутора, переночував, перепочив та й знову світом далі.

І нащо оця ніч? І чого все це випало уночі? Скільки вона думала мандрувати, а от і не рішалася, поти силоміць не випхали з хати. Куди ж тепер, куди?»

Вона знову безнадійно опустилася на свою в'язанку. Така її туга пронизала, що аж сльози пішли з очей... Недалеко од неї роздався свисток сторожа. Ось і його постать, закутана у кожух, показалася.

— Ти хто? Чого тут сидиш? — спитав сторож.

— А де ж мені бути, коли немає де? — одказала вона.

— Як немає де? На місце не стала б, робити хіба не здужаєш? Халамидниця! Іди зараз відсіля, а то я тебе!

Христя схопила мерщій в'язанку і подрала далі. Різучий посвист сторожа роздався за нею, попередив і скривсь десь далеко-далеко у вулиці, а їй здалося — у її душі: такою пустельною вона стала у неї.

Безнадійно вона плелася все далі та далі, зазираючи, як та приблудна собака, то в одні ворота, то в другі, чи не відчинена де хвіртка, чи немає де захисту, щоб до світу перебути. А там вона знайде ярміс. Ворота зачинені, хвіртки заперті, по той і по другий бік улиці стоять будинки, мов сторожі німі, виставилися. Крізь намерзлі вікна ледвеледве пробивається світ, доноситься тихий гомін, гра, співи... Добре їм, тепло там... І тобі колись було і добре, і тепло, і тебе вітали, поти випили, виссали все, що було доброго, красу-вроду немилосердно стоптали і вигнали на улицю пропадати. Різучий жаль на саму себе, на немилосердних людей розбирав її все більше та більше. Дедалі вона теряла міру... Скільки раз, проходячи повз ясно освічений будинок, намірялася кинутися і побити високі вікна. Хай знають, як на улиці

людині пропадати! Та подивиться-подивиться і знову одійде.

А мороз дужчав та дужчав, добрався крізь дірки і лати до її тіла, ущипне то з того боку, то з другого, лихоманка її б'є, рук своїх вона вже не чує, а все йде, не зостановлюється... Ось уже й місто кінчається, широкий вигін перед нею. Миготить по йому сніг то там, то там, далекі краї криються у нічній темноті. Що там її дожидає: чи смерть нагла, чи Хата тепла? «Уже ж що б не було!» — рішуче сказала вона і пішла далі, одного тільки доглядаючи: коли б їй не збитися з шляху.

Аж ось щось заблищало в темноті: то блимне, то зникне. Чи не звір, бува, світить очима? «Хоч і звір, і йому з голоду не пропадати!» — і вона пішла прямо на його. Недалеко й пройшла... Затемніла хатка, заблищав огоньок крізь вікна. «Піду попрошуся. Невже і сюди не пустять?» Вона підійшла до вікна, прихилилася до намерзлої шибки — тільки світло грає у товстій льодині, а в хату нічого не видно. Одначе чутно гомін. Христя постукала.

— Хто там?

— Пустіть, ради самого бога, переночувати.

Буботіння і гомін чутно затихли. Жіночий голос чується і товстий чоловічий.

Аж ось засув стукнув, двері розчинилися, і на порозі появилася москаль.

— А што тебе?

— Чи не можна у вас переночувати? — спитала Христя.

— Эй, Маринка, женщина просится переночевать!

— Хай іде далі. Нам і самим тісно! — одзивається з хати.

— Марино! Невже й ти мене випхнеш? — пізнавши по голосу Марину, замолила Христа.

— Хто там, що й мене знає? — здивувалась Марина.

— Се я — Христа.

— Христа? Чого ж се ти? куди се?

Христа увійшла в хату обмерзла, оклякла. Скинувши лишню одягу, вона мерщій побралася на піч, щоб хоч трохи нагрітись.

Марина сиділа коло невеличкої лампочки, щось корписала голкою, з другого боку москаль, перекидаючись жартівливою розмовою, смикав її за шитво. Марина сердилась, лаялась, підбирала шитво, а коли і те не помагало — кололась голкою.

— Маринко! Заколешь! Во черт! — гукав москаль, жахаючись.

А Марина носилася перед його зляканою пикою з голкою.

— Дивися! так і встромлю ув око! Так і винесу його на кінці голки!

— Не коли, не дуди! Не буду. Ну, говорят же тебе, не буду! Оставь! — умовляв москаль.

Марина знову приймалася за шитво. Москаль, як кіт на мишу, позираючи на неї своїми очима, непримітно підкрадався з-за лампи і смикнув за шитво... голка не

видержала. Москаль покотився по полу з реготу, а Марина тільки плюнула йому услід.

Христя не дослухалася і не додивлялася до їх ігор-забавок: вона радніша більше всього на світі тому привітному теплу, котре обіймало її кругом серед горячого череня. Вона чула, як воно непримітно уходило у неї, переливалося з боку на бік, переходило з однієї часті тіла у другу. То рука нагрілась, ноги — як лід; се і ноги почали зігріватись; голова спершу боліла — і голова перестала; у душі тихая радість, на серці теплий спокій... Сон стиха крадеться, плутає думки, відбирає помку, сповиває спочинком тіло... Христя і незчулася, коли заснула.

Не швидко прокинулася. Тихо, світло жевріє. Серед полу коло його Марина зігнулася, корписає голкою, кругом нікого не видно.

— Ти й ще досі не лягала, Марино? — спитала подруги.

— Оце! А ти й не чула. Я вже давно удосвіта сиджу. Добре ж ти спиш.

— То так перемерзла, заснула. Так уже і світ видно.

— Швидко повинно б світати.

— Ох, ох! Збиратися ж,— спускаючись з печі, мовила Христя.

— Куди?

— Та вже ж не куди. У Мар'янівку.

— По такому холоду? Вибрала путь!

— А що ж ти будеш робити? жид вигнав... де я буду зиму зимувати?

— А в Мар'янівці де?

— А своя хата.

— Сподівайся! Досі і хата розвалилася.

— Та вже старої немає. Жид шинок на тому місці вибудував.

— Сподіваєшся, жид тебе до себе пусте?

— А не пусте — хай іде к лихій годині. Моє добро, батьківщина.

— Яка там у ката батьківщина? Ви ж панські. В наділ вам дано. Не стало вас — общество й передало ваш наділ другому.

— Ти шуткуєш, Марино? — виставляючи до неї своє зблідле лице з якоюсь пугвичкою замість носа, спитала Христя.

— Чого шуткую. Хіба ти не знаєш?

Христя замовкла, уставившись на світ здивованими очима. Світ той, здається, їй ніскільки не перечив дивитись, так вона у його уп'ялася, мов прикликала його у свідки, мов допитувалася, чи правду каже Марина, чи бреше.

— Чого так наставилася на світло? Не брешу, не бійся! — сказала Марина.

Христя зітхнула і одвернулася.

— Коли моє передали — Здір прийме.

— Нащо ти Здорові здалася? Посадить хіба та буде дивитися на тебе?

Христя трохи не заплакала: то було гірке натякання на її безносья.

— Що ж мені робити на світі? — безнадійно спитала вона.

— Що ж робити? Нічого вже не вдієш.

І Марина, і Христя — обидві задумалися... Перед Христею стояло безнадійне скитання — відплата за ті розкоші, які приходилося пережити, голод і холод далекого шляху, а бог знає — може, де і смерть нагла під тином... Марина бачила Христину долю і собі рідну, почувала, що і її життя направилося по тому слизькому шляху... Ще вона поки хоч на що-небудь здалася. А там?.. Обох зразу облягло несказанне зло. Зло на себе, що так спакощене молоде життя, зло на людей, що допомогли його спакостити.

— Так нічого, кажеш? — позеленівши, спитала Христя.

— Нічого... Отак, як бач!

І знову обидві задумалися... Сірий ранок пробивався крізь намерзлі шибки у хату, світло почало тускніти... Христя підвелася і почала одягатись. Марина сиділа, мов скам'яніла або у неї річ одняло.

Христя закуталася, перекинула через плече за спину свою в'язку.

— Прощай, Марино, спасибі, що перегріла.

— Прощай, Христе! Поклонися рідній стороні.

Привіталися, і Христя пішла. Марина не виходила проводити, не вставала. Вона наче приросла до місця, або хто її прибав. Уже зовсім розсвіло, світ білий носить по хаті, а Марина сидить коло світла і не примічає, що воно вже не світить їй, а більше чадить. Чи

не од того часу заболіла у Марини так дуже голова? Вона дмухнула на світло, погасила і побралася на піч спати, мов уночі не доспала.

А Христя пішла і пішла, не озираючись, не оглядаючись на те місто, що підняло було високо угору та разом спустило так низько, що їй уже нізащо не викарабкатись. Вона більше думала про Мар'янівку, коли і як вона дотьопається до неї і чи знайде хоч там захист. Перед нею степ і степ — скільки оком скинеш, покритий білим снігом, і тільки шлях перетинає його надвоє та де-не-де стрінеться висока бурта, полого долина або невеличкий прилісок, у котрому і гілля не знать — гайвороння. Недалеко від сіл стрівалися і люди: той іде з міста, той — до млина, а мине село — знову степ рівний та довгий, голий, як пустиня, по котрому один вітер безперестанно гуляє та часом чорний крук закриче на бурті і, піднявшись угору, полетить геть.

Вона йшла стовповим шляхом, щоб не заблудитися, та по йому і людей більше осіло,— дивись, то село стрінеться, то деревня, то хутори манячать. Коли вже невидержка, то зайти хоч є куди. А їй аби добитися до И, звідти вона уже знає тропу до Мар'янівки. Звідси довго, а там — рукою подати. І їй пригадалося, як вона уперше з Кирилом простувала у N, пригадалося, як той шубовснув у протічок, як лаявся, витрушувався. Їй аж смішно стало. Коли то було, а от мов воно учора діялось.

Кожний випадок нагадував їй то тим, то другим Мар'янівку. Коли упрохувалась вона до людей

переночувати, їй і снилася Мар'янівка. Наче хто гвіздочки забив їй у голову її. І не диво: всі надії Христя тільки й покладала на неї. Усе чуже, нерідне, непоивітне, одна вона на всьому світі, одна і порада, і утіха. Коли судити, хай вона суде, карати — хай і карає. Там вона спокутує свої гріхи тяжкі, там вона зложе свої кістки грішні... Все брехня, одна вона — правда!

Христя якомога поспішала. Мерзла, голодувала, підбивалася... Там перегріється, там христа ради випросе попоїсти, там перепочине — і знову йде.

На п'ятий день добилася до Н. Знайомі місця, улиці. котрі міряли її босі ноги, хати, де вона жила,— все-все нагадало їй давнє. Он Загнибідина хата — і досі пустує, валиться. Там вона уперше побачила людську неправду, уперше дозналася і горя, і напасті. Звідти почалося її лихо... А он і та хата, де Рубець жив. Яка була, така і досі є, як стояла, так і стоїть. І те вікно, у котре вона уперше побачила Проценка. Там, за тим вікном, була її перша радість і перша мука. Звідти вона зробила той перший ступінь на слизький шлях, котрий тепер веде її... куди і нащо? Вона зна, що в Мар'янівку, а нащо — ніхто не вгадає. Що судиться, те й буде!

На самому краю міста у кривобоку хатину вона упрохалася підночувати, щоб на завтра, чуть світ уставши, потягти на Мар'янівку. Їй уже почувся і гар диму її, убачалися криві улиці, знайомі люди. Чи живий там ще Супруненко, чи доїхала його ївга? А Федір, Горпина? Здори... до їх би поки що упрохатися, та

запаніли вони. Не піду до їх. Де то тепер Кирило з Оришкою? Вона таки у його відьма, і люди кажуть, що вона така. Та чого люди? Хіба і мені не напроорокувала Оришка сього лиха... Тоді ж, у Федора як були... Сміялись чогось. А вона: «Не смійся, не смійся, тебе лихо жде». Як ув око вліпила! З того часу все пішло — як з гори посунулося...

До самого білого ранку Христя не спала, перегадуючи всяку всячину за Мар'янівку, не минаючи і самого малого випадку. Любі їй спомини і разом гіркі, їй прийшла невесела думка: що тепер вона застане, що стріне її там?

По знайомому шляху пустилася Христя додому. Покрите хмарами сонце на сей день вибилося з неволі, червоно піднялося з-за гори і, блискуче та ясне, поплило по чистому небі. Світ його, падаючи на білий сніг, відбивався, двоївся, троївся, піднімався вгору, падав знову на землю. Його було такого багато, що аж дивитися боляче: золоті зайчики так і носилися в морозному повітрі. А й мороз прижарив — аж скалки скачуть, аж кипить! Він наче змагався з сонцем: де воно взялося непрошене-несподіване? Кликав на поміч свого непосидючого брата-вітра і лютує, що той десь забарився з своїми хмарами-запонами, покотив туманом землю, чіплявся інеєм по лісах, вигонив шишаки із стріх, малював усякі візерунки по шибках... Ще Христі не доводилося бути на такому морозі — крізь її лати він добрався до тіла, то там, то там гризучи та щипаючи, сплющував очі докупи льодяними сосульками,

видавлював з очей сльози. Христя ні на хвилину не зостановлювалася, було так, що приходилося і танцювати по шляху, щоб хоч трохи нагріти задубілі ноги. Христя і танцювала, і пускалася сама з собою наввипередки, і, затамившись, ледве-ледве чапала. А все чапала далі та далі. Тиха надія під латками у серці підганяла її уперед, манила у Мар'янівку: тут і голод, і холод, і страждання далекого шляху, зате там на добрі та в теплі...

Була обідня пора. Йосипенкові хутори забовваніли здалі, обставлені кругом ожередами соломи. Чи то Мар'я дома живе, чи скитається по світу? Зайти перегрітись. Коли Мар'я дома, то їй радо стрінутися з давньою знайомою. Вона така була добра до неї і тепер, певно, перегріє і нагодує. А Христі вже хочеться їсти; не снідавши вона вийшла, та нічого було й снідати.

Христя приспічила чимдуж: і голод, і холод, і нетерплячка бачити Мар'ю підганяли її. Вона ближче до Мар'янівки, вона розкаже їй, що про неї чуто. Швидше, швидше! Он щось за огрядна молодиця, не дивлячись на холод, у легенькій юпчині тягне воду з колодязя... Скрипить ї гуде журавель, підіймаючи угору своє півколесо та чималу довбню під напором дебілої руки на ключину. Ось і піднявся угору і знову опускається униз. Швидше! Червоними, наче буряки, руками вже скидає молодиця дужку з тибля і не забариться сховатися в хату. А хто ж її від собак проведе?.. Тут собаки такі злі! Швидше, швидше!

Христя добігає до тину. Ось з-за перелазу блиснуло і лице молодиці, біле-біле, з чорними очима, бровами. Та се ж Мар'я! Сам господь її наносить на мене.

— Мар'є, здорова була! — крикнула Христя у той саме час, коли Мар'я, перегнувшись трохи набік, повернула з повним відром до хати.

— Мар'є! Не чуєш?! — гукнула удруге Христя.

Мар'я зостановилася, озирнулася назад.

— Підожди! Проведи від собаки!

Мар'я поставила відро на снігу і, наставивши руки над очима, дивуючись, дивилась на обірвану старчиху, що гукала її.

— Здорова, кажу, була. Не пізнаєш? — підходячи до Мар'ї, каже Христя.

Та придивилася, здвигнула плечима.

— Не пізнаю,— одказала.— Хто ж ви така будете?

— Не диво. Мене увесь світ не пізнає. Пусти, бога ради, перегрітись у хату та там і побачиш.

— Ідіть. Чого ж? Місце не засядете,— каже Мар'я, здіймаючи відро, мов іграшку.

Разом увійшли у сіни, у хату. Чисто всюди, прибрано — гарно очам дивитися, а теплинь у хаті — аж дзвонко!

— Здорова у хаті,— привіталася Христя.

— Здорові,— одказала Мар'я.

— Хто там такий? Свої чи чужі? — обізвався з печі чоловічий голос.

— Та бог його знає, Сидоре, чи свої, чи чужі. Якась жінка чи дівка мене пізнає, а я ніяк не пригадаю хто.

Проситься перегрітися.

— Що ж, можна. У хаті тепло. На печі зовсім душно, хай йому всячина,— спускаючись з печі, каже Сидір.

— Було б довше лежати,— регочеться Мар'я.

— А чого ти. як тебе звати, стоїш у порога? — повернувся Сидір до Христі.— Роздягайся та, коли змерзла, лізь на піч.

Христя не знає, що їй робити. Чи скинути ряднину, якою зап'яла вона себе по самі очі, чи ні? Як його показати людям свій покалічений вид!

— Не пізнаєте, поки сама не признаюся,— несміло мовить Христя, скидаючи рядно.

— Ого! — скрикнув Сидір.— А ніс то одморозила, чи хто одкусив?

— Одморозила,— хрипко крізь сльози одказала Христя.

Сидір замовк, Мар'я уп'ялася очима — як не продивиться.

— Оже ти мені по знаку,— замовила вона.— І голос знайомий, десь я чула і саму десь бачила, та не пізнаю.

— Рубця знаєте?

— Ну?

— Ми служили у його.

— Христя?! — скрикнула Мар'я.

Христя, мов винувата, похнюпилася.

— Боже ж мій! Де ж се ти була? Відкіля й куди простуєш?

Христя мовчала.

— Яка ж се Христя? — поспитався Сидір.

— Та ти не знаєш. З Мар'янівки. Давно се було, ще твоя мати жива була, вона йшла у город з Кирилом та заходила перегріватись.

— За царя Гороха, значить? — чухаючись, одказав Сидір.

— За царя Гороха. Іди, лишень, скотину напувать, бо час і обідати.

— Та се ж і збираюся,— тягнувши кожух з жердки, одказує Сидір.

Сидір не забарився вдягтися і вийшов. Мар'я і Христя zostалися самі. Христя присіла на полу коло печі, похнюпилася. Вона боялася підвести голову, показати Мар'ї своє обличчя. Колись воно яке було, а тепер?.. Мар'я собі вряди-годи скине на Христю здивований погляд та зразу і одвернеться: кругле Христине лице з діркою посеред носа і крайком невеличкої кульки на кінці так їй непривітно вражає. Вона догадується, від чого то, та боїться поспитатися.

— Куди ж се тебе бог несе? — перемогла себе Мар'я.

— Додому.

— До якого дому? У Мар'янівку?

— Еге ж.

І знову помовкли.

— Хто ж там, рід який zostався? — не скоро знову пита Мар'я.

— Не знаю, чи рід є який. Хата батьківська zostалася. Розмова знову затнулася.

— Де, значить, не була, де не ходила, а дома найкраще.

Христя мовчала.

— Так оце й я. Спасибі богові, що прибрав свекруху. Тепер у нас і мир, і лад. От уже третій год живемо — лайки не почуєш.

— Старе забулося? — тихо поспиталася Христя.

— Нехай йому! Не згадуй. Самій страшно, як здумаєш. Не до часу, Христе. От би і ти, додому ідеш. а. певне, за собою несеш багато споминок.

— Ох, багато! — зітхнула Христя.

— Не веселі, значить, що так важко зітхаєш?

Христя тільки махнула рукою. Тут увійшов Сидір і перевів розмову на інші речі, жалівся на холод, дивувався, як Христя ішла по такому морозу, турбував Мар'ю скоріше давати обідати, хоч живіт гарячою стравою попогріти.

Мар'я витягла борщ і, становлячи на стіл, присогласила Христю підкріпитись. Мовчки Христя присіла і, хоч їсти їй страшенно хотілося, не багато їла,— чогось їй смачна страва оцих добрих людей становилась руба у горлі, думка про своє каліцтво не виходила з голови, і вона боялася глянути на Сидора та Мар'ю.

Пообідавши і подякувавши, вона мерщій почала збиратися в дорогу.

— Куди ж се? — спитав Сидір.— По такому холоду?

— Тут недалеко, в Мар'янівку.

— Сподівайся, ночі захопиш у дорозі.

— Та вже ж хоч уночі.

— А де ж там ніч перебудеш? — умішалася Мар'я.

— Та вже ж десь перебуду.

І, подякувавши, пішла з хати. Мар'я проводила за двір і довго дивилась услід Христі, як та, накутавши на себе всякого дрантя, коливалася шляхом.

— Пішла? — спитав Сидір, як Мар'я вернулась у хату.

— Пішла.

— Добігалася, поки й носа збулася! — додав він, та Мар'я мовчала. Її чогось така завійна за серце вхопила!

Полегшало і Христі, як одійшла вона геть-геть від хуторів. Холодна й безлюдна польова пустиня їй здалася куди милішою і ріднішою від теплої хати, де недавно вона грілася. Привітлива розмова Мар'їна, ввічливі її заходеньки, жалісливі погляди, тепла хата — все-все здавалося Христі таким гірким та неохватним. Нащо їй усе те, їй, одринутій людині? Щоб почувати, як своїм безносим обличчям мутить покій добрих людей, будить їх гидування? Бог з ними, з їх жалощами! Німа пустиня не погнітить душі, як хатня тіснота, не поспитає, як і де свого лиха добулася, куди з ним неслася, тікала?..

І Христя все йшла та йшла, не думаючи, що іде вона до тих же людей, не гадаючи, що вся Мар'янівка витріщиться на неї більше, ніж Мар'я витріщилася, ув один голос поспитає: чого до нас притьопалася?

Короткий зимній день минав. Ясне сонце ховалося за гору, обдаючи червоним заревом чисте небо, по котрому тільки де-не-де снували легенькі хмари; від того зарева по білій землі розстилався жовтогарячий світ. Було сумно, і тихо, мороз дужчав. Христі тоді тільки ударила в

голову думка, що вона іде ще на більшу людську дивовижу, на безперестанне допитування: відкіля, чого? У неї на душі похолонуло, на серці повернулося так, мов хто гострий ніж, угородивши у його, повернув. Вона стала, безнадійно дивлячись уперед, де безкрає поле сходилось з безкраїм небом, де чорніла якась попружка, може, і сама Мар'янівка. «Ну, чого я туди піду? чого?» — допитувалася вона сама себе і повернулася назад. Іти?.. Ні. Вона й так не мало увійшла. Той один перехід від губернії по холоду і по голоду чогось та стоє. А й там що їй було? Жид вигнав, насміявся; не набреди на Маринину хату — певне, прийшлося б десь під тином або серед поля ночувати... Христя повернулася і знову пішла шляхом на Мар'янівку все тихше та тихше, мов її що зупиняло або хто придержував, не пускав. А тим часом сонце зовсім скрилося, зоря почала жовтіти, погасати, над землею розстилася ніч, окриваючи темнотою дальні поляни, на небі схоплювалися зорі; блискучі і ясні, вони так і вистилали все небо, мов хто висипав їх з коша.

Христя додала ходи. Тепер ніч, ніхто її не побаче, не зупинить, не почне розпитувати. Незабаром усі обляжуть, бо завтра свято — неділя, ніхто нічого звечора не робить. От хіба тільки молодеча збереться у досвітчаній матері погуляти. Христя згадала вечорниці своєї молодії пори, згадала подруг-дівчат, згадала хлопців, хто за ким припадавпобивався... Все те перед нею, мов живе, встало тут перед очима, так і майорить,

вона чує знайомі голоси, жарти, регіт... Вона не примічала того, куди і як вона іде, їй здається, що вона на досвітки біжить. І вона все скоріше та скоріше ступає... рипотять її ступні по мерзлому шляху, кров приливає до серця, розходиться по всьому тілу, гріє... думки здіймаються в голові, все то веселі та безжурні, легкі та одрадні. А ніч спускається на землю все більше та більше, мороком кругом окриває білі поля, темнота застилає дальні краї. Білий шлях лежить, мов льодина, синіє, а кругом по полю блищать, наче квіточки усякі, іскорки: і жовті, і сині, і зелені. То зорі виграють своїм світом по снігу — Христя не йде, а біжить. Рип за рипом рип, рип і рип!.. І зливається той рип ув один неугавний гомін, мов хто скаржиться або бубонить безперестанну лайку. А кругом тихо, мов у вусі, хіба коли-не-коли, мов з рушниці випале, трісне земля від морозу і роздається той гук у холодному повітрі. Христя кинеться і знову йде.

Довго їй прийшлося іти, поки зачула вона дальні заводи собак. О, слава богу, коли не Мар'янівка, то людське житво. Упрошуся хоч переночувати. Вона чула, що ноги її немилосердно нили, а за пальці кусався мороз. Заводи собачі все ближче та ближче. Ось і хату видно. Темно усюди, нігде не світнеться, а заводи чуються далі. Певно, це хтось виселивсь на край і Христя минула хату. Ось щось зачорніло перед нею, високо здіймаючись угору. Що воно? Христя придивилася. Та се ж церква. Мар'янівська церква! Слава богу! Сюди через майдан по

ліву руч і їх хата стояла, тепер шинок жидів. Христя перехрестилася і пішла.

Видно, було вже пізно, бо нігде по хатах не світилося. Христю біля огорodів, де вона проходила, тільки стрівали і проводили одні собаки. Як усе перемінилося. Колись це голий був майдан, а от тепер застроїлося, улиці стали. Чи пізна, лиш, вона своє місце? «Та се ж і воно!» — скрикнула, зостановившись перед довгою-довгою хатою по один бік з людським житвом, по другий — з крамницею. «Бач, бісів жид, чого тут не набудував на чужому добрі!» — думала вона, радіючи і сподіваючись, що це все незабаром її буде.

Вона підійшла під вікно і постукала. Брязкіт намерзлої шибки гулко роздався в морозному повітрі, собаки, зачувши, заваливали.

— Хто там? — донісся з хати голос.

— Пустіть.

— Кого пусти? Чого? — чується жидівський голос.

Аж ось щось десь рипнуло, щось загарчало. Двері на улицу розчинилися, і в їх чорну проріху просунулася жидівська борода.

— Пустіть переночувати,— проситься Христя.

— Яке тут ночувати? Це не постійний. Іди собі далі! — скрикнув жид і засунув перед нею двері.

Христя зосталася надворі. «Куди ж далі? — думалося їй. — Куди далі, коли се моя хата, моє добро? Чого я до чужого піду?»

І вона знову постукала у вікно. Тихо — не чути нікого. Переждавши, знову стука.

— Та пустіть, а то околію! — гукає.

— Іди, іди, поки не дали втришия! — одгукує з хати.

«Чого доброго!» — подумала Христя і направила лице далі. Собаки з сусідніх дворів кинулися до воріт. Христя повернула назад. «Ще собаки розірвуть. Краще отам, під крамницею, сяду — все ж затишок. До світу перебуду, а там ми і на жида знайдемо управу. Ти, бісова невіро, не пустив переночувати, я ж тебе серед зими випру з своєї хати!» — гострила вона зуби, уможовчуючись на лавочці у закапелку, де здалося їй затишніше. А в закапелку справді добре, широка і довга лавка вповдовж стіни — утомившись, і прилягти можна. І Христя, присунувшись до стіни, сіла. От тільки холодно, немилосердно холодно та спати хочеться, аж хилить. Христя, підобгавши під себе ноги, прищулилася до стіни. Спершу її зло брало на жида, що не пустив ночувати. Розкоренилося гаспидське насіння не тільки по городах — і в села налізло та й дуре нашого брата... Трохи згодом зло почало улягатись. Думки перейшли на інші речі, стали спокійніші, рівніші. Вона піде завтра у волость — хай вертають їй її добро. Що ж вона буде робити? Що? Пустить кого у сусіди, крамницю найме. Аби зиму перебути, а святе літечко їй не завгорить. По теплу та по добру вона роздивиться, як і що повернути... Вона загадалася про те, забуваючи про все на світі. Сон колише її, наганяє ще більше забуття. Це зразу наче що

по зашийку її тріснуло, аж кинулася вона, посипали іскри з очей — і... диво... перед нею літо. Гаряче іскристе сонце котиться по високому небу, золотом горять зелені поля під тим сонячним світом, пташки співають, летючі метелики в'ються перед очима, у повітрі пахощі. Вона ходить по полю, по котрому поросло буйне жито, пшениця. Лани без міри, без краю, вітер гойда молодий та довгий колос, хвилею мчиться від лану до лану. «Чие се поле?» — пита вона прохожого шляхом чоловіка. «Христине поле», — каже той, скидаючи перед нею шапку. «Якої Христі?» — «А от, коли знаєте, з Мар'янівки. Бідного батька і матері була дочка і хороша з себе, та пішла у найми, не звісно де швендяла по світу, а вернулася у село калікою. Та вже, видно, за муки тяжкі бог їй талан послав — розбагатіла. Оце скільки оком не скинеш — все поле її. Там і ліс столітній, а в Мар'янівці — дом панський. На всю Мар'янівку дом! І в йому повно дівчат та покриток. Оце яка прошпетиться — вона зараз до себе й переманює. Грамоти вчить, майстерству навчає. Школу таку відкрила. І дивно: зовсім непутяще що запопаде, а дивись, год-другий побула — такою невсипущою хазяйкою робиться: і усе знає, і все вміє. Звідти, коли схоче, і заміж виходе, а не схоче — довіку там живе. Спершу люди сторонилися її, а як розчовпали, то і хазяїни своїх дочок почали їй у науку давати. Добра душа, багато добра робить! Не то що другі: як розбагатіло — забуло і бога, і людей. А Христя ні — все для людей. За їх, каже, лихо я їм добром оддячу!» —

закінчив чоловік і не знає де скрився. «Де наша мати? Де наша мати?» — доносився до неї стоголосий клекіт. І от з усіх сторін, з усіх країв, з-за густої пшениці і високого жита почали витикатися дівочі і жіночі голови, гладенько причесані, гарно завітчані. Личка у їх рум'яні, очі ясні та тихі... І всі кинулися до неї. «Ось наша мати! Ось наша мати! Підтомилася, бідна. Візьмемо її та донесемо до хати». І, піднявши на руки, молоді та дужі, понесли її полем. Широким шатром розстилається над нею небо синє, по йому ні плямочки, ні хмарочки, хіба де чорною точкою тремтить жайворонок, сиплючи свою пісню на землю. Під нею — буйна рослина чіпляється своїм колосом об неї, стиха лоскоче, а кругом — неугавний клекіт молодих та дзвінких голосів... Любо Христі так і легко — сон колише, очі стуляються, тихе забуття в'ється над нею. Все дужче та дужче, так, наче вона застигає, замирає...

На другий день чуть зорюшка — жид, озираючи своє добро, наткнувся під крамницею на щось темне.

— Хто там? — скрикнув жид, підходячи.

Крізь сірий світ зимнього ранку виднілася темна купа. Жид протяг руку і, як опечений, кинувсь. Тепла рука його черкнулася холодного, як лід, обличчя.

— Гивалт! Гивалт! — загукав він, кинувшись у хату.

Незабаром він знову вийшов, за ним висунулась жидівка. Жид щось кричав їй, тикаючи рукою на крамницю. Заспане невмите лице жидівки направило туди свої чорні очі.

— А що там тобі, Лейбо, бог дав? — гукнув до жида з сусіднього двору чоловік.

— Сцо дав? — Напасть дав! Якась зла лицина під лавкою змерзла

— Що ж воно? Чоловік, жінка?

— А цорт його батька зна, сцо воно. Не знайшло другого місця, забралось під лавку!

Чоловік, кинувши серед двору оберемок соломи, котрий ніс скотові, почвалав до крамниці. За ним і жид і жидівка.

— А ніхто до тебе на ніч не просився? — спитав чоловік.

— Ні, не просився,— одказав жид, дивлячись на жидівку.

— А я чув серед ночі — собаки валували і хтось десь у вікно стукав.

— Не знаю, мозе, і стукало. Я спало. Ти не цула, Хаю? — повернувся жид до жидівки.

— Ні, не цула,— одказала та.

Чоловік підійшов до купи ганчір'я і полапав за голову.

— Чоловік, так і є,— сказав він.

— Що ж тепер, Лейбо, будеш робити? — спитався трохи згодом.

— Сцо ж робити? візьму одкину посеред сляху!

— Ні, так не можна, щоб не було напасті. Треба у волость дати звістку.

Жид, щось заджерготавши до жидівки, кинувся у вулицю. Жидівка пішла у хату. Чоловік, постоявши, і собі

пішов до своєї.

— Остапе! — гукнув він через тин до другого сусіди.—
Чи чув, під Лейбовою лавкою щось замерзло?

— Ну?

— Он лежить! — ткнув чоловік рукою.

Остап підтюпцем побіг до лавки.

— А що там? — чується здаля третій голос.

— Та хтось коло жида змерз!

І третій показавсь чоловік. За ним незабаром жінка, далі друга, третя. Зібралася купка людей, почувся гомін, Хто такий? Відкіля? Чого у село забрело?

Світ більшав, купка все ширилась. Народ, почувши про мертвого, біг із дальніх кутків, бозна з яких улиць. Зібрався коло шинку трохи не ярмарок, усім таке чудо, така дивовижа!

Аж ось показався і жид, ведучи за собою двох чоловіків. Один старенький, згорблений, ледве поспішав за молодшим. Жид щось казав, розмахуючи руками.

— Ось з волості йдуть! Подождімо, що воно таке? — гомоніли у купі, переходячи з місця на місце.

— Пропустіть, пропустіть! — гукає жид, розпихаючи народ.

Підійшли. Тільки що підняли платок, як ударили у церкві в дзвона. Зично роздався в морозному повітрі гудючий поклик. Старий, що підіймав платок, кинувсь, народ захрестився, дехто зареготавсь.

— Злякавсь, дядьку! — гукнув хтось.

— Чого злякався! Не первина! — одказав той і скинув платок геть з голови. На світ показалося широке жіноче лице, побілене на щоках морозом, з діркою замість носа.

Народ затовпився, одно на другого лізе — подивитись.

— Отака ловись! Що то, ніс одмерз?

— Одмерз! Його і зовсім не було.

— Як без носа?

— Атож.

— Хто ж воно: чоловік, жінка?

— Впадає бути жінці.

Волосні стояли і понуро дивилися на мерзлу. Найпильніше старичок — він наче бачив де таке обличчя і тепер пізнавав.

Аж ось приїхав і старшина з писарем. Народ розступився, скидаючи шапки. Старшина пішов прямо до крамниці.

— А що, Кириле, задивився так? Пізнаєш?

— Пізнаю. Либонь, що знайоме, та не вгадаю,— одказав той, одступаючи назад.

— А ось ми довідаємося, що воно. Треба обіськати, може, при їй гроші є, бомага яка. Та й огида ж яка! — сказав він, глянувши, і плюнув.

— Беріть, лиш, на сани та одвезіть у волость,— додав далі.

— Ні, так не приходитьсья,— повернувся писар.— А може, вона не змерзла. Може... Треба станового дождати.

— А справді, мабуть, так.

— Так, так,— загукав жид.— А хто мені заплате за те, сцо я не буду торгувати?

— Чому не будеш? Хіба вона тобі ход зайняла?

— Ну, то сцо сцо не ход? А хто піде у лавку? Ну? — гукав жид.

— А чого ж ти вистроїв такий затишок. Думала, бач, ніч у йому пересидіти, та не видержала! — хтось жартував до жида.

Жид, плюючись, побіг у хату. Народ гомонів, вештався, одні одходили, другі надходили, переходили з місця на місце, товпились, дивувались, хто воно, відкіля.

— Та вже ж у гріх не впадемо, коли обшукаємо! — сказав старшина і послав руку під ганчір'я. Він довгенько рився і витяг з-за пазухи якусь невеличку в'язанку. Розгорнув — шматок паперу. Писар так і вп'явся очима. «Крестьянка с. Марьяновки Христина Пилиповна Притикина».

— Христя! — скрикнув Кирило.— Вона, вона! За батьком пішла. І батько змерз, і її не минула та ж доля.

— Христя? Це та, що в Колісника була?.. На хуторі проживала? — заголосили люди.

— Вона ж.

— Та ж була з носом, а ця без носа.

— Мало чого що без носа. Зате, бач, у городі весело жила,— підхопили на зубок жінки.

— Довіялася!

— Отак усім тим повіям буде!

І жінки почали розходитись. За ними чоловіки. Людей порідшало, хто пішов до церкви, хто додому. Старшина з писарем поїхали в волость, наказавши Кирилові сторожити. Той сів по другий бік лавки і сумно дивився на Христине безносе лице. Дехто з людей підходив, питався у його, хто такий, і, почувши, мерщій ішов далі.

Аж ось здалі почулося: «Цоб! цоб! цоб!» — доносився скрип, гомін. Незабаром з улиці виткнулась одна паровиця волів, далі друга, третя, четверта. Сани широкі, повно навантажені лантухами.

— Здоров, Кириле! — обізвався перший чоловік, зостановивши волів.

— Здоров.

— А що се тут сидиш?

— Сторожу он мерзлу...

— Кого?

— Христю знав?

— Яку?

— А що в Колісника жила.

— Аякже! — скрикнув чоловік.— Добра душа була.

— Ото ж вона!

Чоловік підійшов подивитись. За ним і другі погоничі. Вийшов і жид, певно, того, чи не візьмуть проїжджі півкварти. Почався гомін, споминки. Згадали Колісника, згадали й Христю.

— Лихий він був, та вона здержувала,— казав Кирило.

— Уже який він не лихий був, а все кращий, ніж тепер настало,— хвалився один з погоничів. І почав

розказувати, як Лошаков, купивши землю, здав її у оренду Кравченкові. А се — пропасть не чоловікі І під землею знає, що робиться. Чи давно погорів, а от як розжився, тисячами ворочає. Оце його пшеницю веземо у город.

— У город! — глухо забубонів Кирило.— Все у город, все у город! Ту ненажерливу прірву нічим не загатиш: скільки не давай, усе мало, все переведе. Оце, бач, що зробив город,— указав він на Христю,— що за дівка була — і здорова, і красива. А запопала у город — висмоктав все з неї, що можна було висмоктати, та й викинув каліку у село змерзати!

— Сцо ти, Кирило, плетеш дурне? — умішався жид.— А що б воно було, якби городу не було? Де б ви дівали свій хліб? На те і село, щоб хліб робити, а город буде купувати. У селі робота, а в городі — комерція.

— Ох, чую я,— зітхнувши, мовив Кирило,— незабаром твоя комерція цілком нас проглине з душами!

Погоничі, слухаючи ту розмову, задумалися... Перед ними стояла гірка селянська доля... б'єшся-б'єшся, а городська комерція все переведе!

— Ну, чого, дядьки, задумалися? Час уже погрітися, а то ще померзнете. Нуте, лиш, усиплю півкварти. За провоз пшениці, певно, добрі гроші забрали.

Дядьки понуро подивилися на жида, зітхнули і пішли до своїх саней. Вони везли пшеницю у город не за гроші, а за одробіток. Кравченко здавав їм землю по десять рублів за десятину і по тижню роботи.

Тільки через тиждень Христю поховали. Поки виїхав становий, поки слідствіє зробив, днів п'ять увійшло. А там знову затяглися... Як і де ховати? Становий сказав — похристиянській, та батюшка не рішився без бумажки. Поки бумажка прийшла — і тиждень минув. Поховали її по-християнській у самому глухому кутку кладовища, біля рову, від дороги. Об тім уже більш усього Федір старався. Він правив за батюшку і бігав по селу збирати на похорони. Хто що дасть — хто лиху сорочечку, юпчину, хто коряк якого хліба. Карпо Здір розщедрився і, перехрестившись, аж два карбованці викинув. Люди казали, що не зігнувся б Карпо і десять викинути,— він з Притичиноного добра розжився. На ті зібрані гроші Федір і хрест поставив, і по весні вишню посадив. Чорна Ївга, гуляючи по шинках, сміялася, що Федір, знать, не забув першого кохання. Горпина лаялась.

— Чудна ти! Се ж не для себе, се для душі, християнської душі,— умовляв він жінку.

— Дурний, лапсай ти! Правду казав покійний батько, що вона тебе кошачим мозком напоїла. І напоїла!

Федір мовчки робив своє. Він після Грицькової смерті наслідував його добро і зовсім би заможним зробився, коли б пильнував одного. А то на всі сторони кидається, то шевцем би він зробився, то столяром би став. Накупе струменту, поб'ється тиждень-другий та й кине. Одного тільки — церкви не кидавсь та паламарства. Ще до того з Христиною смертю став мов щиріший.

Ну, а другі? Другі? Тимофія на війні застрелили. У Кирила Оришка умерла. Щось цілий тиждень умирала. Люди казали, то через те, що відьма. Кирило сам знову зробився десятником при волості. Хоч з його і десятник такий був, та общество уважало його літа. Довбня умер у госпіталі, Марина і досі живе у тій хатині, у якій її застала Христя, та віється з москалями. Лошакова назначили у Польщу губернатором. Він узяв Проценка з собою за правителя, а Книша — за поліцмейстера. І такі з їх вийшли вірні та щирі слуги, що Лошаков незабаром нагородив обох здоровенними польськими маєтками. Рубець і досі членствує у земстві. Земство само перечистили. Тепер у йому більше пана, ніж сірої свити. Про те було мар'янівській голоті байдуже, вона на одне скаржилася: землі обмаль, і лізла більше в город у найми, а як про земство, бува, зайде річ, то в неї один одказ: «Що то земство? Одна тільки дрячка!» Не тії, правда, співали мар'янівські дуки, от як Карпо Здір. Він був гласний і готовився у члени, задля чого привчався трохи не з місяць у сина підписувати прізвище. І вивчився! Як тут на тобі та цить! Лошаковська рада подоспіла. У гласні то він піймав, та в члени не вискочив. Вибрали замість його Кравченка. Так той подякував за шану. Хай пани заправляють в управі. Наше діло — комерція. І свою комерцію він так повів, що, кажуть, либонь, поїхав до Лошакова купувати Веселого Куту.